

מחקרים ומקורות

מאסף למדעי היהדות

מחקרים ומקורות

מאסף
למדעי היהדות

ספר א

ערוך בידי

ח.ז. דימיטרובסקי

בית המדרש לרבנים באמריקה

ניו יורק תשל"ח

כל הזכויות שמורות
לבית המדרש לרבנים באמריקה

PRINTED IN ISRAEL BY
RAM-OT Ltd. JERUSALEM

התוכן

גרשון דוד כהן
דברי פתיחה

דב זלוטניק
אהבה בתענוגים, פירוש המשנה מאת הרב אברהם אוולאי,
מסכת עריות
1

ישראל פרנצוס
ביאורים ובירורים בתלמוד
123

מנחם חיים שמלצר
פירוש אלפביטין, פירוש על י"ג פיוטים ארמיים
לר' בנימין בן אברהם מן הענוים
167

שמא יהודה פרידמן
פרק האשה רבה בבבלי, בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא
275

דניאל בויארין
חידושי פרק הזהב שבספר מהררי נמרים
443

תקצירים באנגלית

דברי פתיחה

כרך זה ראשון הוא לשורה של כרכים שאומר בית המדרש לרבנים באמריקה להוציא לאור בע"ה לפרקים. טיבם וצורתם של הכרכים משתקפים בכרך המונח לפנינו: המקורות והמחקרים הם כלם פרי עבודתם של חבר המורים וחניכי בית המדרש לרבנים באמריקה, וכלם כתובים עברית. מבחינת כמותם גדולים הם המאמרים משיעור מאמר רגיל וקטנים מכדי ספר ממוצע. כל פרק מהווה חטיבה שלמה העומדת בפני עצמה, ולדעת העורך יש בו כדי לתרום תרומת יסוד לחכמת ישראל. כוונת הכרכים היא, איפוא, בראש ובראשונה להעניק לעולם הרחב את פרי מחקריהם של צוות מורי בית מדרשנו וחניכיו. ואולם, צפונה בהם גם כוונה שניה – והיא, מאמץ לגשר את הפער הלשוני-גיאוגרפי החוצה בין חוקרי ארה"ב לבין חוקרי ארץ ישראל, ולהעמיד לרשות חוקרי עמנו כלי תקשורת חדש הכתוב באותו אורח שבו היו חכמי ישראל שבכל דור ודור מנסחים את דבריהם כשכתבו אל תלמידי חכמים ולמענם, כלומר עברית. ואם אמנם אפשר היה לקלוע אל שתי המטרות הללו באמצעותם של כמות ספרותיות ופרסומים מחקריים קיימים, הרי יש לנו גם כוונה נוספת, מוסדית, הניתנת לביצוע אך על ידי הקמת כלי ביטוי חדש. ברצוננו לתת פומבי לעבודה המדעית הנעשית ללא הפוגה בין כתלי בית מדרשנו. הפגנה זו נראית לנו כחשובה ובעלת ערך היסטורי, שהרי למן הרגע שבו הקים ר' שניאור זלמן הכהן שכטר ז"ל מחדש בשנת תרס"ב את בית המדרש לרבנים באמריקה, שימש מוסד זה מרכז למחקר יסודי ולהוצאה מדעית של מקורות קלסיים בכל ענפי היצירה היהודית. הפרופ' שכטר הביא אתו לאמריקה דחיפה חזקה לגאול נשכחות ולהמריץ את לימוד התורה ואת קיומה על ידי מחקר מדעי מדויק ומלוטש במקורות ישראל. עד מהרה נתפסו לרוחו עמיתיו הצעירים ר' לוי גינצבורג ז"ל, ר' אלכסנדר מארכס ז"ל, ר' ישראל פרידלנדר הי"ד, ור' ישראל דודון ז"ל. ומאז ועד היום לא פסק בית מדרשנו מלהיות מרכז של לימוד תורה ומדע היהדות על כל ענפיו, ומאז ועד היום לא פסק מלהיות יוזם ושותף בפרסום הרבה ספרי מקורות ומחקרים, ביניהם כאלה הממלאים כרכים רבים, שתרמו תרומות בנות קיימא למחקר היהודי. בכרך זה, ובבאים

אחריו אי"ה, מפגין המוסד את רצונו וכונתו להמשיך במסורת זו ולהנחילה לדורות יבואו. העורך, עמיתי היקר הפרופ' ר' חיים זלמן דימיטרובסקי, טרח הרבה להגשים את החלום של יצירת כלי ביטוי והוצאה לאור של חוקרי מוסדנו. עכשיו שכרך זה רואה אור עולם, כולנו מחזיקים לו טובה על שהצליח להעמיד תלמידים ולהרביץ תורה ע"י המרצתם ליצירה.

וארשה נא לנו לגלות עוד מרחשי לבנו ולומר — אם תמיד שרויה השמחה בין כתלי בית מדרשנו כשעמית או חניך זוכה לתרום תרומה חדשה ללימוד התורה ולמדעי היהדות, הרי הפעם שמחתנו כפולה ומכופלת מכמה פנים. בראש ובראשונה על שזכה המוסד לראות בני בנים למייסדיו הראשונים, הממשיכים במסורת לימודם ומחקרם, ולא עוד אלא שחלק גדול מן המחקרים שלפנינו הוא פרי עטם של ילידי אמריקה, חניכי מוסדנו. ואם בכל דור ודור, כשלימוד התורה תפס מקום ראשון בסולם הערכים היהודי, שמחו חכמים ופרנסי הקהלה כשזכה מקום מושבם ליהפך לבית יצירה, הרי כיום שהתמיכה בתורה ובלומדיה עוד לא זכתה לקמאות אצל רבים מפרנסי דורנו, עאכ"ו. מוסדנו מושתת על ההנחה שניסחה רס"ג במשפטו המפורסם: "אומתנו אינה אומה אלא בתורותיה", ואף אנו מאמינים שאין התורה מתקיימת בלא חידושים של אמת ובלי חשיפת אוצרות שנתעלמו והחזרתם למקומם בשלשלת הקבלה והמסורת.

לא פה המקום, ואף לא מן הראוי שיעריך כותב השורות הללו את דרכו המדעית והחינוכית של מוסדנו בהווי הדור, שהרי קרוב הוא אצל עצמו — אצל המוסד, מוריו ודרך ביטוי. ובכל זאת, נדמה כי מותר לציין שהמרכיבים של הכרך הזה משקפים רוח חדשה המרחפת על פני בית מדרשנו, ולא מן המותר הוא לנסות לתת לה ביטוי. כשהחלו חכמי ישראל במאה הי"ט והכ' לסלול דרכים חדשות בלימוד ספרי חז"ל היה צעדם הראשון הרחקת ספרי "האחרונים" ממערכת הספרות המתאימה לאנשי מדע ומחקר בקרתי להתחשב בה בחתירתם אל משמעותו האמיתית של הטכסט. דווקא בין חוקרי ישראל המדעיים-ביקורתיים רווחה ההנחה כי בתורה שבעל פה כל הקדום בזמן משובח, וקרוב יותר לאמת ולכוונת ה"פשט". כלומר, דווקא בין אלה שניתקו את קשרם עם הישיבה וסדר לימודה התבטאה ההנחה כי "לבן של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים כפתחו של היכל", ולכן "פני יהושע" פחות בערכו מ"בית בבבירה", ושניהם פחות יקרים מרש"י והר"ח, ואצ"ל מהגאונים. מובן מאליו שפייטנים ומפלפלים נדחקו הצדה לגמרי. שיפוטם זה של

החוקרים נבע לא מתוך ההנחה כי לבם שלהם כפתחו של מחט סידקית, אלא סבורים היו להפך כי בעינם הבקורתית החלו לחדור אל האמת עוד יותר מהראשונים. בסופו של דבר, איפוא, היו מוכנים לפסול את פירושיהם חידושיהם של ראשונים ושל אחרונים גם יחד.

רוח זו שהיתה השוררת בחוגי המחקר כלם, הולכת ונרחקת מפני נטיה חדשה הבאה לידי ביטוי דווקא בחוג המחקר הביקורתי, הפילולוגי-היסטורי. כאן אתה מוצא היום פתיחות חדשה ורעננה, ללא כל משפט קדום כלפי דור דור וסגנונו, דור דור ודרך לימודו; פתיחות זו מצאה לה אכסניה בבית מדרשנו. לא שפסקה בו החתירה אל ה"פשט" הראשוני. זו ממשיכה והולכת, אלא שבצדה גוברת ההכרה שמ"ט פנים ויותר לה לתורה שבעל פה; "דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו" לומר לך, מה שני דורשים לא דרשו בסגנון אחד. אף חכמים לא ראו את מקורות העבר ראייה אחת ואחידה; ועוד לומר לך, כי עצם התפיסה של תורה שבעל פה שבכל דור ודור היא חלק מתולדותיה של תורה שבעל פה. ואין אתה עומד על נשמת עמנו אלא אם כן הקפת את דרכי הלימוד השונות, על כל גווניהן. גישה זו יסודית לדרך הלימוד והמחקר שבבית המדרש לרבנים באמריקה, והיא אשר מוצאת לה ביטוי בססגוניותו של החמר שנמסר פה וימסר בכרכים הבאים.

ברוך ה' שזיכנו להיות בין נוחלי מורשת אבותינו, ומנחיליה.

גרשון דוד כהן

י"ג מנחם אב תשל"ז

דב זלוטניק

אהבה בתענוגים

פירוש המשנה מאת הרב אברהם אזולאי

מסכת עדיות

החלק השלישי מספר אהבה בתענוגים
כנ"ל ושלם ושלם ושלם ושלם ושלם ושלם
סוף פקדון ושלם ושלם ושלם ושלם
והנה

בית פרעה

על עניני המצות

שמו והוא החלק השלישי מספר

אהבה בתענוגים

אני היום ילדתינו הצעיר אברהם נ"ו בן
לאדוני אבי נשא נמצא בשלם בזה המצב
אזרחי וזה
וכפי התחלתו במדר וזה בדרך חת אברהם בזה
משנת י"ה שלום בזמן לפי
זה עתה

חברון תובב

מ ב ו א

בתחילת המאה השבע עשרה נתחברו שלשה פירושים על המשנה. הפירוש הראשון, "תוספת יום טוב" לרב יום טוב ליפמן הלר (נולד בשנת של"ט-1579)¹ נכתב באירופה המזרחית; שני האחרונים, "מלאכת שלמה" לר' שלמה עדני (נולד בשנת שכ"ז-1567)² ו"אהבה בתענוגים" לר' אברהם אזולאי (להלן, רא"א), נכתבו בחברון. שלשתם שויים בזה שהם פירושים בעלי חשיבות רבה, ברם, לא מזלם של האחרונים כמזלו של הראשון. "תוספת יום טוב" יצא לאור פעמיים בחיי המחבר,³ ופעמים אין ספור אחרי פטירתו. הוא אף זכה לתמצית השווה לכל נפש, שנתפרסם בשם "עיקר תוספת יום טוב".⁴ ואילו "מלאכת שלמה" נשאר בכתב יד כמעט שלש מאות שנה ואחר כך נדפס על ידי האלמנה והאחים ראם במהדורה לקויה בחסרונות.⁵ פירושו של רא"א לא זכה אף לזאת ועד היום נמצא הפירוש בכתב יד (חוץ ממהדורה בלתי מספקת למסכת אבות).⁶ סבורני שפירוש זה ראוי למהדורה מדעית לא רק מפני שמחברו היה מקדושי דורו ואחד מגדולי המקובלים, אלא גם משום שהיה איש הלכה חשוב, כפי שמעיד פירושו למשנה.

רא"א נולד בפאס, מרוקו.⁷ ואם אמנם ידוע תאריך פטירתו,⁸ הרי שנת לידתו, ש"ל (1570), אינה אלא השערה — למרות שהמלה "בערך" אינה

1. בסוף "תוספת יום טוב" הוא כותב: "היום רביעי בשבת כ"ך יברך בחדש חשון שע"ז לפ"ק. וסימנו שנה טובה ואני בן ל"ח שנה".

2. בסוף הקדמתו ל"מלאכת שלמה" הוא כותב: "כי עתה בשנה ה' ש' ע' ט' בן חמישים ושנים שנה אנכי היום".

3. להלן עמ' 28.

4. נתחבר ע"י ר' משולם בן יואל כ"ץ (למברג, תק"נ).

5. "משניות עם שבע ושלשים תוספות" (ווילנא, 1908-9). ר' א. מרכס "The Romm Mishnah" JQR, II (1911-12), 266-70.

6. ר' להלן הע' 75.

7. ח.י.ד. אזולאי, "שם הגדולים השלם" "מערכת גדולים" (מהדו' בן יעקב) אות א' מס' 15.

8. ר' להלן עמ' 5.

מלווה את השנה בכמה ספרים.⁹ בהקדמתו ל"אור החמה"¹⁰ מתאר רא"א בקיצור את יחוסו: "ואני זעירא דמן חברייא אברהם נר"ו בן לא"א מאד נעלה¹¹ כה"ר מרדכי זלה"ה בן לאדוני החסיד ועניו נעים זמירות¹² החכם כהה"ר אברהם¹³ אזולאי¹⁴ זלה"ה המכונה בודוך".¹⁵

9. כמו מ.ד. גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל" (ירושלים. תרצ"ח), ח"ב 27; *Enciclopedia Judaica Castellana* (Mexico, D.F., 1948) 637; ד. הלחמי, "חכמי ישראל" (תל-אביב, תשי"ז), 65; האנציקלופדיה העברית (ירושלים, תשכ"ו), ח"ב, 358.
10. הוצאת י.ש. הלברשטאם (פרעמישלא, תרנ"ו-1896) — והוא החלק השני של הספר "קריית ארבע". לפי נוסח השער נכתב הספר בחברון בשנת שע"ח (1618).
11. בהקדמתו ל"זהרי חמה" החלק השני על ספר שמות, הוצ' י.ש. הלברשטאם (פרעמישלא, תרמ"ג-1883), הוסיף לנוסח שבחי אביו: "בן איש חי עומד לפני ה' זך וישר פעלו הנכון ונעלה".
12. כינוי מקובל למשורר (לפי שמואל ב', כ"ג, א') המתלווה גם לשמו של ר' ישראל נאגארה שכתב שיר קצר לכבוד רא"א על ספר "אור החמה":
"אמריך אל לברם וזולתם כבדו כבוד
שמך אברם כנויך רם דומה לכסא הכבוד"
החרוז נמצא בסוף ההקדמה ("אור החמה", שם) ולפניו באים דברים אלה שנדפסו באותיות קטנות: "וכראות החכם השלם נעים זמירות ישראל יחיד בדורו כמהר"ר ישראל נגרא תפארת הספר הנפלא הזה ומהללו וישא משלו כנגד המחבר נר"ו. יש להניח שזה נכתב בידי רא"א, ואין לתמוה על תיאורו של הספר כ"תפארת הספר הנפלא הזה", כי זה היה דבר מקובל בזמנו, והוא עצמו כתב תיאור כעין זה ב"התנצלות המחבר" ל"חסד לאברהם" (זולצבאך, תמ"ה-1685): "בספר הנכבד הזה", ושוב בסוף כ"י של ספר זה (להלן הע' 19): "והיתה השלמת הספר החשוב הזה". יתר על כן, יש לומר שהמחבר ראה בספרו לקט תורות הקבלה של אחרים ואת תורתם מותר לשבח:
- "קראתי בשם קריית ארבע את החבור הזה על שם ד' אנשי מדות מרי רזיא גדולים חקרי לב טהור ענקים לגרורותם ארבע מפרשים שקבצתי בו והם הרב האלהי כמה"ר משה קורדוויירו זלה"ה והב' הרב האלהי כמה"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה. הג' הרב האלהי כמה"ר חיים ויטאל נר"ו. הד' הרב האלהי כמה"ר אברהם גלאנטי זלה"ה גם קצת פי' וגליונות שלא נודעו למי הם" ("אור החמה", שם).
- ובאשר ל"נר"ו" שמלווה את "המחבר", דרכו של רא"א תמיד לכתוב נוסח זה אחרי שמו (ר' לעיל עמ' השער ולהלן עמ' 11 והע' 82).
13. זקנו של המחבר היה בן דורם של רבי שלמה בן המלך, בעל "מכלל יופי" (פירוש על התנ"ך), קושטא, ש"ט (1549); ורבי שמעון בן לביא בעל "כתם פז" (פירוש על הזוהר) ליוורנו, תקנ"ה (1795); על רבנים אחרים בני דורו, שהיו בין המגורשים מספרד והגיעו לפאס, ר' י.מ. טולידאנו "נר המערב" (ירושלים, תרע"א), 85-89.
14. על השם "אזולאי" כראשי תיבות של "אשה זונה וחללה לא יקחו", ר' מה שכתב החיד"א על רב אחר באותו שם: "ר' אברהם אזולאי הוא הקדוש א' ברכני עירמארוויקוש" (שם, אות א' מס' 16). על יחס משפחתו כתב החיד"א: "שמעתי שהרב... היה קרוב למז"ה חסד לאברהם", וביתר פירוש ב"שם הגדולים" כ"י אות א' מס' 20 המקביל למס' 15 בנדרס (עיין לקמן הע' 41): "והרב מהר"א אזולאי שהיה בדורנו בעיר מארוויקוש ומכירו בס' מקדש מלך הוא קרובינו".
15. א. ריבלין הטיל ספק האם הכינוי "בודוך" שייך לרא"א או לזקנו (א.ל. פרומקין; "תולדות חכמי ירושלים" ירושלים, תרפ"ח-תר"ץ, "מלואים לח"ב, 12). יש לציון שבכ"י של "אור החמה" הנמצא בספריית בית מדרש לרבנים בניו יורק (מס' 2182), חסרות המלים "המכונה בודוך".

הוא גם מספר כיצד עבר מלימודי "חכמות החיצוניות" ללימודי "חכמת האמת": "שלו הוית בביתי ורענן בהיכלי¹⁶ מסתופף בצל החכמות החיצוניות ארץ עיפתה כמו אופל¹⁷ ארץ מאפליה¹⁸ ויער ה' את רוחי ורוח קדשו נוססה בי לדרוש אחר חכמת האמת". בלשון המקובלים הביטוי "חכמות החיצוניות" אינו מכוון לפילוסופיה¹⁹ אלא לחכמת כחות הטומאה והשרים; ו"חכמת האמת" היא רזי החכמה הפנימית – לימודי הקבלה.²⁰ ואלה דברי רא"א:²¹ "החכמות הם שני מינים אחת חכמה פנימית ואחת חכמה חצונית והנה מן הראוי שבני ישראל לא יתחכמו אלא מן החכמה הפנימית הקדושה מפני שהם קרובים אל הקדושה... ולזה השרים הם חכמים בחכמת החצונית מפני שהם חצונים ובטבעם קרובים אליה מאד יותר ויותר מטבע בני אדם הכשרים בחכמה הפנימית מפני שהפנימית גבוהה מאד והחצונית תחתונה מאד והשרים רקים וזכים אל ערך החכמה ההיא החיצונית".

אך לימודי "חכמת האמת" היו קשים לו ולא נפקחו עיניו עד שבא לידו ספר "פרס רמונים"²² של ר' משה קורדבירו. על ספר זה הוא כותב:

16. לפי דניאל ד', א' (הש' איוב ט"ז, י"ב).

17. לפי איוב י', כ"ב.

18. לפי ירמיה ב' ל"א. אף מקטע קטן זה ברור שסגנונו של המחבר מליצי מאד כדוגמת בני דורו; מכאן ואילך נציין רק את המקורות בתנ"ך החשובים לענין.

19. למרות שהציב רא"א כמטרתו לדבר בדברים "המוכחים מהפילוסוף", ראה יתרון גדול בזה שהעיון בתורה בזמנו היה מכוון גם לבאר התורה לפי "החכמות העיוניות בלתי עבריות". הוא מסביר שאחרי הגלות התחילו החכמים בכל עיר ומדינה "לשתף רתם עם הפילוסופיא", ובאופן זה "עבר העיון בספר התורה וחלקיו בכל חכמי מלכות קשטילייה ובכל מקומות אשר נפוצו שם אחר גירושם והוא להתחזק לחקור ולדרש מעוז שכלם בטעמי הכתובים... בהסכמת שני העיונים התורה עם הפילוסופיא". ואף על פי שידעה בהוכחה אינה "הכרחית לישראל" מצד שהוא ישראלי "... אמנם כשידע האמונה במופת מורה על היותו איש משכיל וחכם מצד שהוא אדם לא מצד שהוא ישראלי... והנה האחרונים שיצא להם שם, השיגו מה שהשיגו הראשונים לכד מהשגתם עצמה, וזה כמו משל הננס הרוכב על צואר הענק (ע' להלן עמ' 9-27)... יש יתרון לאחרון על הקדמון... ולכן יחוייב מי שהוא שלם בשלימות האנושי השכלי ובשלימות אשר תיחדהו התורה יותר נבחר ויותר שלם ממי שלא יהיה שלם וזולתי באחרון. והנה האחרונים באמת השיגו אל ב' השלימות יחד בהקדם על הדברים שבאו בתורה ויסימו הקבלה אל החקירה והוא הדרך היותר משובח". אחר כך הוא כותב על עצמו: "ונפתולי אלדי"ם נפתלתי גם יכולתי בהסכמת שני העיונים הקבלה והעיון" – כלומר "בדברים המקובלים באיכות המצות איש מפי איש עד הלכה למשה מסיני" וה"עיונים בלתי עבריות" ("חסד לאברהם" כתב יד הנמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים – Heb. 8° 1567). כל הדפוסים של "חסד לאברהם" הם משובשים ביותר (אף שדפוס וולצבאך הוא הטוב שבהם, ע' להלן הע' 46), וכל המובאות הן מכתב יד מעולה זה.

20. במובן הנסתר, ולא במובן "דברים המקובלים באיכות המצוה..." (שם).

21. שם.

22. הוא מבוא לחכמת הקבלה, נדפס לראשונה בשאלוניקי [שמ"ד].

"והיה לי למשיב נפש ויעירני כאיש אשר יעור משנתו וטעמתי כי מתוק האור אור החכמה האלדי"ת.²³ ולכן נדר נדר לעזוב את עירו ולעלות לארץ ישראל כדי "להתענג באור יקר"²⁴ אשר חבר הרב זלה"ה על ס' הזוהר".

אולם הגורמים המידיים שבגללם קיים את נדרו, היו המהומות שהתרגשו בפאס: "ויהי כי הקיפו לי הימים ראש ולענה מנת כוסם מלא מסך במים אדירים משברי ים זועף ואני בתוך ההפיכה אשר הפך ה' באפו ובחמתו עיר קברות אבותי ע"ה עיר פאס יע"א המהוללה לתורה ולתעודה אז אמרתי עתה אקום ואשלם את נדרי בס"ד.²⁵ יש מניחים,²⁶ והדבר מתקבל על הדעת, שהוא התכוון לפורעניות של רעב, מהומה, כליה וחרב שהתרחשו בפאס בשנת שס"ד (1604) ומאז הלכו וגברו, והכל נמסר ומתואר בזכרונותיו של ר' שאול סירירו בן זמנו וכן עירו של רא"א: "אספרה קצת מהתלאות אשר חלפו עברו עלינו תצלנה כל אזנים ויתבהל כל שומעם. זה לנו היום שלשה שנים ומחצה בצרת רעב וצרות רבות, משנת שס"ד עד שנת שס"ו ספו תמו יושבי פאס ברעב, מר"ח תמוז עד ר"ח כסליו של ש' שס"ו הנז' מתו ברעב קרוב לשמנה מאות, בני פאס היקרים נפוחים כנאד מזי רעב איכה נחשבו לנבלי חרס חבקו אשפות לנקר בהם כתרנגולים ויותר משש מאות אנשים ונשים ובחורים ובתולות שהמירו דתם והיו הדרכים בסכנה גדולה אין יוצא ואין בא, היושב בעיר ימות ברעב והיוצא חוץ לעיר יפול בחרב..."²⁷

בהקדמתו ל"בעלי ברית אברם"²⁸ מצייר רא"א בסגנון מליצי לפי ספר יונה את נסיעתו הקשה, ואיך אבר לו רכושו ובכללו גם החידושים שחבר: "ויהי היום ואנחנו באניה בלב ימים וה' הטיל רוח סערה בים ויהי סער גדול בים והאניה חשבה להשבר. ויחתרו המלחים להשיב אל היבשה ולא יכלו כי הים הולך וסוער עלינו. ובהתעטף עלינו נפשנו את ה' זכרנו ונקרא אל ה' בלב נשבר ונדכה, אנא ה' אל נא נאבדה אבות עם הבנים אך אוסיף להביט אל היכל קדשך ותבא אליך תפילתינו. ויקם סערה לדממה

23. "אור החמה", שם.

24. ר' משה קורדובירו, "אור יקר" (ירושלים, ת"ש). פירוש הזוהר שיצא לאור מתוך צילום כ"י מורנה וירושלים ע"י מ.ז. בוטשן-חסידה, וסוף הספר לא יצא בדפוס.

25. יש לתיאור מליצי זה שב"אור החמה" (שם) מקביל בספר "חסד לאברהם" (שם).

26. "נר המערב", (שם), 112.

27. זכרונות אלה מובאים בספר "נר המערב" (שם), 95.

28. (ווילנא, תרל"ד-1874). הספר נכתב בעיר עזה במשך חדשיים ובשער כתוב: "והיתה התחלת הפירוש הזה ר"ח חשוון משנת **כי בשמחה** (ש"פ) ליצירה ונשלם ר"ח טבת משנת **יעשה** שלום לי ליצירה ונכתב בעיר **עזה** תובב"א". כ"י אוטוגרף של ספר זה נמצא בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק (לוצקי 932), והוא כולל הערות הרבה וביניהן של בנו ר' יצחק ושל החיד"א.

וישקוט הים מזעפו ויצאנו אל היבשה בחוף ים קפוטקיא הוא דמיאטא.²⁹ וימהרו האנשים לרדת אל היבשה, כי היינו רעבים גם צמאים, והניחו כל אשר להם בקרב הספינה בלב ים עד אשר נשוב ממחרת. והיה ביום ההוא ויהי סער גדול בים, ויהי בהיות הבוקר וישקף רב החובל אשר ירד עמנו אל היבשה וירא והנה אין האניה על חוף הים. ויך כף אל כף ויאנח, כי אבד כל רכושו אשר רכש וכל יגיעו. וייחל ז' ימים אולי תשוב הספינה ואין קול ואין עונה, וייחל עוד ז' ימים אחרים ואין קשב. ונתיאש מן הספינה והצדקנו עלינו את הדין, כי היה כספנו כופר נפשנו. ואתנחם ואתעצב אל לבי על חדושי שחדשתי אשר טפחתי ורביתי ואיגע לריק ואחפש אחר הכלים ואמצא מעט מזעיר מהם כן כאשר היינו בדרך במלון שול שלותי מן הצבתים והם היו שארית הפליטה ואתנחם.

יש להניח שרא"א הגיע לארץ ישראל אחרי שהגיע לשנתו הארבעים, שהרי כינה את חכמת הקבלה "בינה", ועל סמך המשנה "בן ארבעים לבינה"³⁰ הוא כותב: "ולזה מארבעים שנה ואילך צריך לאדם להתעסק בחכמת האמת כל ימיו אפי' יחיה אלף שנים פעמיים."³¹ מאחר שלפי עדות עצמו התחיל בלימודי קבלה (בעיקר בספר "פרדס רמונים")³² עוד כשהיה בפאס מסתבר שלא עזב את מארוקו לפני גיל ארבעים.³³ כמו בעל "מלאכת שלמה" השתקע גם הוא בחברון: "לא שלותי ולא שקטתי לא נחתי מיום צאתי עד בואי אל המנוחה ואל הנחלה עיר הקודש קרית ארבע היא חברון תוב"ב."³⁴ שם התיידד עם "החכם השלם החסיד העניו"³⁵ ר' אליעזר נ' ארחא שבעזרתו חבר את ביאורו על הזוהר, ספר "קרית ארבע"³⁶; שם כתב את רוב ספריו, ושם נפטר ביום הששי פ' חיי שרה שנת הת"ד. תאריך זה המקביל ל-6 בנובמבר 1643, נמסר לנו על ידי ר' חיים

29. כוכר לגס זה, כתב החיד"א, עשה רא"א "חתימתו דמות ספינה וראיתי חתימתו ז"ל" ("שם הגדולים השלם", שם).

30. אבות פ"ה, הכ"א.

31. "אור החמה", שם.

32. לעיל הע' 22.

33. הגיל של ארבעים שנה הוא אפוא מתקבל על הדעת. ברם, השוה א. כרמולי "תולדות גדולי ישראל" (מיץ, תקפ"ח-1828), ח"א, 58, שכתב "והתישב בעיר חברון כמו בשנת הש"ס לב"ע." כבר העירו ("תולדות חכמי ירושלים", שם, II, 26), שלא ניתן מקור לתאריך זה.

34. "אור החמה" (שם); ולשון זה גם ב"חסד לאברהם" (שם); וחלק ממנו גם ב"בעלי ברית אברהם" (שם).

35. "חסד לאברהם" (שם).

36. ר' לעיל הע' 10.

יוסף דוד אזולאי.³⁷ בענין אחר מסר לנו החיד"א³⁸ שרא"א ור' אליעזר ן' ארחא שניהם קבורים במערה אחת בחברון. אף שמקום הקבר ידוע, אין הוא מספק לנו אישור לתאריך, כי המנהג בחברון היה — ועודנו גם בזמננו — שלא לכתוב דבר על המצבה.³⁹ אולם, מאחת ההסכמות לספרו של רא"א "זהרי חמה",⁴⁰ מתעורר ספק בתאריך זה. ההסכמה נחתמה בידי חמשה רבני ירושלים בשנת בקש"ו, ובה כתוב אחר שמו של רא"א — נר"ו — משמע שבשנת ת"ח (1648) היה עדין בין החיים.

אבל, התאריך של שם הגדולים המודפס מתאשר גם מטופס של "שם הגדולים"⁴¹ בכתב יד המחבר עצמו. גם שם כתוב: "ונתבקש בישיבה של מעלה יום הששי פ' חיי שרה שנת הדר"ת". יתר על כן, מדברי ר' דוד קונפורטי, בן דורו של רא"א, משתמע גם כן שהוא נפטר לפני שנת ת"ה (1645). ואלה דבריו בספר "קורא הדורות":⁴² "כשעליתי לירושלים תוב"ב פעם א' בשנת הת"ה ליצירה ופעם ב' בשנת התי"ב ליצירה זכיתי להקביל פני כל הרבנים הנז' זולת מעטים הם שכבר היו בבית עולמם הצדק שהם הר' שמואל ן' סיריליוו וה"ר שלמה חדידה וה"ר דוד די קאשיריש וה"ר אברהם אזולאי זלה"ה ולא זכיתי להכירם."

גם בן דורו, ר' יעקב צמח, מזכיר את רא"א בהקדמתו לספר "קול ברמה".⁴³ שם נמצא אמנם סימוכין לתאריך המוקדם, אבל ספק נולד בנוגע לחודש ולשנה העברית. ההקדמה נכתבה "בחמישה ימים לחדש מנחם שנת הת"ג", ואחרי הזכרת שם הרא"א כתוב — זלה"ה. קיצור זה שנמצא בשני כתבי יד מוכיח לכאורה שרא"א כבר לא היה בחיים ב-21 ביולי 1643 — היינו שלושה חדשים וחצי לפני התאריך שנמסר על ידי החיד"א.

גרשם שלום מצביע על הסתירה שבין התאריכים שנמסרו על ידי

37. "שם הגדולים השלם" (שם). התאריך הלועזי נכון ב"Jewish Encyclopedia" (ניו-יורק, 1902), II, 375, ולא ב"Encyclopaedia Judaica" (ברלין, 1929), 807. ראה, E. Mahler, *Handbuch der juedischen Chronologie* (Leipzig, 1916), 582.

38. שם, אות א' מס' 186.

39. ראה ז. וילנאי, "מצבות קודש בארץ ישראל" (ירושלים, תשכ"ג), 442; "תולדות חכמי ירושלים" שם, II, 27, הע' 3; ש.ז. שלמן, "החריטה שעל המצבות" ב"ספר חברון" בעריכת ע. אבישר (ירושלים, תש"ל), 398.

40. החלק הראשון על ספר בראשית ויניציאה שנת הת"י — שלפי שטיינשניידר זו שנת תי"ה; 1654/5, Catalogue Bodleiana [ברלין, 1852-68], I, 666.

41. בספרית בית המדרש לרבנים בניו יורק, (מספר 0870; מספר מיקרופילם 5387).

42. מהר"ד קאסל (ברלין, תר"ו), מ"ט ע"א.

43. ג. שלום, "לתולדות המקובל רב יעקב צמח ופעולתו הספרותית", ב"קרית ספר", כרך כ"ו, 192.

החיד"א ועל ידי ר' יעקב צמח ואינו מכריע ביניהם.⁴⁴ אולם, הואיל ושני כתבי היד של קול ברמה הועתקו בזמן מאוחר יותר (שניהם נכתבו בכתב איטלקי),⁴⁵ יש לשער שתאריך ההעתקה היה אחרי ה-6 בנובמבר 1643, והמעתיק, אחרי שמעו על פטירת רא"א, כתב "זלה"ה" במקום "נר"ו" כדבר המובן מאליו.

רא"א נודע ביותר כבעל "חסד לאברהם".⁴⁶ הוא נדר נדר⁴⁷ לכתוב ספר זה בשעה שברח עם בני ביתו ממגפה שפרצה בחברון והתפשטה מעיר לעיר: "ויהי היום בשנת השע"ט שנת הגמול נהפך לאבל מחולינו כי יד ה' הויה בדבר כבד מאוד ויהרג מחמדי עין, ואמלטה אני ובייתי לעיר הקודש לירושלים תוב"ב. וגם שם היה חרון אף ה' ויגוף ה' בעמו ובפרט ביתר הפליטה פליטי ממשכרי ים... תושבי העיר פאס וסביבותיה ורובם ככלם באו בשערי חדרי מות צלמות ולא סדרים, כי בערה בם אש ה' ואין מכבה. ואמלטה משם אני ובייתי וחזרתי אל סביבות עיר חברון תוב"ב ואני משם⁴⁸ קצת ימים כי לא ידעתי לאין אפנה ולאין אנוסה כי היתה יד ה' נטויה בכל הארצות האלה. אז אמרתי אל לבי לב רגז לנדור נדר לה', כי מצוה לנדור בעת צרה, והיה אם יהיה ה' עמדי ושמרני מכל צרה ועשה חסד עמי לשוב אל בייתי אל חברון תוב"ב והיה ה' לי לאלהים, לחבר יחד שושני סנסיני הדרושים אשר הם אחד הנה ואחד הנה אשר חצבתי לי זה הימים בחמלת ה' עלי בשקידת העיון ובטרחא יתירה."⁴⁹

כאשר נעצרה המגפה בעיר עזה נס שמה ושלם את נדרו: "ואמלטה שם ביי"ט לאב, י"ל,⁵⁰ ומצאנו שם מעט רוחה. אז אמרתי עת לעשות במועצות ודעת לבא אל שרשי העניינים האמונים על חיק האמונה אשר טפחתי ורביתי באתי לחברם".⁵¹ בסוף כתב היד ניתן תאריך מדויק לסיום

44. שם, הע' 52.

45. שם, 185.

46. ר' לעיל סוף הע' 19. ספר זה ביחד עם ספרו "בריכת אברהם" נדפסו באמשטרדם בשנת תמ"ה (1685), ובאותה שנה נדפס הספר לבד גם בזולצבאך. על עליונות הנוסח שבדפוס זולצבאך, ר' י.ל. פישמן "לפני ארון הספרים", ב"התור", (ירושלים, תרפ"ט), כרך ט' מספר 17, דף 13. ספרי קבלה אלה הושפעו בעיקר מר' משה קורדובירו, וב"הצעת המחבר אבן שתייה" ל"חסד לאברהם" כותב המחבר: "ובו כללתי קצת ממה שכתב האלהי הרמ"ק זלה"ה בס' תומר דבורה. ודע שכל דרוש הסתום שלא פירשתי למי הם ממה שלקטתי מספרי האלהי הרמ"ק ז"ל או מה שהבנתי מדבריו בביאורו על דברי רשב"י בזהר ובתיקונים וכתבתים בסגנון אחר ובלשון מבוארת יקל ויערב על המעיין...".

47. זו הפעם השניה שנדר נדר (ר' לעיל עמ' 4).

48. בדפוס ווילנא, תרל"ז (1877), כתוב: יושב משומם (לפי עזרא ט, ד).

49. "חסד לאברהם" (שם).

50. יהפך לששון.

51. שם.

הספר: ⁵² "והיתה השלמת הספר החשוב הזה אור ליום ד' כ"ה יום לחדש אלול המרוצה ⁵³ שנת ויתן לך האלהים מִטֵּל הַשָּׁמַיִם לִפְקָ (שע"ט, 1619) פה עזתה אשר ליהודה תוב"ב בנל"ך ואע"י בילא"ן. ⁵⁴

לפי האימרה "ברא מזכה אבא" ⁵⁵ יש להזכיר את רא"א כזקן זקנו של החיד"א. החיד"א ב"שם בגדולים" ⁵⁶ מתאר את זקנו: "חכם בכמה חכמות וסופר מהיר ומקובל גדול". לתיאור קצר זה יש להוסיף פרטים בלתי ידועים עליו – והרי הוא נמנה בין אותם יחידים סגולה שהופיעו אליהם "אבותינו הקדושים". מקור לדברים אלה הוא כתב יד "שם הגדולים" ⁵⁷ בעצם כתב ידו של החיד"א: "ומז"ה ⁵⁸ חסד לאברהם הנז"ל היה חכם חרש וחושב ורוקם בכל מלאכות עץ וזהב וכסף וסופר מהיר ונגלו אליו אבותינו הקדושים" ⁵⁹ ורבו ענייניו וחכמותיו וחסידותו וקדושתו זי"ע.

52. לנוסח כ"י זה יש מקביל מדויק בכ"י הנמצא במוזיאון הבריטי, G. Margoliouth, "Catalogue of the Hebrew and Samaritan Mss. in the British Museum," (London), III, p. 151, 858, Ad. 26, 947.

53. כלומר, החדש שעלה לרצון לפני הקב"ה להתרצות למשה ולישראל.

54. ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה ברוך ה' לעולם אמן ואמן.

55. סנהדרין ק"ד, ע"א.

56. ר' לעיל הע' 7.

57. ר' לעיל הע' 41.

58. "ומר זקני הרב", כלומר "זקן זקני" (ר' מ. בניהו, "רבי חיים יוסף דוד אזולאי", [ירושלים, תשי"ט] ח"א, 24, הע' 100).

59. יש זכר לגילוי אבות גם ביצירה עממית מחברון שנרפסה לפני מאה שנה ע"י "ר' שניאור זלמן בהרב מוה' מנחם מענדיל" ("זכרון ירושלים" [ירושלים, תרל"ו], 11), והמעשה קשור עם פטירתו של המחבר: "היה שפעם אחד בא פאשה לעה' חברון ת"ו ומנהגם ביום ששי הולכים הישמעאלים להתפלל במערת המכפלה ובתוכם בא הפאשה מסנטמבול ורצה לראות מה שיש בתוך המערה. ובין כך נפל החרב שלו מן התיק כי החרבות שלהם הו' מקודם בתוך תיק ומניחם בתוך החגורה והי' מצופת בזהב ואבנים טובות והי' שוה כל הון, וגזר על ישמעאלים שיוציאו מן המערה והורידו אותם בחבלים, ולא הספיקו עד שהוציאו אותם מתים. וכיון שראה הפאשה כן מה יעשה וכי ימותו כלם וגזר על ישראל ונתן להם זמן ג' ימים. מה עשו ישראל עשו תעניות ותפלות ואח"כ כשהגיע הזמן נתפחדו ישראל להכנס ועשו גורל ונפל הגורל על הצדיק חסד לאברהם זי"ע"א. ותומ"י (ותכפ"ומיד) כשראה הגורל נפל עליו הלך בטבילה וטבל ולבש תכריכים וכל הלילה היו יושבים אצלו ודורש להם דברי קבלה מאברהם אבינו ע"ה ואח"כ הלך ואמר להם שיתפללו בעדו שישמר מכל דבר צער והלך למערת המכפלה והכניסו אותו בחבל וירד בתוכה וכיון שירד חזר להם החרב בחבל ואמר עתה הגיע העת שאראה בתוכה והלך בתוך המערה וראה אדם אחד עומד ונתפחד ואמר שמע ישראל ואח"כ שאל לו מי אתה והשיב אני אליעזר עבד אברהם. ואמר לו כיצד באתה לכאן וסיפר לו המעשה ואמר לו המתין בכאן עד שאשאל רשות מאברהם יצחק ויעקב זי"ע"א אם תכנס. וכן היה ונתנו רשות להכנס ונכנס ומרוב הפחד לא אמר להם שלום עליכם שנתעלף ונתנו לו ריחות וקם וסיפר להם המעשה. וכיון שראה שזה הג' לא רצה לצאת ואמר לו לא שזה לא אפשר. רק אתה מוכרח לצאת ולמחר יהי' הנשמה שלך בכאן וכל ישראל היה תאווים אימתי יזכו לראותו כי חשבו ח"ו וד"ל (ודי לח"מא). ומאת ה' העלו אותו בחבלים ובא לביתו שמח והיו כל ישראל שמחים ע"ז ואמר להם כך וכך נגזר עליו וכך רצונו בזה שלמחר יהי' פטירתו ונצטערו כל

מספרי רא"א שלא נדפסו, מזכיר החיד"א פירוש על המשנה אך אינו מזכיר את שמו.⁶⁰ הביבליוגרף חיים מיכל⁶¹ טעה בקראו לספר "גינת הביתן".⁶² הטעות שנויה ומשולשת בידי אחרים⁶³ וכנראה מקורה הוא מילתא דמשתמע לתרי אפי במבוא ספר "פאת השולחן" של ר' ישראל אשכנזי:⁶⁴ "גם מצאתי דאתי לידי ספר כ"י מהגאון בעה"מ ס' חסד לאברהם שמו גינת הביתן שחיבר בימי הגאון בעל תו"ט, ובספרו על זרעים עיינתי בו ודבריו המחודשים הנוגעים לחיבורי הכנסתים פנימה וגם כי בכמה דברים הי' לי תשובות ע"ד לא כתבתים מפני כי לא נתפרש בעולם בדפוס עדן."

ר' ישראל אשכנזי השתמש ב"גינת הביתן", והוא פירוש של רא"א לסדר זרעים – ויש להניח שנכלל בו עוד סדר.⁶⁵ ברם, שם הספר השלם לכל ששת הסדרים הוא "אהבה בתענוגים".⁶⁶ במבוא מסביר רא"א בפרטות מדוע השתמש בביטוי זה כשם לפירושו למשנה: "וקראתי בשם החבור הזה ספר אהבה בתענוגים. והטעם לפי שכל אהבת העולם החומרי יתחלקו לשלשה סוגים הא' אהבת הערב והסוג השני אהבת המועיל והסוג הג' אהבת הטוב במה שהוא טוב.⁶⁷ וכבר ביארנו למעלה שהאדם והתורה והעולם שלושם מושקעים ומלובשים בקליפות ע"י חטא האדם הא' כנז' [] גזרה חכמתו י"ת שע"י התורה המתלבשת בלבושים הגשמיים אלו וע"י [עסק] המצות הגשמיים החומריים שובר ומכתת הקליפות לעלות [מטיט] היות הזה אל האור הבהיר שהיה בו העולם

ישראל כי אבד חסיד, ומה יעשה והנה כל הלילה היו יושבים אצלו והו' היה דורש להם ענין קבלה עד קודם אור הבוקר וירד בטבילה שלו בביתו ואני ראיתי בית הטבילה שלו וטבל ולבש תכריכים, ולמד עם הקהל קבלה וקודם אור הבוקר אמר שמע ישראל וכ"ו ויצא נשמתו, והיה בכ"י גדולה והספדות...".

60. בה בשעה שהחיד"א בביבליוגרפיה של רא"א ("שם הגדולים השלם", שם), מספק לנו את שמות כתבי היד בנושאי קבלה, אין הוא קורא בשמות כ"י העוסקים בתנ"ך, במשנה, ובפוסקים. אין להניח שלא ידע את שמותיהם, והרי הוא עצמו כותב לאחר מכן: "וכל הספרים הנזכרים הנם בידי כ"י חוץ מאור הגנוז שנגנו (בכ"י – לעיל הע' 41 – במקום "שנגנו" כתוב "שנאבד"). יתר על כן בכ"י הנדון על ידנו חתימתו מופיעה בדף השער. (ר' לקמן עמ' 29).

61. "אור החיים" (פרנקפורט דמיין, תרנ"א) 89.

62. לפי אסתר ז', ז'.

63. לאחרונה, י. אלפסי "חכמי חברון לדורותם", ב"ספר חברון", שם, 120.

64. צפת, תקצ"ו.

65. ראה להלן.

66. לפי שיר השירים ז', ז'.

67. בנושא זה, ר' מאמרי "אהבת הטוב והערב והמועיל" בכתבי ר' ישראל נגארה ור' אברהם אזולאי ב"תרכיץ" שנת מ"ד, תשרי-אלול, תשל"ה, 88-182.

והאדם קודם חטאו. וזהו תכלית העבודה להרבך באלוהות הפשוט כדי להתפשט מהלבושים המלוכלכים האלה. והנה קי"ל כי התורה בכלל נחלקו ונכללו בששה סדרי משנה המקובלים ממרע"ה מפי הגבורה. [והכ]וונה האלהית בעשיית האדם המצוה הגשמית ההיא, יתעלה ויזנךה גש[מי] ההיא וישוב רוחני ושכלי אחר שהיה גופני וגשמי. ולזה אין לך פעולה מעשית [ש]אדם הישראלי עושה שאין בה כוונה רוחנית אלהית שנצטווה לעשותה כפי הכוונה. והנה סוג אהבת הערב הוא כמו האכילה והשתיה והשינה והמלבוש וכיוצא שהם פעולות גשמיות הכריחיות ובלתי הכריחיות והם שורש המרי ותגבורת הקליפה [יצה"ר] ולתקן זה באו מצות שיתנהגו בהם האדם בשכבו ובקומו ובעסקיו כאומרו ודברת [] באכילתו ובשתייתו ועבודתו וזריעתו בכל מעשה ומעשה מהם באו מצות עשה [ומצות לא] תעשה. גם בשמחתו באכילתו ושתייתו בזמנים ידועים שהוא שורש המרי, ובאו [המ]צות כנו'. כל זה נכללו בסדר זרעים וסדר מועד שבהם יתבארו המצות המתקנים [] אהבת הערב נכלל כי ע"י המצות והפעולות שיעשה האדם בכל זמני השנה [] כפי הכוונה וכפי תנאי המצוה ההיא שנצטוינו מפה הגבורה אז אנו מזככים הפעולה [] להעלותה מטיט היווין הגשמיות הזה אל האור העליון הרוחני: אמנם הסוג [הב'] הוא אהבת המועיל ההכריחי והבלתי הכריחי, הוא ג"כ שורש המרי בלכת [א]חר קנין הנשים והממון והמטלטלים והקרקעות והעבדים וכיוצא. וע"י המצות [האלו] בכל מעשה מהם כפי הכוונה וכפי התנאים בפעולה ההיא שנצטוינו [] שהם כפי הכוונה וכפי התנאים מפי הגבורה, וזה יכללם בסדר נשים וסדר [נזיקין] מדע ובוזה אנו מזככים הפעולה ההיא ולהעלותה לרוחניות שכלי כנו': [אמנם] הסוג השלישי שהוא הטוב כמה שהוא טוב, והם הדברים שאין להם התלות בתועלת גשמי אלא בתועלת רוחני כמו המצות שנצטוינו מפי הגבורה אשר יכללם [סדר קד]שים וסדר טהרות, שהם עבודות ופעולות לכוונות רוחניות לתועלת הנפש כמו [הטהר]ות וכן להתרחק מן הטומאות [ש]אלו הדברים הם דרך ומבוא לידבק בנפרדים [] הנבואה ורוח הקדש כאומרם ז"ל הטהרה מביאה לידי קדושה וג'.⁶⁸ וכן כתב הרמב"ם [בסו]ף הלכות מקואות,⁶⁹ שאעפ"י שהטומאה והטהרה מכלל החקים יש בהן רמז [לטהרת הנפש] מטומאות הנפשיות וג'.

68. כך גרסת הברייתא בע"ז כ' ע"ב לפי כ"י מינכן (עי' "דקדוקי סופרים" "עבודה זרה", 53, אות ל'), ולפי "מסכת עבודה זרה" (כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק מספר 44830) הוצ' ש. אברמסון (ניו-יורק, תשי"ז).

69. הקטע שהביא מהלכות מקואות, הוא בקיצור ובפרפרזה (ע"ש).

א"כ שע"י עשיית המצות בתנאיהם בפעולות הגשמיים [בפ]עולות הגשמיים המאוסים להיות נאהבים ורצויים לפניו יתברך ולכן קראתי⁷⁰ הסיפר הזה בשם ספר אהבה בתענוגים".

מה שנמצא בידנו מפירוש זה הוא סדר נזיקין – כתב יד נקי⁷¹ של המחבר המאשר את תיאורו כסופר מהיר. יחד עם סדר זה נמצא דף שער, וגם הוא בכתב ידו – וזה לשון השער: "בית פרעה⁷² שמו והוא החלק השלישי מספר אהבה בתענוגים אני היום ילדתי⁷³ הצעיר אברהם נר"ו בן לאדני נשא ומאד נעלה כה"ר מרדכי אזולאי זלה"ה. ותהי התחלתו בסדר וה' ברך את אברהם בכל משנת יהי שלום בחילך⁷⁴ לפ"ק פה עה"ק חברון תוב"ב"

לכאורה שייך השער לסדר נזיקין, מפני שאין בכתב היד שלפנינו שום דבר חוץ מסדר זה. יתר על כן, אחד מצאצאי המחבר⁷⁵ – שראה את הכ"י לסדר נזיקין, קדשים וחלק מסדר טהרות – כתב במפורש שהוא שייך לנזיקין: "ועל השער מסדר נזיקין אשר קראו בפרט בית פרעה". בכל זאת קיימת בעיה, שהרי כתוב על השער "והוא החלק השלישי", ואין לנו סדר משניות שבו נזיקין הוא הסדר השלישי.⁷⁶

מדברי רא"א במבוא⁷⁷ משתמע שהוא חילק את פירושו למשנה לשלשה סוגי אהבה ובכל חלק שני סדרים. לכן יש להניח שלמרות שהשער נמצא בידנו עם סדר נזיקין, הוא אינו שייך לסדר זה, אלא לסדרי קדשים וטהרות ביחד (כלומר, לסוג השלישי: אהבת הטוב במה שהוא טוב), ושם פירוש המחבר לסדרים אלה הוא "בית פרעה והוא החלק השלישי". ואז אין לשונו של בעל "פאת השולחן" משתמע לתרי אפי.

70. בכ"י יש דיטורגרפיה למלה זו.

71. ר' לקמן, "תיאור כתב היד", עמ' 29.

72. לפי בראשית מ"ה, ט"ז. (פקסימילה של דף השער לעיל).

73. יש נוסח רומה בדף השער "זהרי חמה" החלק השני על "שמות" (שם) וגם בספרו "מעשה חושב" (כ"י אוטוגרף 5493 8°, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי) וגם בכ"י "בעלי ברית אברהם" (ר' לעיל הע' 28): "היום ילדתי⁷³ אני הצעיר" – ע"פ תהלים ב', ז'.

74. בפרשת "חיי שרה" שהתחילה ב"ט מרחשון, ת"א (1640). ר' Mahler, שם, 615.

75. ר' ישראל שמעון שיין הדפיס את הפירוש ל"אבות" מכ"י זה בשנת תר"ע (1910) בירושלים. (כנראה, טעה ח.ד. פרידברג, "בית עקד ספרים" (תל אביב, תשי"ב), הוצ' שניה, ח"ב 694, בזה שכתב "תרע"ה" – והרי כתוב "התער" בסוף המבוא "דבר אל הקורא" (שם); ובתעודת הסכמה מהרב ישראל יעקב מקרמענטשוק (שם) נוסף לתאריך זה: "לפ"ג"). במבואו של רי"ש שיין ניתן תאור קצר על גלגולי כתב היד (ר' להלן עמ' 29-30), ונוסף על זה כתוב: "וב"י הזה שבידי הוא רק על סדר נזיקין וס' קדשים, וס' טהרות על מס' כלים ואהלות". (הש' הנוסח הדומה המובא להלן בהע' 199).

76. ר' יג. אפשטיין, "מבוא לנוסח המשנה" (ירושלים, תש"ח), ח"ב, 980 ואילך.

77. לעיל. עמ' 9-11.

כשהוא כותב "ובספרו על זרעים עיינתי בו" משמע שב"גינת הביתן" שבא לידו נכלל גם ספר נוסף, והוא סדר מועד – ושניהם שייכים לסוג הראשון: "אהבת הערב".

בהקדמתו ל"אבות"⁷⁸ שוב התייחס המחבר ל"נזיקין" כסדר ששייך לסוג השני, "אהבת המועיל": "סדר התנא מסכת אבות בסוף סדר נזיקין לפי סדר נזיקין כולו סודר, לפי שרוב בני אדם כל אחד רודף את הנאתו ואחר תועלתו". לפי מה שאמרנו יוצא, שדוקא אותו חלק של הפירוש – סדר נזיקין שכלל עמו בראשו גם הפי' לסדר נשים – שהגיע לידנו, שמו נעלם מאתנו, ואילו החלקים שאינם בידנו שמותיהם ידועים לנו: "גינת הביתן" הוא שם פירושו לזרעים ומועד, ו"בית פרעה" הוא שם פירושו לקדשים ולטהרות.

מעתה אפשר להסביר גם את השם "בית פרעה" שקרא המחבר לחלק אחד מספרו, שהוא שם מוזר מאד לפירוש המשנה. בספר הזוהר נאמר: "תא חזי בית פרעה דא הוא סימנו לעילא ביתא דאתפרעו ואתגלין מניה כל נהורין וכל בוצינין כל מה דהוה סתים מתמן אתגלי", וכתב בעל הסולם⁷⁹ לפרשו: "הוא מרמז למעלה על הבינה שהיא בית שממנו מתפרעים ומתגלים כל האורות וכל הנרות... ועי"כ נקראת הבינה בית פרעה". ובתלמוד⁸⁰ כידוע, נקרא סדר קדשים וטהרות "חכמה" ו"דעת". מה מוסיף הספר "אהבה בתענוגים" על פירושי המשנה הרבים שקדמו לו?⁸¹ בראש ובראשונה, יש בפירוש זה גירסאות חדשות בנוסח המשנה. פירוש מקיף למשנה לפי עצם טבעו מבטיח לתת לנו שינויי נוסחאות, ו"אהבה בתענוגים" הוא פירוש מקיף. הוא יותר מקיף מפירוש הרע"ב,⁸²

78. שם.

79. ר' י. אשלג "ספר הזוהר עם פירוש הסולם" (ירושלים, תש"ט), "ויגש", 33, סעיף ק"ד.

80. שבת ל"א, ע"א. יש להדגיש שכל הדיון הזה הוא בגדר השערה ורק עם גילוי החלק החסר של כתב היד ניתן יהיה להעמיד את הדבר על בוריו.

81. לשאלה זו יש אולי משמעות מיוחדת כאשר מחברו הוא "אחרון" ולא "ראשון", וידוע לכל כבעל קבלה ולא כבעל הלכה.

82. ב"הצעת המחבר" ל"אהבה בתענוגים" קבל רא"א על עצמו לפרש ענינים וזקקים לביאור אף שהיו פשוטים בעיני הרע"ב: "וכן הרע"ב ז"ל [אחזר] רך רש"י ז"ל ולפעמים אחז דרך הרמב"ם ושאר המפרשים ז"ל. והם ז"ל לד[קו]ת] שכלם לא פירשו הרבה ענינים במשנה ולא דקדקו בהם שהניחו הענין ח[לק] ופשוט שאין צריך פירוש. ואני הצעיר אברהם נר"ו בן לא"א מאד [נעלה] כה"ר מרדכי אזולאי זלה"ה בעוניי הבינותי המשנה עם פי' [המפרשים] ז"ל ובמקומות רבים לא ריוו צמאי ואשובה ואראה בתלמוד ובפירושי [ובספרי] הפוסקים ופירושיהם".

פחות מקיף מפירוש "מלאכת שלמה",⁸³ ודומה בעיקרו לפירוש "תוספת יום טוב".

כשהיה רא"א באמצע חיבור פירושו על המשנה הגיע לידו הספר "תוספת יום טוב".⁸⁴ הוא נתמלא תהלה לספר, ותגובתו הראשונה היתה לבטל את פירושו כי אין לאל ידו להוסיף הרבה על "תוספת יום טוב": "ובראותי חיבור החכם השלם סיני ועוקר הרים בעל תוספת"⁸⁵ י"ט נר"ו יגע ומצא והגדיל לעשות ולא הניח דבר קטן ו[גדול]. דקדק בששה סדרי משנה ובכל הפוסקים ז"ל. אז אמרתי כשם שקבל[תי שכר] על הדרישה כך אקבל שכר על הפרישה".⁸⁶ עם כל זאת התישב בדעתו והגיע למסקנה שכתובת פירוש תביא לו תועלת, בכך שיהא עליו לחזור ולעיין בסוגיות התלמוד ובדברי הפוסקים השייכים לענייני המשנה: "ואח"כ שבתי וראיתי התועלת[ות] לנפשי כי בגלל בקשת פירוש המשנה אני זוכה לתלמוד כל הסוגיות והפוסקים ז"ל".⁸⁷

הוא החליט שמטרתו תהיה להתרכז באותם מקומות שבעל תו"ט הניחם בלא פירוש בשל פשטותם: "אמרתי בלבי וכן עשיתי שכל מה שכתב הרע"ם ז"ל [] שכתב הרב בעל תוספת י"ט מדברי התלמוד והפוסקים לא [] שזכיתי לראות פירושו נר"ו. אמנם כל אשר לא כתב ולא אסף ולא [] להיות הדבר ההוא פשוט בעיניו נר"ו, אותן, אחבר בספרי זה כי מק[ום] הניח לי[ן] להתגדר בו ולאשר כערכי".⁸⁸

בהתחלת פירושו נוהג המחבר להביא את שינויי הגירסאות שהיו לפניו, כדי לברר את נוסח המשנה. גירסאות אלו נמצאות על פי רוב כבר גם במקומות אחרים – בכתבי היד של משנה: קופמן, פארמה, קיימברידג', תימן; או בפירושי הראשונים או באוסף המלא והעשיר של

83. ר' את הרשימה המקיפה של מטרות שהציג בעל "מלאכת שלמה" במבואו (שם, 17-15), והשוה אותה עם המטרות ב"הצעת המחבר" (להלן).

84. זה כמובן מוכרח להיות דפוס פראג (ר' לקמן עמ' 28). הש' הקדמתו של בעל "תוספת יום טוב" דף ז' ע"ב.

85. אם כי מקובל היום לקרא לספר "תוספות יום טוב" וכך שמו בדפוסים החדשים כדאי לציין שבפירוש של רא"א נזכר הספר בקביעות בשם "תוספת יום טוב" – והעיר לי ד"ר א.מ. הברמן שכך שמו בדפוסים הראשונים (עי' להלן עמ' 29).

86. "הצעת המחבר", שם (ע"פ פסחים כ"ב ע"ב). בזמן שהתקשה בהבנת ספר הוזהר, גם אז השתמש המחבר במימרה זאת: "ודרשתי ממרי מדות הנמצאים בזמני להביני קצת מפשר אמרי ספר הוזהר ומוצאו ומובאו ולא נכנסו הדברים באזני ופרשתי כי אמרתי כשם קבלתי... [הקדמתו לאור החמה, שם]. הש' תגובתו של בעל "מלאכת שלמה" כשבא לידו ספר "תוספת יום טוב" ("הקדמת המחבר ספר מלאכת שלמה", שם, ט' ע"א).

87. שם.

88. שם.

בעל "מלאכת שלמה". בכל זאת מזמן לזמן הוא מביא גירסא אחת ויחידה במשנה. למשל, הנוסח המודפס של עדיות, פ"ה ה"ו, הוא "הפקודה"; בכתבי יד קיימברידג', קופמן,⁸⁹ פארמה, תימן, ודפוס נאפולי למשנה: "פקודה"⁹⁰ — והוא נוסח המחבר. אלא שהוא מודיע לנו, "וי"ס דגרסי שער פקידה", ולנוסח זה לא מצאנו חבר במשנה.⁹¹

בפ"ג ה"ג מביא המחבר פסקא מהמשנה "ר' דוסא אומר מותר לזרים". ברם בכל הנוסחאות של המשנה כתוב "ר' דוסא מתיר לזרים".⁹² לעיתים יותר קרובות נמצאת גירסא שאם כי אינה יחידה, היא בכל זאת נדירה. בפ"ג ה"ג הגירסא במשנה בכל הנוסחאות היא "אבטיח", ברם בדבור המתחיל לפירוש הרמב"ם כתוב "האבטיח" — והוא גם נוסח המחבר.⁹³

בפ"ה ה"ו מביא המחבר פסקא מהמשנה "אין משקין את הגיורת ואת המשוחררת". בכך שחסרה כאן המלה "שפחה",⁹⁴ יש ריע לגרסת כ"י מינכן.

בפ"ג ה"ד גורס המחבר בפיסקא שהוא מביא מהמשנה, "כל החוצלות". ברם כשהוא מביא את השאלה של התלמוד⁹⁵ הוא כותב "מאי חולצות". לכאורה יש כאן שיכול אותיות, אבל הוא חוזר על הנוסח פעם נוספת — וחבר לנוסח זה נמצא בתוספתא.⁹⁶

כיוצא באלה ישנם מקומות בהם מוסר המחבר סידור שונה של פרקי המשנה מכל סידור שלפנינו. למשל, פרק הזורק, בספרינו הוא הפרק השמיני במסכת גיטין או לפעמים השביעי, הרא"א קורא לו "פרק החמישי".⁹⁷ הוא קורא לפרק ג' ביבמות — פרק ב';⁹⁸ ולפרק ג' דבכורות — פרק ד'.⁹⁹ כמו כן משתמע מדבריו ש"המכניס" שהוא פרק ג' בידים הוא הפרק האחרון.¹⁰⁰ ודאי שעל כל אחד ואחד מן השינויים בפני עצמו אפשר לומר שהוא פליטת קולמוס של המחבר. אולם לא סביר

89. בכתב יד זה נוספה "הא" הידיעה בכתיבת יד מאוחרת.

90. הש' נגעים פ"ה ה"ג.

91. ברם (העיר לי ידידי פרופ' דימיטרובסקי), רגיל הוא בתורת כהנים (תזריע פרש' ג' ס"ב ע"ד).

92. כדוגמתו, ר' פ"ג הע' 81.

93. כדוגמתו, ר' פ"ג הע' 73.

94. עיין שנויי נוסחאות למשנה במקומו.

95. סוכה כ', ע"א.

96. ר' פ"ג, הע' 63.

97. עי' פ"ד, הע' 81.

98. עי' פ"ה, הע' 114.

99. שם, הע' 137.

100. עי' פ"ה, הע' 74.

לומר זאת על כל השינויים כולם. לכן יש לציין את החילופים בסדר הפרקים ולשמור עליהם שמא יתגלה חלק מהם בכתבי יד שעדיין לא נדפסו.

לא הרי שינויי נוסחאותיו למשנה – שרובם כבר הופיעו במקומות אחרים – כהרי שנויי נוסחאותיו לפירושי הראשונים. פירושים אלה מהווים את התשתית לפירושו של ר' אברהם אזולאי, והוא מביא אותם בארבעה אופנים:

(1) מלה במלה

(2) פרפרזה

(3) תרגום

(4) אחד מכל אלה בתוספת ביאור משלו.

גם כאשר הוא מביא את דברי ה"ראשון" וקורא בשמו (וגם זאת אין המחבר עושה בתדירות),¹⁰¹ אין הוא מגיד לנו באיזו צורה מובאים דבריו. לכן לא תמיד ניתן לקבוע אם ההבאה שלפנינו היא נוסח אחר, או פרפרזה, או תוספת ביאור. למשל, אחרי שהביא את לשון הראב"ד בפ"א ה"ט, וזה אותו כך: "מהראב"ד ז"ל". בזה שהמחבר כתב "מהראב"ד" ובעל "מלאכת שלמה" (במקומו) כותב "הראב"ד" אין לקבוע ככלל שלשון ראשון מורה על פרפרזה, ושני, על ציטוט (אף שאפשר לומר זאת כאן); כי בהלכה הבאה כתוב "הראב"ד" וגם זה מורה על פרפרזה. ברם, מה שהוא "לאו דווקא" כאן הוא "דווקא" בספרים אחרים שלו. ב"אור החמה" מתאמץ רא"א להציג כללים ברורים שבעזרתם יוכל הקורא להבדיל בראיה קלה בין מובאה מדויקת לבין פרפרזה מספרי ר' משה קודובירו ור' חיים ויטאל: "וכשתמצא כתוב בחיבור זה מלת הרמ"ק זלה"ה הכוונה שהעתקתי לשונו מלה במלה. אמנם, כשתמצא כתוב מהרמ"ק זלה"ה הכוונה שקצרתי לשונו, לפעמים רובו ולפעמים חציו ולפעמים מיעוטו. וכן כשתמצא כתוב מהרח"ו נר"ו, דע שקצרתי לשונו. ולפעמים בראותי שהוא מסכים להרמ"ק זלה"ה השמטתי פירושו".¹⁰²

בעית המובאות מפירוש הרמב"ם אינה כל כך מסובכת ועל פי רוב ניתן לישוב אותה הודות למהדורת ר"י קאפח.¹⁰³ ב"אהבה בתענוגים"

101. בפ"א ה"ה (ר' הע' 110), הביא פירוש הראב"ד, ובפ"ז ה"ד (ר' הע' 52), פירוש הר"ש, ובפ"ח ה"ב (ר' הע' 16), פירוש רש"י, ובכולם לא קרא בשמם – ונמצאו מקרים רבים דומים.

102. הקדמה (שם).

103. "משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון" (ירושלים, תשכ"ג-כ"ט), 6 כרכים.

מובא לעתים קרובות, נוסח הרמב"ם שהוא מלא יותר ממה שנמצא בדפוסים עתיקים – נוסח שהוא מקביל לטקסט הרמב"ם שבמהדורת קאפח.

למשל, בפ"ז ה"ז מביא המחבר פירוש הרמב"ם: "שהם עדין עיסה ונקראות ארוכות". בדפוסים נשמטה המלה "עדין" ובמקום "ארוכות" כתוב "ארוכות". בתרגומו של קאפח נוסף "בעודן" וגם הוא גורס "ארוכות".¹⁰⁴

בפירוש הרמב"ם פ"ד הי"ב כתוב: "הואיל והגג נסדק והופרש זה החצי". ברור שחלק מהטקסט נשמט על פי דמיון הסוף. קאפח בתרגומו מביא מה שנשמט מהדפוס "כיון שהתקרה סדוקה ונבדל החצי הזה מן החצי השני". גם רא"א מביא את הנוסח השלם בתרגומו עם תוספת ביאור משלו: "לפי שהגג נסדק לכך נבדל ונפרש גם החצי שיש בו הכלים לעצמו וזה החצי שיש בו טומאה לעצמו".¹⁰⁵ במקרה זה כאשר נמצא בידנו הנוסח הערבי של הרמב"ם קל לזהות מה נשמט מהדפוס ולהבחין מה מביא המחבר כתוספת ביאור שלו. הואיל ויש הרבה מקרים כאלה, סביר להניח שבנוסף לדפוס מקובל של הרמב"ם (אולי ויניציאה ר"ץ), השתמש רא"א גם בכתבי יד מקוריים בערבית או בתרגומיהם לעברית.

הנחה דומה לזו ניתן למצוא בדברי החיד"א כשהוא מתאר את ההגהות של רא"א על הרמב"ם: "ותיקון התיבות למז"ה הר"א אזולאי כ"י כנראה שהגיהם מתוך ס' הרמב"ם כ"י".¹⁰⁶ בפירושו לאבות,¹⁰⁷ מזהיר רא"א עצמו את הקורא שלא לתקן טקסט על פי סברה: "כשיעייין בספרי הראשונים שלא ימהר להקשות על דבריהם או יחשוב דבריהם לאין או יגיה הספר מסברתו".

גם ב"אור החמה"¹⁰⁸ שלו הוא מדגיש שהגהותיו מבוססות על גרסאות כ"י: "ודע שאל יחשוב אדם שיש בספר הזה שום הגהה מסברא ח"ו אלא מספרי כתיבת יד המדויקים וקדמונים ובקצת מקומות שהוא מוגה בסברא כתוב עליו נ"ל, או נ' או נלע"ד. גם הוגה מספרי האלקי הרמ"ק זלה"ה, גם הוגה קצת ממנו מספר אחד שהובא ממצרים, ששמעתי

104. ע"י פ"ז ה"ז, הע' 88-90.

105. ע"י פ"ד הי"ב, הע' 108-09.

106. שם, מערכת ספרים, אות ה' מס' כ'. לפי דברי ר' י.ל. פישמן, הגהות אלה היו על הרמב"ם ד"ו ש"י: "ובאוצר ספרי יש לי רמב"ם דפוס ויניציאה, ש"י, וכל הגליונות מלאים הגהות בכתב ספרדי, ויש לי ראיות מוכיחות שאלו הן ההגהות של ר"א אזולאי" ("התור" שם).

107. פ"א ה"ו (ר' לעיל הע' 75).

108. שם, בסוף הקדמתו.

אומרים ונתאמת אצלי בראי, שהועתק מהגהת האלקי הרי"א זלה"ה, שהיו לפניו ו' ספרים מכתבת יד קדמונים גם מספר א' של זוהר מועתק ללשון הקודש שהעתיק ה"ר ישראל נקיא ז"ל".

מה שניתן לומר על פירוש הרמב"ם המוזכר על ידי רא"א אין לומר על פירושים אחרים. למשל, אין בידנו מהדורה מדעית של ראב"ד לעדיות, של ר"ש ורא"ש¹⁰⁹ לזרעים ולטהרות, ואפילו לא של רש"י ותוספות לתלמוד. לכן קשה לזהות אצל רא"א את חילוף הנוסח, אולם כאשר עולה בידנו לזהותו הוא בעל חשיבות חיונית להבנת הטקסט.

נסביר זאת בכמה דוגמאות:

בפ"ב ה"ה שנינו: "על כסא שנטלו שניים מחפוייו זה בצד זה שרבי עקיבא מטמא וחכמים מטהרין". בפירושו ל"וחכמים מטהרין" כותב הראב"ד "דלא חזי לשיבה מפני שהיא ישיבת צער ואין אדם יושב בו אא"כ מנוהו". המלה "מנוהו" היא גירסת דפוס ויניציאה רפ"א, ר"ץ וש"ח, דפוס יושטיניאן ש"ז, וכך היא נמצאת גם בדפוסים חדשים. וברור שבשטת כיון דעל בדפוסים עתיקים, על גם בדפוסים חדשים. מה שיש כאן הוא שיבוש אות שנחלקה לשתיים — ה"טית" נחלקה ל"נון" ו"ואו". הנוסח הנכון "מטהו" מובא בהבאה מהראב"ד הנמצאת בפירוש רא"א ושם נוסף: "על צדו". ואולי "על צדו" הוא חלק מנוסח הראב"ד על פי המשניות בכלים¹¹⁰ ולא תוספת ביאור של המחבר.

בענין אחר השלים לנו המחבר את החסר. בפירושו, פ"א ה"ח, הוא מעתיק את דברי הראב"ד מלה במלה מבלי להזכיר את שמו וממשיך לכתוב דברים שאינם מצויים בנוסחאות הראב"ד שבידנו: "שורין במים לברור פיסלות: ושפין ומשפשפין אותו ביד להסיר קליפה. בית הלל אומרין שורין בטהרה כדאמרן".

אם אמנם קיימת אי-ודאות ברישא ("שורין... קליפה"), אם הוא המשך של דברי הראב"ד או תוספת ביאור של המחבר, הרי שאין שום אי-ודאות לגבי הסיפא ("ב"ה... כדאמרן"), שהוא בודאי חלק מפירוש הראב"ד — מכיון שברור שיש לקוי בראב"ד שבדפוס.¹¹¹

109. העיר לי פרופ' ליברמן שהמחבר בודאי השתמש בכ"י של הרא"ש כי פירושו לא נדפסו אלא בתחילת המאה השמונה עשרה: "זרעים" ע"י ר' אלישע בן אברהם "פי שנים", אלטונה תצ"ה, (1735), אמנם תמצית כבר הופיעה עם התלמוד דפ' אמשטרדם, תע"ד-תע"ז (17 — 1714); ו"טהרות" עם התלמוד דפ' פרנקפורט דמיין, ת"פ — תפ"ב (22 — 1720). (ר' "אור החיים", שם 260; נ. רבינוביץ, "מאמר על הדפסת התלמוד" בעריכת א.מ. הברמן (ירושלים, תשי"ב), 104, 111).

110. פ"ב ה"ד; פכ"ב ה"ז.

111. עי' הגהות הב"ח, אות ד'; ור' לשון הראב"ד המובא במל"ש (במקומו).

כיוצא בו בפירוש הראב"ד, פ"ב ה"י כתוב: "מנו לי כלומר במנינים נמסרו לו שלא חסר מהן אחת ומה לילות למנוי שלא חסרו אחת נמצא משפט איוב י"ב חדש".

והרי נשמט מהנדפס מה שמשלים לנו רא"א בפירושו: "מנו... חסרו אחת אף ירחים למנוי שלא חסר א' נמצא... חדש".¹¹²

ועוד, בפ"ג ה"ז כתוב בפירוש הראב"ד: "ר' יהושע מטמא: דקסבר כיון שהטמא או המיטמא עומד ברה"י, ספק טומאת היחיד..."¹¹³ וצריך לומר "ר'... טומאת רשות היחיד" כמו שמוכח בפירוש רא"א — וכך כתוב ב"מלאכת שלמה" בסוגרים מרובעים.

ועוד, בפ"ד ה"ו בפסקה מן המשנה המובאת בפירוש הראב"ד כתוב: "ואם היה שמן מתחילתו, בש"א כדי סיכת..." וצריך לומר "ואם... שמן טמא..." כמו שכתוב בפירוש המחבר.¹¹⁴

ועוד, בפ"ח ה"ג כתוב בפירוש הראב"ד: "והעיסה כשירה לטמא ולטהר וכו' כלומר ואימת אלמנת עיסה בזמן שהפסול שלה ראוי לטמא ולטהר לרחק ולקרב". וכך הוא בכל הנוסחאות, ברם במובאה מהראב"ד שבפירוש המחבר כתוב "והעיסה... עיסה כשירה, בזמן..." ויש לקבוע שאין כאן תוספת ביאור של המחבר אלא זהו הנוסח הנכון — שהרי גם ר' דוד פרדו¹¹⁵ העתיק את דברי הראב"ד בנוסח זה.

ועוד, בפ"ח ה"ה כתוב בדפוסים הראשונים של הראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח): "ויש מפרשים שמצאו אותם מפוזרים טמונים בארץ וכשחפרו בה מעט נתגלו ואמרו חכמים אף על פי שבשלש מקומות וארבע נמצאת הטומאה לא עסיק עוד טומאה". בדפוסים חדשים כתוב "ויש... לא פסיק" וצריך לומר או "נחזיק" כגירסת המחבר או "מחזיקין" כגירסת ה"מלאכת שלמה" ותו"ט.¹¹⁶

גם כאשר הביא רא"א את הארמית שבפירוש הראב"ד בתרגום עברי, וזו דרכו לעתים קרובות, יכול הדבר לסייע בידנו לקבוע את הנוסח הנכון. בפירוש הראב"ד, פ"א ה"ט כתוב: "מיהו בית שמאי סברי כיון דכספא חשיב טפי כולהו בעית לא לאוקמי". למלה "לא" אין כאן מובן. בדפוס ויניציאה ש"ז ובדפוסים חדשים ראו בה המגיהים דיטוגרפיה וגרסו "בעית לאוקמי"; לעומת זאת הב"ח הגיה "בעיא ליה לאוקמי". ואילו על סמך

112. פ"ב ה"י, הע' 156.

113. פ"ג, ה"ז, הע' 125.

114. פ"ד ה"ו, הע' 74.

115. "שושנים לדוד" (וניציאה, תק"ב).

116. פ"ח ה"ה, הע' 70.

תרגומו של הרא"א – "צריך להחליפם" – אפשר לומר שהגירסא הנכונה היא "בעית לאוקמי".¹¹⁷

במספר לא מועט של מקרים מתאים נוסח הראשונים כפי המובא בפירוש המחבר להגהות של בעל "שיטה מקובצת", ב"ח, ריעב"ץ, ואחרים.

לדוגמה: ברש"י, זבחים ק"ד ע"א, כתוב "בכור בעל מום הנשחט בו במדינה על מומו"; ב"שיטה מקובצת" אין גורסין "בו" וזה מתאים לנוסח המחבר.¹¹⁸

ברש"י (שם) כתוב "דהיכא דלא ניכר טרפתו עד לאחר הפשט, שראה שחיטתו". באשר למלה "שראה", גרסת המחבר הוא "שרייה" – וכך הגיהו המגיהים: "שיטה מקובצת" ומסורת הש"ס; וגם ברע"ב ו"במעדני יו"ט".¹¹⁹

בפירוש הראב"ד פ"ד ה"ו (רפ"א, ר"ץ, ש"ז וש"ח) כתוב: "נתן אותו בחבית נקובה אע"פ שסתמוה בשמרים"; בדפוסים חדשים כתוב "נתן... השמרים". הנוסח בפירוש המחבר הוא "נתן... שמרים" – וכך הוא בהגהות הב"ח.¹²⁰

בפירוש הראב"ד פ"ב ה"ד בכל הנוסחאות כתוב: "שאם נגע טבול יום כביצה לא פסל לו את הקלח". וצריך לומר "אלא את הקלח" כגרסת המחבר ומסורת הש"ס.¹²¹

בפירוש הראב"ד פ"ד ה"ה בכל הנוסחאות כתוב: "וקא סברי בית הלל מעשר שני ממון גבוה הוא ומשום הכי אין לו פרט ועוללות אלא עוללות..."; הגרסא בפירוש המחבר היא "...אלא כולו לגת" – וכך מגיה גם הריעב"ץ.

ברש"י ברכות י"ט ע"א (ד"ה "דוגמא השקוה") כתוב, "על שהיו דומים להם הם השקוה". בהגהות הב"ח¹²² כתוב "על שהיו הם דומין לה השקוה". נוסח רש"י שהעתיק המחבר "על שהיו דומים להם השקוה" מתאים לגרסת הב"ח במלה אחת ולגרסת רש"י שבדפוס במלה אחרת.¹²³ חשיבות רבה נודעת לדפוס ראשון של טקסט. אבל, כמו ביחס לכתב

117. עי' פ"א ה"ט, הע' 133.

118. ר' פ"ב ה"ב, הע' 9.

119. שם, הע' 16.

120. במקומו, אות א'.

121. פ"ב ה"ד הע' 41.

122. ברכות, שם, אות א'.

123. פ"ה ה"ו הע' 158-59.

יד יש נטיה להגזים בחשיבותו, ביחוד אם מעדיפים בכל מקרה את ה"לקציו דיפקיליור" שיש בו. לפעמים הנוסח הקשה הוא סתם שיבוש הנשנה והולך גם בשאר הדפוסים העתיקים ומתקן רק בדפוסים החדשים. במקרים רבים כאלה, הנוסח השמור ב"אהבה בתענוגים" מתאים לנוסח המוגה בדפוסים החדשים.

למשל, בפ"ב ה"ח בענין "כסא שנטלו שנים מחפוייו" נתן הראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח), טעם ל"מטמא" של רבי עקיבא: "דאכתי חזי לישיבה מפני שהיא בזרוע השלישי על ידי הדחק". בדפוסים חדשים הוגה "... מפני שהיא נסמכת בזרוע השלישי...". כעין תקון זה היא גם הגירסא הנמצאת בפירוש המחבר "ויסמך בזרוע השלישי הנשאר".

בפ"ב ה"ה פירש הראב"ד מדוע לפסין עירניות טהורות: "מפני שהן סתומות כעין אריון של האלפס...", כך הוא בכל הנוסחאות, אלא שבדפוסים החדשים נוספה בסוגריים מרובעים המלה "ארון" אחרי השבוש "אריון", ותקון זה הוא כנוסח המחבר.¹²⁴

בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז וש"ח), פ"ב ה"י מפורש, "משפט גוג ומגוג לעתיד לבא י"ב חדש". ושם כתוב, "שלא ינגפו בבת אחת אלא מתחלת מלאכתן עד סופה י"ב חדש". בדפוסים החדשים במקום השבוש "מלאכתן" נמצאת בסוגריים מרובעים המלה "מכותן" — והיא כגרסת המחבר.¹²⁵

בפ"ה ה"א גבי תמיד של שחר שקרב בארבע שעות, הראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז וש"ח) מפרש, "ונ"ל האי עורות דתמיד מפי השמועה העיד". בדפוסים החדשים במקום השבוש "עורות" כתוב "עדות" וגם אצל המחבר כתוב "עידות".¹²⁶

בדפוסים הראשונים של הראב"ד פ"ז ה"ב כתוב: "דאלו למשנה הראשונה כיון שהיו אומ' שאינו אסור ואינו אוסר תערובו...". וצריך לומר "תערובתו" כמו שכתוב בפירוש המחבר ובדפוסים חדשים.¹²⁷

124. ר' פ"ב ה"ה הע' 63.

125. ר' פ"ב ה"י הע' 159.

126. כתיב מלא יו"ד אחרי צירי הוא כתיב שגור ביותר אצל המחבר, לדוגמא: בפ"ג ה"ג: "להפסיד" (הע' 51); שם, ה"ד: "מפריש"; בפ"ה, סה"ו: "שלים"; שם, סה"ז: "לכביר"; בפ"ו, ה"א: "המשכיר"; בפ"ז ה"ח: "האיש" (הע' 125); שם, שם: "לתוסיפת" (הע' 130); שם, ה"ה: "לגליח"; פ"ח, סה"א: "המתפזר". מאידך גיסא יש לפעמים כתיב חסר: בפ"א ה"י: "מהו" (הע' 148); בפ"ג ה"א: "עכשו"; שם, ה"ה: "לתשמשה" (הש' "תשמשו" פ"א, הי"א); בפ"ד ה"י: "יוצא" (הע' 87); בפ"ז ה"ג: "הואל" (הע' 41); בפ"ח ה"ג: "העסה". דוגמאות לכתיב מלא יו"ד אחרי שוא, ר' פ"א הע' 63; לכתיב מלא יו"ד אחרי סגל, ר' פ"ה הע' 19.

127. פ"ז ה"ב הע' 23.

בפירוש הראב"ד פ"ז ה"ה כתוב "ואם גלח את הראשונה מגלח מכל מקום השניה צריך לגלח יום ששים..." ושבוש זה נמצא ברפ"א, ר"ץ, ש"ז וש"ח, והוא מתוקן בדפוסים חדשים "ואם גלח את הראשונה יום שלשים מכל מקום..." — וכך הגרסא בפירוש המחבר עם תוספת ביאור משלו.¹²⁸ רא"א מביא את דברי הראשונים במקורם אבל לעתים קרובות הוא גם מנסח מחדש את פירושיהם. יש להודות שטקסט "מעובד ומתוקן" אינו תמיד רצוי, משום שהמקור עלול להטשטש בפרפרזה או להעלים בלשון התרגום. בכל זאת יש לו גם יתרון — טקסט מצוחצח שדבריו מובנים מאליהם. רא"א בורר מתוך פירושי הראשונים: הוא מדלג על חלקים גדולים של פירושיהם; הוא מצמצם סעיף בפסוק ופסוק בביטוי¹²⁹ — ועל פי רוב מוסיף מלה או שתיים כתוספת ביאור משלו.

פעם בפעם באה "תוספת ביאור" כתחליף לכנוי הרומוז של ה"ראשון": במקום שנמצא ברמב"ם "אותו", כותב המחבר "זה הקצה",¹³⁰ במקום שנמצא בראב"ד "זה", כותב המחבר "דקתני או נושאן".¹³¹ כרגיל הכניס את הביאור כתחליף למלה סתומה או כהוספה לה: במקום שנמצא בראב"ד "השנים", הוא כותב "השני מסמרים הנז",¹³² באשר נמצא "אסורים", הוא מוסיף "לזרים",¹³³ ובאשר נמצא "השק משמש האדם", הוא מוסיף "לרכוב עליו".¹³⁴

יש מקרים שאף כשדברי הראשונים פשוטים, מוסיף המחבר פה ושם מלה ליתר ביאור. בסוף פירוש הראב"ד, עדויות פ"ה ה"ג, כתוב: "ובית הלל סברי כיון שהטעם שלו (כלומר, "הקצח") יפה ללב הוי אוכל לטומאה ולמעשרות". בפירוש המחבר מובאים דברי הראב"ד כך: "וב"ה סברי כיון שהוא בטעמו יפה ללב יש לו דין אוכל ומקבל טומאה וחייב במעשרות".

מאידך גיסא, תוספת של מלה אחת יכולה למנוע מבוכה בהבנת פירוש של ראשון. בעדויות פ"א ה"ו, כתוב: "למה מזכירין דברי היחיד בין המרובין". הרע"ב מפרש: "כדי לבטלן. יחיד שלא עשה שום ב"ד כדבריו והן דחויין ובטלין למה מזכירין אותו כלל?". על פירוש זה השיג בעל

128. שם, ה"ה, הע' 69-70.

129. בדרך זו קצר המחבר גם לשון המקובלים: "לפעמים רובו ולפעמים חציו ולפעמים מיעוטו" (עי' לעיל עמ' 15).

130. פ"ג ה"ה הע' 93.

131. שם, ה"א, הע' 15. מאידך גיסא, ר' פ"ג הע' 84.

132. שם, ה"ח הע' 147.

133. שם, ה"ג, הע' 41.

134. שם, ה"ט, הע' 191.

"תוספת יום טוב": "ואכתי בל' הר"ב לא נחא לי שכתב למה מזכירין וכו' כדי לבטלן מאי כדי דקאמר דמשמע דההזכרה הוא סבת הבטלה ואתמהה דאדרבה אילו לא נזכרו מכ"ש שהיו בטלים ומבוטלים דלא קיימין ולא נזכרין ולפיכך אני אומר שז"ש כדי לבטלן כשגגה היא שיצאה מלפניו בראותו זה הל' בפירוש הראב"ד ומפני טרדת העיון העתיק כן בתוך פירושו ולא דק שאינו ענין לפי פירושו כלל ופירוש הראב"ד כך הוא למה הוזכרו דברי היחיד כלל. כדי לבטלן לדורות שאם יבא אחד ויאמר כך אני מקובל, יאמרו לא כדברי איש פלוני שמעת..."

בפירוש הראב"ד שהועתק ב"אהבה בתענוגים" נמצאת המלה "ומשני". יש להניח שהיא תוספת ביאור — ועל ידה מונע המחבר אי-ודאות בדבר הכוונה בדברי הראב"ד: "למה הוזכרו דברי היחיד כלל ומשני כדי לבטלן לדורות..."¹³⁵

לעתים בונה רא"א מחדש את רעיונותיהם של ה"ראשונים" ומביא את הסיפא לפני הרישא.¹³⁶ ואף שדרכו לתרגם מארמית לעברית¹³⁷ יש שהוא מביא פסקא שנכתבה עברית, דוקא בארמית.¹³⁸ הוא מבאר מערכת של משניות לפי פירושו של ראשון אחד. מצד שני הוא מחלק משנה אחרת לחלקים נפרדים ומבאר חלק אחד לפי פירוש הרא"ש, וחלק שני לפי פירוש הראב"ד, ושלישי לפי רש"י, ורביעי לפי הרמב"ם — והכל בנוי בבנין ספרותי חדש שבו ניכר חותמו.¹³⁹

פירושו של רא"א חשוב בגלל טעם נוסף, בזה שיש בו מובאות של צוות חכמים שהיו מיוחדים בדביקותם בלימוד המשנה. הפירושים למשנה של ר' יהוסף אשכנזי¹⁴⁰ התנא מצפת,¹⁴¹ ור' סולימאן אוחנא¹⁴²

135. פ"א ה"ו הע' 82. (ואולי תוספת מלה זו באה כתוצאה מהשגת בעל תוי"ט דלעיל).

136. דברי רש"י בסדר הפוך, ר' פ"ד, הע' 99; דברי רמב"ם — פ"ד, הע' 93, פ"ו, הע' 24; דברי ראב"ד — פ"ז, הע' 106; דברי רא"ש — פ"ד, הע' 7.

137. פ"א, הע' 127; פ"ג הע' 78 (כרוגמתן נמצא הרבה).

138. פ"א, הע' 142; פ"ד, הע' 43.

139. בפירושו לפ"ג ה"א (הערות 1-25), ניתן לראות איך בונה המחבר מחדש ומשלב את פירושיהם של ארבעת ה"ראשונים" הנזכרים לעיל.

140. ר' "מבוא לנוסח המשנה", שם, 1284 ואילך; ע.צ. מלמד, "מלאכת שלמה לר' שלמה ערני", "סיני", (ירושלים, תשי"ט), שנה כ"ב, XLIV, 346-63.

141. הראשון שנתן טעם לתיאור זה הוא ר' דוד קונפורטי: "ר' יוסף אשכנזי הנקרא התנא הגדול להיותו שונה תמיד המשניו' בנגון" ("קורא הדורות", שם, 36 ע"ב); וזה נשנה ב"לקוטים מדברי יוסף לר' יוסף בן יצחק סמברי" ב"סדר החכמים וקורות הימים" בעריכת א. נייבויער (אוכספורד, תרמ"ח), QI 151; וגם על ידי החיד"א (שם, "מערכת גדולים", אות מס' 112).

142. ר' פ"ה ה"ב, הע' 65; ו"מבוא לנוסח המשנה" שם, 1288 ואילך. ב"שם הגדולים"

סדר דורות זה מנוגד לברייתא בשבת: ¹⁴³ "הלל ושמעון גמליאל ושמעון נהגו נשיאותן בפני¹⁴⁴ הבית מאה שנה". בכל זאת לא מתקבל להשלים את הסדר הזה עם הברייתא ולומר: "בני בנים הרי הן כבנים"¹⁴⁵ וכוונתו¹⁴⁶ לנכדו; או לטעון שהסדר לקוי ונשמט ממנו על ידי דמיון הסוף: "ר"ש ור"ש לבנו". כי אחרי הסדר כתוב "כנו' שם באבות", ולכן סביר להניח שהשלשלת ב"אהבה בתענוגים" היא על פי המשנה¹⁴⁷ ושם לא נזכר רבי שמעון בנו של הלל.

147. אבות פ"א הט"ז — הי"ז.

נוסף על כך, השלשלת מופיעה גם בספר "מלאכת שלמה": "...מכאן והלאה היתה הקבלה הולכת מאב לבן ומאב לבן היינו מהלל לר"ג בנו ומר"ג לר"ש בנו... עכ"ל הרמב"ם ז"ל.¹⁴⁸

ברם, בכך שתולים דברים אלו ברמב"ם נוצרת בעיה חדשה, שהרי סדר הדורות הזה אינו נמצא ברמב"ם, לא בפירושו למשנה זו, לא בהקדמה לפירושו על המשנה¹⁴⁹ ולא בהקדמתו למשנה תורה.¹⁵⁰ יתר על כן, בכתב יד של בעל "מלאכת שלמה"¹⁵¹ כל הדברים האלה אינם מובאים כלל בשם הרמב"ם, אלא כתובים בסתם בגליון הדף בכתב ידו של ר' שלמה עדני. בפירושו של רא"א, אבות (שם), השלשלת נמצאת בגופו של ענין ושם הביא את כל המאמר כמעט מלה במלה כמו שהוא מופיע ב"מלאכת שלמה", ברם לא בשם הרמב"ם כמו שהוא ב"מלאכת שלמה" דפוס, ולא בסתם כמו שהוא ב"מלאכת שלמה" כ"י, אלא בשם מחברו — "החכם כהר' יהוסף אשכנזי ז"ל."

ועוד דוגמא מפירושו של ר' יהוסף אשכנזי המובאת בצורה משובשת ב"מלאכת שלמה" ובצורה נכונה ב"אהבה בתענוגים". והנה דבריו במל"ש (פ"ב ה"ט): "ועוד נראה לפ' דה"ק האב זוכה לבן בכל דילוג והקץ אינו תלוי באב לבדו אלא בכל הדורות תלוי כן נ"ל".

הגירסא "האב זוכה לבן בכל דילוג והקץ..."¹⁵² קשה מאד ונר' שהנוסח הנכון הוא במובאה שבפירוש המחבר "האב זוכה לבן בכל אלו אבל הקץ".

ועוד, בהמשך הענין במל"ש כתוב: "מצאתי ספר אחר דגרסינן האב זוכה לבן בנוי בכח בעושר בחכמה ובשנים במספר הדורות ושלפניו¹⁵² הוא הקץ..." בפירוש המחבר כתוב "שלפניו" בלי ה"ואו" הראשון, וכך צריך להיות.

אף שרוב פירושיו של ר' יהוסף אשכנזי כלולים בתוך תוכו של "אהבה בתענוגים", יש לציון שבאשר למסכת בבא קמא, הביא רא"א צרור פירושים של ר' יהוסף אשכנזי כנספח מיוחד בסוף המסכתא. בראש הגליון כתוב: "חידושי קמא מהחכם כמה"ר יהוסף אשכנזי זלה"ה".

148. שם, ה"ז.

149. קאפ', זרעים, נ"ב, והע' 69.

150. מהר' מוסד הרב קוק (ירושלים, תשכ"ד), ספר המדע, 5, הע' 42-3. איך נכנס שבוש זה הסברתי במאמרי "סדר דורות חכמים בלתי רגיל שנדפס בשם הרמב"ם", "קרית ספר" כרך נ' (תשל"ה), 675.

151. הנמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (Heb 4° 1386).

152. וכך הוא בכ"י (שם).

החיד"א, שמן הסתם ראה את כתב היד של "אהבה בתענוגים" בשלמותו,¹⁵³ מודיע לנו בתאורו הקצר של ר' יהוסף אשכנזי שכך עשה רא"א לכל מסכתא ומסכתא: "ומז"ה מהר"א אזולאי ז"ל בעל חסד לאברהם בפירוש המשנה אשר לו כ"י בסוף כל מסכתא מביא מחידושי מהר"ר יוסף הנזכר במסכתא ההיא".¹⁵⁴

אפשר לומר שכח היצירה של רא"א מתבטא ביותר בהבנתו את דברי המשנה בבעיות שהוא מציג ובפתרונות שהוא מציע. הוא רגיש לניב המשנה וער לציין כל סטיה ממה ששכיח בלשון חכמים. על פי רוב פירושיו קצרים ביותר והוא מגיש אותם בבחינת הערה בעלמא. למשל בפ"א ה"ג, דברי הלל נזכרים במשנה לפני דברי שמאי. ה"ראשונים"¹⁵⁵ וגם ה"אחרונים"¹⁵⁶ כבר דנו בבעיה זו במקומות אחרים. ברם, אינה דומה תשובתו של המחבר לתשובתם. בתוספתא, סוף כריתות שנינו: "בכל מקום הקדים משה לאהרון במקום אחד הוא אומר אהרון ומשה – מלמד ששקולין זה לזה". רא"א ממשיך אחרי דברי התוספתא וכותב בנדרון שלנו "אפשר לומר לרמזו ששניהם שקולים". אף אם אין אנו משוכנעים שזהו הפשט במשנה, ראוי להמליץ על הביאור כשימוש מתאים במדרש תנאים, בפרט כאשר המחבר עצמו אינו טוען שזהו דווקא הפשט. על פירושיו למשנה הוא כותב "לא נחליט לומר שזהו אמיתת הדבר"¹⁵⁷ אלא "אפשר לומר". דברים דומים הוא כותב בהקדמתו לפירושו לתנ"ך: "לזה הסכמתי, שלא נאמר ונראה לי כיוצא בזה, רק לכתוב הענין סתם בקיצור נמרץ ולא ניחוש שום דבר לעצמי. וגם אומר, ואפשר לומר ולא נחליט כי זהו כוונת הכתוב".¹⁵⁸

יש לחזור ולומר, כשהציע פירושו של סדר התנאים כאן, עשה זאת במלים "אפשר לומר לרמזו". ואחרי פירוש זה הוא מציע פירוש שונה בתכלית במלים "אי נמי" – "א"נ משום דהלל אומר בלשון רבו נתן כבוד לרבו והקדים זכרו".

בתחילת פרק שביעי בעדויות שנינו: "העיד רבי יהושע ורבי צדוק"; למעלה שנינו: "העיד רבי יהושע ור' נחוניא בן אלינתן איש כפר

153. ר' לעיל הע' 60.

154. שם, "מערכת גדולים", אות י' מס' 112.

155. תוספות, חגיגה ט"ז בסוף ע"א.

156. ר' שלמה חלמא "מרכבת המשנה" (פרנקפורט דאודר – שאלוניקי, תקי"א-תקמ"ב) חלק א', "קונטרס אחרון", דף י"ב ע"ב, ענף ג', א'.

157. במבואו למשנה "הצעת המחבר".

158. "בעלי ברית אברם", שם, 5.

הבבלי¹⁵⁹; ולהלן שנינו: "העיד ר' יהושע ור' פפיס".¹⁶⁰ בכל אותם מקומות נוקטת המשנה בלשון יחיד "העיד". "אפשר לומר" כותב המחבר "שרבי יהושע העיד לבדו ואח"כ העיד ר' צדוק".¹⁶¹

בעדיות פ"ב ה"ט עד סוף הפרק נכללו כמה משניות של רבי עקיבא, אף שאין בהן "נפקותא בדינים". טעם לסידור דברים אלה ניתן בפירוש המחבר להלכה ט', ושוב בהרחבה בהלכה י': "אידי דתנא לעיל ג' דברים אמרו לפני ר' עקיבא, וג' דברים א"ר עקיבא, תנא נמי הוא היה אומר, שהם דברים הרבה נכללים באחד. ותנא נמי הוא היה אומר חמישה דברים וג' דרמי לה".

לאחר מכן בלויות פירוש הרמב"ם הוסיף רא"א נופך משלו המוגש במלת הפתיחה — "ואפשר": "והרמב"ם כתב לפי שכל זה המסכתא ביום כשנתמנה¹⁶² ר' אלעזר בעזריה¹⁶⁴ בישיבה נתקנה,¹⁶⁵ ולזה הטעם תמצא בזו המסכתא הלכות מעניינים משונים: ואפשר שכל אלו הדברי' אמרם שם ר"ע באותו מעמד, ולזה נסדרו יחד אעפ"י שאין בהם נפקותא דרינא".¹⁶⁶

גם בזמן שהוא מסביר משנה על פי הפילוסופיה או הקבלה, ויש משניות שעניינן אגדה והן מתאימות לפירושים כאלו, גם אז הוא מקצר בפירושו באופן נמרץ במלים "וזה הדרוש הרחבנו במקום אחר", או "ואין להאריך שלא לצאת מכוונת החיבור". לדוגמא: בפ"ב ה"ט לאחר שקבע שביאורו הראשון של הרע"ב¹⁶⁷ הוא פירוש הרמב"ם,¹⁶⁸ מציע המחבר הסבר משלו: "ואע"ג דכל הני רובם הם שלימות גופני לא נפשיי, כשתענין בהם הם כולם מורים על יופי הנשמה הטובה ועל שלימותה כי בהיות החומר במזג נכון וטוב שאינו נוטה לאחר הקצוות, הוא מוכן לקבל צורה נאה ושלמה, ובהפך בהפך, כי לא כל חומר שיוזמן יכול לקבל איזה צורה

159. פ"ו, ה"ב.

160. פ"ז, ה"ו (ור' פ"ז ה"ה; פ"ח, הבו"ג).

161. דוגמאות אחרות לרגישותו לביטוי המשנה, ר' פירוש פ"ג ה"י; פ"ח סוף ה"ד. דוגמאות לביאורים חדשים, ר' פ"א ה"ג והע' 196; פ"ז סוף ה"ז, והע' 121.

162. ר' פ"ב הע' 140.

163. שם, הע' 141.

164. שם, הע' 142.

165. שם, הע' 143.

166. שם, הע' 144. דוגמא אחרת לרגישותו למבנה המשנה, ר' פירוש פ"ו ה"ג, ד"ה "א"ל לר' נחוניא וג'".

167. שם, הע' 101.

168. שם, הע' 102.

שתזדמן אלא כפי החומר ההוא יקבל הצורה הראויה לו, לא יוכל לקבל זולתה. וזה הדרוש הרחבנו ביאור במקום אחר.¹⁶⁹ בהמשך הענין הוא מסביר שהמעלות הנזכרות במשנה זאת: "מורים שיש לו הכנה לקבל נשמה עליונה במדרגתה. ואפשר שזהו הטעם דברא מזכה אבא.¹⁷⁰ לפי שכל המצוות שיעשה הבן האב הוא סבתם, לפי שהוא אשר הקנה לו השלימות ההוא, ואין להאריך שלא לצאת מכוונת החיבור".

כיוצא בזה בתארו את ה"ריאליה" – למשל בפ"ג ה"ח אחרי תיאור מפורט של אבן השעות, תיאור שסוטה מזה שבפירושו הרמב"ם,¹⁷¹ הוא מסיים כאילו בהתנצלות "ואין זה מקום לאלו הדברים".

כדאי להביא עוד דוגמא בפירושו של רא"א כדי להבהיר את גישתו כפרשן המשנה. דוגמא הקשורה לשאלה הריטורית דלעיל: האם הפירוש "אהבה בתענוגים" מוסיף דבר לפירושים שקדמוהו? כאן טמונה הנחה שיש ביכולתו של אחרון להוסיף וגם לגרוע, לחזק וגם להחליש תורתם של קדמונים. אף שבזמן הזה אין ערעור על הנחה זו, היה זמן שהטילו בה ספק. המשנה¹⁷² מתיחסת לענין זה במלים אלו: "אין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבריו עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין". בעקבות דברים אלה כותב המחבר "ואל יקשה בעיניך היאך האחרונים יהיו גדולים מן הראשונים",¹⁷³ ולהבהרת הענין מביא המחבר משל שהוא ידוע בין הגויים¹⁷⁴ בימי הביניים: "האחרון כמו הננס, וקדמונים כמו הענקים, ולפי שהננס הוא אחרון הוא כמו הננס הרוכב על צאור¹⁷⁵ הענק שיוכל להביט מרחוק יותר מן הענק. כן האחרון אעפ"י שא"א להשיג כמו הקדמון, אחר שהוא אחריו וראה דעת הראשונים וחכמתם הגדולה, שהיה שכלם כפתחו של אולם¹⁷⁶ וכאשר יתחכם ליחדש הוא אפי' דבר קטון, ודאי

169. שם, הע' 103.

170. שם, הע' 104.

171. לפי הרמב"ם הנצב שבתוך המעגל של אבן השעות הוא פחות מרבע האלכסון; ולפי המחבר, "כחצי אלכסון"; (פ"ג, הע' 153).

172. עדויות פ"א ה"ה.

173. ר' פ"א הע' 60.

174. ר' מאמרי ב-XL, "Proceedings of the American Academy for Jewish Research", 164-165, n. 90. 91 (New York, 1972). בזה שביכר במחבר את משל הפילוסוף על התגובה המקובלת של חז"ל "מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו", ר' (שם) 167.

175. ר' פ"א הע' 61.

176. שם, הע' 62.

הוסיף באותו המעט חכמה יותר מהם אפי' שאין לו חכמה לולי שראה חכמתם".

גם בשני ספריו שנתחברו בעיר עזה בתקופה מוקדמת יותר עסק רא"א בבעיה זו.¹⁷⁷ בספר "חסד לאברהם" ובספר "בעלי ברית אברם", אפשר להכיר שיטה אחת. הוא מתחיל בשבח: אין להטיל ספק ב"גודל מעלתם"¹⁷⁸ של הקדמונים; וב"בעלי ברית אברם"¹⁷⁹ הדגיש את הדבר גם בסיוע לקט מימרות מהתלמוד: "לבם של ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כנקב של מחט".¹⁸⁰ "אם הראשונים בני אדם אנו בני חמורים".¹⁸¹ "טובה צפורנן של ראשונים מכרסן של אחרונים".¹⁸² ומסיים, שבכל זאת יש יתרון ל"אחרון", ודווקא מפני שכבר נהנה מחכמת ה"ראשונים" ביכולתו להוסיף נופך משלו. בדרך זו הביא את המשל בהקדמתו ל"חסד לאברהם",¹⁸³ ולאחר כעשרים שנה כשכתב את פירושו על המשנה חזר והביא את המשל ב"עדיות" וגם התייחס אליו ב"אבות".¹⁸⁴

בדור שלפני רא"א הופיע המשל בשם בעל "שבולי הלקט" בספר "מאור עינים".¹⁸⁵ למרות ההתנגדות החריפה שעורר הספר¹⁸⁶ היו רבנים, למשל בעל "תוספת יום טוב"¹⁸⁷ (מנחות פ"י ה"ג) שעיינו בו וציטטו אותו במפורש¹⁸⁸. כדאי לציין שגם בעל תו"ט העלים שמו של ר' עזריה במהדורה הראשונה של פירושו (פראג שנת ש"ע-ה ע"ז, 1614-17),¹⁸⁹ ומביאו בהדיא "ביד חרוצים" על הגליון¹⁹⁰ רק לאחר שלשים שנה במהדורה שניה (קרקא, שנת ת"ג-ד, 1643-44). מצד שני, היו כאלה — ואולי הרוב — ששתו ממימיו ואת שמו לא הזכירו כלל.¹⁹¹ לאלה יש

177. ר' לעיל עמ' 4 הע' 28; עמ' 7 הע' 46.
178. גם הוסיף: "וקורבתם אל הנבואה" (ב"הצעת המחבר" ל"בעלי ברית אברם", שם).
179. שם.
180. עירובין נ"ג ע"א.
181. שבת ק"ב ע"ב ומקבילות.
182. יומא ט' ע"ב.
183. "הצעת המחבר" (שם) ב' ע"א.
184. פ"א ה"ו (עי' לעיל הע' 75): "וידון בנפשו ששכל הראשונים כפתחו של אולם והם ענקים לגבי האחרונים".
185. ר' עזריה (די רוסי) מן האדומים, "מאור עינים" מהד' דוד קאסל (ווילנא, 1866), 196.
- על גלגולי המשל ר' מאמרי ב"סיני" כרך ע"ז, סיון-תמוז, תשל"ה, "על מקור משל הננס והענק וגלגוליו", קפ"ד-קפ"ט.
186. שם, הע' 23.
187. אף שרבו, ר' ליווא מפראג, היה הראשון ש"התקצף" על הספר (שם, הע' 24).
188. שם, הע' 25.
189. וכצ"ל ב"בית עקד ספרים", כרך ב', מס' 3973.
190. משניות ספר זרעים עם פירוש הרע"ב ותו"ט (קרקא, 1634), "הקדמת המחוקק".

לצרף את שמו של רא"א. כנראה היה הספר "מאור עינים" המקור הישיר לספר "חסד לאברהם".¹⁹²

תיאור כתב היד

כתב היד שלפנינו מכיל: עמוד אחד שער, שני דפי הקדמה הנקראת, "הצעת המחבר", פירוש על כל סדר נזיקין, ולמסכת בבא קמא נספח דף אחד¹⁹³ — סך הכל 229 דפים (נייר בלי מספור). אורך כל דף הוא 22.2 ס"מ ורוחבו 14.5 ס"מ. השטח הפתוח הוא כ-12.00x16.00 ס"מ. הכתב בינוני עד רהוט מטפוס ספרדי צפון-אפריקאי. כאמור, הועתק בחברון בשנת ת"א¹⁹⁴ (1640) ע"י המחבר. ברור שיש בידינו אוטוגרף, על פי המחיקות באותו קולמוס וההוספות הרבות התלויות בין השורות והכתובות בגליון — כולן באותו כתב.

גילגולי כתב היד

כתב היד עבר לידי בנו של המחבר, ר' יצחק, וחתירתו נמצאת בגליון בסוף הערה ארוכה לפרק א' הלכה י"ג.¹⁹⁵ לפי עדותו של ר"ש שיין שראה את כתב היד לפני מאה שנה,¹⁹⁶ ר' יצחק חתם את שמו גם בדף השער — ואחריו חתימת בנו¹⁹⁷ וחתירת החיד"א, ברם, לפי מאיר בניהו שהעתיק את שער הספר בספרו של החיד"א,¹⁹⁸ חתומים שם רק שנים: ר' יצחק ורחיה אזולאי ובנו החיד"א.¹⁹⁹ במשך השנים האותיות טושטשו ודהו²⁰⁰

191. עי' ב"סיני", שם, הע' 27.

192. ע"ש, קפ"ח — קפ"ט.

193. ר' לעיל עמ' 24. הכתב שבנספח הוא יותר דק וכתוב בציפוף רב יותר, (41 שורות על עמוד אחד, 10 שורות בראש העמוד השני, וכ-18 מלים בשורה), לעומת שאר כתב היד (35 שורות על העמוד וכ-15 מלים בשורה).

194. ר' לעיל עמ' 11 והע' 74.

195. ר' לקמן פ"א, הע' 196.

196. ר' לעיל הע' 75, ולקמן הע' 199.

197. לפי סדר הדורות במשפחת אזולאי, זה צריך להיות "ר' ישעיה", ברם ר' לקמן הע' 203.

198. שם, ח"ב, 315, אות א'.

199. אישור לדעה זו נמצא בהסכמה של רבני חברון שנדפסה עם הפירוש למס' אבות (ר' לעיל הע' 75), ושם כתוב: "והנה עתה הביא לפני חמדה גנוזה... כ"י פירוש המשניות... וחתום ח"י של נכדו הגאון רב חיד"א ז"ל וח"י הרב מר אביו של רב חיד"א... יתר על כן, כנראה שתמך בה גם ר"ש שיין בעצמו. בנספח "קול קורא" לספר "עלית אליהו" (והוא הספר על ר' אליהו גוטטמאכער) שהדפיס ר"ש שיין בירושלים בשנת תרל"ה — שלשים וחמש שנה לפני שהדפיס את החלק על מס' אבות (שם) — הוא

ורק בעזרת מנורה אולטרה סגול²⁰¹ הצלחנו לקרוא בציון הבעלים הראשון²⁰² את החתימה "יצחק"²⁰³ ובציון הבעלים השני²⁰⁴ את חתימתו של החיד"א. בכל אופן, האחרון מצאצאי המחבר שחתימת ידו נמצאת על כתב היד, הוא החיד"א.²⁰⁵ מסורת משפחת אולאי הירושלמית היא שמן החיד"א עבר הספר בירושה לידי נכד נכדו, וגם שמו חיים יוסף דוד אולאי — והוא "ירש אותו מאביו... מוה"ר יהודה זרחיה אולאי זצ"ל עוד בשנת התר"ל".²⁰⁶ מר' חיים יוסף עבר כתב היד לחתנו, רי"ש שיין שהדפיס ממנו את החלק למסכת אבות.²⁰⁷ מרי"ש שיין עבר הספר לצאצאיו (ובניהם בנו ר' יהודה דוד אולאי) עד שירש אותו נכדו, ר' אהרן משה אולאי (ירושלים), שבידו נמצא כתב היד היום ובנדיבותו נתן לי רשות להדפיסו — ו"מזכירין אותו לשבח".

מסיים אני ברוב תודות לפרופסור גרשון כהן על הענין התמידי שגילה בעבודתי ועל סיועו בהוצאת הספר. כן מודה אני לספרית בית המדרש

כתב: "... נמצא בידי ספר כתיבת יד פי' על המשניות, סדר נזיקין, וסדר קדשים, ומס' כלים ואהלות מהרב הגאון המקובל הגדול איש אלקים קדוש כמפורסם אברהם אולאי זצ"ל... וחתום עליו נכדו גאון עוזינו רב חיד"א זיע"א, וגם הרב מר אביו זצ"ל...".²⁰⁰ כנראה שכבר בתקופה קדומה טישטשו ציוני הבעלים הרשומים בצד שמאל למעלה, ואחד הבעלים העביר קולמוס על חלק כתב יד המקורי כדי להבליט את האותיות הדהות.

ובסיוע מררכי גלצר במפעל הפאליאוגרפיה באוניברסיטה העברית, ואברהם רוזנטל ממכון שוקן-ירושלים — ותורתי נתונה להם. עשיתי גם צילום באינפורה אדום אבל התוצאות בנדרן זה הן כאפס לעומת הצילום באולטרה סגול.

²⁰² המלים שבסוגריים לא ניתנו לפיענוח ונוספו בהתיעצות עם ידידי מ. בניהו (הש' את הנוסח הנדפס בספר "החיד"א", שם):

1. [ב"ה חנני] אלדים ויתן לי גם את זה ירושת אבות לנחלת בנים ה' [יזכנו להגות בו]
2. כל ימי חלדי ולהנחילם (בנדפס, שם, כתוב בטעות "ואנחילם") לכל בני יחד עם

החלקים האחרים ופ[ירשו]

3. [נאם הקטן] בן בנו של מורי הרב המחבר זצ"ל

²⁰³ 4. וזכות יבור"י (אולי "יבוכ"י") בידו נאם הצעיר יצחק זרחיה אולאי ס"ט
השם כתוב פעמיים, ואולי סבר רי"ש שיין שאחד הוא "ר' יצחק" בן המחבר, ושני הוא לא "בנו" אלא בן בנו של ר' יצחק — "ר' יצחק זרחיה". בחתימתו של ר' יצחק זרחיה אין השם "רפאל"; מכאן יש להניח שציון הבעלים הזה כתוב מלפני שנת תק"א, 1741 (ר' ספר "החיד"א", שם, ח"א, 9; הע' 5).

²⁰⁴ 1. אנכי עפר הוא הקטן...

2. ופחות הארץ רב מ...

3. נכד נכדו (בנדפס, שם, כתוב "נדר נדרתי") של...

4. חיים [יוסף דוד אולאי ס"ט].

²⁰⁵ על גלגולי ספריותו של החיד"א, עיין שם, 5-84. חלק ממנה הגיע לר' יהודה זרחיה

אולאי (שם, הע' 32).

²⁰⁶ ר' לעיל הע' 75.

²⁰⁷ שם.

לרבנים, ניו יורק, ומנהלה פרופ' מנחם שמלצר ולמכון שוקן, ירושלים, ומנהלו פרופ' יעקב קצנשטיין על הספרים שהעמידו לרשותי; חייב אני תודה גם לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ולמכון בן צבי ירושלים, שגם מהם קבלתי כ"י וספרים לצרכי עבודתי. ידידי פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי עבר על הספר לפני הדפסתו ושפצו בהרבה מקומות הן בצורה והן בתוכן, וברכתי נתונה לו.

מורי ורבי הגר"ש ליברמן יצ"ו שוב עשה חסד עמי בזה שקרא את עבודתי. מתורתו למדתי, מעצתו נהנית, ומידידותו שמחתי — ולו מוקדש ספרי זה.

בעזה"י ירושלים עיר הקודש יום ו' ערב ראש השנה תשל"ו.

ראשי תיבות של כתבי יד

פאריס	— משנה כ"י פאריס 328-329
פר'	— כ"י פארמה דה רוסטי 138
פר' ב'	— כ"י פרמה ב' דה רוסטי 497
פר' ג'	— כ"י פארמה ג' דה רוסטי 984
ק'	— כ"י קיימבריד' מתניתא דתלמודא דבני מערבא
קופ'	— כ"י קופמן (Mishna codex Kaufmann A 50)
ת'	— כ"י תימני כ"י ירושלים Heb, 4° 1366
R 220a	— כ"י פירוש הרמב"ם מסכת עדיות, ספרית בית מדרש לרבנים באמריקא
R 221	— כ"י פירוש הרמב"ם מסכת עדיות, ספרית בית מדרש לרבנים באמריקא

ראשי תיבות של דפוסים

ד"נ	— דפוס נאפולי, 1492
רפ"א	— דפוס ויניציאה, 1521
ר"ץ	— דפוס ויניציאה, 1530
ש"ז	— דפוס ויניציאה, (יושטיניאן), 1547
ש"ח	— דפוס ויניציאה, 1548
ד"ו	— דפוס ויניציאה
ד"ח	— דפוסים חדשים
מב"ב	— משנה שבבבלי דפוס ראם
קאפ'	— "משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון" בעריכת ר"י קאפח (ירושלים, תשכ"ג-כ"ט) 6 כרכים.

מסכת עדיות בס"ד¹

כתב הרמב"ם בהקדמת פירושו² וז"ל: כשהשלים לדבר על הדינים והדיינים וכל מה שהוא מעשה הדיינים מיוחד בו מן המלקיות³ וחיוב השבועות, בא לדבר בענין עדיות. ורוב ענין זאת המסכתא הוא לזכור כל ההלכות שהעידו עליהם אנשים ברורים נאמנים ושעדותם ראויה לסמוך עליה,⁴ והוא שער מן⁵ הדינים שהעדיות צריך לזכרם לפני הדיינים, וכן כל עדות מהם היו מעידים אותו בב"ד.⁶ וסדר אותה אחר מסכת שבועות בשביל שמסכת שבועות יש צורך אליה תמיד, ועדיות הם הודעת הדברים שהעידו בהם לפני השופטים בעתים ידועים וקבלו אותם מהם, עכ"ל. ואפשר עוד לומר, לפי שזאת המסכתא נקראת בתלמוד בחירתא⁷ לפי שכולה קב ונקי שכל דיניה הלכה,⁸ ולכן נקרא עדיות לפי שהם דינים מקובלים איש מפי איש.⁹ ולכן סמכם התנא ר' הקדוש לסנהדרין והגלוה אליה, כמו שכתבנו בתחלת מסכת שבועות¹⁰ כי סנהדרין ומכות ושבועות

1. "בסיעתא דשמיא". כך התחיל המחבר כל מסכת ומסכת וכל פרק ופרק.
2. לסדר זרעים, במשניות (יבין ובעוז), 6 ע"א; קאפ' כ"ט (הש' תוי"ט פתיחה למס' עדיות); ובתלמוד דפוס ווילנא, 108 ע"ב.
3. במשניות: המחלוקת (וכן בתלמוד) ובהגהות מהר"י ברלין (שם, אות א'), הגיה: המלקיות וכן הגיה בעל תוי"ט בפתיחתו הנ"ל. בקאפ': ההלקאה.
4. ראויה... עליה, קאפ': הלכה למעשה.
5. שער מן, עיי' מלון בן יהודה, XV, 7362, הע' 2. בקאפ' (שם): מסוגי.
6. ר' קאפ' והע' 37 שם.
7. הכתיב הרגיל הוא "בחירתא" וכך להלן פ"ב ה"ז; פ"ד ה"ב; בברכות כ"ז ע"א; קידושין נ"ד ע"ב; ובכורות כ"ו ע"א. (על שמות "עדיות" ו"בחירתא", ר' אפשטיין "מבואות לספרות התנאים", 44-443, והערות, שם).
8. הש' פירושו להלן פ"א ה"ד ופ"ב ה"ז. רש"י (גיטין ס"ז ע"א, ד"ה "קב ונקי") פירש, לא לימר הרבה כשאר חביריו אלא מה שאומר בבית המדרש נקי הוא שהלכה כמותו לעולם; ובברכות (שם, ד"ה "בבחירתא"), עדיות קרי בחירתא שהלכה כאותן עדיות; והש' פירושו לקידושין (שם), בסוף העמוד.
9. ובעל הערוך (ח"ב, עמ' 36, ערך "בחר") פירש: ... ונכנסו כל תלמידי חכמים וכל אחד העיד מה שנשמע מרבו.
10. וזה לשונו, וכאלו סנהדרין ומכות ושבועות הם שלשה בבות כמו ג' בבות לנזיקין. גם

הם כמו בבות דסנהדרין, וצריכ' דייני ישראל וחכמיה' לקבלם ולידעם. ואע"ג שזאת המסכתא אינה מדברת בענייני מצוה אחת לבד כמו שאר המסכתות, כי כולהם דינים מכל סדרי המשנה, אמנם הצד השווה בהם שהם דינים מקובלים איש מפי איש וצריך לכל דין וחכם לקבלם ולידעם:

פרק ראשון בס"ד

שמאי.¹¹ כל הנשים וג': מפרש בגמר¹² דר' אליעזר סבר ארבע נשים דיין שעתן ושמאי פליג, לא ארבע נשים בלבד אלא כל הנשים דיין שעתן, לענין טהרות כדן תורה די לנו משעת ראייה ואילך. וטעמא דשמאי, דקסבר העמד אשה על חזקתה¹³ שהיתה קודם ראייה. והלל אומר **מפקידה וגו':** דסבר דכיון דתמיד עלולה היא לראות, אין לה חזקת טהרה.¹⁴ ולזה עשה סייג והחמיר מפקידה לפקידה, אפי' לימים הרבה, כל הטהרות שנגעה כל אותו הזמן חוששין למגעה, וכל הקדשים והתרומות שנגעה בהם תולין, לא אוכלין ולא שורפין. אבל שמאי סבר אע"ג שבכל התורה כולה עבדינן סייג, הכא לא עבדינן סייג, דא"כ בטלת בנות ישראל מפריה ורביה, כדפי' הרע"ם:¹⁵ **וחכמים אומרי' וג':** וטעמייהו דרבנן, מפרש בגמ'¹⁶ שחכמי' תקנו להן לבנות ישראל שיהו בודקות עצמן שחרית להכשיר טהרות של לילה, וערבית להכשיר טהרות של יום, וזו שלא בדקה הפסידה משום קנס הטהרות של עונה א',¹⁷ ומטמאה מעת לעת כל הטהרות שעשתה בכ"ד שעות למפרע:

- בהקדמתו למכות הוא כותב וז"ל, ואפשר לומר דאע"ג שהיא שייכא לסנהדרין דקא מפריש כיצד נעשים זוממין הנו' בסוף הנחניקין, אפשר שהם שתי בבות כמו הבבות דנויקין (ר' הגר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם, ס"ז, הע' 8). בעל מל"ש, בהתחלת פירושו לעדיות, מעיר על כ"י שמצא עם "לשון גמרא על קצת מקומות ממסכת זו" ושם יש טעם אחר לסדר מסכתות אלו (כבר העיר אלבק שר"ש שיריליו הוא שליטת וחבר את ה"גמרא" עם הפירוש [מבוא למס' עדיות, 275, הע' 1]).
11. כותרת הפרק ואחריו דבור המתחיל לפירוש.
 12. נדה ג' ע"א. הש' התחלת פירוש הרמב"ם כאן ובנדה פ"א ה"א, ופירוש הרע"ב, שם.
 13. להלן (ר' הע' 15) מביא המחבר את טעמו של רבא (ג' ע"ב) ומצרף טעם ראשון של התלמוד למסקנה: משום ביטול פריה ורביה; והניח את הטעמים "אשה מרגשת בעצמה" ו"אם איתא דהוה דם מעיקרא הוי אתי".
 14. עלולה... טהרה, הש' לשון רש"י, ב' ריש ע"ב ד"ה כיון.
 15. ה"ר עובדיה מברטנורא במקומו, ובנדה, שם, ד"ה "דיין שעתן".
 16. שם, ד' ע"ב.
 17. עונה יתירה הפסידה משום קנס (עי' רש"י, שם, ד"ה "ומשני עונה יתירה").

ב'

שמאי אומר מקב לחלה וג': פלוגתא דשמאי והלל וחכמים בהאי קא מפלגי, דכתי' ראשית עריסותיכם חלה תרימו¹⁸ וג', וכמה עריסותיכם¹⁹ דכתי' קרא? היינו כדי עיסת מדבר דכתי' והעומר עשירית האיפה,²⁰ שהאיפה ג' סאין, ועשירית האיפה היא קביים, שבאיפה י"ח קבין. וסבר שמאי שהעשירית דאמר קרא הוא עשירית מלבר, דהיינו שהאיפה י"ח קבין ועשיריתה מלבר דהיינו בין הכל עשרים קבין; העשירית שלהם הם שני קבין. וסבר שמאי דעריסותיכם דכתי' היינו ב' עיסות, דאמר רחמנא שאם תעשו ב' עיסות – דהיינו עריסותיכם – תרימו חלה תרומה. א"כ נמצא [שעסה]²¹ אחת של עישרון א' צריך להפריש [חלה]²², והיינו טעמא דשמאי דאמר מקב לחלה: **והלל אומר מקביים:** טעמיה דהלל, דסבר נמי כמו שמאי שהעישור מלבר, אלא דלא דריש עריסותי' שתי עיסות, אלא עריסותיכם דכל ישי'²³ של כל א' וא'. נמצא דשני קבין, שהוא עשירית דכ' קבין כנו', היא²⁴ היתה עיסת מדבר, והוא השיעור שחייב בחלה. ולזה אמר מקביים, פי', העיסה שיש בה קביים חייבת בחלה, דהיינו עשירית האיפה מלבר כנו': **וחכמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא קב ומחצה חייבין בחלה:** וטעמייהו דרבנן דקסברי כהלל דהאי עריסותיכם חדא עיסה היא, ופליגי עליה וסברי דהאי עישור, דכתי' עשירית האיפה הוא, עישור מלא הוא; ומיהו התוספת²⁵ השתות שהוסיפו על המדות, ירושלמיות על המדבריות וצפוריות על הירושלמיות, הוא דקים להוא לרבנן דשתות ההוא מלבר היה. הילכך י"ח קבין מדבריות שהוא שיעור האיפה, כי עבדת להו ירושלמיות, הוו להו ט"ו קבין, שעשיריתו הוא קב ומחצה ירושלמיות, שהם ה' רבעיים צפוריות, והיא היתה עיסת מדבר: **ר' יוסי אומ' חמשה פטורין וג':** פירוש, ר' יוסי היה דר בצפורי²⁶ וידע כי השתות שהוסיפו

18. במדבר ט"ו, כ'. להלן העיר המחבר שזה "פירוש הראב"ד בקיצור ותוספת ביאור."

19. בראב"ד: עיסתכם, וכן בעירובין פ"ג ריש ע"ב (ע"ש). ומפני שהוסיף המחבר "דכתי' קרא", הביא לשון המקרא. הש' לשון רש"י, פסחים מ"ח ראש ע"ב.

20. שמות ט"ז, ל"ו.

21. המלה תלויה בין השורות, ותחתיה המלה "שחלה" והועבר עליה קולמוס. לכתוב חסר כזה, ר' מבוא הע' 126.

22. המלה תלויה בין השורות, ותחתיה המלים "מקב אחד" והועבר עליהן קולמוס. ישראל.

23. יש דיטוגרפיה למלה זו.

24. בראב"ד: תוספת. בהגהות הב"ח לפי הראב"ד (אות א') מחק מלת "על", אולם היא נמצאת בכל הדפוסים – ואין צורך בהגהה לאור הפיסוק שלנו.

26. "אחר ר' יוסי לציפורי" (סנהדרין ל"ב ע"ב).

אנשי ציפורי על של ירושלמיות היה שתות מלגאו, כי במדת ששת רבעים ירושלמיות הוסיפו רובע אחד ירושלמי, וחשבו אותם ששת רבעים דהיינו תוספת שביעית ירושלמית – שעשו מן השבע ירושלמיות שש צפוריות. ולפי שהשתות שהוסיפו בציפורי היה לדעת רבי יוסי שתות מלגאו כנו', לזה צריך מעט יותר על חמשה רבעים להשלים שיעור העיסה. ולזה אמר ר' יוסי חמשה רבעיים צפוריות פיטורין²⁶ מן החלה, חמשה ועוד מעט יותר מהצפוריות, היא שיעור עיסת מדבר חייבין בחלה: ע"כ פי' הראב"ד בקיצור ותוספת ביאור, והוא מהירושלמי כתבוהו התו' בפ"ק דשבת דף ט"ו:²⁷ וכתב הרמב"ם ז"ל ששיעור הכלי המחזיק שיעור חלה ה' רבעי הקב, הוא מדה שיהיה רחבה עשר אצבעות על עשר אצבעות בגדול,²⁸ ברום שלש אצבעות ועשירית אצבע בקירוב.²⁹ ומשקל הקמח תק"כ דרהם מקמח החטים המצריות:

ג'

הלל אומר מלא הין וג': הטעם שחקדים כאן הלל לשמאי,³⁰ אפשר לומר לרמוז ששניהם שקולים כדברי רז"ל, פעמים שמקדם משה לאהרן ופעמים אהרן למשה³¹ וג'. א"נ משום דהלל אמר בלשון רבו נתן כבוד לרבו והקדים זכרו:³² **מלא הין וג':** הרמב"ם, יש מי שגוריס מלא הן בלא יוד,³³ והשינוי הוא בין הן להין; והוא קבל שהשינוי הוא בין אין להין.

26. כתיב מלא יו"ד אחרי שוא (ר' מבוא הע' 126).

27. ע"א, ד"ה "שמאי". הביא בעל תוי"ט לשון הראב"ד והוסיף: ומצאתי כדבריו בשם ירושלמי בתוס' פ"ק דשבת. והרש"ש לשבת (שם) העיר שלא מצא זה בירושלמי ושהראב"ד "כתב זה מדנפשיה". ועי' ל"יש מפרשים" שהביא הר"ש בפירושו לחלה פ"ב ה"ו, ד"ה "וחזר לתוכן". הביא בעל מ"ש את כולם (ע"ש). והוסיף שכן לשון ה"גמרא" שהוא מצא (עי' לעיל הע' 10).

28. שכול אותיות, וצ"ל: בגודל (כלומר, באצבע אגודל).

29. מה שמפורש שם, "בתכלית הדיוק" המחבר מביא "בקירוב" (עי' קאפ', רפ"ג, הע' 17-19).

30. להלן בהי"ג הקדים ב"ה לב"ש (עי' תוי"ט למקבילה בגיטין פ"ד ה"ה, ד"ה "דברי ב"ה"), ואולי לא העיר המחבר על זה שם מפני שסמך על פירושו כאן ששייך גם לב"ה ולב"ש, או שהעיר על זה בגיטין וסמך על פירושו שם, ואין הספר בידינו.

31. תוספתא סוף כריתות (ורש"י, שמות ו', כ"ו; ר' תורה שלמה, שם, חלק ט', 24, ק"ח, וקי"ב).

32. לטעמים אחרים, ר' תוס' חגיגה ט"ז סוף ע"א; ותוי"ט סוכה פ"ג, ה"ט, ד"ה "ובית שמאי אומרים", ונדרחו טעמיהם במרכבת המשנה "לר' שלמה מחעלמא, "קונטרס אחרון" ענף ג', שריג א'. ור' בתוספתא כפשוטה, חגיגה, 1297, 3-41.

33. בלא יוד, בתוספתא ביאור זה מפרש המחבר את נוסח הדפוסים ברמב"ם (ד"ג, רפ"א,

והראב"ד ז"ל כתב שהשינוי הוא שלא אמר ג' קבים בלשון תלמוד ולא³⁴ הין לשון תורה. וה"ר יהוסף אשכנזי כתב שהשינוי הוא³⁵ כי היל"ל הין מים שאובים פוסל את המקוה, למה אמר מלא, שהרי שמאי וחכמים לא אמרו מלא. וגם מלת³⁶ פוסלים לשון רבים, הוא ג"כ שינוי³⁷ כיון שאינו אלא הין אחד. אלא שצריך לומר שחזור אל המים שהם לשון רבים³⁸ וזה דוחק, וע"ז אמר³⁹ שכך שמע מרבו, וזה נ"ל עיקר עכ"ל: **אלא שאדם חייב לומר בלשון רבו**: כתב הראב"ד⁴⁰ והטעם לרבו שלא דבר בלשון חכמים ולומר ג' קבים, שרצה לרמוז הטעם שאמרו חכמים שלא יפסלו המקוה אלא ג' קבים, לפי שההין היא המדה הגדולה הנזכרת בתורה⁴¹ מדות⁴² הלח, והיא החשובה לפסול את המקוה בשאובין, ולרמוז הטעם [הדבר]⁴³ בדבריו, שינה לשונו ונקט לשון תורה: **שמאי אומר תשעה קבין**: וטעמיה, דקסבר כיון דט' קבין הם ראויין לטבילת בעל קרי,⁴⁴ ויש בהם כדי להשתטף כל גופו, הילכך הם חשובים לפסול את המקוה בשאובין, דשיעור טבילה פוסל טבילה, ופחות מזה לא: **וחכמים אומרי' וג' שלשת לוגים מים שאובין וג'**: וטעמא כתב הרא"ש⁴⁵ משום דהוי דבר חשוב וחזו לרחיצת אדם, כדאמרי' בפ"ק דשבת,⁴⁶ בתחלה היו טובלים במי מערות סרוחים ונותנין על גבן ג' לוגין⁴⁷ מים שאובין, והיו אומרים לא אלו מטהרין אלא אלו מטהרין וג'.

ר"ץ, ש"ז, וד"ח; ור' במל"ש, שם), ברם לפי נוסח כה"י (R. 220a, R. 221; ופר"ג; ור' קאפ' שם, הע' 25), השינוי הוא בין הין וחין – אלא שבכ"י R. 221 נוסף בסוגריים נ"א אין. בפאריס כתוב בטעות "בין הין להין".

34. צ"ל: אלא.

35. כתב... הוא, נוסח ה"ר יהוסף במל"ש (במקומו): נ"ל שיש קושיא על לשונו. ר' ביאורי הגר"א במקומו ור' להלן הע' 40.

36. במל"ש ליתא.

37. הוא... שינוי, שם: אינו נכון.

38. שהם... רבים, שם ליתא.

39. דוחק... אחר; שם: דחוק... אומר.

40. פירושו בפרפרזה (פירוש אחר, ר' אליהו רבה, נגעים פ"א ה"ב).

41. שמות ל, כ"ד. ר' מנחות פ"ט ה"ב.

42. אולי צ"ל: ממדות.

43. המלה תלויה בין השורות.

44. מקואות פ"ג ה"ד; ברכות כ"ב ע"א.

45. הלכות מקואות, סי' א'; ורא"ש לב"ק, פ' מרובה, סי' ג'. כנראה המחבר משמיט טעמו של הראב"ד מפני שאינו מענין טהרה. אולם בתו"ט ובמל"ש הובא לפני טעמו של הרא"ש.

46. י"ד ע"א.

47. בגרסת כ"י מינכן (דקדוקי סופרים, שם, 23, הע' ב'), וע' בהגהות הגר"ב, שם.

ולמה מזכירין⁴⁸ דברי שמאי והלל לבטלה וג': הענין, לפי שלא נסדר במסכתא זו אלא הדברים המקובלים, שלכך קבעו הלכה בהם כמו שפי' בפתיחת המסכתא,⁴⁹ לזה בא לומר הטעם שזכר באלו ג' משניות הקודמות דברי שמאי והלל, אעפ"י שלא פסקו הלכה כא' מהם אלא כדברי חכמים. **ללמד לדורות וג':** וקשה⁵⁰ למה לא הוקשה⁵¹ [לו]⁵² אלא על דברי שמאי והלל הנזכרים כאן, ולא על דברי כל התנאים הנזכרים בכל סדרי משנה. ואפשר לומר שבאלו המשניות שנזכרו כאן שמאי והלל, נזכר דבר זר שלא נמצא כמותו בכל סדרי משנה. שבכל סדרי המשנה אין שום תנא דפליג על חבירו אומר [לו]⁵³ אין האמת כדברך, אלא כל א' אומר סברתו או קבלתו, מה שאין כאן, שאמר בכל א' מג' המשניות הנזכרים, וחכמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה כלו', שהחכמים כשבאו לחלוק על שמאי והלל היו אומרים אין הלכה לא כדברי זה ולא כדברי זה. וא"כ, אחר שכוונת חכמים לבטל סברת שמאי והלל, למה הזכירום, היה להם לומר עידותם שהוקבעה ההלכה כך, ולא יזכירו דברי שמאי והלל לבטלה כלום כדי לבטלם ולומר אין⁵⁴ האמת לא כדברי זה ולא כדברי זה וג': **ללמד לדורות הבאי' שלא יהא אדם עומד על דבריו:** לקיים סברתו במקום שיש שמועה וקבלה יסמוך על הקבלה ויניח דבריו: **שהרי אבות העולם וג':** ונקראו שמאי והלל אבות העולם, לפי שכל התורה שבעל פה המקובלת נמסרה איש מפי איש ממש ליהושע וג' עד סוף שלשלת הקבלה, הם שמאי והלל שקבלו משמיעה ואבטליון כנז' בפ"ק דאבות.⁵⁵ ומשמאי והלל נמשכה שלשלת הקבלה מאב לבנו לבד, הלל לבנו⁵⁶ ר"ג, ור"ג לבנו שמעון וג' כנז' שם באבות. ולזה נקראו אבות העולם, שמהם יונקים כל התלמידי החכמים הבאים אחריהם שנקראו בנים האמתיים — בני הנפש כנודע:⁵⁶

48. כך הגרסא בכ"י פר' ג', פאריס ובקאפ', אבל בשאר הנוסחאות וגם בפיסקא מהלכה זו בפירוש המחבר (להלן ה"ו) נוסף: את.

49. עי' לעיל הע' 8.

50. בכ"י: והקשה — מנוקדת מעל ומתחת לסי' מחיקה "הא" ראשונה.

51. בכ"י ה"ואו" במלה זו תלויה בין השורות.

52. המלה תלויה בין השורות. כלומר, למה לא הוקשה לתנא של משנתינו כמו שהוקשה לתנא של משנה ה'. וע"ז תירץ שתנא של משנתנו קושיא אחרת קשה לו.

53. בכ"י יש אות "למד" לפני מלה זו והועבר עליה קולמוס.

54. הי"ב.

55. ר' מבוא עמ' 23-24.

56. המחבר הרחיב את דבריו במבואו לאבות: "וקרא למס' זו בשם אבות כי על האמת החכמים הם האבות כענין שאמר אלישע אבי אבי על אליהו (מלכים ב', ב' י"ב; וע' י"ב).

ה'

ולמה מזכירין דברי היחיד וג' שאם יראה ב"ד את דברי היחיד וג': פי' הראב"ד ע"פ התוספתא⁵⁷ דהכי קאמר, שאם יראה אחרון את דברי היחיד בשעת הדחק וירצה לעשות כסברת אותו היחיד, יכול [ב"ד האחרון] לסמוך עליו ויעשה כמותו בשעת הדחק. ולזה נכתב דברי היחיד אעפ"י שאין הלכה כמותו. **שאיין ב"ד יכול לבטל וג':** כלומר, לפי שהב"ד אחרון לא יוכל לבטל דברי ב"ד חבירו שקדמו, ולא יוכל [האחרון]⁵⁸ לעשות הפך סברת ב"ד שקדמו עד שיהיה גדול ממנו וג'. ולזה אם לא ימצא דברי היחיד לסמוך עליו, אפילו בשעת הדחק לא יוכל לעשות הפך סברת ב"ד שקדמו. אמנם, כשימצא דברי היחיד, יכול לסמוך עליו בשעת הדחק ולעשות הפך סברת ב"ד שקדמו אפי' שאינו גדול ממנו כנז': ואפשר ג"כ לומר דלא מיירי מתני' בשעת הדחק,⁵⁹ אלא לומר שאם יראה לב"ד האחרון שהלכה כדברי היחיד הראשון, יסמוך עליו. כלומר, יכול לקבוע הלכה כמותו ואע"פ שהמרוכים חולקים עליהם. ואם לא שמצאו דברי אותו היחיד הראשון, לא היו האחרונים יכולין לדחות דברי הראשונים המרוכים מדעת עצמן, לפי שאין ב"ד יכול לבטל וג', אלא כיון שמצאו היחיד הראשון שהיה חולק עמהם, יש לאחרונים במה לתלות ולחלוק על הראשונים: **עד שיהיה גדול ממנו בחכמה:** ואל יקשה בעיניך היאך האחרונים יהיו גדולים מן הראשונים,⁶⁰ שמשלו משל: האחרון כמו הננס, והקדמונים כמו הענקים, ולפי שהננס הוא אחרון הוא

שמחות, מהדורת זלוטניק, פ"ט, ה"ב, הע' ברף 145), וכן נקראו תלמידים בנים שנאמר ושאר ישוב בנך (ישעיה ז', ג'; עי' בתרגום יונתן, שם; ורש"י לסנהדרין ק"ד ע"א ד"ה "ושאר"; ולהלן בפירוש המחבר לפ"ח ה"ז). דברים אלו נמצאים בתו"ט סוף פתיחתו לאבות וגם בעל מל"ש (אבות פ"א ה"א) מביא אותם בשם התו"ט. ר' דרך חיים של המהר"ל (רבו של בעל תו"ט), הוצ' ווארשא, תקצ"ג, ז', ע"ד. בב"ר (א', י"ד, 13, שורה 9, ובמקבילות, עי' שם) כתוב "אבות העולם" והכוונה לב"ש וביה, ובחילופי נוסחאות, שם, כתוב בפירוש "ב"ש וביה"; ברם בשקלים, פ"ג, ה"א, מ"ז ע"ב כוונת הביטוי לתנאים אחרים (ר' פירוש תלמיד ר' שמואל בר' שניאור לשקלים מהדורת סופר, 30). וגם הביטוי "אבות הראשונים" שבתוספתא (טבול יום סוף פ"א, ועי' במיוחס לרש"י אבות סוף פ"ו) שייך לתנאים, ברם כשהביטוי מופיע במכילתא דרשב"י (8, שורה 20; 35, שורה 21; 108, שורה 20) ובפסיקתא דרב כהנא (הוצ' מנדלבוים, 166; וגם "אבות העולם", שם, 437, 464), ובמקומות הרבה במדרש רבה, הכוונה כרגיל לאבות שבתורה. (ר' גינצבורג, אגדות היהודים (באנגלית) V, 378, הע' 2; בית אהרן, ח"א, קכ"ג ואילך, וקל"ג ואילך).

57. עדיות פ"א ה"ד.

58. [ב"ד האחרון]... [האחרון], מה שבסוגריים תלוי בין השורות.

59. קיצור לשון הראב"ד.

60. ואל... הראשונים, לשון הכ"מ להלכות ממרים פ"ב ה"ב (ועי' בתו"ט במקומו). ברם, ביאור הענין להלן של המחבר הוא.

כמו הנס הרוכב על צאור⁶¹ הענק שיוכל להביט למרחוק יותר מן הענק. כן האחרון, אע"פ שא"א להשיג כמו הקדמון, אחר שהוא אחרון וראה דעת הראשונים וחכמתם הגדולה, שהיה שכלם כפתחו של אולם.⁶² וכאשר יתחכם ליחדש⁶³ הוא, אפי' דבר קטון, ודאי הוסיף באותו המעט חכמה יותר מהם, אפי' שאין לו חכמה לולי שראה חכמתם: **ובמנין**: במנין התלמיד.⁶⁴ וראב"ד פי', במנין השנים⁶⁵ והכי איתא בירושלמי:⁶⁶ היה גדול ממנו בחכמה וג': כלו' דלא תימא [גדול]⁶⁷ בחכמה ובמנין או קתני, או בחכמה או במנין. אלא אם היה גדול ממנו בחכמה ולא במנין וג' אינו יכול לבטל וג': ועדין אני אומר ששניהם צריך — חכמה ומנין, אבל אם היה גדול ממנו חכמה⁶⁸ ושוה לו במנין, או איפכא, יכול לבטל דבריו, להכי הדר קתני עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין שיהיה גדול ממנו בשניהם:

ו'

א"ר יהודה א"כ למה מזכירין דברי היחיד בין המרובין לבטלה וג': כן הגירסא בכל הספרים, לבטלה,⁶⁹ כמו ששינונו לעיל סי' ד', ולמה מזכירין את דברי שמאי והלל לבטלה. ואפשר לפירש דר"י קאמר מלתא אחריתי מה שלא נזכר למעלה, דלעיל לא זכר אלא למה מזכירין דברי

61. כתיב בלתי רגיל ל"צואר", וכנראה יש כאן שיכול אותיות כי הכתיב לא נשנה בפירוש המחבר.

62. עירובין נ"ג, ע"א. ובפירושו לאבות פ"א ה"ו, הוא כותב: ששכל הראשונים כפתחו של אולם והם ענקים לגבי האחרונים. עי' במבוא עמ' 27-29.

63. נראה שצ"ל: לחדש — או שזה כתיב מלא יו"ד אחרי שוא (עי' "מבוא לנוסח המשנה", 1243; ורי' להלן פ"ח הע' 37).

64. רמב"ם הלכות ממרים פ"ב ה"ב: האיך יהיו גדולים מהם במנין הואיל וכל בית דין ובית דין של שבעים ואחד הוא; זה מנין חכמי הדור שהסכימו וקבלו הדבר. וברע"ב במקומו: שיהיו מנין התלמידים שבישיבה של אחרון מרובים ממנין התלמידים שבישיבה של ראשון.

65. במיוחד לרש"י (אבות פ"ה מ"ז) מפורש: בשנים וגדול בתלמידים. ר' תוי"ט, עדיות במקומו).

66. אצלנו בירושלמי (שביעית ה"א ה"א) ליתא (עי' אהבת ציון וירושלים, שביעית, שם, 2). הרש"ס בפירושו, שביעית פ"א ה"א, ל"ב ע"א, הוצאת קולמוס ו' ע"א, כותב: "מנין תלמידים ומנין שנים נמי קאמר, הכי איתא בירושלמי וכך פירש"י ז"ל בעדיות". כנראה יש דילוג בדברי הרש"ס ע"י הומויות וכך צ"ל: "וכן פירש"י ז"ל [באבות והראב"ד ז"ל] בעדיות". העיר לי פרופ' ליברמן שאולי כוונת הראב"ד היא לשביעית פ"ט ה"א, ל"ח ע"ג: מי גדול בחכמה ושנים.

67. המלה תלויה בין השורות. (מבנה רגיל במשנה להדגיש שזה לא "ואו" הנפרד, ר' נדרים פ"י ה"א).

68. צ"ל: בחכמה.

69. כך בכ"י ת' ובר"ח. ברם בכ"י קופ', ק', פר', פר', ג', פאריס, R221, R220a; קאפ', ובשאר דפוסי הרמב"ם: לבטלן (וכן לעיל בה"ד).

יחיד⁷⁰ בין המרובין, אבל לא נאמר הלכה לא כדברי היחיד, ולא ואין הלכה,⁷¹ והשיב שאם יראה ב"ד וג'. והכא ר"י בא לומר במקום שנזכר דברי היחיד לבטלה, כגון במקום שאומרים בפירוש ואין הלכה כדבריו, א"כ למה הזכרתה אותו, שבודאי א"א לב"ד אחרון לסמוך עליו.⁷² ואתי שפיר דקתני א"ר יהודה, ולא קתני ר' יהודה אומר, שאינו חולק אלא מחדש ענין אחר.⁷³ וקרוב לזה בעצמו כתב הרמב"ם בחיבורו,⁷⁴ וז"ל: אחר שכתב משנתינו שב"ד יכול לבטל ב"ד אם הוא גדול ממנו בחכמה ובמנין כתב בד"א, בדברים שלא אסרו אותם כדי לעשות סייג [וג'],⁷⁵ אבל דברים שראו ב"ד לגזור ולאסור לעשות סייג, אם פשט המנהג⁷⁶ בכל ישראל, אין ב"ד⁷⁷ אחר אעפ"י שהוא גדול יכול לעקור ולהתירן וג'. נראה קרוב למה שכתבנו, אחר שא"א לדברי היחיד לבוא לידי מעשה כנו', א"כ למה מזכירין דברי היחיד בן המרובין לבטלה. והר"י אשכנזי⁷⁸ ז"ל כתב, נראה דר' יהודה בא לומר טעם אחר לקושיא הראשונה שהקשו ולמה מזכירים את דברי היחיד וג'. כלומר, מה שהוזכר דברי שמאי והלל כבר תירצנו⁷⁹ שהטעם הוא ללמד לדורות, אבל מה שהוזכרו דברי יחיד הוא קשה עדין; ותרצו שאם יראה ב"ד וג'. ובא ר"י לומר טעם אחר, ואמר⁸⁰ לשון הקושיא הראשונה, א"כ למה מזכירים וג'. וגם הוא חוזר על תירוץ שתירצנו על שמאי והלל ואומר, א"כ שזהו טעם הדבר, א"כ למה הזכרו דברי שאר היחידים בין המרובים. אלא הטעם הוא שאם יאמר אדם וג'. וכדומה לזה יש במס' סוטה פ"ח,⁸¹ בד"א במלחמת הרשות, אבל במלחמת מצוה וג'. א"ר יהודה בד"א במלחמת מצוה, אבל וג', וצ"ע. עכ"ל: והראב"ד פירש,

70. הגרסא הרגילה "היחיד" כמו שכתוב לעיל ולהלן, ברם הש' שנויי נוסחאות למשנה ה'.

71. כנראה שצריך להוסיף: כדבריו (כמו שכתוב להלן).

72. בעין פירוש הרא"ש שכותב: התינח היכא ששונה בסתם דברי היחיד ודברי המרובים, אבל היכא שמבטל בפירוש דברי היחיד ומקיים דברי הרבים כההיא דלעיל, שקיימו דברי המעידים וכיוצא בהם בכמה מקומות והשתא אפילו בשעת הדחק אין לסמוך על דברי יחידים המבוטלים (ר' ביאור הרב הכותב בעין יעקב, עדויות סי' ג'; ובמל"ש במקומו). הש' הרע"ב ותו"ט במקומו.

73. על "אמר רבי פלוני" שבא במקום שאין מחלוקת, עי' אפשטיין, מכוונות לספרות התנאים, 127; אלבק, מבוא למשנה, 4-260, והש' הרי"ף, מכות ג' ע"א.

74. הלכות ממרים פ"ב, ה"ג (ומובא בתו"ט במקומו).

75. המלה תלויה בין השורות.

76. לפנינו: איסורין.

77. שם, נוסף: גדול.

78. הובא גם במל"ש.

79. שהוזכר... תירצנו, במל"ש: שהוזכרו... תירצו.

80. שם: חזר ואמר.

81. סוף הפרק.

דר' יהודה ארישא דמתני' קאי. כלומ', הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובים, למה הוזכרו דברי היחיד כלל? ומשני⁸² כדי לבטלן לדורות, שאם יבא אחד ואומר כך אני מקובל, יאמר לו כדברי איש פלוני שמעת. ואם לא הוזכרו דברי היחיד כלל, היה סבור המקובל מרבו, כי היא קבלה מפי המרובים, מפני שאין דברי היחיד נזכרים כלל:

ז'

בית שמאי אומרים רובע עצמות מן העצמים: כלומר, ⁸³ מאי זה⁸⁴ עצמות שבאדם, אפי' מאצבעות ידים ורגלים או מכתפיים או ממפריק וכ- יוצא. **ובית הלל אומרים רובע עצמות מן הגויה:** דסברי ב"ה דוקא מן הגויה, כלומ', מן הירכים ולמעלה, והירכים בכלל, שאין האדם יכול לחיות זולתם. אבל מן השוקיים לא, הואיל וישנן בקטועי הרגלים ויכולין לחיות. הילכך, כיון שיכול לחיות זולתם אינן מעיקר הגוף, ואעפ"י שהשוקיים הם מרוב גבהו של אדם. וכל שכן אצבעות ידים ורגלים ושאר העצמות הדומים להם, דאין מטמאין באהל. והאי מרוב המנין דקאמרי בית הלל, לאו באצבעות ידים ורגלים קאמרי, אלא מן העצמים הקטנים שבגויה, כגון הצלעות הדקות וכיוצא שהם מן הגויה ואינם מרוב הבנין. ורוב בנין מפריש בתוספתא,⁸⁵ השוקיים והירכים והצלעות והשדרה, ורוב מניין רמ"ח אברים.⁸⁶ אי נמי איכא לפרושי, דבעו בית שמאי שיהא בהם מן הגויה או שתי ירכים לבדן, או שני שוקיים וירך אחד. והיינו דקאמרי, בין משנים בין משלשה, דסברי ב"ש אע"ג דשוקיים לאו מן הגויה נינהו, כיון דאיכא ירך בהדייהו שהוא מן הגויה מצטרפי ומטמאין באהל ברובע הקב. והשתא ניחא דקאמרי ב"ש בין משנים בין משלשה, השתא משנים אמרי מטמא⁸⁷ באהל, משלשה מבעיא ובמה שפי' אתי שפיר, דהאי משנים דקאמרי ב"ש, משתי ירכים, ובין משלשה, משתי שוקיים וירך אחת; [כיון]⁸⁸ דאיכא מן הגויה בהדייהו מטמא וג', מהראב"ד ז"ל. וה"ר יהוסף

82. ע"י הוספת מילה זו מברר המחבר פירוש הראב"ד — ועי' במבוא עמ' 22.

83. פירוש הראב"ד בקיצור ובפרפרזה (עי' נזיר נ"ב ע"ב).

84. מאי זה, כך בראב"ד (רפ"א, ור"ץ); בש"ז, ובד"ח: מאיזה.

85. אהילות פ"ג ה"ד.

86. ורוב... אברים, תמצית ופרפרזה, ובתוספתא כתוב: ואיזהו מניינו אפילו ראשי אצבעות ידיים ורגליים בלבד שיהא בו עשרים וחמישה. (וצ"ל "...מאה ועשרים וחמישה" כמו בראב"ד; ועי' בהגהות הגר"א, תוספתא, שם, אות י"א).

87. ה"מם" הראשונה תלויה בין השורות.

88. המלה תלויה בין השורות.

אשכנזי⁸⁹ זלה"ה כתב ז"ל, שמאי אומר אפי' מעצם א', ברוב הספרים גר' מעצם,⁹⁰ ולפי זה⁹¹ צריך לפריש דה"ק, אפי' לקחו זה הרוב מעצם אחד, כלומר שאין כל העצם בכאן, אפי' הכי מטמא באהל.⁹² ובפי' המחבר שפי'⁹³ עד שיהא ברובע הקב רוב בנין וג' אין נראה, כי זה אינו הדין כי רוב הבנין והמניין מטמאין בלא רוב, וגם אינו לשון המשנה. ועיין באהלות פ"ב⁹⁴ ולקמן פ"ו,⁹⁵ עכ"ל ז"ל: ורש"י פי' בפ"ז דנזיר,⁹⁶ ב"ש אומ' רובע עצמות מן העצמי'⁹⁷ שאמרו שמטמא⁹⁸ באהל,⁹⁹ כגון שבא משני עצמים או מג' עצמות אבל לא מעצם א', וב"ה אומרים, רובע עצמות שאמרו מן הגוויה,¹⁰⁰ בזמן שהוא בא מרוב הבנין או מרוב המנין, אבל משאר איברים שאין רוב בניין או רוב מנין אינו מטמא באהל. שמאי אומר רובע עצמות שאמרו, אפילו הבא מעצם אחד. והתוספות¹⁰¹ פי', בש"א רובע וג', פי' ואף¹⁰² משנים או משלשה איברים יטמא¹⁰³ באהל. ובית הלל או' מן הגוויה, פי' מעיקר הגוויה מרוב בנין או מרוב מנין קכ"ה¹⁰⁴ איברים¹⁰⁵ הם רוב מנין,¹⁰⁶ אם קיצע מכל א' והשלם¹⁰⁷ רובע יטמאו באהל.¹⁰⁸

89. הפירוש נמצא במל"ש בסדר הפוך.
90. במל"ש נוסף: במם.
91. שם: זו הגירסא.
92. שם נוסף: אכן יש ס"א עצם בלא מם.
93. ובפי'... שפי', שם: מה שפי' רעז"ל (הרע"ב במקומו, ד"ה "ב"ה אומרים", וזה לפי המיוחס לרש"י, נזיר שם, ד"ה "וב"ה אומרים". ועי' בתוי"ט במקומו).
94. בראש הפרק, ועי' ברע"ב שם.
95. סוף ה"ג. במל"ש כתוב בטעות: פ"ג.
96. עי' לעיל הע' 93.
97. וכך במיוחס לרש"י (שם) ד"ו רפ"ב; ברם ברפ"ט, שי"א, וד"ח: עצמות (ואפשר שהיה לפני המחבר תלמוד ד"ו רפ"פ - רפ"ג, ועי' בהערות להלן ור' פ"ב הע' 28).
98. שם, רפ"ב: שמטמאה; ברפ"ט, שי"א, וד"ח: שמטמאין.
99. שם נוסף: ומוזה עליהן בשלישי [ובשביעי] (ר' נוסחת הריב"ן, אות ו').
100. כך ברפ"ב, שם; ברפ"ט, שי"א, וד"ח: הגוויה.
101. שם, ד"ה "ת"ש".
102. כך ברפ"ב, רפ"ט, שי"א, וד' קראקא שס"ד (שם); בר"ח: או.
103. שם נוסף: רובע עצמות.
104. בנין... קכ"ה, קיצור לשון התוס'.
105. תוספת ביאור של המחבר.
106. וכך בד"ח ובגרסת בעל אורח מישור במקומו, ונפלה טעות בד"ו, רפ"ב, רפ"ט, ושי"א: בנין; ובד' קראקא שס"ד: בבניין.
107. כתיב חסר ל"והשלם" (ר' מבוא הע' 126).
108. אם... באהל, קיצור לשון התוס'. ור' תוספות רעק"א למשנה אות ג'.

כרשיני תרומה וג': עיין מה שכתבנו בפ"ב דמעשר שני ס' ד'¹⁰⁹.
 כרשיני¹¹⁰ תרומה, מפני שהן מאכל בהמה, אין מוזהרין על שמירת טהרתן
 כמו שמוזהרין על התרומה¹¹¹ שהיא מאכל אדם. כדכתי'¹¹² ואני הנה נתתי
 לך את משמרת תרומותי, תרומה שהיא ראויה לך אתה צריך לשמרה מן
 הטומאה, אבל כרשינין מאכל בהמה הם ואינו מוזהר על שמירתן.
 ומיהו¹¹³ ב"ש סברי שורין ושבין בטהרה דאכתי לא מוכחא מילתייהו,
 ודילמא אתי למטעי בהו במינא אחרינא שהוא מאכל אדם. **שורין**, במים
 לברור פיסולתן.^{113*} **ושפין**, משפשפין אותן ביד להסיר קליפה: **בית הלל**
אומרים שורין בטהרה, כדאמרן,¹¹⁴ אבל שפין בטומאה שבשפשוף¹¹⁵
 אינו נוהג במין קטנית אחר אלא בכרשינין¹¹⁶ שהם מאכל בהמה: **שמאי**
אומר¹¹⁷ **יאכל**¹¹⁸ **צריד**¹¹⁹ פי', ישמור אותם מן ההכשר ואפי' השרייה
 בטהרה¹²⁰ דקס[ב]ר¹²¹ גזרינן בהו אטו קטנית אחר שהיא¹²² מאכל אדם:¹²³
צריד, פי' הרמב"ם ויאכילום לבהמות גריסין שמא יתטמאו, והטחינה
 העבה תקרא צריד.¹²⁴ וי"א שיאכילו אותן ביובש¹²⁵ כגון קלי: ר' **עקיבא**
אומר כל מעשיהם בטומאה: דסבר לא גזרינן כלל:¹²⁶

109. פירוש לזרעים לא הגיע לירינו.
110. פירוש זה של הראב"ד מובא בשמו ובנוסה אחר במל"ש (ע"ש). הראב"ד לא פירש מטעם שנאכלין לאדם כשעת הדחק, אלא "דילמא אתי למטעי בהן במינא אחרינא". ועי' רמב"ם הל' תרומות פ"ב ה"ב ומ"ש ברדב"ז ובכ"מ, וע"ע במיוחס לתוס' שאנץ למשנתנו.
111. בראב"ד: תרומה.
112. במדבר י"ח, ח'.
113. בראב"ד: מיהו.
- 113*. ר' לעיל הע' 26.
114. שורין במים... כדאמרן, ליתא בראב"ד, עי' במבוא עמ' 17.
115. בראב"ד: כי בודאי השפשוף.
116. המחבר קיצר את פירוש הראב"ד.
117. שמאי אומר, וכך בראב"ד רפ"א, ש"ז, וד"ח. בכי"י פר' וקופ': שמי אומר. בר"ץ: ב"ש אומרים, וכך במשנה שבבבלי ברפוסים הנו"ל (ועי' בהגהות הב"ח, אות א') ובכי"י ק' ופאריס. בת' לפני "שמאי" נוסף בסוגריים: גמ' בש"א.
118. כך בראב"ד ר"ץ; ברפ"א, ש"ז, וד"ח: יאכלו (עי' בשנויי נוסחאות למשנה).
119. וכך בראב"ד ד"ח; ברפ"א, ר"ץ, וש"ז: צריד (עי' בשנויי נוסחאות למשנה).
120. ואפי'... בטהרה, בראב"ד שלפנינו ליתא, ברם בהבאה שבמל"ש (במקומו ובמקבילה במעשר שני פ"ב ה"ד) איתא, ונוסף: לא שרינן.
121. בכי"י ה"בית" נשמטה.
122. דקסבר... שהיא, שם: קסבר... שהוא.
123. עד כאן פירוש הראב"ד.
124. כך ברמב"ם ד"ח, קאפ' (רפ"ו, ועי' מקבילה במעשר שני, שם), כ"י פר', R.220a.
- R.221; בכי"י פאריס, בד"נ, רפ"א, ר"ץ, וש"ו: צריד.
125. עי' רש"י (חולין ל"ו ע"א, ד"ה "צריד של מנחות"), ור"ש (מעשר שני, שם).
126. פירוש הראב"ד בקיצור.

ט'

הפורט סלע ממעות מ"ש וג': מתני¹²⁶ מיירי חוץ לירושלים, שיש לו פרוטות של מ"ש ורוצה להחליפן¹²⁷ בסלע. וקסבר, כולו מעות, דהיינו פרוטות של נחושת, פירא ניהו, וכספא טבעא, וחוז לירושלם מחללין פירות על המטבעא:¹²⁷ וב"ה¹²⁸ סברי דכיון כשיגיע לירושלם צריך להחליפם¹²⁹ לפרוטות כדי לקנות,¹³⁰ שמא לא ימצא פרוטות או יתקרו הפרוטות, שכלם צריכין להחליף, ויפסיד מ"ש, הלכך בשקל כסף ובשקל מעות. אבל¹³¹ ב"ש סברי כיון שהכסף חשוב יותר, כולם צריך¹³² להחליפם¹³³ בכסף, דעדיין אינו צריך לפרוטות:¹³⁴ **ר"מ אומ' אין מחללין כסף פירות¹³⁵ על הכסף:** פי' כסף הבא מכח הפירות,¹³⁶ אין מחללין אותו על הכסף חוץ לירושלם, דקסבר¹³⁷ הכסף,¹³⁸ כסף ראשון ולא כסף שני, ואע"ג דפרוטות לגבי כספים פירא ניהו, מ"מ כיון דלגבי פירות טבעא ניהו, כסף מיקרו, ורחמנא¹³⁹ אמר¹⁴⁰ כסף ראשון, וכ"ש כסף על כסף¹⁴¹ דאין¹⁴² מחללין, והכי איתא בבא מציעא:¹⁴³ **וחכמים מתירין:** דסברי רבנן בתראי אפילו כסף על כסף,¹⁴⁴ כגון מעין ופונדיונין על הסלע

127. המחבר מתרגם את הארמית שבראב"ד.
128. הראב"ד מביא שאר דברי ב"ש (עי' להלן) לפני דברי ב"ה.
129. כשיגיע... להחליפם, עי' לעיל הע' 127.
130. כדי לקנות, בראב"ד ליתא. לשון הראב"ד שלפנינו מגומגם ונר' שצ"ל: דלמא דמיחלף (ו)לא מיחלף (כלומר, לא מצי מיחלף) [ו]קא... .
131. שמא... אבל, הראב"ד בקיצור ובתרגום.
132. כלומר אין לו ברירה אחרת (עי' תוספות, בבא מציעא מ"ה ע"א, ד"ה "בכל", ובמיוחס לתוס' שאנץ במקומו; ולהלן הע' 150).
133. צריך להחליפם, בראב"ד (רפ"א): בעית לא לאוקמי; בר"ץ: בעיא לא לאוקמי; בש"ז וד"ח: בעית לאוקמי; ולפי הגהות הב"ח (אות ו'): בעיא ליה לאוקמי. אם התרגום הוא מלולי אפשר לומר שהיתה כאן דיטוגרפיה באותיות "למד" ו"אלף" ושהנוסח הנכון הוא בש"ז וד"ח, ולא שיש כאן שבוש "ליה" ל"לא" כדברי הב"ח.
134. בראב"ד נוסף: כלל עד דמטי לירושלים.
135. לא מצאתי חבר לגירסא זו שבראב"ד לא במשנה כאן ולא במעשר שני פ"ב ה"ח (ע"ש). ממה שחסר כאן "ואו" נובע ההבדל בין פירושי הרמב"ם והראב"ד. ר' תוספות, בבא מציעא, שם, ד"ה "לפלג", ותו"ט למעשר שני, שם, ד"ה "וחכמים מתירין".
136. בראב"ד, במובאה שבמל"ש: פירות.
137. וכך במובאה שבמל"ש. בראב"ד: וקסבר.
138. שם, ובמל"ש ליתא (ר' להלן הע' 140; דברים י"ד, כ"ה; בבא מציעא, שם).
139. וכך במל"ש ובראב"ד ד"ח; ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: רחמנא.
140. בראב"ד ובמל"ש נוסף: הכסף (הש' לעיל הע' 138).
141. כלומר מטבעות כסף על מטבעות כסף.
142. שם: שאין (המחבר הפך דרכו ותרגם מעברית לארמית).
143. ועי' ברש"י, שם.
144. דסברי... כסף, שם: איכא למימר רבנן בתראי סברי דאפי' כספא עלוי כסף.

מחללין, דלא דרשי הכסף, כסף ראשון, וכ"ש פרוטות על הסלע. וב"ש
וב"ה סברי פרוטות הוא דמחללין על הסלע דפירא ניהו לגבי כספא, אבל
כסף על כסף לא, דלהכי אהני הכסף, כסף ראשון¹⁴⁵ מהראב"ד ז"ל: ועיין
מה שכתבנו בפ"ב דמ"ש סי' ח':

ר'

הפורט סלע של מ"ש בירושלים¹⁴⁶ וג': מתני'¹⁴⁷ מיירי במי שיש לו
סלע כסף של מ"ש והוא עומד בירושלם והוא צריך לפרוטות. ובירושלם
ודאי טבעא אפירא מחללין. ומהו¹⁴⁸ ב"ש סברי כיון שבירושלים הפרוטות
הם יותר חריפים להוצאה יותר מסלע, הילכך במה שהוא חשוב לו יותר,
צריך להעמידו, כמו שבחוץ לירושלים שאינו צריך לפרוטות, הכסף חשוב
יותר, וצריך להחליף הפרוטות בכסף הנז' לעיל. הכי נמי בירושלם כיון
דפרוטות עדיפי ליה יותר, צריך להחליף כל הסלע מעות: וב"ה סברי
אחר המין החשוב אנו הולכים — והוא הכסף. הילכך לעולם יעמיד ממנו
מחצה בכסף והמחצה בפרוטות לפי שהן צריכין לי'¹⁴⁹ ר' עקיבא מחמיר
טפי¹⁵⁰ דדי¹⁵¹ לו בפרוטות בחצי דינר והיינו ברביעית¹⁵² וברביעית מעו',
פי' רובע הסלע, דהיינו דינר, בו יהיה כסף ומעות, כלו' מחצה ומחצה:¹⁵³
ור' טרפון מחמיר יותר וממעט¹⁵⁴ משיעור דר"ע, דר' עקיבא סבר ג' מעין

145. כסף ראשון, שם ובציטוט במל"ש ליתא, וזה נראה כתוספת ביאור. בזה שכתוב
"מהראב"ד", ר' מבוא עמ' 15.

146. המחבר אינו עקבי בשימוש בחסרות ויתרות כמו כאן (ירושלים-ירושלם) ולעיל ה"ז
(גויה-גוויה). כך דרכו במקומות הרבה.

147. פירוש הראב"ד (ע"ש, ועי' לעיל הע' 127). גם כאן מפרש הראב"ד "צריך" כמו
במשנה הקודמת.

148. בפירוש הראב"ד רפ"א, ר"ץ, וש"ח: מהו; בש"ז וד"ח: מיהו (ר' מבוא הע' 126).

149. צ"ל: לו (כמו בראב"ד ובמובאה שבמל"ש). המחבר (שמביא רק פירוש הראב"ד
כאן) אינו מזהה את "הדנין לפני חכמים", ואולי הוא סומך על פירושו למעשר שני (עי'
בסוף פירושו להלכה זו, והרי גם בעל מל"ש סותם כאן ומפרש שם).

150. מחמיר טפי, תוספת ביאור מהמחבר. לפי מה שאמרנו לעיל (הע' 132) ר' עקיבא
מחמיר רק על דברי ב"ה ועל "הדנין לפני חכמים" האומרים אחר המין החשוב אנו
הולכים; ולא על דברי ב"ש האומרים במה שהוא חשוב לו יותר צריך להעמידו (ועי' בר"ש
למעשר שני פ"ב, ה"ט, ד"ה "הפורט סלע").

151. בראב"ד: די.

152. נר' שיש להשלים כסף וכגו' המשניות. אלא שהראב"ד מפרש רביעית הסלע, דהיינו
דינר, יהיה מחציתו מעות ומחציתו כסף. הרמב"ם גרס במש' רק וברביעית מעות וע"כ פי'
רביעית היינו רביעית השקל. נמצא לשניהם מחלל שמינית הסלע מעות ושלא כרע"ב (עי'
תוס' חרשים).

153. שם: למחצה.

154. פירוש הראב"ד בקיצור (ע"ש).

כסף,¹⁵⁵ וג' מעין בפרוטות; ור"ט סבר¹⁵⁶ ד' מעין בכסף ושתי מעין בפרוטות.¹⁵⁷ ושמי ממעט מכולם¹⁵⁸ ואמר יניחנה בחנות וג', שיקח¹⁵⁹ מזון בפרוטה או באיסר או בפונדיון [מ]¹⁶⁰ הסלע על אותו המזון עד שיתחלל כולו. וטעמיה דשמא יזולו הפרוטות עד שלא יוצאים,¹⁶¹ וקא מפסיד¹⁶² מ"ש,¹⁶³ וב"ש לא חיישי להכי, ובמאי דצריך יותר צריך לפורטם¹⁶⁴ כנו': הראב"ד ז"ל: ועיין מה שכתבנו בפ"ב דמ"ש סי' ט':

י"א

כסא של כלה שניטלו חפיו: הפי' הא' של הרע"ם¹⁶⁵ הוא פי' הר"ש,¹⁶⁶ והפירוש השני הוא להרמב"ם¹⁶⁷ וז"ל מנהג הכסאות שיושבות הכלות עליהן¹⁶⁸ שיהיו עשויות משן ותדהר ותאשור¹⁶⁹ וזולתם, ולהיות מפותחות¹⁷⁰ ומצויירין פתוחים, והם הנקראים חפיו, וזלומ', אותן החתיכות המפותחות המדובקות¹⁷² עליו, ומלכן של כסא רבוע מצוייר ששמים על הכסא לשבת הכלה עליו וג': והראב"ד פי' שהכסא של כלה יש לו דפנות כדי שתסמוך בזרועותיה ובגבה מאחוריה, והם נקרא' חפיו. ב"ש סברי אפילו נטלו חפיו טמא, שראוי להטותו על צדו ויושב עליו,

155. שם: בכסף.
156. שם ליתא; ובמל"ש: ס"ל.
157. שם נוסף: וכל חד וחד אתא למעוטי שעורא מחבריה בפרוטות.
158. שם: מכולהו; ובמל"ש ליתא.
159. פפרוה אחרי דילוג קצר של המחבר בדברי הראב"ד (ע"ש).
160. בכ"י יש כאן שיבוש.
161. קיצור פירוש הראב"ד (ע"ש, ועי' לעיל הע' 127).
162. וכך במל"ש; בראב"ד: פסיד.
163. שם: באכילת מעשר.
164. ובמאי... לפורטם, עי' לעיל הע' 127, והע' 150.
165. הרע"ב במקומו, והש' פירושו למקבילה בכלים כ"ב ה"ד.
166. כלים, שם. במיוחס לר"ש לעדיות אין רמז לפירוש זה. ואורבך (בעלי התוספות, 511) כבר כתב שלפירוש זה אין שייכות לר"ש והעיר (שם, הע' 75) שהפירוש נדפס בש"ס ווילנא מתוך הספר "עדות נאמנה" דעסאו, 1843 (וצ"ל 1813). הפירוש נדפס שנית בספר קבוצת הגאונים על מס' עדיות, (לבוב), 1821, ברם בשער כתוב "שנת התקס"א" וחסר מקום הדפוס.
167. בכלים, (שם), הביא הרע"ב רק פירוש הר"ש.
168. וכך ברמב"ם כ"י פאריס, דפוס ר"ץ וקאפ'. בכ"י פר', בד"נ, וד"ח: עליהם. וברפ"א וש"ז: עליה.
169. ר' קאפ' רפ"ז, הע' 8-46.
170. ברמב"ם: מפותחין.
171. שם: חפיוין.
172. שם: שמדביקות.

ולא בטל תשמשו: ¹⁷³ שמאי אומר אף ¹⁷⁴ מלבן וג': פירוש אף אם ¹⁷⁵ ניטל מלבן של כסא טמא הכסא, שהרי עדיין ראוי הוא להופכו על צדו ולישב עליו. ומלבן ¹⁷⁶ הוא המחובר לכסא מלפניו כדי להרחיב מקום המושב או להיות מסגרת ¹⁷⁷ לכסא. ¹⁷⁸ ועוד יש ¹⁷⁹ לפריש אף מלבן של כסא, טמא ¹⁸⁰ המלבן כי הוא ראוי ¹⁸¹ לישיבה לבדו: ¹⁸² והחכם כמה"ר יהוסף אשכנזי זלה"ה כתב, ¹⁸³ ונ"ל כי רגילים לעשות ¹⁸⁴ ארבע או שלשה עמודים מחוברים ע"י לבזבזים כמעשה השלחן שבמקדש, ומשימין עליהם כמין טבלא קטנה לישוב עליה, ומחברים את הטבלא בעמודים ע"י יתדות של עץ ואז הוא כסא לשבת עליו. והטבלא שעליו, היא ¹⁸⁵ המלבן של כסא. והיתדות, הם חפוי. והנה אעפ"י שנטלו חופי ¹⁸⁵* ראוי הוא לישיבה, כי הטבלה מונחת ע"ג יתדות, אלא שאינה מחוברת. ב"ש מטמאים משום דהוי כסא עדיין, וב"ה מטהרין כיון שאינו מחובר. ושמאי אומ' אף הטבלה לבדה טמאה, כי היא ראויה להניח ע"ג קרקע ולישב עליו, וע"כ נשארה בטומאתה. כן נ"ל לצייר הבנת משנה זו: ועוד נ"ל דהאי מלבן פירושו כדתנן מלבן שלמסר הגדול, כלים פ' כ"א: ¹⁸⁶ כסא שקבעו בעריבה וג': מפרש בתוספתא ¹⁸⁷ שקבעו כדרך ישיבתו, אבל שלא כדרך ישיבתו דברי הכל טהור. ב"ש סברי כיון דעדיין הוא ראוי לישיבה אעפ"י שאין יחודו עכשיו לכך, אלא להניח עליו כלי תשמיש ¹⁸⁸ העריבה או ¹⁸⁹ העסה, טמא

173. והם... תשמשו, קיצור פירוש הראב"ד (ר' מבוא הע' 126).

174. כך בראב"ד ר"ח ובמובאה שבמל"ש (ובנוסחאות של המשנה). ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח נוסף: על.

175. שם ליתא.

176. שם: מלבן.

177. כך בראב"ד ר"ץ וש"ח. ברפ"א, ש"ז, וד"ח: מסוגרת. ור' הגהות הריעב"ץ במקומו.

178. שם ליתא, והיא תוספת ביאור.

179. ועוד יש, שם: ויש עוד.

180. אף... טמא, ליתא במובאה שבמל"ש. בראב"ד נוסף: טמא (והוא אינו דיטוגרפיה).

181. בראב"ד ובמובאה של מל"ש ליתא, ברם כך מוגה בגליון (ע"ש).

182. כאן האריך הראב"ד בפירושו.

183. במובאה של ר' יהוסף במל"ש נוסף: איני יודע מה אלה השנים הבולטים או הציורים מטמאים או מטהרין (ע"ש, ועי' ברע"ב במקומו).

184. רגילים לעשות, במל"ש: הענין הוא.

185. במל"ש: הוא.

185*. צ"ל: חפוי.

186. ה"ג. גם זה מפירוש הר' יהוסף בקיצור (עי' במל"ש).

187. כלים ב"ב, פ"א ה"ב. המחבר חוזר לפירוש הראב"ד ומביאו בשינויים קלים (ע"ש, ועי' במובאה שבמל"ש).

188. בראב"ד ובמל"ש ליתא.

189. שם נוסף: מקרצות מן.

מדרס, שהרי לא בטל שם ישיבה ממנו. וב"ה סברי כיון דאינו מיוחד עתה לישיבה ככלי שנשבר הוא:¹⁹⁰ שמאי אומר אף העשוי בה: כלומר, אפי' נעשה מתחילתו לכך, טמא. דהוי כמו שנתייחד מתחילה¹⁹¹ לישיבה ואח"כ קבעו בעריבה דמטמאי ליה ב"ש:¹⁹²

י"ב

אלו דברים שחזרו ב"ה להורות וג': יש ספרים דגרסי להורות¹⁹³ וכתב הר"י אשכנזי ז"ל ונ"ל דטעות דאי גרסי' להורות היה צריך לומר לדברי:¹⁹⁴ עכ"ל והשאר נתבאר במקומו:¹⁹⁵

י"ג

מי שחציו עבד וחציו בן חורין וג': עיין מ"ש בגיטין פ"ד סי' ה: תקנתם את רבו ואת עצמו לא תקנתם: פי', אמרו להם ב"ש, אתם ב"ה בקשתם לעשות תקנת רבו גם תקנת עצמו, ולזה אמרתם עובד את רבו יום אחד ואת עצמו יום אחד, דלפי האמת לא תקנתם כלל,¹⁹⁶ לישא שפחה א"א וג': כל' אחר שהתיקון האמתי הוא תיקון העולם ואם אין תיקון

190. המחבר מדלג על קושיית הראב"ד (ע"ש, ועי' בתו"ט, כלים כ"ב ה"ד, ד"ה "כסא שקבעו בעריבה").

191. אות "תיו" תלויה בין השורות.

192. תמצית פירוש הראב"ד.

193. עי' בשנויי נוסחאות למשנה זו, וגם לאהילות פ"ה ה"ג (ועי' אהילות, הוצ' גולדברג, 38, שנויי גרסאות, שורה 3). וכך הגירסא במשנה עם פירוש הראב"ד — רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח.

194. עי' שם, הוצ' גולדברג, 39, שנויי גרסאות, שורה 1.

195. יבמות ט"ו ה"א-ג, ואין לנו פירושו לנשים.

196. המחבר מציע כאן פירוש חדש וחרוף כדי לתקן את הלשון "ואת עצמו לא תקנתם" וכקושיית התוס' חגיגה ב' ע"ב ד"ה "תקנתם". ועי' הוא מפרש שיש לקרוא כך: תקנתם את רבו ואת עצמו. לא תקנתם. כלומר, בקשתם לתקן גם את הרב וגם את עצמו בזה שיעבוד את רבו יום אחד ואת עצמו יום אחד, אבל באמת "לא תקנתם". בגיליון נוס' הערה מבן המחבר, ואלה דבריו: והרב רבינו משולם במסכת חגיגה גריס, תקנתם את עצמו ואת רבו לא תקנתם כלל, ומהפך גירסת העמוד. וקשה לי מה צורך בהיפוך הגירסא. לפי (כאן מתחיל התירוץ: לפי=ווי"ל) כי לגרסת העמוד לא שייך תקנה לרבו, לפי כי כמו שהיה בן הוא, כמי שיש לו ב' שותפין, ולכן לא יש (ר' להלן פ"ב הע' 57) שכר ולא הפסד, אכן בהיפוך הגירסא כי יש היוק מעט לרבו בעניין הוולדות ולכן שייך תקנה וק"ל. וא"ת וכלא היפוך הגירסא ג"כ יובן זה, וא"כ מה צורך בהיפוכא, אכן נ"ל כי לישא שפחה א"י, הוא נזק למא דסליק מיניה וכאשר נסמך את רבו לישא שפחה, נמצאה כי הוא נתינת טעם לנזק הרב כי מפסיד הולדות, הגם כי הנזק הגדול הוא לעבד. עכ"ז (עם כל זה) יש ג"כ נזק לרב, וז"א שגם הרב מפסיד הולדות, ועיין בתו' פ"ק דחגיגה ד"ב ע"ב ע"ש וק"ל: יצחק בן המחבר ולה"ה. (הערותיו של ר' יצחק נמצאות ג"כ בכ"י "בעלי ברית אברם", ר' מבוא הע' 28).

העולם אין תיקון כלל, וז"ש לא תוהו בראה וג', אלא מפני תיקון העולם כופין את רבו וג'.

י"ד

כלי חרש מציל על הכל: פי' מציל על הכל אם מוקף צמיד פתיל ומונח באהל המת כדפי' הרע"ם,¹⁹⁷ א"נ¹⁹⁸ מיירי כשהמת בבית וטהרות בעלייה, וארובה פתוחה בין בית לעליה. והושיבו כלי חרס בפתיחה, דכלי חרס חוצץ בפני הטומאה דאינו מיטמא מגבו, ומציל על כל מה שבעליה לב"ה. ולב"ש אינו מציל אלא על האוכלין והמשקין ועל כלי חרס, אבל על האדם ועל כלי עץ שבעליה אינו מציל. והטעם כמו שמפרש ואזיל, שגזרו על כליו של חבר משום כליו של עם הארץ¹⁹⁹—כגון גופו שהוא נשכר אצל החבר וכגון כלי עץ שהחבר שואל אותו מעם הארץ, אבל אוכלין ומשקין וכלי חרס אין שואלין מהם, לפי שאינו שואל ממנו אלא דבר שיכול להטבילו ולהשתמש בו ביום מפני טומאת מגעות והסטות, אבל אוכלין ומשקין וכלים שאינם בני טבילה אין שואלים ממנו. ובטומאת מת אין לו תקנה בטבילה בו ביום, אלא אחר הזאת ג' ושביעי,²⁰⁰ ואין דרך לשאול כלים לשבעה ימים.²⁰¹ וכיון שהחבר צריך לשאול ממנו כלי שטף, וכיון שטומאת מת אין לו תקנה בטבילה, גזרו טומאה על החבר שאין כלי חרס מציל עליהם,²⁰² כדי שיראה אותו עם הארץ וינהג גם הוא טומאה בשלו, ויזה עליו ויטבלנו כראוי. ואם ישאלם החבר ממנו אין לנו לחוש לטומאת מת. הילכך²⁰³ לפי מה שע"ה מחזיק בטהור, אמרינן ליה דמציל על אוכלין ומשקין וכלי חרס שבעליה או שבתוכו אם מוקף צמיד פתיל. וטעמא לדנפשיה מטהרינן ליה, שהרי החברי' בדילי' מהם וממגעם, ובלאו הכי נמי כל מאכלם טמא. אבל שאר כלים שיש להם טהרה במקוה אם תטהרינו, אף אתה תשאלינו ותשמש בו בטבילה בלא הזאה, ולזה גזרו

197. ד"ה "כלי חרס".

198. פירוש הראב"ד בפרפרזה, והכל לפי המשנה באהילות פ"ה ה"ג.

199. המחבר הביא המשך לשון הראב"ד: "שהוא טמא ואינו חוצץ". ואח"כ העביר קולמוס על זה, וגם השמיט מה שכתוב שם אחר כך: מ"מ לא גזרו על דבר שהחבר שואל אותו מעם הארץ.

200. בו... ושביעי, בראב"ד ליתא.

201. ואין... ימים, עי' לעיל הע' 127.

202. וכיון... עליהם, קיצור לשון הראב"ד.

203. מכאן ואילך פירוש המחבר.

ב"ש על כלי מתכות ושטף שאינן נמצולין²⁰⁴ כנז': חזרו²⁰⁵ ב"ה להורות כב"ש: מפרש בחגיגה²⁰⁶ על ר' יהושע קאמר, שהלך ונשתטח על קברי ב"ש ואמר נענית לכם עצמות ב"ש וג'. מהראב"ד.

הדרן עלך פרק שמאי אומר בס"ד

פרק שני בס"ד

ר' חנינא סגן הכהנים וג': עיין מה שכתבנו בפ"י משנה זו בפסחים¹ פרק א' סימן ו' כי שם מקומה, ע"ש בס"ד:

ב'

אמר ר' חנינא סגן הכהנים מימי לא ראיתי עור יוצא לבית השריפה וג': משנה זו שנויה בזבחים פ' י"ב² ובפריך בגמר³, ולא הרי פרים הנשרפים וג', משני, כי קאמר ר' חנינא בנשרפין מחמת פסולן⁴. ופריך והאיכא⁵ [אם נפסל]⁶ קודם הפשט וקודם זריקא⁷. ומשני הכא מיירי בעור חלוץ שכבר הופשט וזרק הדם ומיירי בשנמצא טריפה, וסבר כמ"ד שאם לא הוכר פסולו בשעת זריקה, וכגון זה שנמצא טריפה, הדם מרצה על העור⁸ הואיל ולא הוכר פסולו קודם הפשט, והבשר ישרף. א"ר עקיבא מדבריו למדנו וג': ופריך בגמר⁹ כיון דשמעינן לר' חנינא דאמר בשאר קדשים מרצה, למה לי לאשמועינן בכור. ומשני, דר"ע קמ"ל אפי"י⁸

204. צ"ל: נצולין.

205. כאן חזר המחבר לפירוש הראב"ד.

206. כ"ב ע"ב.

1. פירשו למועד לא הגיע לדינו.

2. ה"ד.

3. ק"ד ע"א.

4. כי... פסולן, לשון רש"י, שם, ד"ה, "למצותן לא קאמר".

5. גירסת רש"י (שם) ושיטה מקובצת (אות ו') במקום "הרי" שבתלמוד (ע"ש).

6. מה שבסוגריים כתוב בין השורות בכ"י, וליתא ברש"י (שם) והוא תוספת ביאור של המחבר.

7. כך בכ"י.

8. לשון רש"י (שם), ד"ה "ומשני רבי חנינא כרבי ס"ל".

9. שם, ד"ה "דאפילו בגבולין".

בגבולין, בכור בעל מום הנשחט⁹ במדינה על מומו [ע"פ מומחה],¹⁰ שלא¹¹ התירו הכתוב אלא באכילה כדכתי' בשעריך תאכלנו,¹² אבל אם מת, עורו אסור וטעון קבורה. וקמ"ל¹³ ר"ע, כיון שלא¹⁴ ניכר טרפותו¹⁵ עד לאחר הפשט, שרייה¹⁶ שחיטתו והפשיטו לעורו¹⁷ כאילו נזרק דמו במקדש, ואם¹⁸ היה אותו הבכור ביד כהן, יהנה ממנו הכהן; ואם הוא ביד ישראל, יהנה ממנו ישראל. וחכמים או' וג' **אלא יוצא לבית השריפה**: חכמים לאו אר"ע קיימי דאיירי בבכור בגבולין, אלא אדר' חנניה קיימי דאיירי בקדשי מקדש,¹⁹ ומיירי בבכור תמים כשנשחט להקריבו במקדש ונמצא טריפה, וקסברי שיקבר הבשר וישרף העור:

ג'

אף הוא העיד על כפר קטן וג' ובא מעשה לפני חכמי' והתירו:
בפ"ב דגיטין²⁰ גריס והכשירוהו. ופריך התם, ואמאי והא בעינן שהמקנה²¹ צריך לכתוב את השטר, שדי מכורה לך, ונפקא לן בפ"ק דקידושין²² מדכתי' ספר המקנה,²³ אלא טעמא דחכמים שהכשירוהו²⁴ משום דאמרין אקנויי מקנה להו: **לפי דרכך אתה למד שהאשה כותבת את גיטה וג':** וא"ת²⁵ מה ענין שטרי הלוואה לגט דאינם אלא לראיה; ואפי' במלוה על פה היה גובה ממשעבדי אי לאו משום שאין לה קול;²⁶ ומכר שיש לו קול

9. ברש"י, שם נוסף: בו; ברם בשיטה מקובצת (אות י"ט) כגירסתנו.
10. מה שבסוגריים תלוי בין השורות וליתא ברש"י (שם), והוסיפו ע"פ הגמרא שם ועי' ברע"ב למש' בעריות.
11. שם: ולא.
12. דברים ט"ו, כ"ב.
13. ברש"י שם: ואשמועינן.
14. כיון שלא, שם: דהיכא דלא.
15. ברש"י: טרפתו.
16. שם: שראה. אבל במסורת הש"ס ובשיטה מקובצת (שם), ברע"ב (זבחים, שם), ובמעדני י"ט (רא"ש, בכורות סוף פ"ג, אות כ') — כגירסתנו.
17. שם: והפשיט עורו (ובמעדני י"ט, שם, בכתוב חסר). בשיטה מקובצת (שם): והפשיט לעורו. ברע"ב (שם) כגירסתנו בכתוב חסר.
18. מכאן ואילך פירוש הרמב"ם (ע"ש).
19. לאו... מקדש, בזה חוזר המחבר לפירוש רש"י (שם) ד"ה "והעור בשריפה".
20. כ' ע"ב. והעיר על כך בתוי"ט.
21. פירוש רש"י בשינויים קלים, שם, ד"ה "ה"ג והא בעינא ספר מקנה וליכא".
22. כ"ו ע"א.
23. ירמיה ל"ב ו"א.
24. טעמא... שהכשירוהו, תוספת ביאור של המחבר לגיטין (שם) סוף עמוד.
25. לשון התוספות, שם, ד"ה "וכותב".
26. ושם נוסף: כדאמרין בחזקת הבתים (ב"ב מ"ב ע"א) דמאן דיזיף בצנעא זיף.

אמרינן המוכר שדהו בעדים גובה מנכסים משועבדים.²⁷ ונראה לפרש דנראה²⁸ דמסתמא כיון שהיה מלוה לכל בני העיר, גם הם היו עושים לו טובה ונותנים לו במתנה או מוכרים לו שדות דפעמי' שלא היו קנויין לו אלא בשטר, כגון שדי נתונה לך או מכורה²⁹ וגם השטרות האלו היה כותב אותם ואחרים חותמים:³⁰ **שהאשה כותבת את גטה**: ומקנה ליה לבעלה ואח"כ יתנהו לה:³¹ והאיש כותב את שוברו: שובר³² פרעון הכתובה שפרע ומקנהו לאשה, והיא מחתמת עדים ומוסרתו לו לראייה בידו:

ד'

ג' דברים אמר ר' ישמעאל³³ לפני חכמים: כלו' העיד לפניהם: **בכרם ביבנה**:³⁴ קבוץ החכמים שנתקבצו ביבנה נקרי'³⁵ כרם, לפי ששיבתם בהכנעה זה לפני זה כמו הגפנים, ועושים פרי נבחר המשמח אלקים ואנשי', לכן נמשלו קבוץ החכמים כרם. וזהו הסבה ג"כ שנקראת כנסת ישראל כרם, כי כרם ה'³⁶ בית ישראל,³⁷ כרם היה לידידי,³⁸ לזאת הכוונה בעצמה. **על ביצה טרופה וג' שהוא³⁹ חיבור**: ומפרש בפ"ג⁴⁰ דטבול יום שלא פסל אלא⁴¹ הקלח שכנגדו. ר' יוסי אומר כל הסדר העליון. וכתב הראב"ד ז"ל ונראה⁴² שאינו מדבר אלא בביצה טרופה

27. ב"ב מ"א ע"ב.

28. בכ"י נוסף "לתלמוד" והועבר עליה קולמוס. ובתוספות שם, דפוסים חדשים, נוסף: לגמרא; ברם בד"ו רפ"א (שטרם אסר הצנזור השימוש במלה "תלמוד"): תלמודא. (ר' לעיל פ"א, סוף הע' 97).

29. שם נוסף: לך.

30. ר' תויו"ט ד"ה "לפי דרכך".

31. הש' פירוש רש"י (שם, כ"ב ע"ב ד"ה "כותבת את גיטה").

32. עי' שם, ד"ה "שוברו" ולשאר דברי רש"י עי' שם כ"א ע"א ד"ה "והאיש כותב את שוברו".

33. לפי ר' יהוסף אשכנזי יש גורסים: רבן גמליאל (מל"ש במקומו). הש' פ"ח הע' 96.

34. עי' פירוש המחבר, פ"ה ה"א. (הש' כתובות פ"ד ה"ו; תוספתא עדיות פ"א ה"א; רש"י, כתובות מ"ט ע"א, ד"ה "בכרם ביבנה"). לפי הר"ש שיריליו: כולה מכילתין נמי נשנית באותו זמן; והא דתני הכא בכרם ביבנה משום דעדוהו דר' חנינא סגן הכהנים בפני הבית היה, ועדות זו הועד בפניהם שם ביבנה, מש"ה תני הכא גבי ר' ישמעאל שהוא גופיה העיד לפניהם שם בכרם ביבנה (מל"ש, שם).

35. קבוץ... כרם, פירוש הרמב"ם בפרפרזה, ולזה מוסיף המחבר פירוש משלו. ועי' ערוך השלם ערך "כרם".

36. בפסוק נוסף: צבאות.

37. ישעיה ה', ז'.

38. שם, א' (בפירושו לכתובות פ"ד, ה"ו הביא הרמב"ם ישעיה כ"ז, ב').

39. בכל הנוסחאות: שהיא.

40. ה"ב.

41. בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז ש"ח, וד"ח): לו (ועי' במסורת הש"ס אות ל').

42. שם: ורומה.

שנתנה בקדרה על הירק לתקון המאכל, וכיון⁴³ שהיא טרופה הרי הוא חבור לירק. אבל⁴⁴ אם⁴⁵ היא שלימה, שלא נטרפה⁴⁶ ועגולה, אינה חבור מפני שהיא נשמטת והולכת לכאן ולכאן⁴⁷: ועל שבולת שבקציר: ששכח לקוצרה שקצר כל סביבה⁴⁸: וראשה⁴⁹ מגעת לקמה: כשכופפין אותה ראשה מגעת לקמה שאצלה: אם נקצרת עם הקמה: כגון שהשבולת ארוכה ויכולין לקוצרה עם השבולים של הקמה אפי' שלא יטו השבולים אצלה, והיינו דקתני אם נקצרת עם הקמה, ולא קתני אם הקמה נקצרת עמה⁵⁰: הרי היא של בעל הבית: ואין בה משום לא תשוב לקחתו.⁵¹ ועיין מה שכתבנו בפ"ה⁵² דפיאה בס"ד: ועל גנה קטנה שהיא מוקפת עריס וג': עיין מה שכתבנו ריש פ"ו דכלאים בס"ד. וכתב ה"ר יהוסף אשכנזי ז"ל בפ"י המחבר⁵³ עריס ה' גפנים וג', פי' זה אינו נראה דהא תנן פ"ו דכלאים⁵⁴, הנוטע שורה של ה' גפנים וג' נותנים לו עבודתו ד' אמות. וגם ריב"ן⁵⁵ לא פליג⁵⁶ כשהיא מוקפת גפנים, ע"כ נראה דמיירי שלא יש⁵⁷ שם ה' גפנים אלא פחות: עכ"ל:

ה'

שלושה דברים אמרו לפני ר' ישמעאל וג' המפיס מורסה וג': סחט המכה בידו⁵⁸: **אם לעשות לה פה:** ר"ל מרחיב המכה כמו שעושים הרופאים, חייב⁵⁹: **להוציא ממנה לחה, פטור:** כר"ש דמלאכה שאינה

43. שם: כי מאחר.

44. שם ליתא. בכ"י האות השניה מטושטשת.

45. שם: ואם.

46. שם נוסף: והרי היא דומה לכובע שהביצה שאינה טרופה עגולה כמין כובע.

47. עי' במל"ש, ד"ה "ואם היתה כמין כובע": ועי' בסוף פירוש חזון נחום, טבול יום פ"ג ה"ב.

48. הלשון מפירוש הרמב"ם.

49. בכ"י לפני מלה זו נוסף: אם, והועבר עליה קולמוס.

50. עי' ירושלמי פאה פ"ה ה"ב, י"ח ע"ד.

51. דברים כ"ד, י"ט. ור' ר"ש לפאה שם.

52. הפירוש לזרעים לא הגיע לידינו.

53. הרע"ב במקומו, ד"ה "עריס".

54. ה"א.

55. רבי יוחנן בן נורי.

56. במובאה שבמל"ש נוסף: אלא כשיש שם ד' אמות אבל כשאין שם ד' אמות כ"ע מודו שלא יביא זרע לשם אפילו כשהיא שורה וכל שכן.

57. שלא יש, ר' איוב ט', ל"ג. וזה לשון המחבר להלן פ"ח הע' 86; וגם לשון בנו לעיל פ"א הע' 196. ועי' מלון בן יהודה, IV, 2169.

58. זה לשון הרמב"ם.

59. עי' תוספתא עריות (פ"א ה"ח), ופירוש הרמב"ם במקומו.

צריכה לגופה היא, שהפתח היא מלאכה, וזה אין צריך להיות כאן פתח מעכשיו, רש"י⁶⁰: **ועל הצד נחש וג'**: האי נמי כר"ש שהצידה היא מלאכה, וזה אינו צריך לצודו אלא [כדי]⁶¹ שלא ישכנו, שאם היה יודע שיעמוד הנחש במקומו ולא יזיקנו לא היה צד: **ועל לפסיו ארונות**:⁶² מפני שהם סתומים כמו ארון.⁶³ וי"ג עירוניות.⁶⁴ פי', של עיירות שעושים מחבתות שנים יחד וכשנשלם בשולם חולקין אותן באמצע ונעשים שנים: **וטמאות במשא הזב**: והטעם שטומאת הזב אינו במגע, שנאמר⁶⁵ כיון שאין להם אויר אינם מקבלים טומאה, שאין טומאת הזב אלא בנדנוד לבד אפי' בלא נגיעה — לא דרך אוירו, ולא דרך גבו: **מפני שלא נגמרה מלאכתן**: כלו', עדין לא נחתכו. אבל ת"ק סבר, חתיכה לאו חסרון מעשה הוא, דהויה ליה כמגופת החבית⁶⁶ וכאלפס וכסויה שדרכן לעשות בבת אחת:

ו'

שלשה דברים א"ר ישמעאל ולא הודה לו ר"ע השום והבוסר: ענבים בתחלתם כשהם דקים מוציא⁶⁷ מהן משקין לטבל בו בשר, רש"י: **יגמור**.⁶⁸ מאחר שרסקן וצברם בכובד יניחם בכלים ויצאו מעצמן ומותר לכתחילה, רש"י. והתוספוי⁶⁹ כתבו, ר"י אומר יגמור, פי' אינו צריך לסלק הטעינה סמוך⁷⁰ לחשיכה, אלא מניחה⁷¹ כל השבת,⁷² ונראה לר"י דיגמור, היינו דיגמור ויאכל בשבת ולא דמי למשקי' שזבו שאסורים — גזירה⁷³

60. שבת ק"ז ע"ב, ד"ה "להוציא ממנה לחה" (גירסתנו כמו בדפוס, ולא כמו הגהות הב"ח, אות ב'). המחבר ממשיך להביא פירוש רש"י בשינויים קלים (שם, ד"ה "הצד נחש").

61. המלה תלויה בין השורות.

62. כאן פירושי הראב"ד והרמב"ם לסירוגין.

63. בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז, ש"ח, ור"ח): אריוך אלא שבד"ח היא מתוקנת כמו גירסתנו (עי' במל"ש, ובפירוש המיוחס לתוספות שאנץ).

64. עי' בשינויי נוסחאות למשנה. כאן פירוש הרמב"ם בקיצור ובפרפרזה.

65. יש כאן ליקוי. בפירוש הרמב"ם כתוב: וכל כלי פתוח (במדבר י"ט ט"ו) ולמדנו מפי הקבלה בכלי חרס הכתוב מדבר, ואמרו ז"ל דרך פתחו מטמא ואינו מטמא דרך גבו.

66. הראב"ד מביא ראייה מבראשית רבה (ע"ש).

67. ברש"י (שבת י"ט ע"א, ד"ה "בוסר"): מוציא.

68. מלה זו היא דיבור המתחיל ברש"י, שם.

69. שם, בסוף העמוד.

70. בכ"י: מסוך (בנקודה אחת על ה"סמך" ושתיים על ה"מם" כסימן לשיכול אותיות).

71. שם: מניחין.

72. פירוש התוספות בדילוגין (ע"ש).

73. שם: דגזרינן.

שמה יסחוט. דהבא אפי' יסחוט, ליכא איסורא⁷⁴ דאורייתא משום דאתי ממילא. ור' עקיבא דאמר לא יגמור, לא שצריך להסיר הקורה אלא דאסורים כשאר⁷⁵ משקין שזבו דאסורים. דהך סחיטה נמי דאורייתא אע"ג דאתי ממילא. ועי"ל דיגמור בידים משתחשך, כיון שאינם מחוסרים דיכה ולא גזרו אטו מחוסרים דיכה. ור"ע סבר דגזרינן כשאין מחוסרי דיכה אטו מחוסרין דיכה:

ז'

שלשה דברים אמרו לפני ר' עקיבא וג' יוצאת אשה בעיר של זהב: ופליג אמתני' דתנן התם בשבת⁷⁶, לא תצא בעיר של זהב, וטעמא דמתני' התם⁷⁷ משום דילמא משלפא ברשות הרבים להראותה לחברתה כדרך הנשים, ותבא להוליכו בידה ד' אמות ברה"ר. ור' אליעזר סבר מי דרכה לצאת בעיר של זהב אשה חשובה, ואשה חשובה אין דרכה להסיר חפציה להראותם: ואע"ג דקי"ל כל ההלכות הסדורות בבחירתא כולם הלכה⁷⁸, בזאת אין הלכה אלא כסתם משנה בשבת. וכן פסק הרמב"ם בה"ש⁷⁹. ואפשר דאע"ג שאין הלכה, נשנית כאן אגב אחריתי דבהדה, שכן העידו ג' דברים יחד לפני ר"ע: **השרץ בפי חולדה וג' טהור:** אפי' ברה"י, וטעם מפני שאין בו דעת לשאל⁸⁰, ואפי' ברה"י ספיקו טהור:

ח'

שלשה דברים א"ר עקיבא וג' על סנדל של סידין: הוא עשוי מעץ הנקר, בערבי קבקאב⁸¹ וכן פי' הרע"ם⁸²; שהוא של עץ מפני שהסיד שורף את העור, רש"י⁸³. והראב"ד⁸⁴ פי' שהוא של קש, וקמ"ל דלא תימא דלאו להולכה עביר אלא להגין על המנעלי' שלא ישרפם הסיד, קמ"ל פעמים

74. שם: איסור.
75. בכ"י: כאשר (בנקודה אחת על ה"שין" ושתיים על ה"אלף" כסימן לשיכול אותיות).
76. פ"ו ה"א.
77. נ"ט ע"ב (ע"ש).
78. עי' לעיל פ"א, הע' 7-8.
79. בהלכות שבת פי"ט ה"ו (ור' תוי"ט, עדיות שם).
80. פירוש הראב"ד לפי המשנה טהרות פ"ג ה"ו. אבל הרמב"ם ושאר מפרשים פירשו משום שהיא טומאה עוברת.
81. ברמב"ם (ד"נ, רפ"א, ר"ץ, ש"ז): קנקאב; בד"ח: קנקאב, אבל בפאריס ובקאפי כגירסתנו.
82. במקומו, ד"ה "סנדל של עץ".
83. שבת ס"ו ע"א, ד"ה "סנדל של סידין".
84. בקיצור ובשינויים קלים.

שהוא מטייל בו עד ביתו. ועוד קמ"ל⁸⁵ דמנעל של קש דינו ככלי עץ, ולאפוקי מדר' יוחנן בן נורי דאמר לאו כלי הוא בפרק במה אשה⁸⁶: ועל שירי תנור ד': אם נהרס ונשאר גובו⁸⁷ ד' טפחים, עדין הוא עושה מעין מלאכתו⁸⁸, ועדין⁸⁹ הוא טמא עד שיהיה בשבר פחות מארבעה, שהיו אומר, קודם עדויות ר"ע, שלשה טפחים לבד, אם נשאר בשבר התנור, עדיין הוא טמא, וכששמעו עידותיו הודו לו. על כסא שנטלו שנים מחפוייו⁹¹: הרמב"ם פי', שהוסרו מציוריו שני לוחות ונתגלה העץ⁹² שכבר נפסל⁹³ תארו, וחזר בכלל שברי כלים ואינו מקבל טומאה. והר"ש⁹⁴ כתב כפי' הרע"ם⁹⁵ שנים מקרשין של מושב, שר"ע מטמא כדמפרש בפכ"ב דכלים⁹⁶ שבכסא הכלה רגילים לעשות בו בית קבול להניח בו חפצים. והראב"ד כתב שר"ע מטמא דאכתי חזי לשיבה⁹⁷, ויסמך בזרוע השלישי הנשאר⁹⁸. וחכמים מטהרים דלא חזי לשיבה מפני שהיא ישיבת צער, ואין אדם יושב בו אלא א"כ מטהו⁹⁹ על צדו¹⁰⁰, מה שלא היה דרכו מתחילה בכך.

ט'

הוא היה אומ' האב זוכה לבן וג': אע"ג דהאי בבא ושאחריה אין בהם נפקותא בדינים, קתני להו אגב דקתני הנהו דלעיל דקאמר ר"ע, קתני נמי הני. ופי' הראשון דהרע"ם¹⁰¹ הוא פי' הרמב"ם¹⁰² ז"ל. ואע"ג דכל הני

85. ועוד קמ"ל, בראב"ד: ואשמעי' תו.
86. שבת, שם (ועי' תוספות, שם, ד"ה "ורבי יוחנן מטהר").
87. צ"ל: גובה. עד המלה "טפחים" לשון הרמב"ם, משם ואילך פירוש הראב"ד.
88. בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח) נוסף: במעשה מפקא. בד"ח: כמעשה טפקא (עי' רש"י, שבת כ"ה ע"א, ד"ה "כדאמרין מעיקרא"; והמיוחס לתוספות שאנץ במקומו).
89. תוספת ביאור של המחבר.
90. צ"ל: אומריין.
91. בכ"י יש קמץ תחת ה"יור" המוכפלת. הש' לעיל פ"א, הע' 171.
92. ברמב"ם נוסף: חכמים אומרים.
93. שם, כ"י פאריס וד"נ: נפסד; ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וד"ח: נפסק; (ובתרגום קאפי: בטלה).
94. כלים כ"ב ה"ז (ע"ש).
95. כלומר, כשיטת הר"ש שיטת הרע"ב (כלים, שם).
96. ר"ש (שם), ד"ה "בית קיבול".
97. בכ"י יש דיטוגרפיה למלה זו.
98. ויסמך... הנשאר, בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח) הלשון משובש: מפני שהיא בזרוע השלישי על ידי הדחק. והוא מוגה בד"ח: מפני שהיא [נסמכת]...
 99. בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז, ש"ח, וד"ח): מנוהו — ה"טית" נתחלקה ל"נון" ו"ואו".
 100. על צדו, שם ליתא, ואפשר שזה נוסח הראב"ד שהיה לפני המחבר. עי' מבוא עמ' 17.
 101. "לפי שקרוב טבע הבן להיות דומה לטבע האב".
 102. "לפי שקרוב לו במזגו יהיה קרוב לו בימי חייו".

רובם הם שלימות גופני לא נפשי, כשתעיין בהם כולם מורים על יופי הנשמה הטובה ועל שלימותה. כי בהיות החומר במזג נכון ושוב שאינו נוטה לאחד הקצוות, הוא מוכן לקבל צורה נאה ושלמה, ובהפך בהפך. כי לא כל חומר שיוזמן יכול לקבל איזה צורה שתזדמן, אלא כפי החומר ההוא יקבל הצורה הראויה לו, לא יוכל לקבל זולתה. וזה הדרוש הרחבנו ביאור במקום אחר, וקצת ממנו נתבאר בהקדמתנו לס' חסד לאברהם¹⁰³ בס"ד. וכפי זה מי שזכה אלו השלימיות הגופניות הנז', הם מורים שיש לו הכנה לקבל נשמה עליונה במדרגתה. ואפשר שזהו הטעם דברא מזכה אבא,¹⁰⁴ לפי שכל המצוות שיעשה הבן האב הוא סבתם, לפי שהוא אשר הקנה לו השלימות ההוא. ואין להאריך שלא לצאת מכוונת החבור. וכתב הראב"ד, מפריש להו טעמא בקדושין ירושלמי,¹⁰⁵ בנוי דכתיב והדרך על בניהם,¹⁰⁶ בכח דכתי' גבור בארץ יהיה זרעו,¹⁰⁷ בעושר דכתי' נער הייתי גם זקנתי¹⁰⁸ וג', בחכמה דכתי' ולמדתם את בניכם,¹⁰⁹ בשנים דכתי' למען ירבו ימיכם¹¹⁰ וג': ובמספר הדורות לפניו הוא הקץ: מדברי הראב"ד משמע שהוא ענין בפני עצמו וה"ק, אעפ"י שנותן קץ לגליות ישראל ולשעבוד שלהם בשנים, מ"מ לענין הטובות והנחמות האמורו' להם, במספר הדורות הוא תולה, לפי שהוא רואה את הדור שהוא זכאי, ומתגלגל עמהם עד שמגיע לאותו הדור. וכן היה בשעבוד מצרים, אעפ"י שנגאלו בסוף ד' מאות שנה, לא ישבו לשבת בארץ עד דורו של יהושע. וכן היה בגלות בבל, לסוף שבעים שנה נגאלו,¹¹¹ בשנת שנים לדריוש,¹¹² אבל לא נתישבו ולא נבנתה העיר עד סוף ל"ב שנים לארתחשסתא בימי נחמיה. וכן לימות המשיח, כשיגאל אותם הקב"ה יוליכם¹¹⁴ למדבר העמים¹¹⁵ וג':

103. הצעת המחבר אבן שתיה, 4,5 (ע"ש).

104. סנהדרין ק"ד ע"א.

105. קידושין פ"א ה"ז, ס"א ע"א.

106. תהילים צ, ט"ז.

107. שם, ק"ב, ב'.

108. שם, ל"ז, כ"ה.

109. דברים י"א, י"ט.

110. שם; שם, כ"א.

111. ירמיה כ"ה, י"א; כ"ט, י'. דניאל ט', ב'.

112. חגי א': א', ט"ו; זכריה א': א', ז'.

113. נחמיה ה', י"ד; י"ג, ו'.

114. בראב"ד: לא יכנסו מיד לארץ אבל יוליך אותם.

115. בראב"ד נוסף: ושמה יניעם ויצרפם כצרור הכסף וקטני אמנה שבאותו הדור ימותו כענין שעשה להם ביציאת מצרים כנ"ל.

אפשר לומר¹¹⁶ שהכל ענין א', כלומר שע"י זכות האב יהיה קץ השנים וקץ הדורות אחר, שכאשר יגיע קץ השנים ויגאלו, יזכו מיד ליכנס לארץ ויתישבו בה, ואין צריך לגואלם בהגיע זמן השנים, ואח"כ יוליכם במדבר העמים עד שיבוא דור זכאי כמו שהיה ביציאת מצרים, אלא אחר שהאב יזכה לבניו שיהיו ג"כ צדיקים כמוהו כנו,¹¹⁷ וכן יעשה כל אחד לבנהו אחריו, כפי זה במספר הדורות שהוא גלוי לפניו שלא הודיעו לשום אדם,¹¹⁸ הוא יהיה הקץ שיגאלו ישראל גאולה שלמה, ויתישבו בא"י ולא יצטרכו להניעם [אחר הקץ]¹¹⁹ במדבר העמים עד שיתבררו מהם הפושעים והבלתי ראויים כנו'. והשתא אתי שפיר האי דקתני, אעפ"י שנא' ועבדום וענו אותם ד' מאות שנה¹²⁰ ובסוף ד' מאות שנה נגאלו, ואפי' הכי לא נתישבו ולא נכנסו לא"י עד דור ד', [וז"ש]¹²¹ ונאמר ודור ד' ישובו הנה,¹²² דמשמע¹²³ מאלו הב' כתובים שזה וזה צריך. אפי' הכי, אם יזכו הדורות במספר הדורות, הוא הקץ, ובדור שישלם קץ השנים, הוא הקץ, ואין צריך קץ אחר אח"כ דפי' ¹²⁴ וכתב ה"ר יהוסף אשכנזי¹²⁵ וז"ל: ונראה לפרש שדבר אחר אומ' ר"ע, שלפי מספר הדורות הוי הקץ, ולא מספר¹²⁶ השנים, שהרי הקב"ה דילג על הקץ של השנים ולא דילג על מספר הדורות. ועוד נראה לפרש דה"ק, האב זוכה לבן בכל אלו,¹²⁷ אבל הקץ¹²⁸ אינו תלוי באב לבדו אלא בכל הדורות תלוי, כן נ"ל. אך אח"כ מצאתי ספר א' דגר' האב זוכה לבן בנוי בכח בעושר בחכמה ובשנים במספר הדורות שלפניו,¹²⁹ הוא הקץ. ומשמע שכיון שכתב ו" גבי בשנים

116. שלא כהראב"ד אלא בזכות האב יהיה הכל אחד בגאולה העתידה. על לשון "אפשר לומר" בספרי המחבר, ר' מבוא עמ' 25-6.

117. "לפי שכל המצות שיעשה הבן האב הוא סבתם".

118. הראב"ד מדבר על קץ הדורות שלא גלה אלא לאברהם בגלות מצרים, והמחבר — על הקץ שיגאלו גאולה שלמה, וזה לא הודיע לשום אדם.

119. מלים אלו תלויות בין השורות.

120. בראשית ט"ו, י"ג.

121. ראשי תיבות אלו — זה שאמר — תלויות בין השורות, וכוונתן לפסקא מהמשנה שלאחריו.

122. שם, שם ט"ז.

123. בב"י יש טשטוש תחת ה"דלת".

124. צ"ל כדפי', כדפירישית.

125. במל"ש מובא הפירוש במלואו (ע"ש).

126. שם: למספר.

127. שם: דילוג. ר' מבוא עמ' 24-5.

128. אבל הקץ, שם: והקץ.

129. שם: ושלפניו.

ולא גבי כולם, שבשנים הוא ענין אחר. ולפי זה, צ"ל דה"ק: ¹³⁰ בשנים וגם במספר הדורות הוא הקץ. אך הוא דחוק, ואפשר לישב שתיבת ובשנים חוזרת למעלה, ¹³¹ ובעבור זה שם בו ו" כדי ללמד שזהו ¹³² ענין אחר, וכן נ"ל עיקר עכ"ל ולה"ה: ואפשר לומר [עוד], ¹³³ לפי שאמר למעלה שהאב זוכה לבנו בשנים, דהיינו בארך ימים דכתי' למען ירבו ימיכם, ¹³⁴ ואמר שבוה הוא מקריב הגאולה ג"כ, לפי שעיקר הקץ הוא במספר הדורות, דהיינו שממתין לגואלם עד שיהיה הדור ראוי וזכאי, וז"ש ובמספר הדורות הוא הקץ, שזהו עיקר הקץ שנאמר קורא הדורות מראש, ¹³⁵ שהאל ידע כושר הדורות וקצב הקץ בדור שראוי לגאולה. א"כ מי שזוכה לבנו באלו הדברים, הוא מקריב הגאולה, והראיה שאינה [תולה] ¹³⁶ אלא בדורות שאעפ"י שנא' ועבדום וענו אותם ת' שנה, ¹³⁷ ואפי' שנגאלו ממצרים לסוף ארבע מאות שנה לא נתיישבו ולא נכנסו לארץ עד דור ד' שנא' ודור רביעי ישובו הנה, ¹³⁸ דהיינו אחר ארבעים שנה שנגאלו, הא ודאי שעיקר הקץ הוא הדורות, כל' כושר הדורות כנז':

ו'

אף הוא היה אומר וג': איידי דתנא לעיל ג' דברים אמרו לפני ר' עקיבא, וג' דברים א"ר עקיבא, תנא נמי הוא היה אומר שהם דברים הרבה נכללים באחד, ותנא נמי הוא היה אומר חמשה דברים וג' דדמי לה. ¹³⁹ והרמב"ם כתב לפי שכל זה המסכתא ביום כשנתמנה ¹⁴⁰ ר' אלעזר בעזריה ¹⁴² בישיבה נתקנה, ¹⁴³ ולזה הטעם תמצא בזה המסכתא הלכות מעניינים משונים: ואפשר שכל אלו הדברי' אמרם שם ר"ע באותו מעמד,

130. זה... דה"ק, שם: נ"ל דדייק.

131. שם: למעלן.

132. שם נוסף: האחרון שבאלה הדברים שהוא מזכיר כמו אברהם יצחק ויעקב ומן המספר הדורות מתחיל.

133. המלה תלויה בין השורות.

134. ר' הע' 110.

135. ישעיה מ"א, ד'.

136. המלה תלויה בין השורות.

137. ר' לעיל הע' 120.

138. ר' לעיל הע' 122.

139. כל מה שנכתב לעיל הוא מפירוש הראב"ד (ע"ש בסוף דבריו).

140. בכ"י ה"מס" במלה זו תלויה בין השורות. ברמב"ם בכל הנוסחאות: שהושיבו.

141. בכ"י יש שבוס באות זו.

142. צ"ל: בן עזריה.

143. קיצור פירוש הרמב"ם (ע"ש, ועי' קאפ' שם, הע' 66).

ולזה נסדרו יחד אעפ"י שאין בהם נפקותא דדינא: ¹⁴⁴ **משפט דור המבול**
שנים עשר חדש: כתב הראב"ד, כולן מפורש הטעם שלהם בסדר עולם
 פרק שלישי. ¹⁴⁵ ודור המבול קראי נינהו. ¹⁴⁶ ועוד נוסף עליהם י"א ימים
 ששנת החמה יתירה על שנת הלבנה: ¹⁴⁷ **משפט איוב י"ב חדש**: דכתי',
 כן הנחלתי לי ירחי שוא, ¹⁴⁸ שם ¹⁴⁹ ימות הקיץ שהם ארוכים כדכתי' ירח
 ימים. ¹⁵⁰ ולילות עמל, ¹⁵¹ הם ¹⁵² לילות החורף שהם ארוכות, כלו', אריכות
 הימים והלילות היה לו שוא ועמל שלא מצא ¹⁵³ מרגוע. מנו לי, ¹⁵⁴ כלומר
 במנינם נמסרו לי, ¹⁵⁵ שלא חסר מהן אחת. ומה לילות למנוי שלא חסרו
 אחת, אף ירחים למנוי שלא חסר א', ¹⁵⁶ נמצא משפט איוב י"ב חדש:
משפט המצרים י"ב חדש: דכתי' לקושש קש לתבן, ¹⁵⁷ אימתי התבן ¹⁵⁸
 מצוי שם, באייר. והם יצאו בניסן: **משפט גוג ומגוג לעתיד לבא י"ב**
חדש: כלומ', שלא ינגפו בבית אחת אלא מתחלת מכתן ¹⁵⁹ עד סופה י"ב
 חדש, שיהיו נמוקי' והולכין עד שיכלו דכתי', וקץ עליו עיט וכל חית
 השדה עליו תחרף, ¹⁶⁰ קיץ וחורף, הרי שנה שלמה: **משפט הרשעים**
בגיהנם י"ב חדש: דכתי', והיה מדי חדש בחדשו וג' יבא כל בשר
 להשתחוות לפני, ¹⁶¹ מדקאמר בחדשו משמע באותו החדש בעצמו, ¹⁶²

144. הש' לשון המחבר בהתחלת פירושו לה"ט.
145. סדר עולם רבה, מהדורת ראטנער, פ"ג, 15, הע' 20.
146. בראשית ז', י"א; ח', י"ג, י"ד.
147. סדר עולם רבה, שם, פ"ד, 21 (ועי' רש"י, בראשית ח', י"ד, ד"ה "בשבעה ועשרים").
148. איוב ז', ג'.
149. צ"ל: הם. קיצור לשון הראב"ד (ע"ש).
150. דברים כ"א, י"ג (עי' פירוש הר"ש שיריליו במל"ש במקומו).
151. איוב, שם, שם.
152. בראב"ד (רפ"א): לו. בר"ץ, ש"ז, וש"ח, ליתא (ור' בפירוש המיוחס לתוספות שאנץ).
153. במובאה שבתוי"ט ובד"ח: אלו. (וזה גלגול המלה: ה"אלף" נשמט ברפ"א; בר"ץ, ש"ז, וש"ח השמיטו את השבוש: לו; בתוי"ט ובד"ח החזירוה לשלמותה).
153. שם נוסף: בהם.
154. איוב, שם, שם.
155. בראב"ד (ד"ח): לו.
156. אף... א', ליתא בראב"ד. (השלים המחבר מה שנשמט מפירוש הראב"ד; הש' פירוש המיוחס לתוספות שאנץ).
157. שמות ה', י"ב.
158. עי' סדר עולם רבה, שם, הע' כ"א.
159. בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח): מלאכתן, והשיבוש מוגה בד"ח (ור' תוספת יו"ט) כגירסתנו.
160. ישעיה י"ח, ו'. המקרא משובש כמו בפירוש הראב"ד, דפוסים ראשונים והכל מוגה בד"ח (ר' תוי"ט; וסדר עולם רבה, שם, 16, הע' כ"ה).
161. שם, ס"ג, כ"ג (עי' הע' 158; ובסדר עולם רבה, שם, הע' כ"ו, כ"ז).
162. החדש בעצמו, בראב"ד: חדש עצמו.

כלו', מניסן לניסן וכיוצא,¹⁶³ יבא כל בשר להשחיות,¹⁶⁴ לפני הי"ת.¹⁶⁵ ובמשפט רשעים קא מיירי דכתי', ויצאו וראו בפגרי האנשי,¹⁶⁶ והם אותם שכפרו בעיקר,¹⁶⁷ אבל לשאר הרשעים¹⁶⁸ דינן י"ב חדש הנו' והיה מחדש כנו':¹⁶⁹ וטעם הדבר שלא יהיה ולא היה לא יותר על י"ב חדש ולא פחות, אפשר לומר להודיע שמשפטי האל ית' לדור המבול וכיוצא [בהם]¹⁷⁰ הנו', להראות שזה העונש להם בהשגחה אלהית, ולא כפי המערכה,¹⁷¹ ולא הוראת שום כוכב אלא בהשגחתו ית'. לזה היה העונש להם בי"ב חדש, לפי שהוראת המערכה וחזקה הוא בהיות הכוכב ההוא בעלייתו, וכאשר יהיה בירידתו תחילש¹⁷² הוראתו ותתבטל. ולזה שאם היה עונשם כפי המערכה, לא היה מתמיד י"ב חדש, שבי"ב חדש המזל עולה יורד,¹⁷³ אלא ודאי ע"כ לומר שזה העונש הוא בשגחה¹⁷⁴ פרטית אלהית: ר' יוחנן בן נורי אומ' מן הפסח ועד עצרת דכתי' שבת בשבתו: ר"ל¹⁷⁵ השבתות הרצופות אותם שהיו שבתות בייחוסם קצתם לקצתם. והאי דקאמר בשבתו מפני שיי"ט של עצרת תלוי ביי"ט של פסח, מה שאין כן בשאר המועדים שאינן תלויים זה בזה:¹⁷⁶ ואפשר דר' יוחנן בן נורי מפריש פסוק דמידי חדש בחדשו לפושעי ישראל,¹⁷⁷ דבהו נמי משתעי קרא: ות"ק דריש פסוק דמידי שבת בשבתו לומר, שצריך שיהיו י"ב חדש בחדשו, מיום ליום. וז"ש מידי חדש בחדשו, כלו' מניסן לניסן, ולא תאמר שיום א' מן

163. שם: או מתשרי לתשרי וקאמר.

164. צ"ל: להשתחוות.

165. שם: המקום.

166. ישעיה, שם, כ"ד.

167. בראב"ד נוסף: ושיש בידם חלול השם. (עליהם כתוב: כי תולעתם לא תמות וג', שם). ר' ר"ה י"ז ע"א.

168. לשאר הרשעים, נשמט מפירוש הראב"ד ומוגה במסורת הש"ס, אות מ' לפי תו"ט (ע"ש, ועי' בפירוש המיוחס לתוספות שאנץ).

169. מכאן ואילך דברי המחבר.

170. המלה תלויה בין השורות.

171. כלומר, סדר המזלות.

172. צ"ל: תיחלש או תחליש. בין כך ובין כך יש כאן כתיב מלא יו"ד אחרי צירי (ר' מבוא הע' 126).

173. צ"ל: ויורד.

174. צ"ל: בהשגחה.

175. כאן מתחיל פירוש הרמב"ם.

176. והאי... בזה, פירוש הראב"ד.

177. עי' סדר עולם רבה, שם, הע' ל"ב.

החדש חשוב חדש,¹⁷⁸ אלא מדי שבת בשבתו, משבת לשבת י"ב חדש שלימות: וכן מצאתי קצת מזה לבעל תי"ט נר"ו:¹⁷⁹

הדרן עלך פרק ר' חנינא בס"ד

פרק שלישי בס"ד

כל המטמאין באהל שנחלקו וג' כיצד הנוגע בכשני¹ חצאי זיתים מן הנבילה וג': משנה זו עיקרה בפ"ג² דאהלות, ושם כתב הר"ש: תימה פתח באהל ומפרש נבילה, נבילה מאן דכר שמה וג', ואי לא³ הכא נבילה ניחא; והך משנה איתא במסכת עדיות ולא גרסי ליה התם וג'. משמע מדבריו ז"ל דלא היה גורס הכא בעדיות נבילה. אבל הרמב"ם והראב"ד והרע"ם⁴ משמע דהכא נמי בעדיות גרסי נבילה: וה"פ **כיצד, הנוגע בכשני חצי זיתים וג':** כיון⁵ שמתחילתו לא נגע אלא בחצי זית אעפ"י שחזר ונגע בחצי זית אחר, והרי הוא נוגע עכשו בשניהם; וכן המאהל על חצי זית אעפ"י שחזר והאהיל⁶ על חצי זית אחר, והרי הוא מאהל עכשו על שניהם, היה ר' דוסא מטהר לפי שחצי זית הראשון לא טמאה⁷ בתחילה וכיון שבנגיעתו הראשונה לא נטמא,⁸ שוב אינו חוזר וניעור באותה נגיעה לטמא, אעפ"י שנצטרף עמו חצי זית אחר.⁹ והכא מיירי בשני חצאי זיתים חלוקים,¹⁰ נכתב רש"י¹¹ דאין לו אהילות מצטרפין¹²

178. ר' ר"ה ב' ע"ב.

179. בסוף פירושו להלכה זו (ע"ש).

1. יש כאן שיכול אותיות וצ"ל: בכשני (וכך כתוב להלן).
2. בראש הפרק.
3. יש להוסיף: גרסינן (כבר"ש, שם, ד"ה "הנוגע").
4. ד"ה "הנוגע".
5. מכאן ואילך פירוש הראב"ד.
6. כך בראב"ד: ר"ץ, ש"ז, ש"ח, ור"ח. ברפ"א: ואהיל.
7. שם: טמאהו.
8. שם: טמא.
9. כאן יש דילוג בפירוש הראב"ד (ע"ש).
10. להוציא שני חצאי זיתים המחוברים בעור (ע"ש).
11. חולין קכ"ד ע"ב, ד"ה "מטהר".
12. כגירסת רש"י שלפנינו ולא כשיטה מקובצת, שם, אות ה'.

שהבית מאהיל כאן וחוזר ומאהיל כאן],¹³ ומה מגע אין נוגע חוזר ונוגע, אף משא,¹⁴ דקתני או נושא,¹⁵ אין נושא חוזר ונושא: **ובמת הנוגע בחצי זית ומאהל על כחצי זית**: היינו כשיהיה¹⁶ אדם בבית שיש בו חצי זית מן המת ויוצא אבר מאבריו חוץ לבית ויגע בחצי זית אחר,¹⁷ או יגע¹⁸ ביד א' בחצי זית מן המת ויאהל בידו האחרת על כחצי זית מן המת, ר' דוסא מטהר שאין מצטרפין: **וחכמים מטמאין**: דסברי מגע ואהל מצטרפין. ופריך בפ"ט דחולין¹⁹ דרישא דקתני וחכמים מטמאין, משמע שמגע ואהל הם שם אחד ולזה הם מצטרפין. ואח"כ אמרו בסיפא, אבל הנוגע בחצי זית ודבר אחר מאהיל עליו ועל כחצי זית טהור, משמע משום דנוגע ומאהיל אינם משם אחד. ומשני לעולם סבירא להו דמגע ואהל²⁰ הם שני שמות, וכן קתני זה הכלל, כל שהוא משם א' טמא משני שמות טהור. וטעמא דרישא דקתני מצטרפין, מיירי שאפי' מה אהיל²¹ נגיעה הוא, וכגון שהיה דרך משל²² תיבה א' על גבה חצי זית מן המת ותיבה שניה על גבי ראשונה. ועל גבי הראשונה²³ נמי כחצי זית מן המת ואין בין שתי התיבות אלא גבוה פחות מטפח. וכיון שאין ביניהם גובה טפח, היא נקראת טומאה רצוצה, שכל דבר שאין מקום ריוח נקרא רצוץ, דפחות מטפח לאו חלל הוא. ולזה, חצי זית שעל תיבה התחתונה, כאילו הוא בקרקע התיבה העליונה. וכשהוא מאהיל על חצי זית שבתובה העליונה, הוא מאהיל על חצי זית שבתובה התחתונה, וכשיגע בחצי זית שבתובה העליונה, כאלו נגע גם בחצי זית שבתחתונה. והרי נגע בזית מן המת, לפי שיצטרף חצי שנגע בה לחצי זית שהאילה עליו, וכאילו נגע בכזית שלם מן המת, [לפי

13. הכתוב בסוגריים נמצא בגליון הכ"י. וכאן חוזר המחבר לפירוש הראב"ד.

14. בכ"י יש דיטוגרפיה למלה זו.

15. דקתני... נושאן, תוספת ביאור של המחבר במקום כנוי הרומז "זה" שבראב"ד.

16. מכאן ואילך פירוש הרמב"ם בתחלה מלה במלה ואח"כ בפרפרזה (ע"ש).

17. ברמב"ם (ד"ג, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וד"ח): אחד; ברם בכ"י פ"ר ג', פאריס, קאפ' כגירסתנו. הש' להלן הע' 88.

18. ברמב"ם (דפוס) נוסף: בחצי זית בקצת גופו. ונשמט משם: והאיהל על חצי זית במקצת גופו (ע"י קאפ', ש"א, הע' 3). פירוש המחבר הוא לפי הרמב"ם — נוסח השלם — ברם במקום "בקצת גופו" המחבר כותב "ביר א'" (הש' להלן הע' 22).

19. קב"א ע"א.

20. צורת היחיד של אהילות (ר' להלן הע' 112).

21. בכ"י בהתחלת מלה זו יש טשטוש, ונראה כ"שין".

22. הרמב"ם (ע"י קאפ', ש"א, הע' 6) מדבר על חצי זית אחד בין שתי תיבות ונגע חצי זית אחר בתיבה העליונה, ואלו המחבר מדבר על שני חצאי זיתים — אחד על התיבה העליונה ואחד על התחתונה — וכשהאיהל או נגע בעליונה, האיהל ונגע בתחתונה. (הש' לעיל הע' 18).

23. צ"ל: השניה.

שנחשוב הכל נגיעה, והיינו רישא].²⁴ אבל אילו היה בין שתי התיבות טפח או יותר, לא היתה נטמאת התיבה העליונה, אפי' לדעת חכמים לפי שהנוגע ומאהיל שני שמות, והיינו סיפא דקתני אבל הנוגע בכחצי זית וג', ור"מ סבר דאהל ונגעה מצטרפין ושם א' הם: **אבל הנוגע בכחצי זית** **ודבר אחר מאהיל עליו ועל כחצי זית, טהור:** תימה מאחר שאין חילוק בין רישא לסיפא אלא דרישא מיירי ברצועה וסיפא בשאינה רצועה, למה שינה מעניינה דרישא:²⁵

ב'

אוכל פרוד: י"ס דגרסי בדלת²⁶ מלשון שני פריד²⁷ עפר. וי"ס דגרסי פרור²⁸ בריש מלשון פירורים: **אינו מצטרף:** ואפי' ע"י משקה אינו מצטרף²⁹ לשיעור כביצה כדי לטמא אחרים. ומשמע מפ"ח דטהרות דר' דוסא מיירי בפירורין דקים וקטנים כעין חרדל הוא שאין המשקה מחברן. ור"ש כתב דאפי' אוכל כביצה שנחלק לשנים קאמר ר' דוסא שאין המשקה מחברן: **וחכמים אומרים מצטרף**³⁰ וע"י משקה קאמרי רבנן דמצטרף, כנו' במס' טהרות³¹: **מחללין מעשר שני על אסימון דברי ר'** **דוסא:** דסבר דוצרת הכסף³² דכתיב, היינו לרבות כל דבר הנצרר ביד³³: **וחכמי' אומ' אין מחללין:** דדרשי וצרת הכסף, כסף שיש בו צורה³⁴: **מטבילין ידים לחטאת:**³⁵ ליגע במי אפר חטאת, ולא כל גופו. ומתני' מיירי בשנטמאו ידיו בלבד, כגון שהכניס ידיו לבית המנוגע.³⁶ וא"נ אפי' נטמאו ידיו בהסח הדעת³⁷ נמי סברי רבנן דבעו טבילה לחטאת:

24. הכתוב בסוגריים נמצא בגליון הכ"י.

25. קושיית הר"ש (ע"ש, ד"ה "הנוגע בכחצי זית ומאהיל על כחצי זית").

26. כך בכ"י קופ', פר', ת', פאריס, R221, R220a; ובמקבילה לפסקא זו (טהרות פ"ח ה"ח), בכ"י הנ"ל ובפר' ב'.

27. צ"ל: פרידי וכגירסת כ"י מינכן נדה כ"ז ע"א; תוספי הרא"ש, שם; ור"ש, טהרות שם, ד"ה "אפי' כעין חרדל". בדפוס, שם: פרידות.

28. כך בכ"י ק' (ועי' פירוש הר"ש, שם).

29. עי' בראב"ד במקומו, ובר"ש שם.

30. ה"טית" של מלה זו תלויה בין השורות.

31. שם.

32. דברים י"ד, כ"ה.

33. שיטת רבי ישמעאל (ספרי, פרשת ראה, ק"ז; ב"מ, מ"ז ע"ב).

34. שיטת רבי עקיבא (ספרי, שם; ב"מ, שם).

35. בכ"י נוסף: לאפר — והועבר עליו קולמוס.

36. פירוש הראב"ד לפי המשנה (ידים פ"ג ה"א).

37. פירוש הראב"ד לפי המשנה (חגיגה פ"ב ה"ה; טהרות פ"ז ה"ח).

מעו האבטיח³⁸ וקניבת ירק וג', ר' דוסא אומ' מותר³⁹ לזורים: וכתב הראב"ד ונ"ל דדוקא כשהוא משליכן⁴⁰ אבל אם מכניסן אסורים לזורים,⁴¹ דלא גרעי מרגעיני⁴² תרומה דתנן פי"א⁴³ בתרומות דבזמן דמכנסן אסורות: **וחכמים אוסרין:** ומפריש בירושלמי,⁴⁴ לא שנו אלא בקניבת ירק של גננים שהוא ראוי לאכילה קצת,⁴⁵ אבל בקניבת ירק של בעל הבית אפי"ה⁴⁶ רבנן מודים דמותר.⁴⁷ וטעמא⁴⁸ מפריש בתורת כהנים⁴⁹ מדכתי' כי לחמו הוא,⁵⁰ ולא קאמר לחם, ש"מ לחמו הראוי לו, דלא חיישינן בפסולת להפסיד⁵¹ תרומה. ומפריש התם יכול שיהיה אותו הפיסולת⁵² חול, ת"ל הוא, הרי הוא⁵³ בקדושתו.⁵⁴ **חמש רחלות גוזזות מנה מנה ופרס חייבות וג':** פי', כל א' מנה וחצי, שהיא מאה וחמשים דינרין, שהן שבעה ושלושים סלע וחצי, הרמב"ם ז"ל: **וחכמים או' ה' רחלות כל שהן:** ומפריש בפי"א רחולין,⁵⁵ וכמה כל שהן דקתני,⁵⁶ רב אמר⁵⁷ מנה ופרס כל החמשה,⁵⁸ ובלבד שיהיו מחומשות לכל⁵⁹ אחת מהן שבעה סלעים וחצי

38. בכל הנוסחאות: אבטיח, חוץ מדבור המתחיל בפירוש הרמב"ם.
39. אומר מותר, בכל הנוסחאות: מתיר.
40. בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, וש"ח): משלינן (וכבר מוגה כגירסתנו בש"ז וד"ח).
41. אסורים לזורים, שם: אסור.
42. שיכול אותיות, וצ"ל: מגרעיני, בראב"ד (רפ"א): למגלעיני; בר"ץ, ש"ז, ש"ח, וד"ח: מגלעיני, (חילוף רגיל באותיות "ריש" ו"למד").
43. ה"ה.
44. תרומות, שם, מ"ח, ע"א. וגם זה מהראב"ד בתחלת פירושו.
45. וכך בראב"ד (ר"ץ, וש"ח). ברפ"א וד"ח: גנים. ומה שכתוב להלן: שהוא... קצת, תוספת ביאור של המחבר.
46. בעל... אפי", בירושלמי (שם), ובראב"ד: בעלי בתים אף.
47. וכך בראב"ד ד"ח; ברפ"א; ר"ץ, ש"ז, וש"ח: מותר; וליתא בירושלמי (שם).
48. כלומר, שחכמים אוסרים.
49. פרשת אמור, מהדורת ווייס, צ"ז, ע"א.
50. ויקרא כ"ב, ז'.
51. זה כתיב מלא לשם עצם. ומה שכתוב לעיל הוא עיקר פירוש הראב"ד לתורת כהנים (ע"ש, אות י"א).
52. שיהיה... הפיסולת, בתורת כהנים, שם: תהיה קניבת ירק (ר' לעיל פ"א הע' 26).
53. הוא... הוא, שם: היא... היא (טעות הדפוס היא).
54. שם: בקדושה. ברם בת"כ כ"י רומי, מהר" פינקלשטיין (תכ"ט, בריש הדף), ומהר"ר ישראל מאיר הכהן (108) — כגירסתנו.
55. קל"ז ע"ב, בראש העמוד.
56. שם ליתא.
57. רב אמר, שם: אמר רב.
58. תוספת ביאור לפי רש"י (שם), ד"ה "מנה ופרס".
59. עי' רש"י (שם), ד"ה "שהיו מחומשות".

דהוּוּ להן כלהו מנה ופרס, שהמנה מאה זוזי,⁶⁰ עשרים וחמשה סלעים, הרי ל"ז סלעים וחצי, רש"י ז"ל. ור' יוחנן אמר בששים,⁶¹ כל', כשהן גוזזות. ששים סלעים ויתן לכהן סלע מהם, א' מששים, הרי הן חייבות. פחות מכן, פטורות. ובלבד שיהא החומש י"ב סלעים מכל אחת, הרמב"ם.

ד'

כל החוצלות טמאות טמא מת וג': בפ"ק דסוכה⁶² מפריש, מאי חולצות,⁶³ ר' אבא אמר מזבלי. פי' רש"י,⁶⁴ כלי⁶⁵ עשוי לרועה להניח תחת ראשו ולשכב. ריש לקיש אמר מחצלאות ממש,⁶⁶ **טמאות טמא מת דר"ד**: כלומר, כלי הם מן הסתם ומקבלות טומאה. והאי דנקט טמא מת, משום דבעי אפלוגי במדרס שהוא אב הטומאה, נקט נמי טמא מת שהוא אב הטומאה. וה"ק, החולצות,⁶⁷ כלי הם לטומאה אבל אינם מיוחדות לשכיבה⁶⁸ לטמא טומאת מדרס: **וחכמים אומ' מדרס**: מפריש שם בגמר', כל', אף במדרס שעשויין לשכיבה: **כל הקליעות טהורות וג'**: פי' הראב"ד,⁶⁹ פי' קליעות, דבר אינו ארוג אלא שהוא⁷⁰ מעשה מחט, והן עשויין חורין חורין כעין הרשתות והמכמורות. וקאמר ר' דוסא כולן טהורות, שאין עליהם תורת בגד, דבעינן דומיא דשק: **חוץ משל גלגולין**: והוא אזור שעושין פעמים מן המשי, פעמים מן⁷¹ הצמר, ואעפ"י שהוא נקוב כולו,⁷² תורת בגד יש עליו מפני שלא נעשה מתחילתו לקבלה אלא לחגור בו מתניו. ובמתיחתו מתחבר כולו, ואין נקביו נראין כלל, והוא משמש בגד ארוג וסתום: והרמב"ם פי', שהיא קליעה שמכניסין במכנסיו:⁷³ **וחכמים אומרים כולן טמאים** **חוץ משל צמרים**: פי'

60. שם: זוז.

61. והש' דברי שמואל בראש העמוד (שם).

62. כ', ע"א. לכתוב מלא יו"ד אחרי צירי במלה "מפריש", ר' מבוא הע' 126.

63. וכן לקמן (הע' 67. ועי' תוספתא, מהר' צוקרמאנדל, כלים, ב"ב, פ"ד הי"ד, 594, הע' 34).

64. שם, ד"ה "מזבלי".

65. מלה זו במקום הלועז שברש"י (ע"ש).

66. ריש... ממש; לשון התלמוד (שם), ומכאן ואילך פירוש רש"י, ד"ה "מטמאות טמא מת".

67. ברש"י: החוצלות (ר' לעיל הע' 63).

68. תמצית לשון רש"י (שם).

69. בראב"ד נוסף: עשוי. וקודם לכן, "שאינו" במקום "אינו".

70. נשמת בראב"ד (רפ"א).

71. כך בראב"ד (ר"ץ, ש"ח, וד"ח); ברפ"א וש"ז: כליו (והוא שיבוש).

72. כלומר, האבנט או החגורה (עי' קאפ', ש"ד, הע' 28-26). וכאן חוזר המחבר לפירוש הראב"ד.

73. בכל הנוסחאות: טמאות (חוץ מזו שהיא גירסת הראב"ד).

מוכרי הצמר עושין להם קלעים מעשה רשת לתת בהן הצמר עד שימכרוהו,⁷⁴ ואותו הקלע חורין רחבים הרבה⁷⁵ והוא משמש כשהוא⁷⁶ פשוט ורחב:⁷⁷ ויש מפרשים⁷⁸ כל הקליעות טהורות, קליעות הם מעשה⁷⁹ השרשרת שהיא גדילה ביד, כולן טהורות דארוג בעינן דומיא דשק, אבל קליעות כמו חבלים ומשיחות הם. **חוץ משל גלגליון:** פי', אזור, והטעם מפני שהוא כתכשיט, ובתכשיט לא בעינן אריג. [א"נ מ"ש גלגליון, מפני שהוא רחב שעושין אותו מפתילים הרבה ודומה לבגד רחב, אבל שאר קליעות שהן צרות דינן כחבלים ומשיחות]:⁸⁰ **חכמים**⁸¹ **אומרים כולן טמאות:** דקסברי⁸² רבנן כל דבר שהוא קלוע משלש חוטין דינו כארוג, דמה לי ארוג ביד, כיון שהם עשויות משלש פתילים גדילות זו בזו טמאות לדעת חכמים: **חוץ משל צמרים:** פי', מוכרי צמר שעושין אותן למאזנים שלהם, ואותה הקליעה אעפ"י שהיא משלש, כעין השרשרת, אינה מהור-קת, אלא מחופה⁸³ היא כדי שיוכל להרחיב אורה סמוך לכף מאזנים, ולקצרה בעת הצורך; משום הכי היא⁸⁴ טהורה. והרמב"ם פי', חוץ מהקליעה שעושין מוכרי הצמר לקשור בה אגודות הצמר, לפי שזו אינה מכלל הכלים אלה היא במקום חבל.⁸⁵

ה'

הקלע: צורתו ידועה ומפורסמת.⁸⁶ ובשתי קצותיו שני יתרין ארוכין, אחד מהן בקצהו לול, כמו נקב קטן,⁸⁷ תכנס בו האצבע ונקר' בית אצבע. והקצה האחר⁸⁸ הוא שאוחזין בה⁸⁹ ביד כשזורקין⁹⁰ האבן, ושם בקציהו

74. בראב"ד נוסף: ושהם שוקלין אותו בשעת מכירה כדי שלא יתפור.
75. שם נוסף: ואין בו מקום שיהיו חוריו דקים ראויים שיחשבו אותו לבגד.
76. שם: כמות שהוא.
77. כאן קיצר המחבר בפירוש הראב"ד.
78. ויש מפרשים, שם: ואית דמפרשי. (הש' פ"א הע' 127, ומבוא עמ' 18).
79. שם נוסף: הענין כמו. וצ"ל כמו שהעיר לי פרופ' דימיטרובסקי "העבין כמו", השובה שמות כ"ח י"ד ותרגום יונתן ורש"י לשם.
80. הכתוב בסוגריים נמצא בגליון כה"י.
81. בכל הנוסחאות: וחכמים.
82. מכאן ואילך פירוש הראב"ד בקיצור ובסדר הפוך (ע"ש).
83. צ"ל: מרופה (כמו בפירוש הראב"ד).
84. שם: אותה קליעה (הש' מבוא עמ' 21, והע' 31-130).
85. ברמב"ם נוסף: או מיתר ואין הלכה כרבי דוסא.
86. פירוש הרמב"ם בקיצור.
87. כמו... קטן, תוספת ביאור של המחבר.
88. כך ברמב"ם כ"י פאריס, ר"ץ, ור"ח; ברפ"א וש"ז: האחד (הש' קאפ', ולעיל הע' 17).
89. שם ליתא.
90. בכ"י ה"זין" במלה זו תלויה בין השורות.

נותנין בו חוט משי כדי להשמיע קול בשעת זריקת האבן.⁹¹ וכשמסבב⁹² הקלע באויר ורוצה להשליך האבן, יתיר זה הקצה מידו וישמיע בו קול⁹³ כמו שמכין בשוטיין. ולפיכך נקראת פקיע,⁹⁴ ההכאה בשוט כאומרם,⁹⁵ בן בבא על הפקיע. והמקום שבו מושב⁹⁶ האבן, בית קבול שלה, אם היה⁹⁷ אריג אפי' כלשהוא, טמא. אבל של עור, ר' דוסא מטהר, דסבר תשמיש הקלע לאו תשמיש הוא כדי לעשותו כלי, לפי שהוא מעשה מקל בעלמא לזרוק אבן. וחכמים מטמאין: דסברי אפ"י שאין בו חמשה על חמשה כדין העור,⁹⁸ טמא בכל שהוא⁹⁹ משום כלי. נפסק בית האצבע¹⁰⁰ שלה — טהורה: לפי שאינה ראויה לתשמיש. אבל אם נפסק בית הפקיע שלה — טמאה, שאינו אלא להשמיע הקול; בלאו הכי יכול לעשות תשמישו ולזרוק אבנים:

ר'

השבויה אוכלת בתרומה וג': פי' רשי' בפ"ב¹⁰² דכתובות דף ל"ו,¹⁰³ שבויה בת כהן: אוכלת בתרומה: ולא מחזקין לה בחזקת בעולה לפסול לה המחללה בביאתו.¹⁰⁴ ומשמע מדבריו של ר' דוסא דקתני השבויה אוכלת בתרומה, ולא קתני מותרת לינשא לכהן, דדוקא בתרומה, דבזמן הזה היא דרבנן,¹⁰⁵ היקל, דלא גזרו דכיון דאפילו נבעלה, איסורא דרבנן בעלמא הוא דאיכא. אבל לינשא לכהן, או להתירה לבעלה כהן, דאיכא איסורא דאורייתא, אפשר לומר שלא התיר ר' דוסא. וטעמא דר' דוסא דאמר דלא מחזקין לה בנבעלה, מפרשים בברייתא,¹⁰⁶ לפי שאין נוהגין

91. נותנין... האבן, בזה שלב המחבר דברי הראב"ד (ע"ש) בפירוש הרמב"ם.
92. כך ברמב"ם כ"י פאריס, פר' ג', ר"ץ, וד"ח; ברפ"א, וש"ז: וכשמסבבו.
93. זה... קול, שם: אותו וישמע ממנו צליל.
94. בכ"י יש "הא" בסוף מלה זו, ונמחקה.
95. ברמב"ם: כמו שנתבאר בשקלים (פ"ה ה"א) באמרו. ור' יומא כ"ג ע"א.
96. שבו מושב, שם: מן הקלע (ברפ"א: שקלע — וזה שבוש) שמשמין זו.
97. פירוש הראב"ד בשינויים קלים.
98. עי' כלים פכ"ז ה"ב.
99. בכל שהוא, תוספת ביאור של המחבר.
100. כך בראב"ד (ר"ץ, ש"ח, וד"ח); ברפ"א וש"ז: הצבוע. (ר' כלים פ"ה ה"ג, ועי' י. ברנר "כלי החרס בספרות התלמוד", ע"ט, הע' 23).
101. ר' מבוא, הע' 126.
102. צ"ל: פ"ג.
103. ע"ב, ד"ה "שבויה".
104. עד כאן לשון רש"י.
105. פרפרזה של לשון התלמוד (ע"ש).
106. שם: מה עשה לה ערבי הלז וכי מפני שמייעך לה בין דריה פסלה מן הכהונה.

בהן הפקר לאונסן בבעילה אלא לשחק עמהן: ¹⁰⁷ **וחכמים אומרי' יש שבויה אוכלת וג'**: אפשר לומר, דלאו דוקא אוכלת אלא דה"ה להתירה לכהן, אלא אגב דקאמר ר' דוסא אוכלת בתרומה שהוא דוקא כדפי', קתני נמי בדברי חכמים אוכלת. **ואם יש עדים שנשבת והיא אומרת טהורה אני, אינה אוכלת**: דוקא אם באו עדים קודם, אבל אם באו אח"כ [שהתירוה] ¹⁰⁸ על פיה, לא יצאת מהתירה הראשון, כדאיתא בפ"ב דכתובות: ¹⁰⁹

ז'

ארבעה ספיקות וג' כיצד הטמא עומד: הספק ¹¹⁰ הא', שהיה מצורע עומד תחת האילן, ועבר איש טהור דרך שם, והספק הוא אם [כש] עבר ¹¹¹ הטהור נכנס תחת צל האילן ונטמא באהיל, ¹¹² או לא נכנס תחת צל האילן. וז"ש בסיפא ספק האהיל, ¹¹³ ספק לא האהיל: הספק הב', שהיה הטהור עומד תחת צל אילן, ועבר הטמא ודאי תחת צל האילן, אבל הספק הוא אם עמד הטמא כשעבר תחת צל האילן [ונטמא], ¹¹⁴ או לא עמד ולא נטמא, שאין מטמא ¹¹⁵ באהיל ¹¹² אלא א"כ עומד, אבל אם לא עמד אעפ"י שנכנס עם הטהור תחת אוהל א', לא נטמא הטהור. ועו' [זה] ¹¹⁶ ג"כ קתני בסיפא ספק האהיל, פי' שעמד וטמאהו באהיל, ¹¹⁷ ספק לא האהיל: הספק הג', שהיה דבר טמא ברשות היחיד, ודבר טהור ברשות הרבים. והספק הד', שהיה הענין בהפך, שהיה הדבר הטמא ברה"ר והדבר הטהור ברשות היחיד. וזה הטהור עבר ¹¹⁸ ונגע באחד מן השני דברים או הסיטו, ולא ידע אם בדבר הטמא נגע או הסיט ונטמא, ¹¹⁹ או בדבר הטהור נגע או הסיט ולא נטמא. ¹²⁰ ר' יהושע אומר הואיל ואירע בספק זה שתוף רה"י, טמא

107. שאין... עמהן, לשון רש"י, ד"ה "מפני שמיעך לה".

108. בכ"י מלה זו תלויה בין השורות, והכתוב למטה ממנה נמחק.

109. כ"ג ע"א.

110. פירוש הרמב"ם בפרפרזה ובתוספת ביאור.

111. בכ"י שתי אותיות הראשונות תלויות בין השורות.

112. עי' נגעים פי"ג ה"ז. ור' לעיל הע' 20, ולהלן הע' 117.

113. צ"ל: האהיל (וכך כתוב להלן).

114. בכ"י מלה זו תלויה בין השורות.

115. בכ"י יש "הא" בתחלת מלה זו ונמחקה.

116. בכ"י מלה זו תלויה בין השורות. ברמב"ם במקום "ועו' זה" כתוב: ועל ענין זה.

117. פי'... באהיל, תוספת ביאור של המחבר. ור' הע' 112.

118. וזה... עבר, תוספת ביאור של המחבר.

119. תוספת ביאור של המחבר.

120. ולא נטמא, תוספת ביאור של המחבר.

הוא.¹²¹ וחכמי' אומרי', כיון שנשתתף בספק זה רשות הרבים, שספק טומאה ברה"ר ספקו טהור, הוא טהור.¹²² הרמב"ם ז"ל: והראב"ד ז"ל פי' הספק הא', שהיה הטמא עומד ברשות היחיד סמוך ומצומצם לרשה"ר. והספק הב' שהיה הטהור עומד ברה"י מצומצם סמוך¹²³ לרשו' הרבים, והטמא עובר בצדו ברשות הרבים.¹²⁴ ר' יהושע מטמא: דקסבר כיון שהטמא או המיטמא עומד ברה"י, ספק טומאת רה"י¹²⁵ היא וטמא. ורבנן סברי צריך שיהיה¹²⁶ הטמא¹²⁷ ומיטמא¹²⁸ שניהם¹²⁹ ברה"י, אז היה ספיקו טמא, אבל אם א' מהם ברה"י וא' ברה"ר ספיקו טהור: והספק ג' טומאה ברה"י והטהרה ברה"ר.¹³⁰ והספק הד' שהטהרה ברה"י וטומאה ברה"ר. והטומאה והטהרה השנויים כאן, לא שהן מונחים ע"ג קרקע, דא"כ אפי' שניהם ברה"י¹³¹ ספיקו טהור משום שאין בו דעת לישראל,¹³² אלא הכא מיירי שהטומאה ביד אדם א' שהיה [בידו]¹³³ נבילה או כזית מן המת, וזה נוטל¹³⁴ טהרות. ועוברים זה בצד זה סמוך לרה"י. וכל הטמאות הללו אפשר שתהיה בהם טומאת אהל או טומאת הסט או טומאת מגע. בכולן ר' יהושע מטמא וחכמים מטהרים מן הטעם שזכרנו. ואפשר נמי לומר בסיפא שלא היו מצומצמים זה בצד זה, אלא [מיירי]¹³³ בטומאה או בטהרה ברה"י, ויוכל¹³⁵ הטמא ולפשוט¹³⁶ ידו [או ליכנס]¹³⁷ וליגע בפנים בטהרה, או הטהור ברה"ר והטמא בפנים ברה"י ויכול הטהור לפשוט ידו או ליכנס ויגע בטומאה.¹³⁸ ורישא ב' ספיקות הראשונים¹³⁹ להודיעך

121. קיצור לשון הרמב"ם (ע"ש).
122. ברמב"ם נוסף: והלכה כחכמים בכל ועוד יתבאר הלכה זו ופירושה גם כן בפ' ששי (ה"ב) ממסכת טהרות.
123. בראב"ד ליתא.
124. ברשות הרבים, תוספת ביאור של המחבר.
125. בראב"ד בכל הדפוסים: היחיד (נשמטה המלה "רשות"). ר' מבוא עמ' 18.
126. צריך שיהיה, שם: בעינן שיהו.
127. כך (שם) בד"ח. ברפ"א, ר"ץ, וש"ז: מטמא.
128. שם: והמטמא.
129. שם ליתא.
130. אז... ברה"ר, שם ליתא.
131. מכאן ואילך פירוש הראב"ד בשינויים קלים.
132. ר' לעיל פ"ב סוף ה"ז, והע' 80.
133. המלה תלויה בין השורות.
134. כלומר, נושא.
135. להלן כותב המחבר: ויכול.
136. צ"ל: לפשוט.
137. בכ"י המלים בסוגריים תלויות בין השורות.
138. ואפשר... בטומאה, תמצית פירוש הראב"ד.
139. שם ליתא.

כחו דר' יהושע דאע"ג שהטמא או המיטמא¹⁴⁰ ודאי ברשות הרבים טמא, הואיל וא' מהם¹⁴¹ ברה"י כנו'.¹⁴² וסיפא להודיעך כחן דרבנן דאע"ג דאיכא לספוקי דילמא ברה"י¹⁴³ ממש היה הספק,¹⁴⁴ אפי' הכי מטהרי רבנן כדפי', דלא אמרינן ספק טומאה ברה"י טמא אלא אם היה הכל ברה"י, אלא שנפל הספק אם נגע או לא אבל כאן, שיש ספק ביאה, טהור:¹⁴⁵

ח'

שלשה דברים ר' צדוק וג': פי' הראב"ד ג' מסמרים הם שנחלקו בהם ר' צדוק וחכמים. מסמר של שולחני: דרך השולחני פותח חנותו ומוריד את הדלת על גבי ספסלים לפני החנות, ועליו הוא נותן את מעותיו, ונועץ מסמר בשולחן ובספסלי' כדי שלא ימוט. וכן בארון של גרוסות, מוליך ארוננו¹⁴⁶ מלא גריסין לשוק ע"ג עגלה, ונועץ מסמרים בעגלה בצד הארון כדי להדקו שלא ימוט ויפול. אלו השני המסמרים הנז' ¹⁴⁷ אינם עשויים אלא לחיזוק: ¹⁴⁸ **ומסמר של אבן השעות:** כדמתרגמין צל המעלות,¹⁴⁹ טולא דאבן שעייא,¹⁵⁰ שאינו משמש אלא לצל, והיא¹⁵¹ הנקראת בספרי התוכנים הלבנה,¹⁵² וזה אופן עשייתה בקיצור, יניח לבינה חלקה בנוייה במקום גבוה, ויעגל בתוכה עגול א', ובמרכז העיגול יניח מסמר א' קבוע בה ראשו העליון חד, ואורך המסמר כחצי¹⁵³ אלכסון העיגול אשר עשה. [וכשהשמש בטלה]¹⁵⁴ בתחלת היום יהיה הצל של המסמר ההוא ארוך

140. שהטמא... המיטמא, שם: דמיטמא ודאי... מטמא.

141. שם: מהן ודאי.

142. שם: כדאמ'.

143. בכ"י נוסף בטעות: היחיד.

144. היה הספק, בראב"ד (רפ"א, ר"ץ, ש"ח, וש"ז): אינמי. בד"ח מוגה איטמי.

145. כדפי'... טהור, פירוש הראב"ד בפרפרזה.

146. בכ"י נוסף: ועל — ונמחק.

147. המסמרים הנז', תוספת ביאור של המחבר.

148. בראב"ד נוסף מקורו (תוספתא כלים, ב"מ, פ"ב הי"ד - ט"ו).

149. ישעיה ל"ח, ח'.

150. בתרגום יונתן (מקראות גדולות, שם): טול אבן שעיא (וכן בפירוש רב האי גאון,

כלים פ"ב ה"ד, מהר"י ראזענבערג, ברלין, תרט"ז, 8); ובתרגום, מהר"י שפרבר (שם): טוב

אבן שעיא. והשוה מל"ב כ' י', י"א.

151. מכאן ואילך פירוש המחבר. ר' פירוש הרמב"ם (במקומו), וקאפ', ש"ו, הע' 39-41.

שעוני שמש היו מצויים בא"י בזמן המחבר, ונראה שהוא כותב על פי מראה עינים.

152. ברמב"ם (קאפ', שם): אלבלאטה.

153. לפי הרמב"ם: הוא נעשה על הרוב פחות מרובע האלכסון (האלכסון הוא הקוטר).

154. הכתוב בסוגריים נמצא בכ"י תלוי בין השורות, וכוונתו למזל טלה (והכל לפי

הרמב"ם, הלכות קידוש החדש פ"ט ה"ג).

חוץ לעגול, והולך ומתקצר הצל עד שיתחיל ליכנס בתוך העגול. וכאשר יגיע ראש הצל, ר"ל קצת צל המסמר נופל בקו העיגול ממש [בצד מערב].¹⁵⁵ לא חוץ ממנו ולא לפניו ממנו, אז יודרו האדם וירשום רושם א' באותו מקום. ומשם ואילך הולך הצל ומתקצר עד שלא יהיה לו צל כמעט, דהיינו קרוב לחצי היום. ואח"כ מחצי היום עד הערב, הולך הצל וגדיל לצד מזרח הלבינה עד שיפול ראש הצל לצד מזרח על קו העיגול, וירשום רושם א'. ואח"כ הולך הצל וגדיל ויארך חוץ לעיגול עד שקיעת החמה. ואח"כ ימשיך קו א' רשום בלבינה מהרושם שעשה בתחלת היום, כשנכנס הצל על קו העיגול, עד הרושם השני שעשה אחר חצי היום כנז'. וזה הקו יקרא חצי היום, שכאשר יפול עליו הצל ידע שהוא חצי היום. ויחלק כל חצי העיגול לששה חלקים שוים, והם יורו השעות בצל העמוד ההוא. ואין זה מקום לאלו הדברים: ר' צדוק מטמא:¹⁵⁶ דחשיב להו כלים: וחכמים מטהרים: שאינם חשובים ככלים: ויש מי שפירש דמחלוקת¹⁵⁷ ר' צדוק וחכמים בארון עצמו, והטעם מפני שדרכו לעשות לו עגלה להוליכו עליה לשוק ולהביאו,¹⁵⁸ ר' צדוק סבר אעפ"י שדרכו¹⁵⁹ לעשות לו עגלה, הארון¹⁶⁰ טמא משגמרה מלאכתו. ורבנן סברי כיון שדרכו בכך כמי שעתיד¹⁶¹ לעשותה דמי, ועדין לא נגמרה מלאכת הארון עד שיעשינה,¹⁶² וטהור עד שיעשנה.

ט'

ארבע דברים רבן גמליאל וג' כסוי טני של מתכות וג': הרמב"ם פי', שהטני הוא כלי מכיל חצי סאה מברזל,¹⁶³ ויניחו אותו¹⁶⁴ בעלי בתים לבשל בהם הדברים הנגרים, והרופאים ישימו בהם הרטיות. והראב"ד

155. בכ"י מלים אלו תלויית בין השורות.

156. כאן המחבר חוזר לפירוש הראב"ד.

157. מי... דמחלוקת, שם: מפרשים מחלוקת.

158. בראב"ד נוסף: מן השוק.

159. בראב"ד נוסף: של גרוסות.

160. לו... ארון, תוספת ביאור של המחבר; בראב"ד (ר"ץ) נוסף: כמו שלא חשב לעשותה. ואין צורך להגות ריעב"ץ (שם, אות א' ע"ש), דארבה אפילו חשב לעשותה – טמא.

161. שם: שהוא עתיד.

162. ועדין... שיעשינה, תוספת ביאור מהמחבר.

163. ברמב"ם נוסף: או מנחשת (כלומר הוא עשוי מברזל או נחושת). מדפוס הרמב"ם ומכ"י פאריס נשמט (ואולי גם מהטקסט שהיה לפני המחבר): ויש לו מכסה מברזל או נחושת (ע"י קאפ', שם, הע' 43).

164. ויניחו אותו, לפי תרגום קאפ' (שם): ומשתמשין בו.

פירש¹⁶⁵ שהטיני הוא מחתה¹⁶⁶ והוא עשוי לגמר¹⁶⁷ בו. ובהא פליגי, ר"ג סבר דבכסוי נמי משתמשין בשעת המוגמר, הילכך כלי הוא. ואעפ"י שהוא פשוט, טמא, שהרי הוא של מתכת. ורבנן סברי לא משתמשי ביה ולא מידיו. ובכסוי שאינו מחובר לטניקא מיירו*¹⁶⁷, והוא פשוט ואינו משוקע לתוכו.¹⁶⁸ ועוד יש לפרש דכיסוי טני של רופאים תמיד משתמשים בו, אפי' שלא בשעת מלאכה, כדי שלא יפול העפר לסמים, אבל של בעלי בתים אינו צריך לכלי אלא בשעת המוגמר, אבל שלא בשעת המוגמר אין מקפיד עליו לכסותו, הילכך לאו ככלי הוא.¹⁶⁹ ולזה של רופאים טמא ושל בעלי בתים טהור:¹⁷⁰ ותלוי המגרדות: המגרדות¹⁷¹ הם כלים עשויים להתגרד¹⁷² בהם מברזל וכיוצא, ותולין אותם¹⁷³ במרחצאוי, וכל הנכנס לרחוץ נוטל א' מהן לגרר¹⁷⁴ בה רגליו. ויש לה שלשלת קטנה שהיא תלויה בה, ובאותו התלוי נפלה המחלוקת אם הוא כלי מתכות ומקבל טומאה או לא, הרמב"ם: והראב"ד¹⁷⁵ כתב, ר"ג סבר תלוי המגרדת נמי מסייע בשעת מלאכה הוא, בשעה שמגרד את הסוס.¹⁷⁶ ורבנן סברי אינו מסייע¹⁷⁷ כדתנן פ' ט"ו¹⁷⁸ דכלים, זה הכלל כל התלוי העשוי לסייע בשעת מלאכה טמא. העשוי לתלאי, טהור. ור"ג וחכמים בהא קא מפלגי, כדפי'. **גלמי כלי מתכות:** שכבר נגמר¹⁷⁹ תבנית הכלי ועדיין נשאר בו מעט תיקון.¹⁸⁰ ר"ג סבר תורת כלי עליו ומקבל טומאה, וחכמים סברי עד שתגמיר מלאכתו: **וטבלא**¹⁸¹ **שנחלקה לשנים:** פ', לשני חלקים והם שוים למראה.¹⁸² וקודם היה לה ליוזוין, ואע"ג דהשתא שנחלקה אין לה

165. קיצור פירוש הראב"ד.

166. בראב"ד מובאת כאן משנת תמיד פ"ג ה"ו.

167. כלומר, לקטר בשמים על גחלים.

167*. צ"ל: מיירי.

168. שם נוסף: אלא שהוא מוצף עליו מלמעלה.

169. שם מובא משנת כלים פט"ז ה"ז.

170. ר' כלים פ"ב מ"ג.

171. ברמב"ם (ד"ג, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וד"ח): ומגררות — ויעב"ץ, שם, מגיה כגירסתנו, וכך הוא בכ"י R220a; R221; ובפאריס "המגרדות". הש' להלן הע' 172, 174; ור' קאפ'.

172. הם... להתגרד, ברמב"ם; שם לכלים עושין להתגרד.

173. וכיוצא... אותם, שם: או מנחשת תולין אותן.

174. שם: לגרור (עי' לעיל הע' 172).

175. קיצור פירוש הראב"ד.

176. בראב"ד נוסף: ואת השאר בהמה.

177. מה שכתוב להלן נמצא בהתחלת פירוש הראב"ד (ע"ש).

178. ה"ד.

179. שכבר נגמר, ברמב"ם: שיש לה. בקאפ' מתורגם: שיש להן כבר.

180. ר' פירוש הרמב"ם (כלים פ"ב ה"ג; אבות פ"ה ה"ו).

181. וכך בראב"ד ד"ח; ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח; וטבילה.

182. לשני חלקים... למראה, שם: לשנים... במראה.

מצד אחד, ¹⁸³ והשתא בהא פליגי: ר"ג סבר דטמאה ¹⁸⁴ מדרבנן אעפ"י שאין לה ליוזוין, אמרינן אי אפשר לצמצם וזיל הכא איכא רובא וזיל הכא איכא רובא. ורבנן סברי כיון דטומאתה מדרבנן, הא בטומאה דרבנן לא אמרינן תרי רובי ולקולא, ¹⁸⁵ ואמרינן אפשר לצמצם [שהם שוים וליכא רובא בחד מנייהו]: ¹⁸⁶ ומודים חכמים לר"ג בטבלה שנחלקה לשנים, א' גדול ואחד קטן שהגדול ¹⁸⁷ טמא והקטן טהור: מ"מ טומאת גדול מדרבנן היא כנז': ¹⁸⁸ עוד כתב הראב"ד וז"ל: עוד אני יכול לפרש בטבלה שנחלקה לשנים דבהא פליגי ר"ג ורבנן, דר"ג סבר טומאה דאורייתא, ואעפ"י שאין לה ליוזוין מפני שהיא דומיא לשק, שהיא משמשת את האדם ותשמישיו ¹⁸⁹ שהוא אוכל עליה אוכלין ומשקין שהם משמשי של אדם, כמו ¹⁹⁰ השק משמש האדם לרכוב עליו, ¹⁹¹ ומשמשי שנותן לתוכו תבואה. ורבנן סברי כל כלי עץ שאין לו בית קיבול, טומאתו מדרבנן, הילכך דרבנן לקולא ¹⁹² כדאמרינן.

י'

שלשה דברים רבן גמליאל מחמיר בדברי בית שמאי וג': משנה זו
ועד סוף הפרק נשנו במקומן במסכת י"ט פ"ב, ¹⁹³ ועיין מה שכתבנו שם בס"ד. והא דקתני מחמיר בדברי בית שמאי, ולא קתני סבר בדברי ב"ש, אפשר לומר, אע"ג דהוה סבר בדברי ב"ה להקיל, כי ר"ג מדבית הלל קא אתי, אפי' הכי בתורת חומרא הוה עביר הכי, לא בתורת דסבר דהכי הלכתא, והיינו דקתני מחמיר בדברי ב"ש. ואפשר נמי שלא היה מחמיר

183. וקודם... אחד, שם ליתא, וכאן דילג המחבר בפירוש הראב"ד (ע"ש).

184. שם: כיון דאית לה טומאה.

185. בראב"ד נוסף: תלינן (ר' חולין כ"ח ע"ב).

186. הכתוב בסוגריים תלוי בין השורות בכ"י (והוא תוספת ביאור של המחבר); ולמטה מזה כתוב "מה שאין כן בכלי חרס", ונמחק כי הוא המשך פירוש הראב"ד (ע"ש) ואינו שייך לכאן (ר' לעיל הע' 183).

187. ברוב הנוסחאות: הגדול (ברם בנוסח המשנה שברמב"ם כ"י R221, R220a, וקאפ' — כגירסתנו).

188. שם: כדאמרינן.

189. דומיא... ותשמישיו, שם: דומה... ואת משמשי האדם.

190. שם: וכן.

191. בראב"ד כתוב "השק משמש את האדם ואת משמשי" ואחר כך שתי הדוגמאות "שנותן לתוכו תבואה ורוכב עליו". כדי להבהיר את הענין, איחד המחבר את הדוגמא עם הנושא שלה.

192. בראב"ד נוסף: תלינן.

193. ה"ו — ח (אין לנו פירושו למועד). המחבר אינו עקבי בשימוש בשם מס' יום טוב — ביצה (ר' להלן פ"ד ה"א).

אלא לפי שראה בית אביו מחמירין כך, וכן נראה מדקתני בסיפא: **א"ל מה נעשה לבית אביו שהיו מחמירין על עצמן וג', ועיין מה שכתבנו במקומו בס"ד:**

י"א

אף הוא אמר ג' דברים להקל וג': קשה דלא שייך לומר אף הוא אלא אם היה מחמיר ג"כ באלו, ואפשר לומר דה"ק שכמו שבית אביו שאמר בסמוך, היו מחמירין על עצמן ומקילין לכל ישראל, אף הוא אמר ג' דברים להקיל, לכל ישראל היה מקל, ובביתו היה מחמיר בהם כדמשמע בגמרא¹⁹⁴ ובירושלמי¹⁹⁵ ועיין שם בס"ד.

י"ב

ג' דברים ר' אלעזר בן עזריה מתיר וג': הכא נמי ר' אלעזר בן עזריה היה מיקל כדקאמר בירושלמי¹⁹⁶ הלכה היה מלמיד ובא, אבל הוא לעצמו היה מחמיר כדקאמר התם¹⁹⁷ דפרה של שכינתו היתה וג': ועיין שם בס"ד:

הדרן עלך פרק כל המטמאין בס"ד

פרק רביעי בס"ד

אלו דברים מקולי בית שמאי וג': מתני'¹ מיירי בתרנגולת העומדת לאכילה, בהא פליגי ב"ש וב"ה. אבל בתרנגולת העומדת² לגדל בצים, כולי עלמא מודי, אפי' ב"ש, דאסורה משום נולד, דכיון שעומדת לגדל בצים, יצאתה מתורת אוכל לגמרי. והא דלא קתני ב"ש אוסרין וב"ה

194. ביצה כ"ב ע"ב: אמר רבי אליעזר (צ"ל: אלעזר) בר צדוק נכנסתי אחר אבא לבית רבן גמליאל ולא היו מכבדין את המטות ביום טוב.

195. שם, פ"ב ה"ז, ס"ג ע"ג: א"ר לעזר ב' ר' צדוק פעמי' הרבה אכלתי אצל רבן גמליאל ולא היו מכבדין את המטות.

196. שם, ע"ד.

197. שם: ויש אדם נענש על שכינתו (ובבבלי, שם, כ"ג ע"א: ומתוך שלא מיחה בה נקראת על שמו).

1. קיצור פירוש הרמב"ם.

2. בכ"י נוספה המלה "לאכילה" ונמחקה.

מתירין וג', עיין מה שכתבנו בריש ביצה³ בס"ד: ב"ש⁴ שאור בכזית וג': מחלוקתם לענין ביעור,⁵ דב"ש אומרי' אי אפשר שלא יהיה ביניהם הפריש כיון שזכרה התורה שאור וחמץ:⁶ הרמב"ם ז"ל:

ב'

בהמה שנולדה ביי"ט הכל מודים שהיא מותרת: ולא⁷ שייך טעמא דהכנה, דדוקא לידת ביצה חשיב הכנה, משום דע"י לידה הוכנה לגדל אפרוח, דאילו נמצאת במעי אמה, אינה מגדלת אפרוח. ודוקא בכלל לו חרשיו,⁸ אבל אי לא קים להו דכלו חרשיו, אסור עד ליל שמיני. ומתני' מיירי בבהמה העומדת לאכילה, דאי בבהמה העומדת לגדל וולדות, אסור למאן דאית ליה מוקצה: **בהמה שנולדה ביי"ט:** כתב ה"ר אפרים⁹ דוקא אם נולד ביי"ט, אבל אם נולד בשבת אסורה ביי"ט של אחריו.¹⁰ והרא"ש¹¹ והרשב"א¹² ורבים עמהם¹³ כתבו דה"ה אם נולד בשבת, מותר ביי"ט, ואפי' בשבת בעצמו לצורך חולה מותר:¹⁴ **ואפרוח שיצא מן הביצה הכל מודים שהוא אסור:** ואפי' למ"ד דאמר בחול מותר מיד, ואין בו משום השרץ השורץ,¹⁵ והכא¹⁶ ביי"ט מודה דאסור דמוקצה הוא, ואינו מוכן אגב אמו: **בית שמאי אומרי' יחפור בדקר ויכסה** וג': עיין מ"ש בפ"ק דיי"ט בס"ד. וכתב הרב בעל המאור¹⁷ דאע"ג דתנינן לה בבחירתא¹⁸ גבי קולי ב"ש, שיבושא הוא דאישתבשא ליה מתני' לתנא דהתם, כי היכי

3. אין לנו פירושו למועד, ומסתבר שהוא מצביע על התוספות בראש המסכת.
4. יש להוסיף: אומרים. ואולי אין זו השמטת סופרים אלא תופעה ארץ ישראלית ישנה לקצר "אמר" (עי' "מבוא לנוסח המשנה", 1139 ואילך).
5. ברמב"ם נוסף: ב"ה אומרי' ילפינן בעור מאכילה.
6. ביצה ז' ע"ב.
7. פירוש הרא"ש (ביצה ו' ע"ב, סי' ז') בשינויים קלים ובסדר הפוך (ע"ש).
8. הש' דברי הרי"ף (ביצה, שם; סי' תתנ"א).
9. עי' ספר העיטור (עשרת הדברות, הלכות י"ט, קל"ח ע"א); טור (א"ח, הלכות י"ט, תצ"ח); ושלטי גבורים (רי"ף, שם, סי' א').
10. משום הכנה (טור, שם, שם).
11. ביצה, שם, סי' ז' ועי' בקרבן נתנאל, שם, סי' פ'; וטור, שם, ועי' בב"י שם, ד"ה "ואם".
12. חרושי הרשב"א (ביצה, ו' ע"א, ד"ה "הא דאמרין דעגל שנולד ביי"ט").
13. בעל העיטור (שם); והר"ן (רי"ף, שם; ועי' בב"י וב"ח, טור, שם).
14. עי' ר"ן (שם); מגיד משנה (הלכות י"ט פ"ב ה"א) ומשנה למלך (שם).
15. ויקרא י"א, מ"א.
16. צ"ל הכא. ור' ביצה ו' ע"ב ותווי"ט למש' ד"ה "ואפרוח".
17. לרי"ף שם, ד"ה "השוחט היה ועוף".
18. עי' לעיל פ"א, הע' 7-8.

דאישתבשא ליה לתנא במסכת י"ט והופח¹⁹ הדבר, ע"ש, ובדברי התוספות:²¹

ג'

ב"ש אומרים הבקר לעניים הבקר וג': בבית גרסי' והוא כמו הפקר, דאיתיות בומף מתחלפות²² שהם ממוצא אחד²³ שכולם אותיות השפתיים. וכן בלשון תורה ביקורת תהיה²⁴ כדעת הרמב"ן²⁵ והראב"ד²⁶ ז"ל. ויונתן תרגם רקין ופוחזין,²⁷ סריקין ובקריין.²⁸ [תשמטנה ונטשתה,²⁹ תרג' ירושלמי,³⁰ תשמטין יתה ותבקרון יתה]:³¹ ומשנה זו עיקרה בפ' וי³² דפיאה ושם נשנית, ועיין מה שכתוב אצלינו במקומה³³ בס"ד: כל עומרי השדה של קב קב ואחד של ד' קבין ושובחו, בש"א אינו שכחה: בירושלמי³⁴ מפריש טעמא דב"ש דכיון דכל עומרי השדה של קב קב, רואין עומר זה שהוא של ד' קבין כאילו חלוק לארבעה. וב"ש לטעמייהו דאמרי, שלשה שכחה, ד' אינו שכחה. וב"ה לית להו רואין:³⁵

19. צ"ל: והופך.
20. וכתב בעל המאור (שם): ועל תלמוד ערוך שבידינו אנו סומכין.
21. ביצה ט' ע"ב, ד"ה "אמר ר' יוחנן מוחלפת השיטה".
22. הש' לשון אבן עזרא (משלי ט', ג).
23. הרד"ק (יואל א', י"ז) כותב: כי הבי"ת והפ"א ממוצא אחד (ומראה על משנתנו, ע"ש, ועי' להלן הע' 25).
24. ויקרא י"ט, כ'.
25. שם, ד"ה "ביקורת תהיה" (הש' הרמב"ן, שמות ט"ו, י', ד"ה "נשפת ברוחך"). ברמב"ן שמובא במל"ש (ע"ש) כתוב: כמו הפקר וכן בלשון תורה ביקורת תהיה, כמו פקורת תהיה, כלומר מופקרת היא שאינה אשת איש (מלשונו נראה שהעתיק מן הראב"ד ולא מן הרמב"ן).
26. ר"ה ע' 25.
27. שופטים ט', ד'. (אצלינו: ריקים ופחזים).
28. במקראות גדולות: סריקין ובסירין; ובמהד' שפרבר — כגירסתנו. הביא ופרש הרד"ק שתי הגירסאות, ע"ש; והש' הרמב"ן ויקרא, שם.
29. שמות כ"ג, י"א.
30. ר' כ"י תרגום ירושלמי, תורה שלמה, חלק י"ט, קפ"ו; ותרגום יונתן, שם. ועי' רמב"ן, ויקרא, שם, מהד' שעוועל, קכ"ד, הע' 59; בזמן שיצאה לאור מהדורה זו עוד לא נדפס חלק י"ט של הת"ש ולכן טעה המהדיר בהשערותו שהרמב"ן קרא לתרגום יונתן — ירושלמי.
31. מה שבסוגריים כתוב בגליון ויש סימן שמראה על מקום מלים אלו בפנים.
32. בראש הפרק.
33. ר' לעיל פ"א, הע' 109.
34. פאה, שם י"ט ע"ב: כל שהוא יכול לחולקו ולעשותו שורה כבית שמאי (והוא מפורש בראב"ד: אף כשחילק יהא החלק ממנו ראוי להיותו שורה, אז הוא מסוים בין שאר העמרים).
35. קיצור פירוש הר"ש (פאה ע"ש, והש' פי' מהר"י בן מלכי צדק, שם; והמיוחס לתוס' שאנץ, עדיות במקומו).

ד'

העומר שהוא סמוך לגפה וג': משנה זו שנויה בפ"ו³⁶ דפיאה, ועיין מה שכתבנו שם בס"ד. וכתב הראב"ד, פירוש לגפה כמו למצר, והוא מלשון, יגיפו את הדלתות,³⁷ לפי שהמצר סוגר ומקף, הדבר ההוא נקרא גפה. תרגום ירושלמי: מסגרת טפח,³⁸ גיפוף³⁹ פשך. וכן תרגום ונעל הדלת אחריה,⁴⁰ וגף⁴¹ דשא בתרהא:

ה'

כרם רבעי וג': עיין מה שכתבנו בפ"ז דפיאה סי' ו' ובפ"ה דמ"ש סי' ג',⁴² ומייתי'⁴³ לה בקידושי' פ"ב,⁴⁴ ומפרש התם טעמייהו דב"ש דלא ילפי קדש קדש⁴⁵ ממעשר שני, הילכך אע"ג דבעי פדיון כמעשר, מ"מ חולין נינהו. והאי דצריך פדיון משום דכתי' הלולים,⁴⁶ ודרשינן ביה חלולין.⁴⁷ וב"ה ילפי קדש קדש⁴⁸ ממעשר, וקא סברי ב"ה מ"ש ממון גבוה הוא, ומשום הכי אין לו פרט ועוללות, אלא כולו לגת,⁴⁹ וב"ה⁵⁰ פודה לעצמו. ואם יקחוהו העניים הוא גזל בידם מבעל הבית, והיינו חומרא דב"ה:⁵¹

ו'

חבית של זיתים מגולגלים: פי' שעומדים לאכילה,⁵² ומשקה היוצא מהם, ב"ש אומרי', כיון דלא בעי להו למשקה אלא לאכילה,⁵³ אינו מכשיר

36. ה"ב.

37. נחמיה ז', ג' ("ואת" גם בראב"ד ולא בנחמיה. והש' פרה פ"ו ה"א). עד כאן דברי הראב"ד.

38. שמות ל"ז, י"ב.

39. כך בתרגום ירושלמי, מקראות גדולות; בתורה שלמה, שם, 46: גיפוף — וזה נראה כטעות דפוס.

40. שמואל ב' י"ג, י"ח.

41. במקראות גדולות ובמהד' שפרבר: ואגיף.

42. ר' לעיל פ"א, הע' 109.

43. פירוש הראב"ד (ע"ש ועי' לעיל פ"א, הע' 142).

44. נ"ד ע"ב.

45. ויקרא י"ט, כ"ד; וכ"ז, ל'.

46. שם.

47. ברכות ל"ה ע"א, ותוספות, שם, ד"ה "אחליה והדר אכליה".

48. ר' לעיל הע' 45.

49. כולו לגת, בראב"ד בכל הדפוסים: עוללות — ובריעב"ץ תוקן כגירסתנו.

50. ובעל הבית.

51. ואם... דב"ה, פירוש הראב"ד בפרפרז.

52. קיצור פירוש הראב"ד. אבל בשאינם עומדים לאכילה המוהל משיבם והוא מכשיר.

53. אלא לאכילה, תוספת ביאור של המחבר.

אותם אותו משקה⁵⁴ אעפ"י שהוא מקיים אותו משקה ע"ג הזיתים, הילכך אינו צריך לנקב את החבית כדי שיצא אותו משקה⁵⁵; וב"ה אומרים לחומרא, צריכה לינקב, כיון שהוא מקיים אותו על הזיתים מכשיר: **ומודים שאם נקבה וסתמוה שמרים**: אעפ"י שאח"כ מקיים אותו משקה על הזיתים, שאינו מכשיר.⁵⁶ ואפי' נקבה מאיליה, כיון שמתחלה⁵⁷ נתן אותם בחבית נקובה אעפ"י שסתמוה שמרים⁵⁸ אח"כ [ונתקבץ]⁵⁹ אינו⁶⁰ מכשיר. ויש מי שאומרים שאפילו כבר סתמוה שמרים ואח"כ נתן בה את הזיתים, ונתקבץ המוהל על הזיתים,⁶¹ אינו מכשיר, לפי שהוא יודע שלא תתקיים אותה סתימה עם כובר התשמיש, וכאילו לא היתה סתומה:⁶² וטהורה דקתני, ר"ל שהזיתים אינן מוכשרים באותן המים:⁶³ **הסך שמן**⁶⁴ **טהור**: פ"י⁶⁵ כשהיה⁶⁶ טהור סך את השמן ואח"כ נטמא גופו⁶⁷ וירד וטבל לטהר גופו⁶⁸: **בש"א אעפ"י שהוא מנטף**: אעפ"י שהוא מנטף השמן מגופו,⁶⁹ בטבילתו טהור,⁷⁰ מפני שבטל על גבי גופו וכמו שעלתה טבילה לגופו כך עלתה לשמן שעליו: **וב"ה אומרים כדי סיכת אבר קטן**: הוא שבטל על גופו, אבל יותר מכן⁷¹ אינו בטל, והשמן טמא, והנוגע בשמן טמא. אי נמי, כדי סיכת אבר קטן, הוא⁷² חשוב ואינו בטל, אבל פחות מכן טהור:⁷³ **ואם היה שמן טמא**⁷⁴ **מתחילתו, בש"א כדי סיכת וג'**: והא

54. אותם... משקה, תוספת ביאור של המחבר.
55. אותו משקה... אותו משקה, שם; את המשקה... משם המשקה.
56. וב"ה... מכשיר, פירוש הראב"ד בפרפרזה ומכאן ואילך — מלה במלה.
57. כך בד"ח; ברפ"א, ר"ץ, וש"ז: שמתחילת; בש"ח: שמתחילתה.
58. שם, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: בשמרים. בד"ח השמרים. עי' מבוא עמ' 19.
59. המלה תלויה בין השורות וליתא בראב"ד, ונראה שהוא תוספת ביאור לפי הרמב"ם.
60. שם: אין אותו.
61. ונתקבץ... הזיתים, בראב"ד ליתא (ר' לעיל הע' 59).
62. שהוא... סתומה, קיצור פירוש הראב"ד.
63. ר"ל... המים, קטע מפירוש הרמב"ם.
64. כך בכ"י קופ', ק', פר', פר' ג', R. 221, בפאריס, ובקאפ'. בכ"י ת' ובמשנה ד"ח: בשמן (וכך במשנה עם פירוש רמב"ם וראב"ד, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, ש"ח, ור"ח, ברם בפיסקא מהמשנה בפירוש הראב"ד: שמן).
65. פירוש הראב"ד.
66. כך בראב"ד רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח; בד"ח: כשהוא.
67. שם ליתא, ונראה שהוא תוספת ביאור.
68. לטהר גופו, שם ליתא, ונראה שהוא תוספת ביאור.
69. השמן מגופו, שם: מגופו השמן.
70. שם נשמט.
71. שם: מכאן.
72. שם ליתא.
73. בראב"ד נוסף: וכן עיקר. (כאן דלג המחבר בפירוש הראב"ד).
74. מלה זו נשמטה מפירוש הראב"ד.

דמפליגנין בין טמא מתחילתו לטהור מתחילתו, מפני שטומאתו חושבתו, אי נמי גזירה שמא יאמרו⁷⁵ שמן טמא עולה לו⁷⁶ טהרה במקוה: מהראב"ד ז"ל:

ז'

האשה מתקדשת בדינר וג' ובה"א בפרוטה וג': עיין מה שכתבנו ברפ"ק קידושין בס"ד כי שם מקומה.⁷⁷ וקתני לה הכא גבי קולי ב"ש וחומרי ב"ה, דלב"ש אינה צריכה גט אלא עד שיקדשנה בדינר, ולב"ה כשקדשה בפרוטה היא אשת איש וצריכה גט. ואע"ג שאם אח"כ קבלה גט⁷⁸ מאיש אחר אחר שקבלה פרוטה מן הראשון, [הוי]⁷⁹ לב"ש לחומרא שחלו הקדושין של שני, ולב"ה לקולא שלא חלו קדושי שני, אפילו הכי, כיון שלא נשאלה הראשונה⁸⁰ בבית המדרש, ולא נחלקו ב"ש וב"ה אלא על קידושי ראשון, הוי שפיר ב"ש לקולא: **פוטר הוא את אשתו בגט ישן וג':** עיין מה שכתבנו בפ"ה דגיטין סי' ד' בס"ד: **המגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי וג':** עיין מה שכתבנו בפ"ה⁸¹ דגיטין סי' ט' בס"ד כי שם מקומה:

ח'

בית שמאי מתירין את הצרות וג': עיין מה שכתבנו בפ"ק⁸² דיבמות בס"ד כי שם מקומה:

ט'

שלשה אחים וג': עיין מה שכתבנו בפ"ג דיבמות סי' ז'⁸³ בס"ד כי שם הוא מקומה:

75. בראב"ד רפ"א, ר"ץ, וש"ח נוסף: דאינו; ומוגה בש"ז וד"ח: ראינו.

76. כך בד"ח; ברפ"א, ר"ץ, וש"ז: לה.

77. אין לנו פירושו לנשים.

78. צ"ל: קידושין (הפירוש לפי התוספות, קידושין ב' ע"א, ד"ה "ב"ש אומרים בדינר", ע"ש; ועי' תוי"ט, ברכות פ"ח ה"ד, ובעדיות במקומו).

79. המלה תלויה בין השורות.

80. צ"ל: אלא הראשונה (הש' יומא פ' סוף ע"א וראש ע"ב, ומקבילות, שם).

81. בפ"ה... בפ"ה, נראה שצ"ל: בפ"ח... בפ"ח. אע"פ שהאותיות "הא" ו"חית" אינן דומות זו לזו בכ"י שלנו — שבשטא כיון דעל על — ולא מסתבר לומר שהיה לפני המחבר סדר פרקים חדש בגיטין שבו "הזורק" הוא פרק חמישי. ע' תוספות, ראש פרק "האומר", ודקדוקי סופרים גיטין, מהד' פלדבלום, 15. עי' במבוא עמ' 14.

82. ה"ד.

83. בכל הדפוסים ובכ"י שלפנינו זו משנה חמישית.

המדיר את אשתו מתשמיש המטה בש"א ב' שבתות יקיים⁸⁴ וג': שמא יתחרט⁸⁵ או ימצא⁸⁶ פתח לנדרו, ואח"כ יוצא.⁸⁷ ומדברי הרמב"ם⁸⁸ והרע"ם⁸⁹ משמע שאם היה הנדר מתחילה ב' שבתות לב"ש, ושבת א' לב"ה, יקיים. ואם הוסיף משיעור זמן זה, יוציא מיד ויתן כתובה, או יתחרט מיד ויתירו לו נדרו: **המפלת לאור פ"א וג'**: שאם הפילה⁹⁰ בתוך פ' לא פלגי, דכ"ע מודו שכל מה שתלד או תפיל בכל משך פ' יום, הכול נחשב עם הלירה הראשונה, [ואינה חייבת אלא קרבן א'].⁹¹ כי פלגי כשהפילה ליל פ"א [נפל שיש בו צורת אדם],⁹² דב"ש⁹³ סברי [אינה]⁹⁴ חייבת קרבן ב' על הנפל בפני עצמו עד שתצא לשעה שהיא ראוייה להביא קרבן לידתה הראשונה. וא"א להביא קרבן על לידתה הראשונה אלא ביום פ"א, אבל בליל פ"א א"א להביא קרבנה, שהלילה אינו זמן הקרבן, לא ליחיד ולא לרבים: **וב"ה מחייבין**: וטעמייהן שכמו שאם ראתה דם ליל פ"א, הוא דם טמא לב"ע, כמו שראתה יום פ"א, לפי שלא נקרא דם טוהר אלא עד סוף מ' לזכר ושמונים לנקבה, וכל מה שרואה אחר זמן זה הוא דם טמא, בין ראתה ביום פ"א בין ראתה בליל פ"א, כן הדין בלירה, שאם הפילה בליל פ"א כמו שהפילה יום פ"א הואיל ופסק דם טוהר נסתלקה לידה ראשונה. והטעם שנחלקו אם הפילה בליל פ"א [לנקבה].⁹⁵ ולא נחלקו אם הפילה בליל מ"א לזכר, אעפ"י שדין שניהם אחד, כתב הרמב"ם⁹⁶ ז"ל, לפי שהיולדת זכר אסורה לבעלה ז' ימי לידה, ואם בא עליה אח"כ והפילה ליל מ"א, יהיה הנפל בן שלשים ושלשה יום, ובתוך זמן זה לא יוכר⁹⁷ בו צורת האדם שתתחייב עליו קרבן. אבל ביולדת

84. מלה זו היא ביאור שהוסיף המחבר לפיסקא מהמשנה. ור' כתובות פ"ז ה"א.
85. ר' כתובות ס"א ע"ב ורש"י שם ד"ה "שמא" ולהלן כתב "או יתחרט".
86. או ימצא, בכ"י שתי מלים אלו כתובות ביחד.
87. יוציא. ר' מבוא, הע' 126.
88. פירוש הרמב"ם עדיות (ע"ש).
89. פירוש הרע"ב (שם), ובכתובות פ"ה ה"ו.
90. פירוש הרמב"ם, כריתות פ"א ה"ו, בקיצור ובפרפרזה.
91. מה שבסוגריים תלוי בין השורות, ולמטה בכ"י המלה "אמנם" נמחקה. המחבר דילג כאן בפירוש הרמב"ם (ע"ש).
92. מה שבסוגריים תלוי בין השורות, והוא תוספת ביאור של המחבר.
93. ברמב"ם דברי ב"ה מפורשים לפני דברי ב"ש.
94. המלה תלויה בין השורות.
95. המלה תלויה בין השורות.
96. כריתות (ע"ש), ובעדיות הוא מציין לשם.
97. שם: יתבונן. (עי' קאפ, כריתות, שם, ש"ג, והע' 73).

נקבה, ישאר לה בימי מלאת אחר שתהיה מותרת לבעלה ס"ו ימים, ואפשר בזמן הזה שתתעבר ותפיל נפל שיהיה לו יותר על מ' יום, שיוכר בו צורת אדם שתתחייב עליו קרבן: ⁹⁸ **סדין בציצית ב"ש פוטרין**: סדין של פשתן מן הציצית, ⁹⁹ אפי' ציצית ממינו ¹⁰⁰ אטו שאינו מינו שהוא כלאים דגזרינן ביום אטו לילה, ¹⁰¹ ולא הוי גזירה לגזירה, דכולה חדא גזירה היא: **כלכלת השבת**: מפרש בירושלמי דמעשרות, ¹⁰² דמתני' מיירי בתאנה המיוחדת לשבת שפירות אותו האילן מיוחדים לאכול מהן בשבת מפני שהן יפים וטובים, ומשום הכי כיון שליקטן בכלכלה קבעה. ¹⁰³ וכן פסק הרמב"ם, ¹⁰⁴ ומשמע מדבריו דאפי' ליקט הכלכלה לאכלה בחול:

י"א

מי שנדר נזירות מרובה: עיין מה שכתבנו פ"ג דנזיר סי' ו': **מי שהיו שתי כתי עדים וג'**: עיין פ"ג דנזיר סי' ז' כי שם הוא מקומה בס"ד:

י"ב

אדם שהוא [נתון] ¹⁰⁵ תחת הסדק בש"א וג': פי' הרע"ם משמע שהוא פי' הרמב"ם, דפי' דמתני' מיירי באכסדרא שנסדקה על פני כל ארכה, ¹⁰⁶ והיתה הטומאה בצד זה וכלים בצד זה, אז ודאי הכלים ¹⁰⁷ טהורים, לפי שהגג ¹⁰⁸ נסדק, לכך נבדל ונפרש זה החצי שיש בו הכלים לעצמו, ¹⁰⁹ וזה החצי שיש בו טומאה לעצמו. אמנם ¹¹⁰ כשיהיה בארץ

98. שיוכר... קרבן, מלים אלו אינן ברמב"ם אלא פעם אחת (עי' למעלה), והמחבר חוזר עליהן כאן כתוספת ביאור.

99. ב"ש... הציצית, לשון רש"י בסדר הפוך (מנחות, מ' ראש ע"א, ובשיטה מקובצת שם, אות ה'). ר' דברי ר' יהוסף אשכנזי במל"ש (עדויות, שם).

100. כלומר, דלמא אתי למיעבד תכלת (תוספות, מנחות, שם) ותכלת צמר הוא — והוי כלאים (רבינו גרשם, שם).

101. עי' שבת כ"ה ע"ב, ורש"י שם, ד"ה "ואינהו סברי".

102. פ"ד ה"ב, נ"א ע"ב.

103. כלומר, שבת קבעה למעשר (עי' רמב"ם במקומו, ומעשרות, שם; פסחים ק"ה ע"א, וביצה ל"ד ע"ב).

104. הלכות מעשר פ"ה הכ"ב (ועי' רדב"ז, שם).

105. המלה תלויה בין השורות.

106. על... ארכה, תוספת ביאור של המחבר.

107. אז... הכלים, שם: ואין ספק שהכלים.

108. לפי שהגג, שם: הואיל והגג.

109. לכך... לעצמו, חלק מזה נשמט מהדפוס וגם מכ"י פאריס, והשאר תוספת ביאור של המחבר (עי' קאפ', שם, הע' 64).

110. שם ליתא.

למטה¹¹¹ כנגד אותו הסדק, אהל בגובה¹¹² טפח או יותר, נחשב כאלו עלה אותו האוהל עד הסדק, וסתם אותו¹¹³ כיון שהוא מכוון¹¹⁴ כנגדו, ונתחברה טומאת הכלים וחזר הכל תחת אהל אחר. אמנם אם היה אדם מוטל תחת הסדק של אכסדרא, אומ' ב"ש אינו נחשב אהל ולא ערב את הטומאה, לפי שהוא כמו הדבר שאין בו חלל.¹¹⁵ וב"ה אומרים האדם חלול הוא והצד העליון ממנו כאלו הוא אהל על הצד התחתון¹¹⁶ בגובה הללו יותר מטפח, ולפיכך דינו כאוהל¹¹⁷ ויביא את הטומאה לצד השני של אכסדרה ששם הכלים: והראב"ד ז"ל פירש, שהיה האדם נתון על כזית מן המת שתחת¹¹⁸ הארובה שבבית, והטומאה רצוצה תחתיו, שאין חלל טפח. ב"ש אומרים אינו¹¹⁹ מביא את הטומאה, להמשיכה¹²⁰ בכל הבית לפי שאין זה אהל עד שיהא שם חלל טפח, וטומאה בוקעת ועולה כנגד הארובה. וב"ה סברי אדם חלול הוא. והרי הוא, צדו העליון, גבוה מן הארץ טפח בין שני צדדיו, ואויר בני מעיו אעפ"י שהם ממלאין את חללו, הצד העליון מביא את הטומאה לכל הבית:¹²¹

הדרן עלך פרק קולי ב"ש בס"ד

פרק חמישי בס"ד

רבי יהודה אומר ששה דברים מקולי ב"ש וג': כשנכנסו בכרם ביבנה ששם נתקבצו כל החכמים כנז' לעיל,¹ כל א' מן החכמים העיד על

111. שם ליתא.
112. שם: ברומה.
113. אותו... אותו, פרפרזה עם תוספת ביאור.
114. שם ליתא.
115. אמנם... חלל, פרפרזה עם תוספת ביאור.
116. ברמב"ם נוסף: מדובק בקרק'.
117. דינו כאוהל, תוספת ביאור של המחבר.
118. שהיה האדם... שתחת, בראב"ד: היה אדם... תחת.
119. כך בד"ח; ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: אין.
120. מכאן ואילך קיצור פירוש הראב"ד (ע"ש).
121. בראב"ד מפורש כאן מניינא דפלוגתא — כ"ד דברים מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה (ע"ש ועי' להלן פ"ה, הע' 3).

1. פ"ב ה"ד, והע' 34. ועי' הקדמת המחבר.

ההלכות שהיה מקובל בהם מקולי ב"ש וחומרי ב"ה. ונראה שלא פליגי אהרדי² דמר אמר חדא וג'. אמנם מדברי התוספתא³ דקתני שהם עשרים וארבע דברים, ומנה כל הנהו דקתני בפרקין דלעיל⁴, משמע דדוקא סבר ת"ק דבאלו כ"ד דברים הם קולי ב"ש וג', ולא יותר. וכן כתב הראב"ד ז"ל, דר' יהודה וחביריו הנז' בזה הפרק, כולם מוסיפין על דברי ת"ק דפרקין דלעיל. אמנם, תנא קמא דפרקין דלעיל סבר דהנהו דוקא הם קולי דב"ש, אבל כל הני דקא חשיב בהאי פרקא, סבר ת"ק שהם חומרי ב"ש וג'.⁵ [וכן כתב רש"י⁶ בפ' כל הבשר דף ק"ד].⁷ **דם נבילות ב"ש מטהרין**: שאינו מטמא כלל אפי' ברביעית.⁸ **וב"ה מטמאין**: בברייתא [במנחות]⁹ מפרש דלא טמאו ב"ה אלא ברביעית הואיל וקרוש יעמוד¹⁰ על כזית,¹¹ וגזרו עליו משום כזית נבילה.¹² **ביצת הנבלה אם יש**¹³ **בה נמכרת בשוק מותרת**¹⁴ **ואם לאו אסורה**: אפי' שאינה מעורה בגידים¹⁵ וכבר יש לה בלבון¹⁶ אלא שאין קליפתה קשה.¹⁷ וטעמא כיון שעדין צריך גידול [בגוף]¹⁸ להתקשות, כגופה דמי: **וב"ה אוסרין**: אפי' שהיא נמכרת בשוק, כגופה חשיב. וא"ת והא תניא השוחט תרנגולית¹⁹ ונמצאו²⁰ בה בצים גמורות, מותרות לאכלן

2. זה לפי רש"י שבשבת ע"ז ע"א, ד"ה "ר' יהודה אמר ו' דברים". ברם, הש"י רש"י בחולין ק"ד ע"ב, ד"ה "ר' יוסי אומר ו' דברים" — והמחבר מביאו להלן.
3. עריות פ"ב ה"ב (עי' תוספת ראשונים, ח"ב, 183).
4. ר' פ"ד, הע' 121.
5. דר'... וג', פירוש הראב"ד בפרפרזה, ושם נוסף: מיהו אף על גב דהנך דיחידאי נינהו, הנהו דמשכחנא בהו סתמא דמתניתין, הילכתא נינהו.
6. ר' הע' 2.
7. מה שבסוגריים תלוי בין השורות ובצד הגליון.
8. עי' פירוש המחבר ראש פ"ח.
9. ק"ד ע"א. מלה זו תלויה בין השורות.
10. במנחות, שם, כתוב: ויכול לקרוש ולעמוד, וכך ברש"י (שם, ק"ג ע"ב ד"ה "ברביעית"), ובראב"ד ד"ח; אבל ברפ"א, ור"ץ, וש"ח: וקרוש ולעמוד — וזה מוגה במקצת בש"ז: וקרוש ולעמוד.
11. בראב"ד נוסף: כלומר וכיון שהוא קרוש דומה לבשר.
12. וגזרו... נבילה, זה לשון הראב"ד.
13. צריך להוסיף: כיוצא.
14. יש דיטורפיה למלה זו בכ"י.
15. ביצה ז' ע"א, ועי' רש"י, שם, ו' ע"ב. ד"ה "ביצים גמורות".
16. כלומר, "בחלבון".
17. אף שיש שני טעמים להתיר — אסורה, שאם אין קליפתה קשה אינה נמכרת בשוק.
18. המלה תלויה בין השורות.
19. ביצה ו' ע"ב, לכתוב מלא יו"ד אחרי סגל, ר' אפשטיין, "מבוא לנוסח המשנה", 1242, ור' להלן פ"ז הע' 130.
20. בתלמוד, שם: ומצא, אבל בראב"ד (שהוא מקור המחבר כאן) רפ"א וש"ז: נמצא; בר"ץ, בש"ח, ובר"ח — כגירסתנו.

בחלב, אלמא לא כגופה דמו. ותריץ הראב"ד, דהתם בשר עוף בחלב דרבנן הוא, ולהכי²¹ לא גזרו עליהם משום תורת בשר, אבל נבילה איסורא דאורייתא הוא: [ו"א דגזרו ב"ה ביצת נבילה אטו ביצת טריפה]:²² **ומודים בביצת טריפה שהיא אסורה מפני שגדלה באיסור**: מפריש בחולין²³ דהאי דקתני שגדלה באיסור, כלומר, שנגמרה באיסור [דשמא בשעה שנטרפה עדין לא נגמרה]²⁴ לפי שהטריפה אינה יולדת: **דם הנכרית ודם טהרה של מצורעת**: בשתיים²⁵ חשיב להו ר' יהודה במנין ששה דברים דקאמר. ועיקר משנה זאת בנדה פ"ד,²⁶ ע"ש בגמר,²⁷ וטעמא כדפי' הרע"ם:²⁸ **אוכלין פירות שביעית בטובה**: עיקר משנה זאת בפ"ד דשביעית סי' ב', ע"ש. והרע"ם גריס: אין אוכלין, פירוש²⁹ שביעית, בטובה, דמחזה שאוכל מן השמור.³⁰ והראב"ד גריס: בה"א אין אוכלים אלא בטובה. וכתב, ונ"ל טעמיהו דב"ה משום דגזרו שביעית אטו שאר שבוע, כדי שלא יהא אדם רגיל ליכנס בשדה חבירו³¹ ובפרדסו שלא מדעתו, אבל מן התורה³² מותר,³³ אלא שגזרו³⁴ חכמים מפני תיקון העולם:³⁵ **החמת ב"ש אומרים צרורה עומדת**: פי', החמת שהיא הנוד שאין שוליהן³⁶ תפורין אלא קשורין, צריך שיהיה הקשר ההוא עומד וחזק

21. ר' הלשון בראב"ד; ההגהה במסורת הש"ס אות "יוד" הכרחית, שהרי בבצים לא גמורות אסרו.
22. מה שבסוגריים תלוי בכ"י בין השורות — והוא תוספת ביאור של המחבר (עי' תוספות, ביצה, שם, ד"ה "ביצים גמורות...").
23. נ"ח, ע"א (ועי' תוספות שם, ד"ה "ושוין"). פירוש הראב"ד בפרפרזה.
24. מה שבסוגריים תלוי בין השורות — והוא תוספת ביאור של המחבר.
25. בסוף דברי הראב"ד: קא חשיב... בתרתי.
26. ה"ג.
27. ל"ד ע"א ואילך.
28. במקומו, ובנדה, שם.
29. צ"ל או להוסיף: פירות. גירסת הרע"ב שלפנינו: אין אוכלין בטובה (עי' שינויי נוסחאות, תוי"ט, ומל"ש שם), היא גירסת המחבר — והמלים "פירות שביעית" או "פירוש: פירות שביעית", הן תוספת ביאור משלו.
30. פירוש הרא"ש בפרפרזה (שביעית שם; ובספר פי שנים, שם, ל"ה). בשביעית (שם) הביא בעל מל"ש טעם זה סתם, ובעדיות הביא אחר בשם הרא"ש (ע"ש).
31. בראב"ד נוסף: ובגנתו.
32. שם, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח; ודאי; ובד"ח: [התורה] ודאי.
33. שם נוסף: דכתיב ובשנה השביעית תשמטנה (צ"ל: והשביעית תשמטנה, שמות כ"ג, י"א) ותניא במכילתא (מס' דכספא, פרשה ג', 175), מגיד שהוא פורץ בה פרצות.
34. שם: שגדרו, וכן במכילתא (שם), ואולי מפני שהמחבר קיצר לשון מכילתא, השוה את מדרתו וכתב כלשונו דלעיל: גזרו.
35. אלא... העולם, לשון הראב"ד לפי המכילתא (שם).
36. עי' פירוש הרא"ש, כלים כ"ו ה"ד.

וקיים. וכן אמר ר' מאיר בפכ"ו³⁶ דכלים: צרור³⁷ עולם טמאות: ובה"א
אעפ"י שאינה צרורה: כלומר, אעפ"י שאינה צרורה עומדת, אלא אפי'
 שיהיה³⁸ צרור שעה טמאות. הראב"ד:

ב'

ר' יוסי אומר ששה דברים מקולי ב"ש וג': פי' רש"י בפ"ח
 דחולין³⁹, יש אחרות הרבה, אבל באלו ששה לא היו מודים לו חביריו שי-
 היו ב"ש מקילין וב"ה מחמירין: **העוף עולה עם הגבינה על השלחן**:
 מפריש במסכת חולין⁴⁰, באיזה שולחן אמרו, בשלחן שאוכל עליו, אבל
 בשולחן שסודר עליו את התבשיל כולי עלמא מודו⁴¹ שנותן זה בצד זה
 ואינו חושש: ובה"א לא⁴² **עולה ולא נאכל**: וטעמא דאי שרית לאסוקי⁴³
 עוף וגבינה אתי לאסוקי בשר וגבינה. ופריך בגמר' דהוה ליה גזירה
 לגזירה⁴⁴, דאפילו העלאת בשר בהמה אינו אסור מן התורה⁴⁵ הבישול.
 ומשני אלא שמא יעלה בשר בהמה עם גבינה בתוך אלפס רותח דהוה ליה
 בישול⁴⁶ מן התורה: **תורמין זיתי על שמן וענבים על יין** וג': עיין מ"ש
 בפ"א דתרומות⁴⁷ סי' ד' בס"ד: **הזורע ד' אמות שבכרם ב"ש אומרים**
קידש וג': עיקרה בפ' ד' בכלאים סי' ה' ועיין מה שכתבנו שם בס"ד:
המעיסה ב"ש פוטרין וג': ועיקרה בפ"ק דחלה סי' ו' ועיין שם מה
 שכתבנו בס"ד: **מטבילין בחדלית כדברי ב"ש וג'**: י"ס דגרסי
 בחדלית⁴⁸, פי' המים של גשמים היורדים⁴⁹ מן ההר אל הבקעה ושם הם

37. מכאן ואילך פירוש הראב"ד.

38. בראב"ד ליתא.

39. ר' לעיל הע' 2.

40. פ"ח ה"א. בענין שלחן-שולחן, ר' לעיל פ"א, הע' 146.

41. כולו... מודו ש... תוספת ביאור לפסקא מהמשנה.

42. ר' שנויי נוסחאות למשנתנו.

43. בכ"י נוסף "בשר", והועבר בקולמוס. והכל עד "בשר וגבינה" לשון התלמוד, שם, ק"ד ע"ב.

44. עי' רש"י, שם, ד"ה "מתקיף לה רב ששת".

45. צריך להוסיף: אלא. ברש"י (שם) כתוב: דרך בישול אסרה תורה.

46. שמא... בישול, לשון רש"י, שם, ד"ה "גזירה...".

47. ר' לעיל פ"א הע' 109.

48. זו גירסת הראב"ד; גם הרמב"ם מעדיף אותה: "ועקרו הרדלית ר"ל הר חלש". צוין בקאפי' (מקוות פ"ה ה"ו, תק"ס, הע' 18) ש"הר תלוש" שבדפוס (שם) טעות הוא. ברם זה רק בד"ח כי גירסת ד"ו רפ"ח היא: הר חלוש — וברוב הנוסחאות הר חלש — והיינו: הר דל (כפי תרגומו, ע"ש). עי' פירוש רב האי גאון על סדר טהרות (מקוות, שם) 34; ר"ש ורא"ש (מקוות שם); ורש"י (חולין ל"א ע"ב, ד"ה "חרדלית של גשמים").

49. פי'... היורדים, פירוש הראב"ד בקיצור, ומכאן ואילך — כמעט מלה במלה.

מתקבצים כמו במקוה. ב"ש סברי מטבילין במים היורדים בשיפוע ההר וסופם מחובר למי הבקעה שברגליו, ואעפ"י שאין בתחתית ההר מקום הראוי לטבילה מפני שהמים היורדים מתפשטים לכאן ולכאן ואין בכינוסן ארבעים סאה, ואפי' הכי מטבילין בהם מפני שהם כמו גל שנתלש ראשו מן הים וגו'⁵⁰ שנפל⁵¹ על האדם שהוא טהור, אעפ"י שבנפילתו עדיין לא נחו המים: **וב"ה אומרי' אין מטבילין**:⁵² דסברי⁵³ לא דמו לגל שנתלש, כי הגל שנתלש⁵⁴ ראשו במקום האשבורין ובאים ממקום טהרה וסופו נופל במקום אשבורין, אבל זה סופו למקום אשבורין וראשו מן ההר שהוא שופך למדרון. ומפריש בתוספתא⁵⁵ דמודו ב"ה שאם יש למטה, ברגלי ההר בבקעה,⁵⁶ עגול ארבעים סאה, שהוא מקום הראוי לטבילה שיש בו מ' סאה, רואין את העליונים כאילו הן למטה, דסבר⁵⁷ כמאן דאמר גוד אסיק וגו':⁵⁸ **גר שנתגייר** וגו': עיקרה בספ"ח דפסחים⁵⁹ ע"ש מה שכתבנו בס"ד. ומפריש שם בגמ'⁶⁰ מחלוקת ב"ש וב"ה בגר שמל, אבל ערל ישר' שמל כולי עלמא מודו, אפי' ב"ה⁶¹ מודו, שטובל ואוכל פסחו לערב.⁶² וכתבו התוספו,⁶³ תימה⁶⁴ היכן מצינו שישראל שמל צריך טבילה אפי' מדרבנן, והניחו הדבר בתימה. ושמעתי מהחסיד כמה"ר סולימן וחנא⁶⁵ זצ"ל: דנ"ל דלא קשה דהא ערל ישראל אסור⁶⁶ אפי' בתרומה

50. בראב"ד רפ"א, ר"ץ, וש"ח: וכו' ארבעים סאה; בש"ז ור"ח מוגה: וכו' ארבעים סאה. והמחבר קצרו, וכתב: וגו' (ר' מקואות, שם).
51. שם: ונפל.
52. המחבר משלב פיסקא מהמשנה בפירוש הראב"ד (ע"ש).
53. שם: סברי.
54. כך בראב"ד ר"ץ, ש"ח, ובמובאה שבמל"ש (במקומו); ולפי מה שכתוב להלן — "וראשו מן ההר" — זו גירסה נכונה. ברפ"א וש"ז יש טעות דפוס: משו; ור"ח הוסיפו שיבוש על שיבוש ו"הגיהו": משוך.
55. מקוות פ"ד ה"י (המחבר מביא פירוש הראב"ד בלי התוספתא, ע"ש).
56. ומפריש... בבקעה, בראב"ד: ומשום הכי בעינן שיהיה ברגלי הזוחלין התם.
57. שם: ואתיא.
58. שם: במסכת חגיגה (י"ט ע"א).
59. ר' לעיל פ"ב, הע' 1.
60. פסחים צ"ב ע"א.
61. שלא כדרכו כתב המחבר קו על ה"הא" כסימן קיצור (דבר הרגיל בכ"י) במקום מרכאות בין ביי"ת לה"א.
62. אבל... לערב, לשון התלמוד בתוספת ביאור של המחבר (ע"ש).
63. שם, ד"ה "אבל".
64. דברי הריב"א בפרפזות (ע"ש).
65. כתיב רגיל של המחבר לשם "אוחנא" (ר' הקדמתו, ספר בעלי ברית אברם, ווילנא, תרל"ד, 5). ובעל מל"ש לפסחים פ"ח, ה"ח מביא דבריו בלשון "והחכם הר"ס ז"ל". ועיין מבוא, הע' 142.
66. דנ"ל... קשה... אסור, במל"ש (שם): ונלע"ד... קשי... אסיר.

כדתנן: ⁶⁷הערל וכל הטמאים לא יאכלו בתרומה. ובחגיגה ⁶⁸תנן טבל למעשר, אסור לתרומה; הוחזק לתרומה, אסור לקדש. ⁶⁹וזה הערל יש ⁷⁰כיון שהיה אסור בתרומה עד עתה, אעפ"י שמל צריך טבילה כדי לאכול תרומה, וכ"ש כדי לאכול בקדש עכ"ד: ⁷¹

ג'

ר' ישמעאל אומר: ס"א ר' שמעון ⁷²אומר, וכן [התם] ⁷³בסוף ידיים: ⁷⁴
קהלת אינו מטמא וג': ופי', שגזרו חכמים על ספרי הקדש שיטמאו את הידים כדי שלא יניחו אותם עם התרומה כנודע. ⁷⁵וסברי ב"ש שספר קהלת אינו בכלל ספרי הקדש ואינו בכלל גזרתם לענין זה; ⁷⁶וב"ה סברי שהוא בכלל שאר כתבי הקדש: **מי חטאת שעשו מצותן ב"ש מטהרין** ⁷⁷וג': פירש הראב"ד, שכבר הוזה על האדם ואותה הזאה עצמה נגעה באדם אחר ⁷⁸או בכלים: **הקצח וג'**: הוא הנק' בלערי: ⁷⁹שאנוז, ⁸⁰וג"כ נקרא חבת אלברכה, והוא זרע שחור דק וכ"פ הרמב"ם ⁸¹ובערוך: ⁸²והראב"ד פי' ששמע שהוא הנק' בלערי: ⁸³אלכרוויא, ⁸⁴והוא כמו הכמון, ⁸⁵ארוך

67. יבמות פ"ח, ה"א. במל"ש (שם): דרבנן — ואולי אחד כתב מה שהשני השמיט, וצ"ל: דרבנן כדתנן.

68. פ"ב ה"ו.

69. המשנה בקיצור (ע"ש).

70. ישראל שהוא כמובן כהן. במל"ש, שם, ליתא, ואולי זה תוספת ביאור של המחבר.

71. תירוץ אחר, עי' תוי"ט (פסחים, שם).

72. כך בכ"י קופ', ק', פר', ת' (כנוסח אחר), פר', ג', R221, R220a, פאריס, וקאפ'; וכך הגיה ר' יהוסף אשכנזי (מל"ש, שם). ועי' תוי"ט (במקומו). ובסוף דברי הר"ש (ידיים פ"ג ה"ה). הש' פ"ח הע' 96.

73. המלה תלויה בין השורות.

74. בכל הדפוסים ובכ"י שלפנינו המשנה נמצאת בסוף פ"ג. עי' מבוא עמ' 14.

75. עי' שבת י"ד ע"א.

76. תוספתא ידיים פ"ב ה"ד; מגילה ז' ע"א.

77. העיר בעל מל"ש שבפרה פ"ב, סוף ה"ד, "סתם לן תנא כבית שמאי".

78. בראב"ד ליתא.

79. "בהערבית" — והוא "ערביזים" (וכן להלן), ולא שהמחבר כותב "בלשון ערבי" כאחת בלי סימן קיצור.

80. ברמב"ם ד"ג; שוני; ברפ"א, ר"ץ, ש"ז: שונים; בפאריס ובר"ח: שונים; בקאפ': אלשוניז (ש"כ, ועי' הע' 31).

81. עי' קאפ', טבול יום פ"א ה"ה, תרצ"ג, הע' 19.

82. כך ז', 175, ערך "קצח".

83. עי' לעיל הע' 79.

84. כך בראב"ד: ר"ץ וש"ח; ברפ"א, ש"ז, ור"ח: אלקרוביי"א.

85. כמו הכמון, שם: אלכמון אלא שהכמון.

בצורתו. ואכילתו וריחו קשה, וטעמו יפה ללב.⁸⁶ ב"ש סברי כיון שהוא גופיה לאו בר אכילה הוא, אין לו דין אוכל⁸⁷ לא לענין טומאה ולא לענין מעשרות;⁸⁸ וב"ה סברי כיון שהוא בטעמו⁸⁹ יפה ללב, יש לו דין⁹⁰ אוכל ומקבל טומאה וחייב במעשרות:⁹¹

ד'

ר' אליעזר⁹² אומר שני דברים וג': דם יולדת שלא טבלה: שלא טבלה אחר שבעת ימים לזכר ואחר י"ד יום לנקבה, שאם טבלה בזמן הנזי הוא דם טוהר בלי ספק. וכיון שלא טבלה ב"ה אומרים עדין לא נתפרשה מן הנדות.⁹³ והרי היא כנדה לכל דבריה [מן התורה]⁹⁴ ודמה מטמא לח ויבש⁹⁵ כל זמן שלא טבלה דקסברי ביומי וטבילה תלא⁹⁶ רחמנא: וב"ש⁹⁷ סברי כרוקה וכמימי רגליה: כלומר, שמטמא לח ואינו מטמא יבש. וטעמיהו דביומי תליא רחמנא, ואע"ג דדם טוהר הוא, אפי' הכי רבנן גזור עליו כיון שהיא עדיין טמאה. ומיהו⁹⁸ לא גזור עליה שיטמא לח ויבש כלפני שבעה, דעבוד בה היכרא דלידעו דטומאתו מדרבנן, ולא ישרפו עליו תרומה וקדשים. ואע"ג דגבי דם נכרית⁹⁹ לא אמרי ב"ש הכי אלא

86. בצורתו... ללב, קיצור פירוש הראב"ד.

87. שם, רפ"א וש"ז: יכול. וזה מתוקן בר"ץ, ש"ח, ובר"ח — כגירסתנו.

88. אין... מעשרות, פירוש הראב"ד בפרפרזה.

89. שהוא בטעמו, שם: שהטעם שלו.

90. יש... דין, שם: הוי.

91. ומקבל... במעשרות, שם: לטומאה ולמעשרות. אף שזה פשוט, המחבר מוסיף מלה כאן וכאן ליתר ביאור.

92. נר' שהמחבר מביא פיס' זו מן המשנה, אע"פ שלא פ"י עליה כלום, כדי לקבוע הגירסא. במל"ש כתוב: "מצאתי מוגה ר' אלעזר בלתי יוד וגם במתניתין דבסמוך. וכן הגיה ג"כ הר"ר יהוסף ז"ל." וכן בכ"י ק', פר', ופאריס; ובתוספתא (עדות, ב"פ ה"ח) ד"ו רפ"ב. ובכ"י ק': לעזר. ברם בתוספתא (מהר' צוקרמנדל, שם, ובר"ח), R221, ובתוי"ט (נדה פ"ד ה"ג, ד"ה "וב"ה אומרים לח ויבש"): אליעזר. ובכ"י פר' ג': ליעזר. (חילוף זה רגיל במשנה. ר' אפשטיין "מבוא לנוסח המשנה", II, 80-1162, 1266).

93. דם יולדת... הנדות, פירוש הרמב"ם בקיצור ובפרפרזה.

94. והרי... התורה, תוספת ביאור של המחבר. מה שבסוגריים תלוי בכ"י בין השורות.

95. ודמה... ויבש, ברמב"ם: לפיכך מטמא לח ויבש כדם נדה. (מכאן ואילך פירוש המחבר).

96. לשון התלמוד (נדה ל"ה ע"ב), אלא שהמחבר (ברמב"ם, ע"ש) פירש דברי ב"ה לפני ב"ש.

97. פירוש רש"י (נדה ל"ד ע"א, ד"ה "בית שמאי אומרים כרוקה"), בקיצור ובפרפרזה.

98. מכאן ואילך פירוש רש"י כמעט מלה במלה.

99. ע"י לעיל הע' 26-28.

מטהרי לגמרי, היינו טעמא דהתם¹⁰⁰ גבי נכרית כיון שטמאו מגען ורוקן ומימי רגליהם,¹⁰¹ טהרו דמה לגמרי להכירא, שידעו שטומאת רוקה ומימי רגליה דרבנן ולא ישרפו עליהן תרומה, אבל¹⁰² הכא דרוקה ומימי רגליה טמאין מן התורה, ואין כאן מדרבנן שגזרו אלא דמה לבדו, אעפ"י שהוא דם טוהר, הילכך גזרו בו ושירו¹⁰³ שאינו מטמא יבש להכירא, שלא ישרפו עליה טהרות. וטעמייהו דב"ש כדפי', דביומי תלה רחמנא, לא בטבילה. דסברי ב"ש שהטבילה אינה אלא להתירה לבעלה, אבל לא שנחשוב דם טוהר טמא מפני שלא טבלה.¹⁰⁴ אמנם קשה, דר' אליעזר אמר ב' דברים מקולי ב"ש וג', ולא קא מפריש אלא אחת. ואפשר שיובן ממה שאמרו בגמרי¹⁰⁵ דהא דקתני מתני' ומודים ביולדת בזוב שהוא¹⁰⁶ מטמא לח ויבש, מיירי ביולדת בזוב כשעברו ימי לידה ועדיין לא ספרה אחריהם ז' נקיים, וה"ק: אע"ג דאמרי ב"ש ביולדת גרידתא כרוקה וכמימי רגליה, מודים ביולדת בזוב שלא ספרה, דכל זמן שלא ספרה זבה היא, ואם ראתה דם, מטמא לח ויבש כשאר דם הנדה. אבל ביולדת בזוב שעברו עליה ימי לידה, וספרה ז' נקיים ולא טבלה וראתה, סברי ב"ש דמן התורה דמה טהור כמו ביולדת גרידתא, דסברי ביומי תלה רחמנא,¹⁰⁷ והא מלו לה ימי הטומאה וימי הספירה שהרי ספרה, אבל¹⁰⁸ חכמים גזרו על דמה שיטמא לח ולא יביש, כנז' לעיל ביולדת גרידתא. אמנם ב"ה¹⁰⁹ לשיטתן דסברי ביומי וטבילה תלה רחמנא, וכיון שלא טבלה דמה טמא מן התורה¹¹⁰ כטומאת¹¹¹ לידה, דהוי אב הטומאה.¹¹² וכפי זה האי דקתני דם יולדת שלא טבלה וג', בזה כלל השני דברים דקולי ב"ש וג', או דם יולדת גרידתא או דם יולדת בזוב שלא נחסר לה אלא הטבילה.¹¹³ ואפשר נמי שהדבר השני הוא מה שמפריש בבא דבתר הכי, וזה יותר נכון:

100. אחרי דילוג חזר המחבר לפירוש רש"י.
101. ברש"י נוסף: ואיכא הרחקה טובא הלכך.
102. אחרי דילוג בפירוש רש"י, הביא המחבר דבריו בפרפרזה.
103. גזרו בו ושירו, שם: גזור ושיוור בה.
104. שלא ישרפו... טבלה, תוספת ביאור של המחבר.
105. שם, ל"ה ע"ב.
106. כלומר, הדם (עי' מל"ש, נדה פ"ד ה"ג).
107. עי' רש"י, שם, ד"ה "בית שמאי לשיטתן".
108. בכ"י יש שבוש לפני ה"אלף".
109. פירוש רש"י, שם, ד"ה "ובית הלל לשיטתן".
110. מן התורה, תוספת ביאור של המחבר.
111. בכ"י יש כתב מחוק אחרי מלה זו, ונראה שכתב תחילה "הזב".
112. עד כאן לשון רש"י.
113. לא מצאתי חבר לפירוש זה.

ה'

ארבעה אחים שנים מהם נשואין שתי אחיות וג': עיקרה בריש פרק שני¹¹⁴ דמסכת יבמות, ועיין מה שכתבנו שם בס"ד:

ו'

עקביא בן מהללאל העיד ד' דברים וג' שער פקודה: וי"ס דגרסי שער פקידה.¹¹⁵ עקביא בן מהללאל: שמו גדול מרבן¹¹⁶ ולפי שהיה גדול בדורו, לזה אפי' שהם היו רבים והוא יחיד, כמעט היה מכריע את כולם. ולזה היו דבריו קשה להם שלא היו יכולים לקבוע הלכה כמותן. ולא היה נחשב כיחיד לפני הרבים, ולזה היו אומרים לו עקביא חוזר כך וג', ונעשך אב בית דין לישראל. כלו', ראוי אתה להיות אב ב"ד מצד עצמך וחכמתך, אמנם לפי שאתה בר פלוגתינו מזאת הסברה נמנענו לעשותך: א"ל **מוטב לי להקרא שוטה כל ימי:** פי', לפי שמי שיראה וישמע, שאחד כנגד כל הרבים ואינו חוזר להורות להם לפי שאחרי רבים להטות, יאמרו שודאי אינו שלם בשכלו, שאם היה שלם בדעתו לא היה חולק במקום שאין דבריו מועילים. וז"ש מוטב לי להקרא שוטה כל ימי [והוא לפי ששמע מהמרובים כדלקמן לזה עמד בדבריו]:¹¹⁷ **ולא ליעשות שעה אחת רשע וג':** אעפ"י שח"ו שהם לא היו ממנים אותו אב ב"ד כדי שיחזור כדפי', אפי' הכי כיון שאין כוונתו לחזור מסברתו אלא ע"ת¹¹⁸ שימנהו, כנראה שלאהבת הכבוד והמעלה חזר בו, אבל הם אין כוונתם לעשותו רשע אלא כדפי': הוא היה מטמא שער הפקידה:¹¹⁹ ל"מ¹²⁰ מי¹²¹ שהיתה בו בהרת [כגריס]¹²² ובה ב' שערות לבנות¹²³, והלך ממנה¹²⁴ כחצי גריס, והניחה שער¹²⁵ לכן במקום הבהרת¹²⁶ בפקדון ואח"כ חזרה, דכיון

114. אצלנו פ"ג. ר' מבוא עמ' 14.

115. ר' מבוא עמ' 14 והע' 91.

116. פרפרזה, והסדר הרגיל הוא: גדול מרבן שמו (אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין,

"אגרת שנית", 125). ועי' תוספתא, סוף עדיות.

117. מה שבסוגריים תלוי בין השורות.

118. על תנאי.

119. עי' לעיל הע' 115.

120. לא מבעי.

121. לשון המשנה, נגעים (ע"ש).

122. המלה תלויה בין השורות. (מקום הגריס: שלשים ושש שערות, נגעים פ"ו ה"א).

123. ליתא שם, פ"ה ה"ג, וזה תוספת ביאור.

124. שם: הימנה.

125. והניחה שער, שם: והניחו לשער.

126. עד כאן לשון המשנה — ומתוך אשגרה (ע"ש) נוסף בכ"י "וחזור" והועבר בקולמוס.

שהניחה חצי הגריס ממנה קרינן בה, והיא הפכה.¹²⁷ אלא אפי' שהלכה הבהרת כולה, ג"כ זה נק' שער הפקידה לעקביא וטמא. לפי שלכך נקרא שער הפקידה, שהבהרת הפקידה אותו והלכה לה עד שתחזור.¹²⁸ והוא מפריש והיא הפכה, שאינו חוזר על הבהרת הפרט¹²⁹ אלא לבהרת בכלל, וירצה שהבהרת הפכה אותו. ולזה כשבאה הבהרת השנית טמא, לפי שגם הראשונה שהפכה אותו, בהרת היא שהפכה אותו: **וחכמים מטהרים:** לפי שאומרים שמלת והיא, על זה הבהרת הפרט. וס"ל הבהרת עצמו הפכתו, ולא שהפכה אותו בהרת אחרת,¹³⁰ שאין זה השער סימן טומאה בבהרת השנית. וכן ג"כ אומרים בספרי¹³¹ שמלת היא מורה על כלה ולא על חלק ממנה.¹³² ולזה צריך שהבהרת השלימה הפכה שער לבן, אמנם אם לא נשאר מהבהרת ההופכת אותו אלא חצי גריס לבד אינו סימן טומאה: ור"ש¹³³ פירש, שער פקודה מלשון ויפקד המלך פקידים:¹³⁴ **ודם הירוק:** האי ירוק היינו כאתרוג ולא ירוק ככרתי, דאין זה נוטה לאדמימות. וסתם ירוק כן הוא, כדאמרי' בלולב הגזול¹³⁵ ירוק ככרתי, מכלל דסתם ירוק לאו הכי הוא, תוספות:¹³⁶ **הוא היה מתיר שער בכור בעל מום וג':** בפ"ד¹³⁷ דבכורות¹³⁸ מפריש, מתני' מיירי שכבר¹³⁹ התירו מומחה ואח"כ תלש ממנו שער או שנשר. רבנן סברי, אעפ"י שהכל מותר, שהרי הוא מותר לשוחטו וליהנות מעורו ומצמרו, אפי' הכי גזרינן דילמא אתי לשהויי להווא בכור לצורך גזותיו ומחיים ודאי אסור לגזו אותו.¹⁴⁰ א"נ שמן התורה אסור להשהותו יותר משנה.¹⁴¹ ועקביא סבר לא גזרינן,

127. ויקרא י"ג, י' (ר' תורת כהנים, תוריע, פרשה ג' ס"ב ע"ד).
128. שהבהרת... שתחזור, עי' רמב"ם כאן ובנגעים, שם.
129. כלומר, על הבהרת המיוחדת, היינו החוזרת.
130. לשון תורת כהנים (שם): שהפכתו היא לא הפכתו חבירתה.
131. בשם ספרי הוא כולל גם ספרא, (ר' אפשטיין, "מבואות לספרות התנאים", 703). להלן הוא כותב "ת"כ" (פ"ו ה"ב הע' 26).
132. לשון תורת כהנים (שם): שהפך כולה את כולו לא שהפכה כלה את מקצתה.
133. נגעים פ"ה ה"ג.
134. אסתר ב', ג'.
135. סוכה ל"ד ע"ב.
136. נדה י"ט ריש ע"ב.
137. אצלנו פ"ג.
138. כ"ה ע"ב.
139. זה פירוש הראב"ד.
140. שם, נוסף: ולעבוד בו.
141. שמן... משנה, תמצית פירוש הראב"ד (ע"ש).

הילכך הכל מותר. אבל אם מת,¹⁴² דברי הכל אסור, דדוקא¹⁴³ בששחטו¹⁴⁴ הוא דשרי עקביא, כדמוכח התם.¹⁴⁵ ור' יוסי פליג התם ואמר, דאפי' במת נמי שרי עקביא כיון דהתירו מומחה הכל מותר.¹⁴⁶ אבל בששחטו, דברי הכל מותר: הוא היה אומר [אין]¹⁴⁷ משקין את הגיורת ואת¹⁴⁸ המשוחררת וג': בספרי¹⁴⁹ יליף לה מכי תשטה אשתו.¹⁵⁰ פי', כלו',¹⁵¹ עכשיו היא¹⁵² שוטה תחתיו ולא שכבר שטתה כל ימיה, כלומ' מאחר שהוא יודע בה שהיא למודה לזנות כבר נכנס¹⁵³ על דעת כן. ואין ראוי לומר בו, ועבר עליו רוח קנאה.¹⁵⁴ ורבנן סברי, אשה תחת אשה,¹⁵⁵ מכל מקום: אמרו לו מעשה בכרכמית: פי' רש"י¹⁵⁶ כך שמה או ע"ש מקומה: וא"ל דוגמא השקוה: פי' רש"י¹⁵⁷ על שהיו¹⁵⁸ דומים לה¹⁵⁹ הם השקוה, שהיו שמעיה ואבטליון מבני בניו של סנחריב כדאמר' בגיטין¹⁶⁰ בפ' הנזקין: וכן משמע בירושלמי דמועד קטן¹⁶¹ כפי' רש"י. דקאמר התם, מאי דוגמא, דכוות'.¹⁶² תוספות:¹⁶³ ונדהו ומת בנדויו וג': מפריש בפ"ג דברכות,¹⁶⁴ מכאן דמספר אחת¹⁶⁵ מטתו של ת"ח חייב נידוי: א"ר יהודה ח"ו וג': ובמסכת ברכות גריס דתנן א"ר יוסי¹⁶⁶ חס ושלום שעקביא וג':

142. אם מת, שם: הכא דמת.
143. זה נראה כתוספת ביאור של המחבר.
144. שם: דבשחטו.
145. כאן המחבר דולג על שתי שורות בראב"ד.
146. ור' יוסי... מותר, לשון הראב"ד בשינויים קלים.
147. המלה תלויה בין השורות.
148. כנראה אין המחבר גורס "שפחה" אחרי מלה זו (עי' בשנויי נוסחאות).
149. במדבר, פרשת נשא, 4, ע"ב.
150. במדבר ה', י"ב.
151. בספרי... כלו', פירוש הראב"ד בפרפרזה.
152. בראב"ד רפ"א וש"ז: שהוא; בר"ץ, ש"ח, ור"ח: שהיא.
153. שם נוסף: בה.
154. במדבר ה', י"ד.
155. יש לומר: אישה (שם, שם, כ"ט).
156. ברכות י"ט ע"א, ד"ה "בכרכמית".
157. שם, ד"ה "דוגמא השקוה".
158. כגירסת רש"י לפנינו, ולא כהגהות הב"ח (שם).
159. כהגהות הב"ח (שם).
160. נ"ז ע"ב.
161. פ"ג ה"א, פ"א ע"ד.
162. בכ"י חסר סימן הקיצור.
163. ברכות, שם, ד"ה "דוגמא השקוה".
164. שם.
165. צ"ל: אחר.
166. עי' דקדוקי סופרים, ברכות, שם, 90, אות צ'.

שאין העזרה¹⁶⁷ **ננעלת מפני כל אדם מישראל**: ובברכות¹⁶⁴ גריס שאין עזרה ננעלת על כל אדם בישראל, וכן גריס בפסחים¹⁶⁸ פ"ה.¹⁶⁹ ואפשר לומר שרבי יהודה מייתי ראייה ממה שמצינו שלא היתה ננעלת העזרה מאיליה ע"ד¹⁷⁰ נס, כדפי' בפסחים פ"ה דף ס"ד,¹⁷¹ עליו ראייה שלא חטא לפני המקום ולא נתנדה שכמו שהוא מנודה למטה כך הוא מנודה למעלה. ואחר שמצינו שהיו דלתות העזרה ננעלות עליו, וג"כ מהנראה לעינים¹⁷² שלא היה שלים¹⁷³ בדורו בחכמה וחסידות כמוהו, מזה יתחייב שא"א לנדותו אחר שאין בדורו גדול ממנו, הרי לך ב' ראיות גדולות שח"ו א"א לומר שנתנדה: **ואת מי נידו אליעזר בן חנוך**: ובמסכת ברכות¹⁷⁴ גריס אליעזר בן חציר:¹⁷⁵ **שפקפק בנ"י**: פי' ולזל בחכמים שתקנו נטילת ידים, רש"י¹⁷⁶.

ד'

בשעת מיתתו אמר לבנו וג': הטעם שלא צוהו לחזור בו אלא בשעת מיתתו, אפשר לומר, לפי שבנו קבל ממנו והוא היה רבו מסתמא, ובעוד היות אביו בחיים אין ראוי לעשות ולהורות הפך סברת רבו בפניו. וגם אינו כבוד לרב בעצמו לכבוש את המלכה עמו בבית,¹⁷⁷ ולזה לא צוהו לחזור אלא בשעת מיתתו: **אני שמעתי מפי המרובים וג'**: כתב הראב"ד, נראה כי הראשונים היו מחצה ומחצה ולא הכריעו ב"ד דברים הנז' והוא שמע מהמחצה, והם שמעו מהמחצה האחר, ולזה כל א' עמד בשמועתו. אי נמי, עקביא היה אומ' שהוא שמע מן הרוב והם היו אומרים שהם שמעו מן הרוב ולא הוא:¹⁷⁸ **א"ל אבא פקוד עלי חביריך**:¹⁷⁹ פי' שינהגו בי כבוד. ואפשר שא"ל אלו הדברים, לפי שאמר למעלה שא"ל חביריו חזור כך וג' ונעשך אב ב"ד. ולזה א"ל בנו, אחר אשר אתה מצוה אותי לחזור בי,

167. ר' שינויי נוסחאות למשנתנו. ולהלן גם בנוסח המחבר "עזרה".

168. בכ"י יש דיטוגרפיה באות הראשונה.

169. ס"ד ע"ב.

170. על דרך.

171. שם.

172. צ"ל: לעינים.

173. ר' מבוא הע' 126.

174. י"ט ע"א.

175. עי' דקדקי סופרים (ברכות, שם), 90, אות ק'.

176. קיצור ופרפרזה (שם, ד"ה "אלעזר בן חנוך שפקפק").

177. אסתר ז', ח'. והיא מליצה ע"פ פסחים ק' ע"א ומקבילות.

178. נראה... הוא, פירוש הראב"ד בפרפרזה (ע"ש).

179. ע' שנויי נוסחאות, במקומו.

צוה אותם והודיעם הענין כדי שינהגו בי כבוד כאשר אמרו לך: **א"ל**¹⁸⁰ **מעשיך יקרבוך וג'**: כלומר, שלא רצו לכבד¹⁸¹ אותי מפני שאחזור בי, אלא עיקר הכבוד הוא מצד מעשי וחכמתי, כמו שזכרנו למעלה, לא מצד שאחזור בי ונעשה רצונם:

הדרן עלך פרק קולי ב"ש בס"ד

פרק ששי בס"ד

רבי יהודה בן בבא העיד וג' שממאנים וג': עיין מה שכתבנו בפי"ג דיבמות סי' ז'.¹ ועיין מה שכתבנו שם בפרקא בתרא² בס"ד: ועל יין בן מ' יום: [וקמ"ל]³ אעפ"י שלא נקרא תוסס אלא עד שלשה ימים,⁴ מ"מ לענין נסוך בעינן נסך שכר,⁵ יין המשכיר,⁶ ובן מ' יום כבר הוא משכיר.⁷ ואפשר לומר שזאת העדות של יין שהעיד, הוא מפי שמועה שקבל מרביתו, דעד ארבעים יום אינו משכיר, ולא מפי המעשה שראה שעשו כך. דדילמא אפי' בן שלשים יום נמי הוא משכיר כיון שאינו תוסס, אלא כדאמרן שכך קבל מפי השמועה בפי', שאינו כשר אלא עד מ' יום, לא פחות. וכן כתב הראב"ד ז"ל בסיפא גבי תמיד של שחר שקרב בארבע שעות, וז"ל: ונ"ל האי עדות⁸ דתמיד מפי השמועה העיד כן,⁹ לא¹⁰ מפי מעשה. שאם ראה תמיד שקרב בד' שעות, מאי סהדותיה, דילמא כי אשתהי נמי לחמש שעות או לשש שעות הו"ל מקרבי ליה, עכ"ל:

180. לפנינו נוסף "לאו".

181. ר' מבוא הע' 126.

1. אין לנו פירושו לנשים.
2. זה מוסב על הרבר השני "ושמשיאין את האשה ע"פ עד אחד" וכונתו לפרק ט"ז ה"ז, ור' להלן פ"ח ה"ב.
3. כתוב למעלה מן השורה.
4. ר' ע"ז ל' ע"ב ורש"י ד"ה יין.
5. במדבר כ"ח, ז'.
6. כן כתב גם רש"י לבמדבר שם ועי' סוכה מ"ט ע"ב ורשב"ם לב"ב צ"ז ע"ב ד"ה "יין קוסס".
7. אעפ"י... משכיר, פירוש הראב"ד. מכאן ואילך דברי המחבר.
8. בראב"ד רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: עורות — ומוגה בר"ח כגירסתנו.
9. שם ליתא.
10. שם: ולא.
11. שם: הם הכי = הכי נמי, כסגנון של הגאונים. וכ"ה בהשגת הראב"ד, פ"ד מהלכות

ב'

העידר ר' יהושע ור' נחוניא וג' על אבר מן המת שהוא טמא:
 שיש¹² עליו בשר כראוי דהיינו כדי להעלות בו ארוכה, מטמא באהל ואעפ"י שאין עליו כזית בשר. והכי איתא במשנת כלים¹³ ואהלות¹⁴, שאם יש בו כזית בשר הוא טמא לכ"ע ואפי' שאינו אבר. וכן לטמא במגע ובמשא הוא טמא לכ"ע אפי' שאינו אבר שלם אם יש בו עצם כשעורה לכ"ע¹⁵:
שר' אליעזר אומר לא אמרו אלא אבר מן החי: והוא שיש עליו בשר כראוי.¹⁶ אבל אבר מן המת לר"א כשאין בו כזית בשר, אינו טמא אפי' יש בו כזית עצמות¹⁷: **דבר אחר מרובה טומאת החיים:** דהיינו הזב: **מטומאת המתים שהחי עושה**¹⁸ **משכב ומושב** וג': שאם היו תחתיו מאה¹⁹ בגדים, זה למעלה מזה²⁰, וישב הזב על העליון כולן²¹ טמאים משכב. פי', שכולן אב הטומאה לטמא אדם לטמא בגדים.²² ואין חילוק בין המשכב התחתון הסמוך לקרקע ובין העליון הסמוך לגופו, כלן אב הטומאה²³ כנו': **ועל גביו מדף** וג':²⁴ כלו', שכל הכלים אשר על הזב כולו ראשון לטומאה לבד. ואין חילוק בין הבגד הסמוך לגופו ומלמעלה ובין הבגד העליון כנגד הרקיע, כולן אינם מטמאים אלא טומאת מדף, [פי']²⁵, טומאה קלה. שכולן ראשון לטומאה, לא לטמא אדם אלא לטמא אוכלין ומשקין. ויליף לה בת"כ²⁶ מדכתי', כל כלי עץ,²⁷ אשר יגע בו הזב,²⁸ ישטף וג'. ומה²⁹ בא ללמדנו שאם בא ללמדנו שאם יגע בו הזב יטמא [במגע

תרומות ה"ט בדפוס קושטא. (זה שמעתי מפי פרופ' ליברמן, ועי' בהערותיו ל"חסדי דוד" בתוספתא סוף טבול יום).

12. פירוש הראב"ד.

13. פ"א ה"ה.

14. פ"א ה"ח; פ"ב ה"א.

15. לטמא... לכ"ע, פירוש ר' יהוסף אשכנזי (עי' במל"ש במקומו).

16. והוא... כראוי, פירוש הראב"ד.

17. שאין עצמות מטמאות באהל אלא ברובע.

18. יש למלה זו דיטוגרפיה בכ"י.

19. כאן מתחיל פירוש הרמב"ם.

20. ברמב"ם כ"י פאריס, ד"ג, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וד"ח נוסף: מחבירו, ועי' קאפ', שכ"ד,

הע' 12.

21. הזב... כולן, קיצור פירוש הרמב"ם.

22. פי'... בגדים, תוספת ביאור של המחבר.

23. ואין... הטומאה, דברי הרמב"ם בפרפרזה (כלן-כולן, ר' לעיל פ"א הע' 146).

24. טומאת מדף מפורשת ברמב"ם לפני טומאת משכב ומושב (ע"ש).

25. המלה תלויה בין השורות.

26. מצורע, פרשה ג', ע"ו ע"א. ועי' נדה ל"ב סוף ע"ב.

27. ויקרא ט"ו, י"ב.

28. אשר... הזב, תוספת ביאור של המחבר.

29. מכאן ואילך תורת כהנים בפרפרזה.

הזב],³⁰ אינו צריך שהרי [כבר]³¹ כתי', והנוגע בבשר הזב יכבס בגדיו.³² פי', שמי שנוגע בו הזב הוא מטמא בגדים שהם א' מכלי שטף, וכ"ש שהזב בעצמו מטמא במגעו כלי שטף. אלא לא ללמד [כל כלי עץ]³³ אלא לעליונו של זב, כל' כלים שעליו. [ומלת]³⁴ וכל, לרבות אוכלין ומשקין. ור"ש³⁵ כתב אוכלין ומשקין שבתוך כלי שעל גבי הזב, שרואין אותן כאילו הן נוגעין בזב: **מה שאין המת מטמא**: וכתב הרמב"ם³⁶ ויליף לה מדכתיב, וכל המשכב אשר ישכב עליו הזב.³⁷ שאין צריך לחזור ולומר הזב דביה קא משתעי קרא, אלא לומר הזב יש בו חומרא זו ולא המת. שאם שמו תחת המת או למעלה ממנו מאה בגדים, אין טמא מהם אלא ג' הסמוכים אליו לבר, והם לפי שנגעו במת, לפי שנגע השני בראשון, והשלישי לפי שנגע בשני, והשאר טהורי' בין מלמטה בין מלמעלה. וכתב ר"ש³⁸ [ז"ל]³⁹ מה שאין המת מטמא, דמתחתיו אפי' שתהא⁴⁰ טומאה בוקעת ויורדת, מ"מ אין משכב ומושב שתחתיו מטמא אדם לטמא בגדים. אבל על גביו מדף קשה, דמת נמי קא מטמא לטמא אוכלין ומשקין, דהא טומאה בוקעת ועולה. ויש לפרש כגון עלייה מפסקת. שאם המת בעלייה ומשכבות ומושבות בבית עד שמי קורה, והנסרים⁴¹ נכפפין מכובד המת ומכבידין על המשכבות, או שהמת בבית סמוך לשמי קורה והמשכבות בעלייה, ונכפפין הנסרים של עלייה מכובד המשכבות ומכבידין על המת, כל כהאי⁴² גונא בזב טמא מתחתיו לטמא אדם לטמא בגדים ועל גביו לטמא אוכלין ומשקין. ובמת בין מתחתיו בין מעל גביו טהור כנז.⁴³ אי נמי כגון אבן גדולה או נסר גדול שהמת מצד אחד והמשכב מצד האחר, זה שלא כנגד זה, עכ"ל.

30. הכתוב בסוגריים תלוי בין השורות.

31. המלה תלויה בין השורות.

32. ויקרא ט"ו, ז'.

33. הכתוב בסוגריים תלוי בין השורות.

34. המלה תלויה בין השורות.

35. זבים פ"ד ה"ו.

36. פירוש הרמב"ם בקיצור ובפרפרזה.

37. ויקרא ט"ו, ד'.

38. זבים, שם, ד"ה "מה שאין המת מטמא".

39. ר"ת אלו תלויים בין השורות בכ"י.

40. שם: תהא.

41. שם: הנסרים.

42. כל כהאי, שם: כי האי.

43. שם ליתא.

ג'

כזית בשר הפורש מאבר מן החי וג': הכל⁴⁴ מודים שאבר מן החי דינו בטומאה כדין המת בעצמו מן התורה דכתי', ובחלל חרב או במת,⁴⁵ שאין הכוונה בהרוג בחרב, לפי שאין הפריש בין ההרוג בחרב או באבן וכיוצא, אלא מדקאמר בחלל חרב היינו באבר שהפריד החרב מן החי.⁴⁶ והשווהו הכתוב למת עצמו, שהאבר השלם מן המת⁴⁷ שוה למת שמטמא באהל ובמגע ובמשא, וכל התנאים מודים בזה. אבל פליגי כשפירש מאבר מן החי כזית בשר, ר' אליעזר מטמא אפי' באהל, ור' יהושע ור' נחוניא מטהרי' מלטמא באהל, אבל במגע ובמשא לא פליגי דמטמא כדמפר' טעמייהו לקמן, [כן כתב הראב"ד.⁴⁸ אבל מדברי הרמב"ם בחיבורו⁴⁹ משמע דכזית בשר מאבר מן החי טהור לגמרי לר' יהושע, וכן משמע בשלהי העור הרוטב⁵⁰ מדברי רש"י,⁵¹ ור"ש פ"ב⁵² דאהלות. ומתוספתא⁵³ משמע דכברי הראב"ד].⁵⁴ **עצם כשעורה הפורש מאבר מן החי וג':** הכא נמי הכל מודים בעצם כשעורה מן המת שמטמא במגע ובמשא ולא באהל.⁵⁵ אמנם, עצם⁵⁶ כשעורה הפורש מאבר מן החי קא מיפלגי. ר' נחוניא מטמא במגע ובמשא כמו עצם כשעורה הפורש מן המת, ור' אליעזר ור' יהושע מטהרין שאינו מטמא כלל כדמפרשי טעמייהו לקמן: **א"ל לר' אליעזר מה ראית לטמא כזית בשר הפורש מאבר מן החי:** כלו', כיון שאין לו תורת אבר מן החי שאין אבר מן החי מטמא אלא א"כ יש בו בשר וגידין ועצמות,⁵⁷ א"כ כזית [בשר הפורש]⁵⁸ מן אבר מן החי הוי כאלו פורש מן החי שהוא טהור. והשיב להם ר' אליעזר דלא יליף אלא מן המת עצמו, וז"ש: **אמי להם מצינו וג', מה המת כזית בשר וג', אף אבר**

44. פירוש הרמב"ם בקיצור ובפרפרזה.

45. במדבר י"ט, ט"ז.

46. נזיר נ"ג סוף ע"ב. פירוש הרמב"ם שבדפוס משובש כאן (עי' קאפ', שכ"ה הע' 21).

47. ברור שצ"ל: החי — שהרי על אבר מן המת רבי אליעזר אינו מודה (עי' לעיל ה"ב).

48. שרבי יהושע ורבי נחוניא מטהרין באהל — ולא במגע ובמשא.

49. הלכות טומאת מת פ"ב ה"ו.

50. צ"ל: והרוטב.

51. חולין קכ"ט ע"ב, ד"ה "מת האדם הבשר", וד"ה "האבר מטמא משום אבר מן החי".

52. ה"ה, ד"ה "שחטר עצמו".

53. סוף פ"ב דעדיות.

54. הכתוב בסוגריים נמצא בצד הגליון.

55. עי' כלל שני שברמב"ם, (קאפ', שכ"ו, והע' שם).

56. פירוש הראב"ד עם תוספת ביאור של המחבר (ע"ש).

57. לשון ספרי (חקת, פסקא קכ"ז, 165): מה המת כזית... אף אבר מן החי כזיתו —

בשר וגידים ועצמות (עי' רמב"ם, הלכות טומאת מת פ"ב ה"ג, וכסף משנה, שם).

58. מלים אלו תלויות בין השורות.

מִן הַחַי כּוֹזֵית בֶּשֶׂר וְגו', טמא: א"ל לא אם טמאת וגו': כלומר, והרי לגבי עצם כשעורה אין אתה עושה באבר מן החי כמת שלם, ולמה גבי כזית בשר אתה יליף מן המת ולא גבי עצם כשעורה: א"ל לר' נחוניא וגו': הקושיא עצמה שהקשו לר' אליעזר בכזית בשר הקשו לר' נחוניא בעצם כשעורה, וג"כ תשובת ר' אליעזר גבי כזית מאבר מן החי שהוא יליף לה מהמת, והיא⁵⁹ בעצמה תשובת ר' נחוניא גבי עצם כשעורה. וכן הקושיא שהקשו לר' אליעזר ולא השיבו על קושייתם. ולזה הפסיק בדברי ר' אליעזר, היל"ל⁶⁰ אמרו לר' אליעזר מה ראית לחלק קודם שידברו לר' נחוניא. אלא לפי שהקושית⁶¹ ר' אליעזר ותשובתו דומה לקושיית ר' נחוניא בתשובתו, לזה סמכם יחד: אמרו לו לר' אליעזר מה ראית לחלוק מדרתיך וגו': כלומר, מאחר שאתה למד כזית בשר מן המת השלם, תלמוד ג"כ עצם כשעורה מן המת השלם, ויהיה טמא בשניהם: אמר להם מרובה טומאת בשר מטומאת עצמות⁶² וגו': ולזה יחייב שהבשר שטומאתו חמורה, נליף ליה מהמת השלם. אמנם העצם שאין טומאתו חמורה, לא נליף מן המת. ובזה ג"כ השיב להם קושייתם הראשונה⁶³ והוא מבואר: דבר אחר אבר שיש עליו בשר כראוי וגו': פירש הראב"ד⁶⁴, אבר מן החי שיש עליו בשר כראוי מטמא לגמרי. חסר הבשר, אעפ"י שאינו מטמא באהל, מטמא במגע ומשא. חסר העצם, טהור לגמרי, ואעפ"י שיש בו שיעור כשעורה ובזה כשעורה שניהם טהורים. ר' אליעזר לטעמיה דאמר עצם כשעורה הפורש מאבר מן החי טהור לגמרי: והרע"ם⁶⁵, פי' דבריו הכסף משנה⁶⁶ ברפ"ב⁶⁷ דט"מ, דאבר שיש עליו בשר דקאמר ר' אליעזר, היינו באבר מן המת, דאילו באבר מן החי אם חסר מהעצם כל שהוא טהור לגמרי אעפ"י שכל הבשר קיים מפני שבשר הפורש מן החי טהור, אבל אם חסר מבשרו, אם נשאר מן הבשר כדי לעלות ארוכה, מטמא במגע ובמשא ובאהל, ואם לאו, מטמא במגע ובנושא ואינו מטמא באהל: אמרו לו לר' חנינא⁶⁸ מה ראית וגו': כמו הקושיא שהקשו לר' אליעזר וגו': אמר להם מרובה טומאת העצמות

59. נר' שצ"ל: היא.

60. כלומר, שמסדר המשנה היה לו לומר.

61. צ"ל: שקושית (קושית - קושיית, ר' לעיל פ"א הע' 146).

62. בשר... עצמות, ברוב הנוסחאות: הבשר... העצמות (ברם עי' בשנויי נוסחאות).

63. כלומר, מה ראית לטמא כזית בשר הפורש מאבר מן החי.

64. פירשו מלה במלה.

65. ד"ה "אבר שיש עליו בשר כראוי" (ועי' תוי"ט, ד"ה "חסר הבשר טמא").

66. כלומר, פרש בעל הכ"מ את דברי הרע"ב.

67. צ"ל: ברפ"ג (דהלכות טומאת מת) וכך בתוי"ט (ד"ה "חסר העצם") — שהמחבר העתיק את לשונו.

68. אף שלא הובא חילוף השמות "נחוניא - חנינא" "במבוא לנוסח המשנה" (II 1162

מטומאת בשר וג': ולזה בעצמות שטומאתם חמורה נליף מהמת אבל הבשר שאין טומאתו חמורה כעצמות [לא]⁶⁹ נליף מן המת כנז': **שהבשר הפורש מן החי טהור ואבר הפורש ממנו והוא כברייתו טמא:** פי', אעפ"י שהוא כחוש הרבה שאין בו בשר, אם הוא כברייתו שלא נחתך מבשרו כלום, הוא טמא כיון שיש בו עצם, ש"מ שמרובה טמאת עצם מטומאת בשר: **דבר אחר כל בשר המת שהוא פחות מכזית וג':** פי', אפי' יש כאן כל בשרו של מת שלם ואין בו כזית, הוא טהור. אבל עצמות, אעפ"י שאין בכל העצמות של מת אחד כאן אלא רוב הבנין או רוב המנין,⁷⁰ הם טמאים אפי' הם מעט. הרי ראינו שמרובה טומאת⁷¹ עצמות מטומאת בשר: **אמרו⁷² לר', יהושע מה ראית לטהר בשניהם:** פי' הראב"ד כלומר, למה לא תלמד מה שהופרש מאבר מן החי ממה שהופרש⁷³ ממת שלם, והלא אבר מן החי כמת שלם לכל דבר. אמר להם אם אמרתם במת השלם שיש בו רוב ורובע וג' תאמרו בחי שאין בו אחת מכל אלו, הילכך אין לנו להשוות בשר הפורש מאבר מן החי, ועצם כשעורה הפורש ממנו, למה שפורש מן המת.⁷⁴ וזו בעצמה [קושיא]⁷⁵ לר' אליעזר ולר' נחוניא דאין להם ללמוד מן המת כנז': ובתוספתא⁷⁶ איתא דר' יהושע לא יליף אלא מן החי. והכי יליף, ומה החי שיש בו רמ"ח איברים, עצם ובשר הפורשים ממנו טהורים; אבר מן החי שאין בו רמ"ח אברים, אינו דין שיהא עצם או בשר הפורשים ממנו טהורים:⁷⁷

הדרן עלך פרק ר' יהודה נ' בבא בס"ד

ור' 1269), הוא אינו נדיר אצל חז"ל. כדוגמתו, ר' דקדוקי סופרים, מגילה כ"ח ע"א, 72, אות ד'; "שמחות", מהדורת היגער, פרק ד' ה"ט, 122, שנויי נוסחאות, שורה 61 (הש' להלן פ"ז ה"ט).

69. המלה תלויה בין השורות.

70. בכ"י נוסף "לו" ונמחק.

71. בכ"י נוסף "בשר" ונמחק.

72. כך בכ"י פרי"ג, ובכל שאר הנוסחאות נוסף: לו.

73. שהופרש... שהופרש, בראב"ד: שפורש... שפורש.

74. עד כאן פירוש הראב"ד בקיצור.

75. המלה תלויה בין השורות. כלומר, המחבר מעורר על הקושי שיש בפירוש זה. שהרי

לר"א ולר"נ השיבו שאין ללמוד מן המת ואילו לר"י משיבים שיש ללמוד מן המת. ע"כ

הביא את התוספתא להלן, שעיקר דברי ר"י, הוא שיש ללמוד מן החי.

76. עדויות סוף פ"ב.

77. ומשיבין (שם) על דברי רבי יהושע.

פרק שביעי בס"ד

העיד ר' יהושע ור' צדוק על פדיון וג': אפשר לומר שר' יהושע העיד לבדו ואח"כ העיד ר' צדוק, ולזה לא קתני העידו וכן כל הנהו דלקמן: **על פדיון פטר חמור שמת שאי¹ בו לכהן כלום וג':** עיקר משנה זו בפ"ק² דבכורות: **שר' אליעזר אומר חייבין באחריותן כחמש סלעים של בן:** ומפריש³ התם⁴ טעמא דר' אליעזר דכתי', אך פדה תפדה את בכור האדם ואת בכור הבהמה הטמאה,⁵ הקשן הכתוב זה לזה. ובפדיון הבן כתי', פדה תפדה, אפי' כמה פעמים, עד שיגיע ליד הכהן.⁶ ורבנן, משם ראייה, מדכתי'⁷ אך, חלק. כלומר, חלק בכור אדם לבכור⁸ בהמה טמאה לומר, שלא הקישן אלא לפדיון, לא לדבר אחר.⁹ ומתני'¹⁰ מיירי¹¹ דווקא שמת ביד ישראל עד שלא מסרו ליד הכהן, אבל מסרו ביד כהן, דברי הכל אין לכהן כלום. הראב"ד ז"ל:

ב'

העיד ר' צדוק על ציר חגבים וג': עיין מה שכתבנו בס"ד בפ"י דתרומות, כי שם נשנית משנה זו סי' ט', ע"ש¹² והראב"ד ז"ל כתב, מפרש בירושלמי¹³: מהו טהור, טהור מלהכשיר, הא טמא,¹⁴ טמא בכל שהוא.¹⁵

1. נשטט מהכ"י קו כסימן קיצור.
2. ה"ו.
3. פירוש הראב"ד בשינויים קלים.
4. בכורות י"ב ע"ב.
5. במדבר י"ח, ט"ו.
6. עד... הכהן, תוספת ביאור של המחבר.
7. משם... מדכתי', תוספת ביאור של המחבר (ללשון "משם ראייה", ר' שבת פ"ח ה"ז; סוכה פ"ב ה"ז; יבמות פ"ב, ה"ג).
8. בראב"ד ד"ח: מבכור; ברם בכל הדפוסים הראשונים כגירסתנו. כנראה השתמש הראב"ד ב"למד" במובן "מן", ובעקבותיו גם המחבר (ר' י. כנעני "אוצר הלשון העברית", ירושלים-תל-אביב תשכ"ו, כרך ז', 2340, סוף עמ' ב).
9. ולומר... אחר, תוספת ביאור על פי לשון התלמוד (בכורות, שם).
10. נשטט מהכ"י קו כסימן קיצור.
11. ומתני' מיירי, שם: והא דקתני פדיון חמור שמת.
12. ר' לעיל פ"א, הע' 109.
13. תרומות פ"י ה"ז, מ"ז ע"ב. עי' השגת הראב"ד ה' טומאת אוכלין ט"ז, ה"ד.
14. בראב"ד ובירושלמי (שם): לטמא.
15. טמא בכל שהוא, בראב"ד: אפילו כל שהוא טמא; בירושלמי (שם): אפילו כל שהוא מטמא.

פי¹⁶, הא דקתני טהור מלהכשיר, כשערב¹⁷ בו מים קאמר. כדאמרינן בבכורות¹⁸, נחשדו עמי הארץ לערב מחצה בצירן.¹⁹ וע"י תערובת המים, הציר מכשיר, אבל בפני עצמו לא מנו אותו²⁰ בכלל עם המכשירי' במשנת מכשירין.²¹ ומסתברא דלא מכשיר, דלא עדיף ממי פירות. ועכשיו בא ר' צדוק והעיד על ציר חגבים טמאים, שהוא טהור מלהכשיר. בא לומר, שהוא אסור באכילה ואפי' ע"י תערובת ציר חגבים טהורים. הילכך אעפ"י שערב בו מים, כמי שזרק אותם לטיט דמו, ובטל חשיבותם בתוכו מלהכשיר, לפי שאינו דבר שהוא ראוי לאכול ולא למכור, שאין מוכרין כיוצא בו בשוק. דאילו למשנה ראשונה,²² כיון שהיו אומרי' שאינו אסור ואינו אוסר תערובתו,²³ אם ערב בו מים, כבר חשב את המים ומחשב²⁴ הציר עמהם להכשיר ולקבל טומאה. ואפי' למשנת ר' צדוק לטמא טמא בכל שהוא, שהרי המים טמאים על גב עם הארץ. ובבכורות פ' ג'²⁵ גרסינן: אמר ריש לקיש משום ר' יהודה נשיאה הלוקח ציר מעם הארץ משיקו במים והוא טהור, מה²⁶ נפשך אי מיא רובא ניהו, קא עבד לה השקה;²⁷ ואי רובא ציר ניהו, ציר לאו בר קבולי טומאה הוא. מאי איכא משום מיעוטא דמיא, הא²⁸ בטלי להו ברובא. ולפי זה הענין צריך לפרש כי למשנה הראשונה שהיו אומרים שהוא מותר ומכשיר על גב המים, בשערבו²⁹ בו מים קאמר. ואילו למשנה אחרונה כיון שהוא אסור באכילה אעפ"י שהוא רוב המים אינו מכשיר כך נ"ל. עוד יש לפרש דר' צדוק נמי להקל בא, לומר שהציר של חגבים טמאים אין דרך בני אדם לכנסו וכל כך הוא מאוס³⁰ שאפילו המים שבו הוא מבטל מלהכשיר מפני שהוא

16. דברים אלו נמצאים בפירוש הראב"ד כהוספה בסוף המסכת (ע"ש), והראב"ד מעיר על זה בסוף פירושו למשנה זו.

17. שם: בשערב.

18. כ"ג ע"ב.

19. כך בראב"ד; בבכורות (שם): בציר; ובהגהות צאן קדשים (שם, אות א'): מים בציר.

20. כך בראב"ד ד"ח; ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: אותם.

21. פ"ו סוף ה"ג וה"ד.

22. שם: הראשונה.

23. כך בראב"ד ד"ח; ברפ"א, ר"ץ, וש"ז: תערובו.

24. שם: מחשב.

25. כ"ב ע"א.

26. והוא... מה, כך בראב"ד; בבכורות (שם): וטהור ממה.

27. קא... השקה, כך בראב"ד; בבכורות (שם): כיון דעביד להו השקה טהרי לה.

28. משום... הא, כך בראב"ד; בבכורות (שם): משום הנך... הנך.

29. בראב"ד: בשערב.

30. שם: נמאס. (ל"משקה סרוח", ר' פסחים י"ח ע"א).

כמשקה סרוח. וכל שכן שאינו אוסר את עירובו בציר חגבים טהורים. אבל לטמא, טמא בכל שהוא, דקסבר ר' צדוק לענין טומאה כיון שכבר היו המים טמאים קודם ערובן ועדיין הוא ראוי לאכול ע"י תערובת, לא בטלה טומאתן מהם. אבל, הכשרן שהוא מכאן ולהבא, אחר שנתערבו בציר בטלו מלהכשיר. נמצא מעדותו של ר' צדוק למדנו שאפילו להכשיר אינו ראוי, ואפילו ע"י רוב מים שבו. ואילו למשנה הראשונה מכשיר היה, שלא היו חושבים אותו כמשקה סרוח. וזה הפירוש נראה לי יותר מכולן, שאלו בא ר' צדוק להחמיר כפירוש הראשון, לא היה פותח דבריו בטהרה, והאסור בא מן הכלל אבל היה פותח באסור, והטהרה היתה באה מן הכלל. עכ"ל הראב"ד ז"ל.

ג'

העיד ר' צדוק על זוחלין שרבו על הנוטפים: הרמב"ם פ"י, שהזוחלין הם המים הנגרים בנחלים ובנהרות, והנוטפים הם המים הנוטפים³¹ טפות טפות מן המעיינות ומן הנהרות ג"כ, ויתכנס מאותן מקוה מים. והעיקר אצלינו, הזוחלין כמעין והנוטפין כמקוה³² וג'. והראב"ד והר"ש³³ הזוחלין, הם אותם הנהרות³⁴ הנמשכים חוץ מן המעיין, הרי הן כגופו של מעין לכל דבר.³⁵ והנוטפי, היינו מי הגשמים, אעפ"י שיש שם אגם והם מושכין והולכין דינן³⁶ כמקוה ופסולין³⁷ למי חטאת. ובא ר' צדוק והעיד על זוחלין שהם מעיין³⁸ שרבו על הנוטפים, שהם כשרים אפי"י³⁹ למי חטאת. שאם לא רבו הזוחלין על הנוטפים, כשרים הם להטביל בהם בכל שהן,⁴⁰ אבל לזבין ומצורעים ולקדש מי חטאת מיהא פסולים עד שירבו הזוחלים על הנוטפים. והר"ש כתב, שהן כשרים דקתני, כלומ', בזחילה, והואל⁴¹ ונוטפין מועטים. ואצטריך

31. והנוטפים... הנוטפין, ברמב"ם: ונוטפין... הזוחלין (ברם הש' תרגום קאפ').

32. מקוה פ"ה ה"ה.

33. המחבר מביא פירוש הר"ש (מקוה פ"ה ה"ה) להלן, וכאן פירוש הראב"ד.

34. הם... הנהרות, בראב"ד ש"ז ור"ח: כמעין (ברפ"א ור"ץ: המעיין; בש"ח: במעיין) אותן המים.

35. בראב"ד נוסף: ואפילו לקדש בהן מי חטאת.

36. היינו... דינן, שם: דהיינו... הרי הן.

37. כך שם, ד"ח: ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: ופסולין.

38. שהם מעיין, שם, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: המעיין; בד"ח: מהמעין.

39. שם: פירוש ואפילו.

40. ע"י מקוה פ"ה ה"ז.

41. ובר"ש (מקוה פ"ה ה"ה): הואיל. ר' מבוא הע' 126.

לאשמועינן אפי' במקום שאין כדי טבילה⁴² בזוחלין אלא א"כ נוטפין משלימין להן. דאי לא תימא הכי מאי קמ"ל, פשיטה, דא"כ יפסלו כל הנהרות, אפי' למאן דאמר נהרא מכיפיה מבריק⁴³:

ד'

העיד ר' צדוק על זוחלין שקלחן בעלה אגוז וג': הרמב"ם והרע"ם
ז"ל פירשו⁴⁴, עלי אגוז, הוא הקליפה הלחה החיצונה הירוקה שיש בה בית קבול, ואפי' הכי אינן ככלים, ואין המים שהעביר עליהם כדין המעיין שהעבירו ע"ג כלים. ואם העביר עליהם מי מעין למלאות את החבית לקדש מי חטאת, עדיין דין מעיין עליהם, וכן דין מעיין עליהם לטהר בכל שהוא: והראב"ד פירש, שהם עלי אגוזים ממש, לא קליפות הפרי. וכן משמע ממסכת פרה פ"ו⁴⁵, שאם העביר את המים מן המעיין לחבית על עלי קנים ועל עלי אגוזים שהם כשרים כאלו הלכו על הקרקע. והטעם⁴⁶ לפי שאינם אוכל ואינן מקבלי טומאה. אבל אם העביר על הירקות שהן מקבלים טומאה, פסולים. וטעמא⁴⁷ מפריש בפ"ב דזבחים⁴⁸ דכתי' אך מעיין ובור מקוה מים יהיה טהור⁴⁹, שיהיה והייתן⁵⁰ ע"י טהרה⁵¹. ואע"ג⁵² דהאי קרא גבי מקוה כתי', ילפינן מיניה כל הווית, ⁵³ הווית של מים טהורין המטהרין, תהי הוייתן ע"י טהרה, או לקידוש מי חטאת או להיות להם דין זוחלין לטהר הזבין, וכיוצא בהם. ולא תהיה הוייתן ע"י דבר המקבל טומאה כמו ירקות, אעפ"י שאינו נעשה שאוב, פוסל ע"י לזבים ולמצורעים.

42. כלומר, שאין בזוחלין כדי לכסות את כל גוף הטובל אלא בצרוף הנוטפין.

43. בכורות נ"ה ע"ב, כלומר, ואין חשש שרבו הנוטפין.

44. פירושם בפרפרזה.

45. ה"ד. ור' לשון הרמב"ם הל' מקואות פ"ט הט"ו, אולם בהל' פרה אדומה פ"ו ה"ח כתב בסתם.

46. בראב"ד: מה טעם.

47. הראב"ד מביא כאן את המשנה ממס' פרה (ע"ש).

48. כ"ה ע"ב.

49. ויקרא י"א, ל"ו.

50. שיכול אותיות, וצ"ל: הוייתן.

51. שיהיה... טהרה, בזבחים, שם: הוייתן על ידי טהרה תהא; וכך בראב"ד ד"ח. ושם, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: הוייתן על ידי טהרתן תהא.

52. כאן מביא המחבר פירוש הר"ש (פרה, ע"ש) בתוספת ביאור משלו.

53. בר"ש (שם): הווית דהכי משמע.

ה'

העיד ר' יהושע ור' יקים איש חרדי:⁵⁴ גרסי' בספרים המדויקי, ופי' שם עיר כמו שנא' וחדיר ולוד ואונו:⁵⁵ **על קלל של חטאת:** פי', קלל⁵⁶ כמו שפופרת של חרס או של אבן. של חרס אינו מיטמא מגבו ושל אבן אינו מטמא כלל.⁵⁷ ונקר' קלל משום דלא מקבל טומאה כנז'. וכתב הראב"ד ומסתברא דלהכי אקרי קלל, לשון קליל, ולא כדברי הערוך.⁵⁸ שמביא בערך קלתא, תרגום וכדה על שכמה:⁵⁹ **שנתנו על גבי השרץ:** דוקא על גבי השרץ שהוא טמא, אבל אם היה השרץ מצדו או על גבי הקלל טהור, כיון דמונח במקום טהור.⁶⁰ ויליף לה בספרי,⁶¹ דכתי' והניח מחוץ למחנה במקום טהור.⁶² ומפריש בתוספתא⁶³ דמתני' מיירי כשהשרץ תחת הקלל, שאם ינטל השרץ, מסיט הקלל.⁶⁴ אבל אם ינטל השרץ הקלל⁶⁵ עומד, טהור.⁶⁶ **העיד ר' פפויס על מי שנזר וג':** עיין מה שכתבנו בפ"ג דנזיר סי' ב'⁶⁷ בס"ד: על מי⁶⁸ שנזר שתי נזירות, שלכתחילה צריך לגליח⁶⁹ את הראשונה יום שלשים ואחד והשניה יום ס' ואחר, שהן שלשי' יום שלמים בסופן בכל א' ואחת. ואם עבר וגלח⁷⁰ את הראשונה יום שלשים,⁷¹ מ"מ השניה צריך לגלח יום שלשים שהוא יום שלשים ואחד

54. כך בכ"י קופ', פר', ק', פר' ג', R220a, R221, ות' (בסוגריים כנוסח אחר); וגם במל"ש, וקאפ'; בפאריס: חריר.
55. עזרא ב', ל"ג; נחמיה ז', ל"ז.
56. ר' יהושע בראנר, "כלי החרס בספרות התלמוד" (ירושלים, תשי"ג), 496-98.
57. פי'... כלל. פירוש הראב"ד, ובכ"י נוסף באשגרה משם: ואפי' הכי אם, ונמחק. אחרי דילוג חזר המחבר לדברי הראב"ד והביאם בשינויים קלים.
58. חלק ז', 116.
59. בראשית כ"ד, ט"ו. ועי' מה שהוסיף בעל מל"ש (במקומו).
60. על... טהרה, לשון הר"ש, פרה פ"י ה"ג.
61. הוצ' האראוויטץ, 158; ור' ספרי זוטא, שם, 304, בשינויי נוסחאות, שורה 20.
62. במדבר י"ט, ט'.
63. פרה פ"י ה"ה.
64. מסיט הקלל, בתוספתא (שם), ובר"ש (שם): והקלל מסיט.
65. צ"ל: והקלל (וכך בתוספתא ובר"ש).
66. בתוספתא (שם): ואפילו מת ונכילה נוגעין בו מאחוריו טמא. ור"ש למשנה (שם) מפרש: וטעות סופר הוא אלא טהור (ר' הגהות הגר"א, שם, אות ו'). המחבר מקצר את הפיסקא, ונוקט בשיטת הר"ש.
67. ר' לעיל פ"ו, הע' ו'.
68. פירוש הראב"ד.
69. שלכתחילה... לגליח, שם: לכתחילה מגלח. (לכתיב מלא יו"ד אחר צירי, ר' מבוא הע' 126).
70. עבר וגלה, שם: גלח, ונראה שהמלה "עבר" היא תוספת ביאור של המחבר. הש' להלן הע' 74.
71. יום שלשים, כך שם, ד"ח. ברפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: מגלח — וזה שיבוש.

לשנייה,⁷² דלכתחילה שלשים יום שלמי' בסופן בעינן, ובהדי יום תגלחתו⁷³ שלשים יום. ואם עבר⁷⁴ וגלח השניה כמו כן יום ששים חסר אחת, יצא. ואשמועינן ר' פפייס תרתי, מקצת היום ככולו אפי' בסופו, דיום⁷⁵ שלשים עולה לו לכאן ולכאן. דמהו⁷⁶ דתימא אע"ג דמקצת היום ככולו בין בתחילה בין בסוף,⁷⁷ מיהו חד יומא לתרתי נזירות לא סליק קמ"ל:

ר'

העיד ר' יהושע ור' פפייס על וולד שלמים וג' שר' אליעזר או' כו' לא יקרב וג' : מפריש בפ"ג דתמורה⁷⁸ דכונסו לכיפה ומת, ואע"ג דלא גמירי מסיני אלא ה' חטאות מתות,⁷⁹ ורבנן גזרו שמא ימתין לאם עד שתלד ויגדל עדריים⁸⁰ כרפי' הרע"ם.⁸¹ ודוקא בולד שלמים סבר ר' אליעזר הכי אבל בולד תורה לא גזור משום דתורה לא שכיחא כשלמים;⁸² **ואכלנו ולדה שלמים בחג :** פריך בגמר⁸³ והרי כיון שעבר רגל ראשון, בכל יום עובר בבל תאחר, דבשלמה בפסח לא אכלוה, אפשר לומר דמחוסר זמן היה,⁸⁴ אלא בעצרת היה להם לאוכלו, ולמה לא אכלוהו עד החג. משני כגון שהיא⁸⁵ חולה בעצרת. א"נ, מאי חג דקתני חג שבועות, ואתא לאפוקי מדר' אליעזר;⁸⁶

ז'

הן העידו על ארוכות של נחתומים : משמע מפ"י הערוך⁸⁷ דגריס עריכות של נחתומים שלשין בה. עוד פי' לשון אחר בכף, ארוכות, לוחות

72. שם נוסף: למנין תגלחתו דהא אמרינן.

73. שם: הוא.

74. שם, ליתא. ר' לעיל, הע' 70.

75. בסופו דיום, שם רפ"א, ש"ז, וד"ח: בסופן ויום; בר"ץ וש"ח: בסופו ויום. וברור ש"ויום" הוא הנכון, שהרי רק לפי זה הוא "תרתי".

76. שם: מהו.

77. כך שם: ר"ץ, ש"ח, וד"ח; ברפ"א וש"ז: בסופן.

78. י"ח ע"א, ועיי' רש"י שם ד"ה "לא יקרב שלמים".

79. תמורה פ"ד ה"א ועיי' רמב"ם הל' פסולי המוקדשין פ"ד ה"א.

80. לאם... עדריים, לשון רש"י, תמורה, שם, ד"ה "גזירה" (והש' הרע"ב, עדיות במקומו, ותמורה פ"ג ה"א, ד"ה "ולד שלמים לא יקרב שלמים").

81. שם.

82. עיי' רש"י (שם).

83. תמורה, שם, ע"ב.

84. עיי' רש"י, שם, ד"ה "מעצרת בעי למיכליה".

85. תמורה, שם: היה.

86. דאמר וולד שלמים לא יקרב שלמים, קמסהיד הוא דקרב (שם).

87. חלק א' 265, ערך "ארב". הש' לשון הערוך בר"ש, כלים פט"ו ריש ה"ב.

ארוכים. וכן פי' הרמב"ם⁸⁸ לוחות של נחתומים שעורכין עליהם הככרות, שהם עדין⁸⁹ עיסה ונקראות ארוכות⁹⁰ כפי תבניתם. עוד⁹¹ פי' לשון אחר עריכות שמעריכין עליו הלחם: **שהן טמאות**: אעפ"י שהן פשוטי כל⁹² עץ, מדרבנן מקבלין טומאה. ודוקא של נחתומין וטעמא מפריש בתוספתא⁹³ מפני [שהן]⁹⁴ מיוחדות לכלים, פי' לערוך עליהם לחם, אבל של בעל הבית לא, שמא לא ייחדם לכך⁹⁵: **שר' אליעזר מטהר**: דס"ל אפי' פשוטי כלי עץ אינם⁹⁶: **תנור שחתכו חוליות**: כמו חוליות הבור⁹⁷ שהחליות עגולות כמו עטרות⁹⁸, ובכל חוליא מהם פחות מארבעה טפחים⁹⁹: **ונתן חול בין חוליא לחוליא**: שאם לא נתן ביניהם חול, כולי עלמא מודו שהוא טמא¹⁰⁰ כי הוא מתחבר יפה, לפי שכל חוליא כבידה נופלת על שלמטה ממנה. אבל כשנתן חול בין החוליות, החול אינו מניח אותו להתחבר יפה, וזה¹⁰¹ ר' אליעזר מטהרו אעפ"י שהוסק. וחכמים מטמאים דקסברי אין החול מונע אותם לחבר¹⁰². ועוד שכיון שהוא עושה לו טפילה מלמעלה¹⁰³, ולא שם חול בין התנור והטפילה, הטפילה מדבקת אותם יפה. אבל ר' אליעזר סבר, כיון שהחול בין הסדקי, כשבור דמי¹⁰⁴, אפי' שהטפילה מדבקת על התנור: **הם העידו שמעברי את השנה כל**¹⁰⁵ **אדר**: אבל משנכנס ניסן¹⁰⁶ ואפי' ביום שלשים של אדר שראוי לקובעו ניסן, לא. והטעם, מדכתי' החדש הזה לכם¹⁰⁷, זה [לכם]¹⁰⁸ ניסן,

88. בעדיות ולא בכלים, שם.
89. ברמב"ם (פאריס, ד"ג, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וד"ח) ליתא, ברם קאפי' בתרגומו מוסיף: בעורין (שכ"ט, ע"ש).
90. שם: ארובות, ברם בקאפי' מתורגם כגירסתנו, — ובפאריס: ארוסת (ה"כף" וה"זאו" נתחברו ל"סמך").
91. המחבר חוזר לפירוש הערוך (ע"ש).
92. צ"ל: כלי.
93. כלים, ב"מ, פ"ה ה"ד.
94. נשמט מכ"י (עי' בתוספתא, שם).
95. ודוקא... לכך, לשון הראב"ד (ע"ש) בתוספת ביאור של המחבר.
96. קיצור פירוש הרע"ב במקומו.
97. ר' שבת פי"א ה"ב; עירובין פ"ח ה"ג.
98. כמו... עטרות, פירוש הראב"ד בפרפרזה (חוליות-חליות ר' לעיל פ"א ה' 146).
99. ובכל... טפחים, ליתא בראב"ד, ועי' כלים פ"ה ה"ח, ור"ש שם, ה"י.
100. לא... טמא, קיצור פירוש הראב"ד, ומכאן ואילך — בשינויים קלים.
101. שם: ועל כן היה.
102. עד כאן פירוש הראב"ד.
103. עושה... מלמעלה, לשון הר"ש, שם, ה"י.
104. כיון... דמי, לשון הר"ש, שם.
105. כך בכ"י פר', פר' ג', פאריס; בשאר הנוסחאות: בכל, וכן מוגה בכ"י קופ'.
106. פירוש הראב"ד בסדר הפוך ובפרפרזה (ע"ש, ועי' סנהדרין י"ב ע"ב, ובמקבילות).
107. שמות י"ב, ב'.
108. המלה תלויה בין השורות. בראב"ד (ובסנהדרין, שם) ליתא.

ואין אחר ניסן,¹⁰⁹ שמשקבעתו ניסן אין אתה יכול לעשותו אדר ואחר ניסן. ולעולם אין מעברין אלא אדר,¹¹⁰ וטעמא פירשו במכילתא¹¹¹ דכתי' שמור את חדש האביב,¹¹² בחדש הסמוך לאביב אתה מעבר, והיינו¹¹³ אדר: **שהיו אומרים בתחילה¹¹⁴ עד הפורים:** מפני שמפורים ואילך דורשין בהלכות הפסח ואי¹¹⁵ מעברין אח"כ¹¹⁶ אתי לזלולי בחמץ בפסח,¹¹⁷ ולאפוקי מסברא זו, העידו שמעברין בכל אדר: **הן העידו שמעברין את השנה על תנאי:** ולא חיישינן שמא לא ירצה הנשיא, וכבר שמעו שהיא מעוברת, ואתי לזלולי בחמץ בפסח: **על תנאי אם ירצה הנשיא,** והטעם אפשר, כדפי' בפ"ק¹¹⁸ דסנהדרין, דעיבור השנה בשלשה מתחילין ובחמשה נושאים ונותנים וגומרין בשבעה, ומפריש בגמר,¹¹⁹ ג' כנגד שלשה שומרי הסף, וחמשה כנגד ה' רואי פני המלך, ושבעה כנגד ז' רואי פני המלך. ועיבור השנה מטכסיסי מלכות שמים הוא לישב סדר השנים על מכונו.¹²⁰ ואפשר דמטעם¹²¹ זה אין מעברין את השנה אלא דבתנאי אם ירצה הנשיא, שהוא¹²² מזרע מלכות בית דוד:

ח'

העיד מנחם בן סגנאי על מוסף היורה וג': יורה¹²³ היא קדירה [בנויה בכירה]¹²⁴ ויושם האיש¹²⁵ תחתיה, וסביבה בנין על שפתות הקדירה¹²⁶ ואותו הבנין הוא¹²⁷ כמו תנור של חרס שמטמא מאוירו. העיד

109. עד כאן פירוש הראב"ד.
110. ולעולם... אדר, עי' פירוש המיוחס לתוס' שאנץ (במקומו).
111. מס' פסחא, פרשה ב', 20.
112. דברים ט"ז, א'.
113. במכילתא, שם: ואיזה זה זה חדש.
114. תוספת ביאור של המחבר בפסקא מן המשנה, והכל לפי פירוש הראב"ד.
115. בכ"י ניכר שנוספה בטעות "נון" סופית.
116. בראב"ד: שתא.
117. עד כאן לשון הראב"ד.
118. ה"ב.
119. שם, י' ע"ב.
120. ועיבור... מכוון, לשון רש"י, שם, סוף עמוד.
121. בעל תוי"ט (במקומו) כותב שלא מצא טעם לדבר.
122. בכ"י יש דיטוגרפיה למלה זו.
123. פירוש הרמב"ם בשינויים קלים (ע"ש).
124. הכתוב בסוגריים תלוי בין השורות. ברמב"ם (פאריס, ד"ג, רפ"א, ר"ץ, ש"ז, ור"ח), המלה "בכירה" ליתא, ברם בקאפ' (ש"ל, ועי' הע' 32; וגם ברמב"ם לכלים פ"ה, ה"ה ד"ה "יורה") כתוב: בקרקע (תרגום של 'פי אלארץ'). בתלמוד מתוארת הכירה כ"מקום שפיתת שתי קדרות" (שבת ל"ח ע"ב).
125. ר' מבוא הע' 126.
126. עד כאן לשון הרמב"ם, ומכאן ואילך פירוש הראב"ד בקיצור.
127. ואותו... הוא, שם: אותה עטרה הרי היא.

מנחם בן סגנאי שהיה צבע¹²⁸ והיה בקי בענין, וראה שהצמר והפשתן עולים למעלה, ואין מניחים למים לעלות חוץ ליורה,¹²⁹ ואין צורך לתוספת¹³⁰ ההיא, ואינה אלא לנוי. ולזה אמרו וסמכו על עידותו, של צבעים שהוא טהור ושל שולקי זיתים שהוא טמא, לפי שהמים של השליקה עולים [ברתיחה]¹³¹ בתוספת ההוא, והוא כמו היורה. אמנם לפי שהתוספת הוא¹³² הוא בבנין, לזה הוא מטמא מאוירו ככלי חרס שמטמא מאוירו. ומפריש בתוספתא,¹³³ תוספת היורה של שולקי זיתים אינו מטמא אלא שני טפחים ממנו, והשאר הוא נוי בעלמא: **שהיו אומרים חילוף הדברים**: שהיו¹³⁴ אומרים יותר מקפיד הצבע על מי הצבע יותר ממה שיקפיד בעל מי שליכת הזיתים.

ט'

העיד ר' נחוניא בן גודגדא וג': כבר נשנית בפ"ה דגיטין סי' ה'. והתם גרסי' ר' יוחנן¹³⁵ בן גודגדה. ועיין מה שכתבנו שם¹³⁶ בס"ד:

הדרן עלך פרק העיד ר' יהושע בס"ד

פרק שמיני בס"ד

העיד ר' יהושע בן בתירא וג':¹ במנחות² בברייתא קתני בה העיד ר' יהושע ור' יהושע בן בתירא על דם נבילות שהוא טהור. פי' שאינו מטמא

128. תוספתא עדיות פ"ג ה"א, ועי' בתוספת ראשונים, שם, 184, שורה 15.

129. לעלות... ליורה, בראב"ד: להתפור. עד כאן פירוש הראב"ד.

130. ר' לעיל פ"ה הע' 19.

131. המלה תלויה בין השורות.

132. אולי צ"ל: ההוא — ואין זו דיטוגרפיה.

133. כלים, ב"ק, פ"ד ה"ה, בפרפרזה (ע"ש).

134. לפי פירוש הראב"ד.

135. וגם ביבמות פ"ד ה"ב; וגם בעדיות, כ"י קופ', ק', פרי', פאריס, וכך מוגה בפר' ג'.

136. ר' לעיל פ"ו הע' 1.

1. בכ"י נוסף: וכתב ה"ר יהוסף השכנזי (כך!) שמצא ספרי' דגרסי העיד ר' יהושע ור' יהושע בן בתירא עכ"ל - ועל הכל הועבר קולמוס. ר' להלן ראש ה"ג.

2. ק"ג ע"ב (עי' בהגהות ר' ישעיה ברלין, שם; ובדקדוקי סופרים, מנחות, שם, 255, אות ת').

3. פירוש הרמב"ם.

כמו הנבילה, לפי שאין לך דבר שיטמא דמו כגופו מלבד השרץ.⁴ אבל דם הנבילות⁵ הוא כמו משקין טמאין⁶ ומטמא ברביעית, הרמב"ם ז"ל. וכן כתב בחבורו,⁷ דם הנבילה אינו מטמא כנבילה אלא הרי הוא כמשקין טמאין שאינו מטמא לא אדם ולא כלים מן התורה: העיד ר' שמעון בן בתירא על אפר חטאת שנגע טמא במקצתו שטמא את כולו: שהכלי⁸ מצרף אותו, וזו אינה אלא מעלה מדרבנן, משום⁹ גזירה שמא יגע בו הטמא בכולו¹⁰ גזרו, הראב"ד ז"ל. הוסיף ר' עקיבא הסולת והקטורת וג': בפ"ג דחגיגה¹¹ מפריש, דר"ע הוסיף אפי' כלי שאין לו תוך דמצרף מדרבנן. ול"מ¹² סולת שהיא אוכל אלא אפי' קטורת ולבונה וגחלים דלאו אוכל ננהו, חיבת הקדש מכשרתן לטומאה. וכתב הרמב"ם ז"ל, ואמרו הגחלים להפסל לקטורת, ואעפ"י שאינם מקבלים טומאה, אלא מעלה ותוספת קדושה עשו, והעמידו¹³ זה בגחלים שליום הכפורי. ונתנו הטעם¹⁴ שבמה שהוא חותה הוא מכניס, אבל גחלים של כל יום תנינן נתפזר ממנו כקב גחלים, היה מכבדן לאמה כלומר שלא היה חושש להם עכ"ל. פי', כיון שלא היה חושש להם משמע שלא היו קדש. והתוספות¹⁵ כתבו דבכל הגחלים איירי, ולא מקדיש אלא מה שצריך לו, אבל המתפזר לא נתקדש וג':

ב'

העיד ר' יהודה בן בבא וג' על קטנה וג' על תינוקת שהורהנה:
פי',¹⁶ שנתמשכנה מדעת,¹⁷ ובדיניהם כיון שהגיע הזמן ולא נפדת, הרי היא

4. דם השרץ כבשרו – מטמא ואינו מכשיר – ואין לנו כיוצא בו (מכשירין פ"ו ה"ה).
5. ברמב"ם בכל הנוסחאות: נבילות.
6. ברמב"ם נוסף: וכן יתבאר בירושלמי (ר' קאפ', של"א, הע' 4-2) באמרם דם נבילות מטמא. הש' דברי המחבר לעיל, פ"ה ה"א, והע' 8-12.
7. הלכות שאר אבות הטומאות פ"א ה"ד.
8. פירוש הראב"ד.
9. מעלה... משום, בראב"ד רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: מעלה (ובד"ח: מעלת) החטאת ומשום.
10. הטמא בכולו, שם: טמא בכולו.
11. כ"ד ע"א.
12. אחרי "ולא מיבעי... וגחלים", מביא המחבר את לשון רש"י חגיגה, כ"ג ע"ב, ד"ה "לבונה וגחלים" (ועי' תוי"ט במקומו, ד"ה "והלכנה").
13. מעלה... והעמידו, פירוש הרמב"ם בפרפרזה.
14. עי' ירושלמי חגיגה פ"ג ה"ב, ע"ט ע"א; יומא מ"ד ע"ב; תמיד ל"ג ע"א.
15. חגיגה כ"ג ע"ב, ד"ה "שאם נגע טבול יום במקצתו"; ור' סוף תוס' ישנים, יומא מ"ה ע"א, ד"ה "נתפזרו..."; והש' תוי"ט עדיות במקומו, ד"ה "והגחלים".
16. פירוש רש"י (כתובות כ"ו ע"ב, ד"ה "שהורהנה", ובריש כ"ז ע"א) בפרפרזה.
17. בכ"י נוספה "הא" למלה זו והועברה בקולמוס.

שלהם. ומשמע דמתני' מיירי בכהנים,¹⁸ וריחקה בני משפחתה היינו שלא תנשא לכהונה דשמא נבעלה לגוי ואסורה לכהונה. ועיין מה שכתבנו בפ"ב דכתובות סי' ט:¹⁹ **ועידיה מעידים אותה** וג': כתב הראב"ד ז"ל, בעדים פסולים מיירי, כגון שפחה ועבד.²⁰ כלו', דאל"כ מאי סברי בני משפחתה שריחקה, כיון שהיו לה עדים שלא נטמאה.²¹ ומתני' מיירי בזמן שיד גויים תקיפה, דאפי' נחבשה או הורהנה ע"י ממון אסורה אם אין לה עידים שלא נסתרה, משום דלא חיישי להפסיד ממון.²²

ג'

העיד ר' יהושע ור' יהודה בן בתירא וג': כתב החכם כה"ר יהוסף אשכנזי שמצא ספרים דגרסי העיד ר' יהושע ור' יהושע בן בתירא:²³ עכ"ל. והכי גרסי' בפ"ק דכתובות דף י"ד:²⁴ **על אלמנת עיסה שהיא כשירה לכהונה**: פי' רש"י,²⁵ עיסה,²⁶ לשון ספק. על אלמנת עיסה:²⁷ שהיא באה מכח ספק חלל,²⁸ שנטמע בה ספק חלל, כגון שזרק בעל אמו הראשון לה גט, ספק קרוב לו ספק קרוב לה,²⁹ ונמצאת זו, ספק מגורשת³⁰ ספק אלמנה, ונשאה כהן והוליד ממנה בן, זהו ספק חלל. והעיד ר' יהושע על אלמנתו של זה שהיא כשירה. ובדברי³¹ ר' יוסף טוב עלם מצאתי,³² אשה שהיה בעלה ספק ספיקא, כגון שנתגרשה אמו מבעלה הראשון, ספק קרוב לו, ספק קרוב לה ומת בתוך שלשה חדשים, ונשאת לכהן תוך ג'

18. עי' תוספות, שם, כ"ו, ע"ב, ד"ה "על ידי ממון מותרת לבעלה".

19. ר' לעיל פ"ו, הע' 1.

20. עד כאן פירוש הראב"ד בפרפרזה.

21. כלומר... נטמאה, לשון תוי"ט (במקומו, ד"ה "ועידיה"), שמביא פירוש הראב"ד והוסיף ביאור זה משלו. ועי' חידושי הרשב"א למס' כתובות (מהדורת הרש"ר), 90.

22. עי' כתובות, שם.

23. כך בכ"י קופ', ק', פר', פאריס, R 221, R 220a, ובקאפ' (ועי' במל"ש במקומו). לפי כ"י פר' ג' העיד רק רבי יהושע בן בתירא (ר' "מבוא לנוסח המשנה", II, 1187).

24. ע"א. ברפוסים שלפנינו: רבי יהודה בן בתירה; בכ"י מינכן: רבי יהושע (אלא שה"שין ו"עין" הועברו בקולמוס ובמקומן תלויות בין השורות "דלת" ו"הא": יהודה). במקבילה (קידושין ע"ה ע"א): רבי יהודה בן בתירה; ובכ"י מינכן העיד רק הוא. בעל מל"ש מביא את הגירסא "רבי יהושע בן בתירה" - וכותב שזו טעות (ע"ש).

25. כתובות שם.

26. דבור המתחיל (שם).

27. על... עיסה, דבור המתחיל (שם).

28. שם, נוסף: כדלקמן. והשמיטה המחבר מפני שאין לה מקום כאן.

29. שם, נוסף: ומת.

30. שם: גרושה.

31. רש"י, שם, ד"ה "תרי ספיקי".

32. ברש"י בסוגריים מרובעים נוסף: אלמנת עיסה.

חדשים וילדה את זה. ספק שהוא בן תשעה לראשון וכשר, ואפילו היתה מגורשת, שהרי קודם לגט נתעברה, או אפילו אחר הגט והוא ישראל ולא כהן, וספק בן שבעה לאחרון ובנו של כהן הוא, והרי הוא ספק חלל. הרי ספק ספיקא, שמא אינו בנו של כהן. ואם תימצי לומר בנו הוא, שמא לא היתה אמו גרושה אלא אלמנה. ולהכי קרי ליה עיסה שיש בה ערובי ספיקות הרבה כעיסה זו שהיא בלוסה, ע"כ מפ"י רש"י. וכתבו עליו התוספות³³ ששני פירושי' דחוקים, ופי' בשם ר"י וריב"א, דעסה קורא למשפחה שנטמע בה³⁴ ספק חלל אחד או הרבה ספיקי חללים. וכן כתב הראב"ד וז"ל: אלמנת עיסה תרי ספקי איתא בה, כגון שנתערב ספק חלל במשפחה, והרי כל המשפחה בספק ספקא. [והעיסה³⁵ גרסי'].³⁶ **והעיסה כשרה לטמא ולטהר**: כלומר, ואימתי אלמינת³⁷ עיסה כשירה,³⁸ בזמן שהפסול שלה ראוי לטמא ולטהר לרחק ולקרב, והיינו ספק חלל כשרה בקהל, ויכולה להטמא אם תבעל לפסולים. ואם זכר הוא יכול לפסול את זרעו אם יבעול את הפסולות כגון ממזרת ונתינה. וראוי הוא לטהר אם ידבק בכשרות. וישראל שנשא חללה זרעה כשר לכהונה. אבל ספק ממזרות, ספק נתינות, ספק עבדי מלכים, שאלו לטמא ולרחק יש בהם, לטהר ולקרב אין בהם. אותה העסה אינה כשרה אעפ"י שהיא ספק ספיקא. והכי איתא בכתובות³⁹ והתם מפרש טעמא, עכ"ל: **אר"ג**⁴⁰ וג': בס"א גר' רשב"ג,⁴¹ וכתב החכם כמה"ר יהוסף אשכנזי ונ"ל דשבוש הוא כי אלו לא העידו לפני רשב"ג, עכ"ל. והכי משמע מפ"ק דכתובות⁴² דפריך מהכא דרבן גמליאל אר"ג דהתם.⁴³ **שומעים לכם לרחק אבל לא לקרב**: וטעמא מפריש בכתובות,⁴⁴ דהכא אלמנת עיסה כי היכי דלדין מספקא

33. שם, ד"ה "אלמנת עיסה".

34. למשפחה... בה, כתוספות, שם: המשפחה... בהם (ספיקי-ספקי, ר' לעיל פ"א הע' 146).

35. כך בכי"י ק', פר', פאריס, ובפר' ג' ה"ואו" נמחק. בכי"י קופ', R220a, ובקאפ': העיסה.

בת', (ועי' קאפ', אות ב'), ובדפוסים שלפנינו: שהעיסה. ור' הנוסחאות שבמל"ש במקומו.

36. הכתוב בסוגריים תלוי בין השורות וליתא בראב"ד - שמוסיף שם: ולשון עיס' לשון תערוב' כמו שהעס' מעורבת מדברי' הרבה.

37. כתיב מלא "יוד" אחרי שוא (ר' לעיל פ"א הע' 63).

38. בראב"ד ליתא, ובדאי שזו גירסא נכונה. עי' מבוא עמ' 18.

39. שם.

40. כך בכי"י קופ', ק', פר', פר' ג', פאריס, ות' (אלא שכאן כתוב בסוגריים: נ"א ל"ג שמעון בן).

41. כך R221, R220a, ובדפוסים שלפנינו, ועי' במל"ש.

42. שם.

43. עי' תוי"ט במקומו, ד"ה "אמר רשב"ג".

44. ברש"י, שם, ד"ה "הכא".

לה, לדירה נמי מספקא לה, וליכא למימר בה ברי ושמא ברי עדיף.⁴⁵ אבל אם היתה טוענת ברי, מכשיר ר"ג בפ"ק דכתובות:⁴⁶

ד'

העיד ר' יוסי בן יועזר וג' איל קמצא: פי' הרמב"ם,⁴⁷ מין ארבה דומה לאיל והעידו שהוא מן החגבים הטהורים ומותר באכילה: **ומשקה בית מטבחיא:** מקום שבעזרה ששוחטים בו הקדשים. והעידו ג"כ על המים והדם שבמקום ההוא שאינו מקבל טומאה בשום פנים. ואפי' מי שאומר טומאת משקין דאורייתא,⁴⁸ משקה בית המטבחים שבעזרה טהורים, הלכתא גמירי לה.⁴⁹ ובכלל עידותם בהם⁵⁰ שאותם המשקים אינן מכשירין לטומאה לא הדם ולא המים שבאותו מקום, וסמכוהו לזה שנא' בדם חולין, על הארץ תשפכנו כמים.⁵¹ אמרו, דם שנשפך כמים מכשיר⁵² כמים שנא' בו וכי יותן מים על זרע.⁵³ וכפי זה כל הנזכר במשנה מענין טומאת [דם]⁵⁴ קדשים, הוא קודם עדות זו שהעיד ר' יוסי שמשקה בי מטבחיא טהור: **ודיקרב למיתא מסאב:**⁵⁵ פי' בס"ז,⁵⁶ ע"ז,⁵⁷ היינו להעיד דספק טומאה ברה"ר טהור [מן התורה]⁵⁸ ומורין כן. והטעם⁵⁹ שלא אמר בפירוש דספק טומאה ברה"ר ספיקו טהור, אפשר שלא להתירה בפירוש, כדי שלא יקראו לו יוסף שרייא, ולזה אמרה בלשון חומרא, ועכ"ז לא הועיל לו, וקרו ליה יוסף שריא.

ה'

העיד ר' עקיבא משום נחמיה איש בית דלי שמשויאים האשה וג': עיין מה שכתבנו בסוף יבמות⁶⁰ ובס"ד,⁶¹ כי שם מקומה: **העיד ר' יהושע**

45. ער כאן לשון רש"י.

46. שם. והש' סוף דברי תוי"ט במקומו, ד"ה "אבל מה נעשה".

47. בקיצור ובפרפרזה.

48. פסחים ט"ז ע"א (ומקבילות, שם).

49. פסחים י"ז ע"ב.

50. כלומר, במשקי בית מטבחיא.

51. דברים י"ב, כ"ד.

52. מלה זו — תוספת ביאור של המחבר (ר' פסחים ט"ז סוף ע"א ומקבילות שם).

53. ויקרא י"א, ל"ח.

54. המלה תלויה בין השורות.

55. עי' בשינויי נוסחאות.

56. צ"ל: במ'.

57. ל"ז ע"ב.

58. מלים אלו תלויות בין השורות.

59. פירוש המחבר.

60. ר' לעיל פ"ו ה"א, והע' 1-2.

61. נראה שה"ואו" מיותרת.

על עצמות שנמצאו וג': מפריש בתוספתא,⁶² פעם א'⁶³ מצאו עצם⁶⁴ בלשכת דיר העצים ובקשו לגזור טומאה על ירושלם. עמד ר' יהושע על רגליו ואמר, לא בושה היא לנו ולא כלימה היא לנו שנגזור טומאה על עיר אבותינו. אי מתי מבול אי⁶⁵ מתי נבוכדנצר,⁶⁶ כבר נבדקה העיר מהם ופנו אותה.⁶⁷ אין לנו להחזיק טומאה אחרת. ובאותה שעה נמנו וגמרו שיהא מלקט עצם עצם והכל טהור. יש מפרשים, מפני שהיו⁶⁸ משליכים שם עצמות הקדשים, ונמצאו שם עצמות אדם בין⁶⁹ עצמות הקדשים והשאר הכל טהור. ויש מפרשים, שמצאו אותם מפוזרים טמונים בארץ, וכשחפרו בה מעט נתגלו. ואמרו חכמים, אעפ"י שבשלש מקומות וארבע נמצאת הטומאה לא נחזיק⁷⁰ עוד טומאה, אלא מלקט אותם עצם מכאן ועצם מכאן והשאר הכל טהור. וכתב הראב"ד עוד⁷¹ יש לי לפרש מלקט עצם עצם והכל טהור לומר, שאין להם שכונת קברות וזה עיקר וברור:⁷²

ו'

אמר ר' אליעזר שמעתי כשהיו בונים בהיכל וג': פי' רש"י,⁷³ שמעתי מרבתי, כשהיו בונים ההיכל בימי עזרא, עושין קלעים במקום החומה ובונים את כותלי החומה אצל הקלעים וכן לעזרות: אלא שבהיכל, נתנו הקלעים לפני' ממקום החומה ובונים את החומה מבחוץ שלא יזונו עיניהם מן ההיכל.⁷⁴ ומשמע לתלמודא דהנך קלעים דקאמר ר' אליעזר כדי להכשיר העזרות להקריב קרבן, דאם אין בית אין קרבן, דסבר⁷⁵ דקדושה ראשונה בטלה לה.⁷⁶ ור' יהושע פליג אדרי' אליעזר וסבר

62. עריות פ"ג ה"ג (הש' זבחים קי"ג ע"א; ועי' פירוש הראב"ד).

63. כך בזבחים, שם; ברם בראב"ד — שמעם הביא המחבר פירושו כאן — ליתא. הש' התוספתא, שם, ועי' בתוס' ראשונים, ח"ב, 24/25, 185.

64. כך בראב"ד ר"ץ, ש"ח, וד"ח; ברפ"א, וש"ז: עצים. בזבחים, ובתוספתא שם: עצמות.

65. אי... אי, בזבחים ובתוספתא, שם: איה... איה.

66. בראב"ד נוסף: כלומר.

67. כך בראב"ד ר"ץ, ש"ח, וד"ח; ברפ"א, וש"ז: אותם.

68. שם: כי היו.

69. בראב"ד נוסף: העצמות, לכך מלקט עצם עצם, כלומר בורר עצמות האדם בין. נראה שזה נשמט מכ"י ע"י דמיון הסוף.

70. בראב"ד רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח: עסיק; בד"ח: פסיק. עי' מבוא עמ' 18.

71. כהוספה בסוף עריות, והוא דבור המתחיל, שם.

72. תמצית דבריו (ע"ש).

73. שבועות ט"ז ע"א, ד"ה "שמעתי".

74. עי' מדות פ"ד סוף ה"ה ופסחים כ"ו ע"א (הש' לשון המשנה אהילות פי"ג ה"ד).

75. ומשמע לתלמודא... דקאמר ר', ברש"י, שם: וקס"ד... לרבי.

76. שם ליתא.

77. עד כאן לשון רש"י.

דקדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, וז"ש א"ר יהושע שמעתי שמקריבין אעפ"י שאין בית וג': ורחי רבינא⁷⁸ דדילמא לא פליגי ר' אליעזר ור' יהושע, דכולהו סברי קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא. ולא בא ר' יהושע לחלוק על ר' אליעזר ולא שמעיה לר' אליעזר דאמר לא קדשה,⁷⁹ אלא מר⁸⁰ דשמיע ליה קאמר, ומר מאי דשמיע ליה קאמר. וקלעים דקאמר ר' אליעזר לא היו עולים כדי להקריב אלא לצניעותא בעלמא היו.⁸¹ וכתב החכם כמה"ר יהוסף אשכנזי ז"ל, וקלעים לעזרות, כשבונים בעזרות בונים מבחוץ: פי', היו עושים הקלעים סביב להיכל ובונים חוץ לקלעים כדי שלא יכנסו בהיכל, ובעזרות היו הקלעים בחוץ, ובונים לפנים מהם:⁸²

ז'

אמר ר' יהושע מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי וג' שאין אליהו בא לטמא וג': והטמאה,⁸³ הוא פסלות גמור. וכן הטהרה, הוא הכשר גמור. ורחוק הוא פסלות שאינו גמור, כמו שאמרו הולד פגום. אי נמי הטומאה היא בפסול כהונה, וריחוק וקירוב הוא אפי' בישראל:⁸⁴ אלא לרחק את המקורבים בזרוע וג': שהם⁸⁵ מפורסמים בין בני אדם וריחוקם או קירובם באלמות, בזרוע רמה. שמה שהיה קרוב ורחקוהו בזרוע, הצער הוא לבנים שנתרחקו שלא כדין, [ואפשר]⁸⁶ דהיינו דכתי' והשיב לב בנים על אבותם,⁸⁷ שחזרו הבנים קרובים כמו שהיו אבותם, ולא רחקום עוד. אמנם קרובם בזרוע, שהיו רחוקים אבותם, וקרבו בניהם בזרוע, הנה אין הצער לבנים אלא לאבות שהיו רחוקים,⁸⁸ ועתה כאלו אין להם בנים, שאלו שהם עתה קרובים בזרוע כאלו אינם בניהם, א"כ הצער לאבות שנראה שלא הניחו זרע. לזה, כאשר יתרחקו הבנים בזה לא יש⁸⁹ צער לאבות, כי עתה הבנים יתייחסו אחר אבותם: ר' יהודה אומר לקרב אבל

78. שבועות, שם.

79. ולא בא... קדשה, לשון רש"י, שם, ד"ה "ומאי דשמיע ליה כו".

80. יש להוסיף כבתלמוד (ע"ש) ולהלן: מאי.

81. עד כאן לשון התלמוד (שם) בפרפרזה.

82. וכך במל"ש במקומו.

83. כתיב חסר. מכאן ואילך פירוש הראב"ד בפרפרזה ובתוספת ביאור. בכ"י נוסף

באשגרה מהראב"ד: והטהרה, והמלה הועברה בקולמוס.

84. וריחוק... בישראל, בראב"ד ליתא וגם לא במובאה שבתוי"ט.

85. פירוש המחבר.

86. המלה תלויה בין השורות.

87. מלאכי ג', כ"ד. ר' מ"ש הרע"ב בד"ה "שנאמר" ומה שפירש עליו בתוי"ט.

88. כלומר, שהאבות נשארים רחוקים.

89. עי' לעיל פ"ב הע' 57.

לא לרחק: ובוזה⁹⁰ יתיישב הכתוב על נכון והשיב לב אבות על בנים, כאשר ישארו הבנים קרובים ולא ירחקו אותם, אפי' ע"פ אליהו, בזה ישמחו⁹¹ האבות, שהיו מרוחקים, ויאמרו שלא היו אלא קרובים, שאם היה פסול בהם כמו שהיו אומרים העולם, היה אליהו מרחק בניהם. ואחר שאליהו קרבם ולא רחקם, זה ודאי יורה בכל⁹² האבות ג"כ קרובים. **ולב בנים על אבותם,** כמו שאמרנו⁹³: ה"ג וריחקה בן ציון בזרוע.⁹⁴ **וקרבה בן ציון בזרוע:** ר' שמעון⁹⁵ או: וי"ס דגרסי ר' ישמעאל⁹⁶ אומר. **להשוות המחלוקת,** שיש בין החכמים בדברי תורה,⁹⁷ וקאי ארלעיל דכתי'⁹⁸ זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב וג', וכת' בתריה הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא וג' והשיב לב אבות על בנים, שהתלמידים⁹⁹ נקראי' בנים. ולפי שיש בדברי הראשונים קושיות, שלא ידעו האחרונים הבאים אחריהם לתריץ בעדם¹⁰⁰ הראשוני' שום תירוץ כלל, ובוזה יש צער לראשונים שהם האבות, לזה אמר, והשיב לב אבות על בנים, שיתרץ להם אותם הקשיות שהיו על דברי הראשונים, ובוזה אין לראשונים שום צער. וג"כ יש קצת בעיות וספקות שנתחדשו לאחרונים ולא ידעו מה לומר בהם, שהראשונים ז"ל לא גילו דעתם בזה, ומעולם לא נסתפקו הראשונים באלו הדברים, והאחרנים נסתפקו בהם, ובוזה הצער הוא לאחרוני', לא לראשונים. לזה בבא אליהו יבאיר לאחרונים ספיקותיהם, וזהו ולב בנים, שהם התלמידים על אבותם. כמו שאבותם¹⁰¹ הראשונים לא היה להם ספק, האחרונים [ג"כ]¹⁰² לא יהיה להם ספק. והיינו שאומרים תיקו,¹⁰³ פי' תשבי יפרש קשיות ובעיות. בפ' הקושיות ישיב לב אבות על בנים כנו',

90. כלומר, לפי ר' יהודה קשה הפסוק ולב אבות על בנים, שהרי אם לא ירחקו כאילו לא הניחו זרע, וכמו שכתב לפני כן. לכן הוא אומר, הפסוק יתיישב בזה האופן, כמו שמפרש והולך.

91. בכ"י נוסף: הבני, ונמחק.

92. צ"ל: שכל.

93. בדבור הקודם.

94. המחבר מניח נקודה כאן – במקום "וג'" (עי' במל"ש במקומו).

95. כך בכל הדפוסים וכי"י שלפנינו – חוץ מפירוש הראב"ד.

96. כך בראב"ד רפ"א, ר"ץ, ש"ז, וש"ח; ובד"ח מוגה: שמעון (חילוף רגיל במשנה. ר' "מבוא לנוסח המשנה", II, 93-119). הש' פ"ה הע' 72.

97. פירוש הראב"ד בפרפרזה.

98. מלאכי, שם, כ"ב וכ"ג.

99. פירוש המחבר (עי' לעיל פ"א הע' 56). ור' תוי"ט.

100. אולי צ"ל: בעד.

101. בכ"י נוסף: האחר, ונמחק.

102. ר"ת אלו תלויים בין השורות.

103. הש' מה שכתוב בסוגריים מרובעים בתוי"ט במקומו (כידוע, המלה קטועה מן תיקום, ר' ערוך, VIII, 263, ור' "תוספות הערוך השלם", IX, 413).

ובפירושו¹⁰⁴ הבעיות ישיב לב בנים על אבותם כנז': **וחכמים אומרים** וג' **אלא לעשות שלום בעולם**: כלומ'¹⁰⁵ לעשות שלום לישראל מן האומות. ולבשרם על ביאת הגואל,¹⁰⁶ והיינו דכתי', הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא לפני בא יום ה' הגדול והנורא והשיב לב אבות על בנים וג', כלומר, כי מצער הגלות והטלטול נתרחקו האבות מעל הבנים והבנים מעל אבותם מרוב הצרות והשמדות. ובבשורתם בביאת הגואל שיתקבצו יחד בנים עם אבות, יתנחמו זה בזה. וזה בבשורת הגאולה שתגלה במהרה בימינו אמין.

הדרן עלך פ' העיד ר' יהושע וכולה עדיות בס"ד:

וסימניהון דפרקי

שמאי: ור' חנינא סגן הכהנים: מטמאין: ומקולי ב"ש:

ר' יהודה: וכן בבא ור' יהושע: וכן בתירא: תושלב"ע בנל"ך¹⁰⁷

104. כלומר, בפרשו.

105. פירוש הראב"ד בקיצור.

106. בראב"ד נוסף: וזה יום אחד לפני ביאת המשיח.

107. תם ונשלם שבח לאל בורא עולם ברוך נותן ליעף כח.

ישראל פרנצוס

ביאורים ובירורים בתלמוד

א. פסחים כ"ט ב

אמר רב חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור¹ שלא בזמנו במינו
אסור שלא במינו מותר

במאי עסקינן אילימא בנותן טעם שלא בזמנו שלא במינו מותר
הא יהיב טעמא אלא במשהו חמץ בזמנו בין במינו בין שלא
במינו אסור רב לטעמיה² דרב ושמואל דאמרי תרווייהו כל
איסורין שבתורה במינו במשהו שלא במינו בנותן טעם רב גזר
חמץ בזמנו שלא במינו אטו מינו ושלא בזמנו במינו אסור כרבי
יהודה ושלא במינו מותר דשלא בזמנו ושלא במינו אטו מינו
כולי האי לא גזרינן

שמואל אמר חמץ בזמנו במינו אסור שלא במינו מותר שלא בזמנו בין
במינו בין שלא במינו מותר

חמץ בזמנו במינו אסור שמואל לטעמיה דרב ושמואל דאמרי
תרווייהו כל איסורין שבתורה במינו אסורין במשהו שלא
במינו בנותן טעם שלא במינו אטו מינו לא גזר שלא בזמנו בין
במינו בין שלא במינו מותרין כר' שמעון

1. ובכ"י ב (דק"ס) אסור במשהו ונמחקה המלה "במשהו". גם במספר כ"י של השאלות (ראה ח"נ לשאלות צו הוצ' מירסקי עמ' ע"ב): אסור במשהו. אולם ר"ת, בספר הישר, חלק הפירושים, מהד' שלזינגר סי' תע"א (עמ' 281) אומר: ולא גרסי' בעיקר מימרייהו דרב ושמואל ורבי יוחנן ורבא לא משהו ולא נותן טעם. ומסתבר, שהמלה משהו נוספה על פי המסקנה.

2. בכ"י מינכן ואוקספורד במקום רב לטעמיה כתוב: הא רב ושמואל דאמרי תרווייהו וכו'. ור"ת, בספר הישר הנ"ל עמ' 279, מעיר על גירסא זו: וכן הגרסא בספרים קדמונים אלא שרבינו שלמה הגיה רב לטעמיה. ויתכן שהשינוי ל"רב לטעמיה" בא עקב הלשון, להלן, שמואל לטעמיה, ר' יוחנן לטעמיה. והנ"מ בין שתי הגרסאות היא אם האיסור של משהו בחמץ תלוי באיסור של משהו בשאר איסורין, ראה תוספות ל' א' ד"ה אמר ולהלן בפנים. ורבינו תם מעתיק את הסוגיא כולה להלן שם עמ' 281, אלא שנפלה שם טעות והמהדיר בהע' 30 לא תיקן כהוגן. וצ"ל, רב גזר בחמץ בפסח שלא במינו אטו מינו [ושלא בזמנו] במינו אסור כר' יהודה [שמואל אמר חמץ בזמנו במינו אסור] שלא במינו מותר שלא בזמנו וכו'.

ורבי יוחנן אמר חמץ בזמנו בין במינו ובין שלא במינו אסור בנותן טעם³ שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר

חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו בנותן טעם ר' יוחנן
לטעמיה דר' יוחנן וריש לקיש דאמרי תרוייהו כל איסורין
שבתורה בין במינו בין שלא במינו בנותן טעם שלא בזמנו בין
במינו בין שלא במינו מותרין כר' שמעון

ה"פ, ה"ג, ורי"ף⁴

גמרא

אמר רבא הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו
במינו בין שלא במינו בין במינו בין שלא במינו אסור
כרב שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו
במינו מותר כרבי שמעון. למימרא דבמשהו כרב⁵ לאחר זמנו
בין במינו בין שלא במינו מותר כר' שמעון.⁶

הגרסא במאמר רבא

לפני שנדרון בפירוש הסוגיא, מן הראוי לקבוע את נוסחה הנכון.
הבעיה של גרסא קיימת רק בקשר למאמר רבא. לפי נוסח הדפוס, וחלק
מן הראשונים, רבא אמר: במשהו כרב. אולם מדיוק הגאונים "ולא קא
יהיב שיעורא במילתא למימרא דבמשהו כרב", ברור שלפניהם מאמר

3. וכ"ה, "בנותן טעם", בכל כה"י המובאים בדק"ס, ובגאונים הנזכרים בהערה הבאה.
אבל ר"ת אינו גורס בנותן טעם, רק אסור, ראה הע' 1 והשווה עם השגות הראב"ד לבעה"מ.
4. הלכות פסוקות הוצ' ששון עמ' י"א, ומשם אני מעתיק; הלכות גדולות ד"ו עמ' 59, ד"ב עמ' 138, הוצ' מק"נ עמ' 279; רי"ף פ"ב סי' תשט"ו.
5. ואף בשאלות, דפוסים וכה"י, כנ"ל. אולם ספק רב אם הדיוק ומדלא קא יהיב שיעורא וכו' בשאלות הן מדברי רב אחאי גאון. ואמנם לשיטת הראב"ד הנ"ל ומאירי לסוגיין, שרב אחאי סובר שחמץ בפסח במשהו, אפשר לומר — אבל אין הכרח לומר כך — שהן מדברי השאלות. אולם יתר הראשונים, ר"ת בסה"י, רשב"ם מובא בדק"ס, ראב"ן סי' י, האשכול הוצ' אוירבך ח"ג עמ' 95, עיטור ה' חמץ הוצ' רמ"י עמ' קכ"ה, ראב"ה ח"ב סי' תס"ב, ועוד, סוברים ששיטת השאלות היא שחמץ בפסח בנותן טעם. ובע"כ צ"ל שהפסקא הנ"ל בשאלות היא הוספה מאוחרת על פי ה"פ או ה"ג. וראה לכך הוא ההמשך בשאלות: שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר ואע"ג דאיכא בנותן טעם כר' יוחנן דאמר חמץ בזמנו וכו'. מן העובדה שהוא מצטט את כל מאמר ר' יוחנן, כולל הרישא שעוסק בחמץ בזמנו, משמע שפוסק כמוהו לגמרי. ועיין בשאלת שלום, והשווה עם מסקנת ר"ק מירסקי. בכל אופן, מחלוקת הראשונים היא רק בשיטת השאלות, אם הוא מפרש "אסור" שבמאמר רבא בנותן טעם או במשהו, אבל לכ"ע לא גרס בגמרא: במשהו כרב. ואשר למלה "כרב" במאמר רבא, היא אינה ברי"ף ד"ק וכמעט בכל כה"י שנבדקו ע"י ר"ה היימן, בחיבורו לתואר דוקטור, אבל אין זה משנה לעניינינו. אפילו אם גורסים "כרב" אפשר לפרש כרב ולא מטעמיה, ראה תוספות הנ"ל. ויש שגורסים רק כרב ולא "במשהו" והיא היא, ראה להלן הערות 11, 16.
6. ובשאלות וה"ג ד"ב: כר' יוחנן. אולם אין זה בטוח שגרסו כך בגמרא, ואולי היה כתוב לפנייהם רק "מותר" והם פירשו כר' יוחנן. והרי ראינו שהגאונים אף פירשו את ה"אסור" שברישא של מאמר רבא "במשהו כרב", ועיין להלן בפנים.

רבא לא כלל את המלים "במשהו כרב". ואלה הם דברי רבינו תם בספר הישר מהד' שלזינגר עמ' 281: ומאן דגריס במילתיה דרבא בין במינו בין שלא במינו במשהו כרב טועה הוא ועל [פי] הלכות גדולות כתבוהו פרשנים שבשנים⁷ תדע שהוא כן דפוסק בהלכות גדולות אמר רבא... אסור מדלא יהיב שיעורא למילתיה למימרא דבמשהו כרב הרי לך שבמשהו כרב לא היה בספרים אלא מסתמא קא פסיק רב יהודאי כן ומתוך כך נכתב בספרים חדשים מקרוב באו. ולהלן שם הוא כותב: וכן הגרסא בספרים קדמונים. ובדומה לכך כותב בעל המאור לרי"ף הנ"ל: וכתב הרי"ף ז"ל מדלא קא יהיב שיעורא למילתיה ש"מ במשהו כרב ומדבריו אתה למד שמה שנמצא כתוב בכל ספרי הגמרא שלנו במשהו כרב אינו מעיקר הגמרא אלא תלויה היתה מפירושי הראשונים והכניסוה הסופרים בספרים ועיקר הגרסא הוא כמו שכתבנו וכן נמצא בנוסחאות מדוקדקות וישנות וחכמי צרפת וחכמי נרבוניה עמודי עולם ז"ל פירשוה לשמעתי דרבא כולה כר' יוחנן. ואף מדברי הראב"ד שם, בהשגות לבעה"מ, משמע שהוא מסכים לו שבגמרא לא היה כתוב: במשהו כרב. ודברי הרמב"ן שם במלחמות מגומגמים, וודאי נפלה שם טעות. אחרי שהוא מביא את דברי בעה"מ, הלומד מדברי הרי"ף שבגמרא לא היה כתוב "במשהו כרב", הוא ממשיך: אמר הכותב רבותא למחשב גברי והא בעל הלכות גדולות ובעל הלכות פסוקות כולם אמרו מדלא קא יהיב רבא שיעורא ש"מ במשהו וקבלה בידיהם מראשונים ופשטה ברוב ישראל בספרים ישנים ובכל הבאים מספרד ומן הישיבות וכבר נבדקו בבבל ספרי הישנות ע"פ שאלת חכמי הצרפתים וכן נמצא בנוסחאות בדוקות לגאונים ראשונים. תחילה הרמב"ן מביא את דבריהם של בעל הלכות פסוקות ובעל הלכות גדולות, שלומדים מדברי רבא הסתמיים שכוונתו ל"במשהו כרב", ואח"כ הוא כותב שבספרים ישנים ובנוסחאות בדוקות לגאונים הראשונים הגרסא בגמרא היא: במשהו כרב.⁸

7. ובהמנהיג ה' חמץ סי' כ"ה מעתיק את דברי ר"ת בזה"ל: ולא גרסינן במשהו כרב דהא רבנן סבוראי היא. ורבינו העתיק לשון התוספות ל' א', שם נאמר רק שבה"ג לא גרס, והוסיף מדעתו שהיא הוספה סבוראית. אולם כפי שראינו הוספה זו היא על פי פירוש הגאונים ומאוחרת לסבוראים. ועוד לפי רב האי ורי"ף היתה הגרסא המקורית בלי המלים: במשהו כרב.

8. ועיין להלן בפנים, מה שהבאתי בשם הראב"ה. ובמהר"ם חלאה מעתיק את דברי בעל המאור ומוסיף שהרמב"ן ז"ל ושאר האחרונים הסכימו לפסק ר' יצחק בן גיאות שחמץ בפסח במשהו. ומשמע קצת משם, שלדעתו הרמב"ן חולק רק על הפסק של בעל המאור ולא על גרסתו בגמרא. (פרופ' דימיטרובסקי מציע: נראה שז"ל במקום וקבלה בידיהם, וקבלה בידי (=בידינו). כלומר, הרמב"ן מודה שה"ג וה"פ לא גרסו בגמרא כן, אבל פסקו במשהו. ויש כאן גברי כנגד גברי שמביא בעל המאור. אח"כ הרמב"ן קובע את הגיר' שמקובלת בידו ומיחסה לגאונים ראשונים).

ואף רב פלטוי גאון לא גרס בגמרא: במשהו כרב.⁹ ובשערי תשובה סי' רצ"ד בשם רב האי: דייקו רבנן מדלא יהיב שיעורא למילתיה למימרא דמשהו כרב.¹⁰ ובדומה לכך בספר האשכול הוצ' אורבך ח"ג עמ' 95: ומדלא יהיב שיעור ש"מ במשהו כרב וכ"כ בה"ג. ובמאירי לסוגיין הוא מצטט את הגמרא בזה"ל: אמר רבא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר. ולהלן שם הוא מוסיף: עד שבמקצת ספרים גורסים אמר רבא הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור כרב¹¹ ושלא בזמנו מותר כר' שמעון ועל דרך האמת אינה גרסא.

מהאמור לעיל נראה לכאורה שאין אף צל של ספק, שרבא לא אמר "במשהו כרב" אלא הוא פירוש הגאונים שנכנס לתוך הגמרא. והרי ראינו שמן הגאונים הראשונים — ה"פ וה"ג — עד לגאונים האחרונים — רב האי — מדייקים זאת, במשהו כרב, ממאמר רבא. ונ"מ שאם רבא לא אמר במשהו כרב, אפשר לפרש דבריו אחרת והיא שכוונתו באסור היא לנותן טעם ולא למשהו. וכך מפרשים את ה"אסור" בדברי רבא רבינו תם ובעל המאור,¹² וזוהי גם שיטת השאילתות לדעת רוב הראשונים.¹³

אולם הראב"ה בח"ב סי' תס"ב עמ' 77, אחרי שמביא גרסת השאילתות ור"ת במאמר רבא, לפיה אין שם המלים במשהו כרב, הוא כותב: ועוד כי יש בכל הספרים חדשים גם ישנים שכתבו במשהו ובתשובות ששלחו מבבל כתבו והשיבו על דבר זה שיש ספרים שהם מימות רב אשי שהוא סוף הוראה וכתוב בהן במשהו כרב.¹⁴ ויש לציין

9. ראה מחזור ויטרי ברלין תרמ"ט-נ"ז עמ' 261, ומרדכי סי' תקנ"ה.

10. ובהלכות ריצא"ג עמ' פ"ג בקיצור, ויש להשלים ע"פ שע"ת הנ"ל.

11. העובדה שליתא כאן המלה "במשהו", רק "כרב", אינה משנה דבר, כי למסקנת הגמרא רב סובר במשהו. ויש גורסים במשהו ולא גורסים כרב והיא היא, ראה לעיל הע' 5 ולהלן הע' 17.

12. ברם ר"ת ובעה"מ לא פסקו כך הלכה למעשה משום שבני ישראל נהגו בהן איסור. ראה תוספות, ספר הישר, ובעל המאור הנ"ל, ועיין גם בספר הישר חלק התשובות הוצ' מק"נ עמ' 101.

13. ראה לעיל הערה 5.

14. ובררים אלה מובאים במרדכי ססי' תק"נ בשם הראב"ה, ולא כפי שחשב רב"מ לוין, באוצה"ג עמ' 23 הע' ד, בשם הלכות גדולות. וז"ל המרדכי שם, בלי המחיקות וההוספות שבסוגריים: אבל ראב"ה פוסק במשהו כמו האלפסי וכן פוסק בדבריו השאילתות ובה"ג כתב דנמצא בספרים ישנים שהיו בימות רב אשי סוף הוראה בהדיא כרב במשהו וכן פסקו רוב הגאונים וכן המנהג. ראשית יש להעיר שהנאמר "וכן פסקו השאילתות" סותר למה שכתוב במרדכי להלן ססי' תקס"ח בשם השאילתות שאוסר רק בנותן טעם. ובע"כ צ"ל

שאף בשאלה ששלח ר' דניאל הבבלי לר' אברהם בן הרמב"ם, מעשה נסים סי' י"ג עמ' 101, הוא מעתיק את מאמר רבא עם המלים: במשהו כרב. וכך מצוטטים דברי רבא ע"י רב שר שלום גאון בהלכות פסוקות הוצ' מילר סי' קס"ג וברבינו חננאל על הדף.¹⁵ ברם אין זה בטוח שהם גרסו כך בגמרא, ויתכן שאינו אלא פירוש שקבלו מקודמיהם. בקשר לכך יש להעיר גם על תשובת רב יהודאי גאון בתשובות הגאונים ליק סי' מ"ה:¹⁶ ואמר מדאצטריך לון למימר אמר רבא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו כרב¹⁷ בהא ניהו הלכתא כרב הא שארא כר' יוחנן וריש לקיש בנותן טעם. לכאורה נראה שגרס בגמרא "כרב", אולם כבר ראינו לעיל שרב יהודאי גאון לא גרס בגמרא במשהו כרב, רק למד זאת מדיוק, ומכאן שאין זה אלא פירוש.

באשר לעדותו של הראב"ה, שבגמרא מימות רב אשי כתוב במשהו כרב, מתעוררות השאלות הבאות. מניין לו לראב"ה שהגמרא היא מימות רב אשי? האם היתה לו הוכחה פנימית, מתוך הגמרא עצמה, או קבלה? האם ר"ת וסייעתו, שלא גרסו בגמרא במשהו כרב, ידעו על הגמרא הנ"ל או לא? אם ידעו, ולא סמכו עליה, צ"ל שלדעתם לא היתה גמרא זו בבבל מימות רב אשי אלא טופס מתוקן על פי פירוש הגאונים. אם נאמר שהם לא שמעו כלל על גמרא זו מבבל, צ"ל שהתשובה הגיעה לידי הראב"ה אחרי מותו של רבינו תם.¹⁸

כפי שהערנו כבר (הע' 14), מובאים דברי הראב"ה כלשונם, בשמו, במרדכי. אולם בהגהות מיימוניות לה' חמץ פ"א ה"ו הדברים מובאים

שהפסקא כולה, "וכן פסקו דבריו השאלות ובה"ג", היא הוספה מאוחרת וממילא יוצא ש"כתב" (וצ"ל: וכתב) מוסב על הראב"ה. ובר מן דין אפילו אם פסקא זו היא מדברי המרדכי, צ"ל ש"כתב" מוסב על הראב"ה ולא על בה"ג. אנו מוצאים דברים אלה רק בראב"ה, ואילו בה"ג לא גרס בגמרא במשהו כרב כפי שהוכח כבר ע"י ר"ת ואחרים. ולפי המקור הקדום ביותר לגמרא מימות רב אשי אינו בה"ג אלא הראב"ה. וראה גם הע' 4 של אפטוביצר לראב"ה הנ"ל.

15. ובר"ח, ל' א', נפלו כמה טעויות וצ"ל: בין במינן בין שלא במינן [בנותן טעם שלא בזמנו בין במינן בין שלא במינן] מותר... דהא (רב) שמואל ור' יוחנן שלא בזמנו (שלא במינו כולן) שוין בזה שמותר.

16. ובאוצה"ג פסחים עמ' 22 סי' נ' הע' ג' מעיר המהדיר: תורתן של ראשונים ח"ב צד 5 משובש ומיוחס לרב נטרונאי גאון. והוא מציין שם לתוספות וספר הישר, שהדברים מובאים בשם רב יהודאי גאון. ומעניין שבתוספות רבינו פרץ לפסחים, הוצ' בני ברק תשל", מובאים דברי ר"ת בלשון "ושאלו מדקמיה רב נטרונאי גאון" וצ"ע.

17. וכבר הערנו שאין זה משנה אם כתוב "במשהו כרב" או רק "כרב", ראה לעיל הע' 11.
18. ולכך נוטה אפטוביצר בהערה לראב"ה הנ"ל, והשאיר את העניין בצ"ע. אבל פוננסקי בספרו גאוני בבל עמ' 135 סובר שעדיף לומר שר"ת, בעל העיטור, ובעה"מ לא הכירוהו אע"פ שלאחרים היתה ידועה. ברם קשה לקבל את השערת פוננסקי אחרי שהרמב"ן במלחמות, מועתק להלן בפנים, מודיע לנו שהתשובה נשלחה לשאלת חכמי צרפת.

בסתם בזה"ל: ומבבל שלחו שיש ספרים ישנים שיש קבלה בידם שהם מימות רב אשי וכתבו בהן במשהו. קרוב לודאי שהמקור לדברים הללו הוא הראב"ה, וכאן נאמר במפורש שהספרים יוחסו לרב אשי ע"י קבלה. ובמלחמות לרמב"ן שהבאנו לעיל, שמקור דבריו הם כנראה הראב"ה, כבר לא יוחסו הספרים לרב אשי אלא: וכבר נבדקו בכל ספרי הישנות בזה ע"פ שאלת חכמי הצרפתים. מסתבר, איפוא, שאין "גמרא מימות רב אשי" אלא גוזמא והכוונה לספרים ישנים. מעתה יש לומר שלר"ת וסייעתו היו ידועים הספרים הישנים בהן היה כתוב במשהו כרב, ולהם מתכוון הרמב"ן באמרו שנבדקו ע"פ שאלת חכמי הצרפתים, אלא שדחו אותם משום שלדעתם זוהי הוספה על פי פירוש הגאונים. עובדה היא שבגמרות של בעל השאלות, בעל הלכות פסוקות, ובעל הלכות גדולות, לא היה כתוב במשהו כרב, ואין להקדים את הספרים הישנים לזמנם ולומר שלא ראו אותם. ואין זה מן הנמנע ש"בספרים חדשים מקרוב באו", בספר הישר מהד' שלזינגר עמ' 281, מתכוון ר"ת לספרים הללו שהגיעו מבבל. מה שהרמב"ן ואחרים קוראים ספרים ישנים, קורא רבינו תם ספרים חדשים כי "מקרוב באו" מבבל. לדעתו אין הם ישנים כי הוגהו ע"פ פירוש הגאונים.¹⁹ חוץ מזה הרי ידוע שר"ת לא סמך תמיד על ספרים ישנים. וכך הוא כותב בהקדמה לספר הישר, מקום שהוא קובל על ר' שמואל אחיו שמגיה הספרים: וראייתו במקומות מספרים ישנים ואינה ראייה כי גם ספרים ישנים אכתוב לך בזה הספר אשר חיסרו מאשר לפנינו וקודמי קדומין ישנים ומיושנים לא יעידום וכו'.

והמחזור כגרסת הגאונים, שרבא לא אמר "במשהו כרב" והן הוספה על פי פירושם. וקרוב לודאי שאף המלים "כר' שמעון", המסבירות את ה"מותר" שבסיפא של מאמר רבא, אינן מדברי רבא אלא הסבר מאוחר. כבר הערנו שבשאלות וה"ג ד"ב לא כתוב כר' שמעון אלא כרבי יוחנן,²⁰ ושינויי נוסחאות הוא סימן מובהק להוספה מאוחרת. אולם לדעתי אין הכרח לומר שהם גרסו כך בגמרא. אפשר שזה פירוש שלהם לסיפא של מאמר רבא, כפי שפירשו גם את הרישא — במשהו כרב. ומעניין שהמאירי, שהבאנו לעיל, מצטט את מאמר רבא כגרסת הגאונים, בלי

19. ומן הראוי להעיר שדברי הראב"ה הנ"ל אינם מובאים באו"ז ח"ד סי' רס"ה — רס"ח, שם הוא דן באיסור חמץ בפסח ומביא השיטות השונות, אע"פ שהוא מביא דברים אחרים בשמו. ואולי הסיבה לכך שבעל או"ז, תלמידו של הראב"ה, לא חשב את הגרסא בגמרא מימות רב אשי כבת סמכא. ואף הראב"ן, זקנו של הראב"ה, בסי' י', שמביא שיטת ר"ת וחולק עליו אינו מזכיר את הגמרא מימות רב אשי.

20. עיין לעיל הערה 6.

המלים במשהו כרב, ובלי המלים: כר' שמעון.²¹ ואין לומר שהוא לא העתיק מן הגמרא את המלים "כר' שמעון" משום שאין נ"מ להלכה ואין מחלוקת בגרסא ופירוש, כי להלן שם הוא מביא גרסת רש"י, שכוללת "במשהו כרב" ברישא, ומעתיק "כר' שמעון" בסיפא. ואפילו אלה שמביאים את הגמרא עם המלים כר' שמעון, אין זה ודאי שגרסו כך בגמרא כי אולי זה פירוש משלהם.²² והנה דוגמה מעניינת. מלשון הרי"ף שלפנינו, שהעתיקנו בריש המאמר, יוצא לכאורה שהוא מעתיק "כר' ש" מן הגמרא — אע"פ שאין הכרח לומר כך. אבל בשיבלי הלקט סי' רי"ז מובא מאמר רבא כגרסת המאירי, בלי המלים "במשהו כרב" ו"כר' שמעון", והוא כותב: פסק רבינו יצחק פאסי וצ"ל מדלא יהיב שיעורא... כרב ושלא בזמנו מותר כר' ש"ש וכו'. הרי שלפני בעל שבה"ל לא היה בגמרא לא במשהו כרב ולא כר' ש"ש, ולדעתו שניהם הם מפירוש הרי"ף. אין זאת אלא מי שהוסיף את "במשהו כרב", כהסבר לרישא של מאמר רבא, הוא הוא שהוסיף את "כר' שמעון" כהסבר לסיפא של מאמר רבא. לפ"ז רבא אמר רק: הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור ושלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר.

פירוש הסוגיה

קבענו לעיל שרבא אמר רק אסור ומותר, ואם כן מתעוררת השאלה אם הכוונה למשהו או לנותן טעם. ראינו שלגבי האיסור של חמץ בזמנו חולקים הראשונים. הגאונים ורוב הראשונים סוברים שרבא אוסר במשהו, ואילו השאילתות, ר"ת, בעה"מ, ובעל ההשלמה²³ מפרשים אסור בנותן טעם. באשר ל"מותר" במאמר רבא לית מאן דפליג שמוכנו אפילו בנותן טעם.²⁴ אולם בכדי לעמוד על כוונת רבא מן ההכרח לנתח ולברר את מחלוקת רב ושמואל ורבי יוחנן, שהן היסוד למאמר רבא.

21. ראה לעיל ע"י הערה 11. והקושיא בהמשך הגמרא "ומי אמר רבא הכי והאמר רבא רבי שמעון קנסא קניס וכו'", מובנת אף אם לא גורסים: כר' שמעון. הקושיא היא איך רבא אומר "מותר", הרי אפילו ר' שמעון המקיל סובר שחמץ לאחר זמנו אסור. חוץ מזה ההסבר לשיטת "מותר" לעיל במחלוקת האמוראים הוא, שהיא אליבא דר' שמעון וא"כ שייך להקשות מר' ש"ש אע"פ שרבא לא אמר: כר' שמעון.

22. וראה מה שכתבתי לעיל ע"י הע' 15 בקשר לגרסת רב שר שלום גאון ור"ח בעניין גרסת: במשהו כרב.

23. ודעת בעל ההשלמה מובאת גם במאירי: ואף גדולי הדורות ריסי עיניהם מעידים שאף הם נוטים לומר כן [בששים] אלא שמניחים מקום לאוסרים מפני שהם המרוכים. ועיין לעיל הערה 12.

24. פרט לטור, ובעקבותיו הש"ע, בה' פסח סי' תמ"ז הסובר שמותר רק אם אינו בנותן טעם. אבל כבר הרעישו על פסק זה האחרונים, עיין במ"א ובהע"ש לשאילתות הנ"ל.

המלים "אסור" ו"מותר", בעניין תערובת של היתר ואיסור, ניתנות להתפרש בשני אופנים — במשהו או בנותן טעם. האמוראים, רב שמואל ור' יוחנן, משתמשים בלשון אסור ומותר מבלי לפרש אם כוונתם למשהו או לנותן טעם. היוצא מן הכלל הוא לכאורה הרישא של מאמר ר' יוחנן, שם נאמר: אסור בנותן טעם. אבל דא עקא, כי אין אנו מוצאים צירוף לשון כזו — אסור בנותן טעם — לא במקורות התנאיים²⁵ ולא בגמרא.²⁶ הלשון היא תמיד רק "בנותן טעם", בלי המלה "אסור" לפני כן,²⁷ כמו במחלוקת רב ושמואל, ור' יוחנן וריש לקיש לגבי שאר איסורין בסוגיין. ובאמת המלה אסור מיותרת כי "בנותן טעם" מובנו: אסור בנותן טעם. ומסתבר כשיטת ר"ת²⁸ שרבי יוחנן, בדומה לבני מחלוקתו רב ושמואל, אמר רק אסור. הדעת נותנת שהמלים "בנותן טעם" נתוספו ע"פ מסקנת סתם הגמרא שרבי יוחנן אוסר בחמץ בנותן טעם בדומה לשאר איסורין. כבר הערנו שהאמוראים בעצמם לא פירשו את דבריהם, מה זה אסור ומה זה מותר. אולם סתם הגמרא — החלקים שהעתקתי לעיל בריש המאמר בשורות קצרות — מסבירה את מחלוקת רב ושמואל ורבי יוחנן כדלהלן:²⁹

שם האמורא	חמץ בזמנו		חמץ שלא בזמנו	
	במינו	שלא במינו	במינו	שלא במינו
רב	"אסור" — במשהו	"אסור" — במשהו	"אסור" — במשהו	"מותר" — במשהו ³⁰
שמואל	"אסור" — במשהו	"מותר" — במשהו ³⁰	"מותר" — בנו"ט	"מותר" — בנו"ט
ר' יוחנן	"אסור" — בנו"ט	"אסור" — בנו"ט	"מותר" — בנו"ט	"מותר" — בנו"ט

לפירוש הנ"ל יוצא שרב ורבי יוחנן משתמשים באותם מונחים לציון הלכות נוגדות — רב אוסר ומתיר במשהו ורבי יוחנן אוסר ומתיר בנותן טעם. גדולה מזו, שמואל משתמש באותה מלה, "מותר", במובנים שונים. לגבי חמץ בזמנו שלא במינו הוא מתכוון למותר במשהו,³⁰ ואילו לגבי חמץ שלא בזמנו, בין במינו בין שלא במינו, כוונתו למותר אפילו בנותן טעם. ועוד, שמואל ורבי יוחנן קיימי בחדא שיטא ב"חמץ בזמנו שלא

25. ראה קונקורדנציה של רה"י קוסובסקי: למשנה ח"ב עמ' 800, לתוספתא ח"ג עמ' 415, לספרי ח"ג עמ' 865, לספרא ח"ג עמ' 889.

26. ראה קונקורדנציה הנ"ל לגמרא כרך ט"ז עמ' 213 טור ב'.

27. ואמנם הצירוף של המלים הללו נמצא, אלא במובן אחר וכלי האות ב"ת בריש המלה של: נותן. ולדוגמה חולין ק"א ב: דגים שעלו בקערה... רב אמר אסור נותן טעם היא. שם המלים "נותן טעם" הן הסבר למה זה אסור, ואינן הגדרה לאסור.

28. ראה לעיל הערה 3.

29. ובטבלה להלן אני מציין את המלה שבמאמר האמורה בסימן של ציטוט, ועל ידה הפירוש.

30. אבל אסור אם יש בנותן טעם

במינו" — מותר במשהו ואסור בנותן טעם אבל משתמשים במונחים הפוכים: שמואל אומר מותר ור' יוחנן אומר אסור. קושי נוסף בהסבר הגמרא למחלוקת רב ורבי יוחנן הוא, שמעמידים את רב בשיטת רבי יהודה ואת ר' יוחנן בשיטת רבי שמעון, ובמסכת עירובין מ"ו ב ומ"ז א נאמר ההיפך. שם רבי יוחנן אומר שרבי יהודה ורבי שמעון הלכה כר' יהודה, ואילו רב לית ליה כלל זה.

ברם הפירוש שניתן למחלוקת האמוראים הוא מסתם הגמרא ומזמן מאוחר, ואפשר לפרש מחלוקתם בצורה אחרת. העובדה שאותם האמוראים שחולקים בתערובת שאר איסורין חולקים בנוסף לכך במחלוקת מיוחדת בחמץ בפסח מוכיחה שלית מאן דפליג שחמץ חמיר משאר איסורין.³¹ ואם החמץ אסור כשהוא בעין, איך אפשר לומר שהוא מותר אפילו בנותן טעם וכקושית הגמרא בבירור דברי רב: הא יהיב טעמא. והרי כ"ע סוברים שחמץ של ישראל שעבר עליו הפסח אסור. ואפילו רבי שמעון המקיל סובר לפי הבבלי, כ"ט א, שאסור מדרבנן. ובירושלמי פ"ב ה"ב, כ"ח ע"ד יש גם דעה שהוא אוסר מדאורייתא. ואף מן התוספתא פ"ב ה"ב, שם ר' שמעון דן במאימתי מותר חמץ אחר הפסח, יוצא שהוא אינו מתיר לגמרי חמץ שעבר עליו הפסח. וכן אנו מוצאים את רבי יוחנן מחמיר בחמץ שעבר עליו הפסח, וז"ל בירושלמי כ"ט ע"א: הבקיר חמצו בג' עשר לאחר הפסח מהו ר' יוחנן אומר אסור רשב"ל אומר מותר.³² ואם כן איך אפשר לומר שרבי יוחנן מתיר תערובת של חמץ שלא בזמנו אפילו בנותן טעם.

לכן נ"ל שיש לפרש את המונחים "אסור" ו"מותר" בדברי כל האמוראים במובן אחד — במשהו. לפ"ז כ"ע סוברים שאם קיים איסור של חמץ כשהוא בעין, בין שזה תוך זמנו ובין שזה לאחר זמנו, בין שזה במינו ובין שזה שלא במינו, בין שהאיסור הוא מדאורייתא ובין שהוא מדרבנן, הוא אוסר בנותן טעם. המחלוקת היא רק באיסור והיתר של משהו. לפירושנו, שיטות האמוראים השונים היא כדלהלן:²⁹

שם האמורא	חמץ בזמנו		חמץ שלא בזמנו	
	במינו	שלא במינו	במינו	שלא במינו
רב	"אסור" — במשהו	"אסור" — במשהו	"מותר" — במשהו	"מותר" — במשהו
שמואל	"אסור" — במשהו	"מותר" — במשהו	"מותר" — במשהו	"מותר" — במשהו
ר' יוחנן	"אסור" — במשהו	"אסור" — במשהו	"מותר" — במשהו	"מותר" — במשהו

31. וחומרות שונות ישנן בחמץ: עוברים על כל יראה, לא בדילי אנשי מניה, וי"א שהיא דבר שיש לו מתירים ראה מלחמות לרמב"ן הנ"ל.

32. ועיין באהבת ציון וירושלים, ויש להוסיף מגן אבות למאירי עניין שמונה עשר.

לפירוש הנ"ל שיטת שמואל, שחמץ בזמנו שלא במינו מותר במשהו, היא שיטה חדשה שאינה כלולה בדברי רב ור' יוחנן. ולא רבי יוחנן אלא שמואל הוא המקיל מכולם, ורב ורבי יוחנן קיימי בחדא שיטה בדין חמץ בזמנו ושמואל ור' יוחנן קיימי בחדא שיטה בחמץ שלא בזמנו.³³ ומטעם זה רבא פוסק כר' יוחנן, ואף משתמש בלשונו ממש, ש"חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו "אסור" — במשהו — ו"שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר" — במשהו — אבל אסור בנותן טעם.³⁴

ואלה הן הנקודות המשותפות והשונות שבין פירושנו והפירושים האחרים לסוגיין. אנו מפרשים כשיטת רוב הגאונים והראשונים שרבא אוסר בחמץ בזמנו במשהו.³⁵ בדומה לשיטת ר"ת, נראה לנו שרבא מעתיק את לשונו של רבי יוחנן ופוסק כמותו לגמרי בין בזמנו בין שלא בזמנו.³⁶ בניגוד לפירוש המקובל, שמקורו בפירוש סתם הגמרא למחלוקת האמוראים, אנו מפרשים אסור ומותר במאמר ר' יוחנן ואת מותר השני במאמר שמואל, בדומה ליתר אסור ומותר בסוגיין: במשהו.

33. וזה שונה לגמרי ממה שיוצא לפי פירוש סתם הגמרא למחלוקת האמוראים, עיין לעיל בפנים.

34. וזוהי באמת שיטת הטור וש"ע, אע"פ שהם פירשו את מחלוקת האמוראים כמקובל, ראה לעיל הערה 24. ועיין גם בערוך השלחן לאו"ח סי' תמ"ז סעיפים מ"א ומ"ב.

35. והחולקים הם בעל השאלות ור"ת, ראה לעיל הע' 5. אולם בקשר לגרסא במאמר רבא אין מחלוקת בין הנ"ל והגאונים האחרים, עיין לעיל בפנים.

36. אלא שלדעת ר"ת שיטת ר' יוחנן, וממילה גם שיטת רבא, היא אחרת ממה שאנו מציעים. ולקושיא אם רבא פוסק לגמרי כר' יוחנן למה הוא אינו אומר רק "הלכה כר' יוחנן", עיין בבעה"מ הנ"ל.

ב. מפיהם ולא מפי כתבם

הדרש מפיהם ולא מפי כתבם¹, מופיע מספר פעמים במקורות חז"ל². אולם לא בכל מקום הנוסח הוא ודאי, ואף במקומות שהוא ודאי לא תמיד ברור למה הכוונה. הפירוש של הלימוד ההוא משפיע גם על פירושה של סוגיא נוספת, בה לא נזכר הדרש הנ"ל, ויש בו נ"מ לדינא. להלן נעמוד על שיטת הגאונים בנדון, תוך עיון מחדש במקורות חז"ל עצמם.

הנוסח

בספרי דברים, שופטים פסקא קפ"ח, מהד' פינקלשטיין עמ' 228 נאמר: על פי שנים עדים או על פי שלשה עדים יקום דבר³, לא על פי כתבם ולא על פי תורגמן. אבל בכל כתבי היד⁴ של הספרי הנוסח הוא: על

1. הדרש הוא לפסוק על פי שנים (או: שני) עדים וגו'. פסוקים דומים נמצאים בספר דברים י"ז ו, וי"ט, ט"ו. הראשון עוסק בדיני נפשות, והשני נושא כל העדויות. בבבלי בכלל לא מצטטים את הפסוק ובירושלמי מובאות רק המלים "על פי", הנמצאות בשני הפסוקים, ואין לדעת לאיזה מן שני הפסוקים הכוונה או שהכוונה לשניהם. אולם, בספרי ובמדרש הגדול הדרש מובא לפסוק השני, (והמלה "שנים" במקום "שני" אינה אלא אשגרתא), ואף רש"י בחומש מביאו לשם. ובמשנה מכות פ"א מ"ט מובא חלק מן הדרש שבספרי וירושלמי על הפסוק הראשון.

2. ספרי שופטים פסקא קפ"ח, יבמות ל"א ב, גיטין ע"א א, וירושלמי סוף יבמות ט"ז ע"א.

3. דברים י"ט, ט"ו.

4. ראה בח"ג במהד' פינקלשטיין. וכה"י הם ממקומות שונים וזמנים שונים, ראה מאמרו של ר"א פינקלשטיין בספר השנה לאקדמיה האמריקאית לחקר היהדות שנה ג עמ' 3 ואילך. ומן הנוסחא שבמה"ג לשופטים י"ט, ט"ו, על פי שנים מפיהם ולא מפי כתבם, אין ללמוד על הנוסח שבספרי, כי הדרשה שם לקוחה מן הבבלי. רק ביבמות וגיטין נמצא הדרש בצורה זו, ואילו בספרי ליתא המלה (וראה הע' 10) ויש דרש נוסף: ולא על פי מתורגמן. ואף אין זה מן הנמנע שהדרש במה"ג לקוח מן הרמב"ם ה' עדות פ"ג ה"ד שמשם הועתק הדרש הסמוך לסוף אותו פסוק: יקום דבר. ומן התימה שר"ד הופמן, שהעיר על כך שהדרש הסמוך מקורו ברמב"ם, ייחס את הדרש שלפניו, מפיהם ולא מפי כתבם, לספרי.

פי כתבם ולא על פי תורגמן.⁵ ומסתבר שהנוסח בד"ו, לא על פי כתבם, הוא תיקון על פי התלמודים. ותיקון דומה אנו מוצאים בדפוסים המאוחרים של ילקוט שמעוני שופטים רמז תתקכ"ב, ואילו בדפוס ראשון כתוב: על פי כתבן ולא על פי מתורגמן.

ברם התיקון שבד"ו הוא קדום, ויתכן שהיה כבר לפני רש"י. בפירושו לחומש, דברים י"ט, ט"ו, רש"י כותב: על פי שני עדים, ולא שיכתבו עדותם באגרת וישלחו לב"ד ולא שיעמוד תורגמן בין העדים ובין הדיינים. שתי הדרשות ביחד — כתב ומתורגמן — נמצאות רק בספרי.⁶ בבבלי יבמות וגיטין מובא רק הלימוד של לא מפי כתבם, ובמשנה מכות פ"א מ"ט נמצא רק הדרש של לא מפי מתורגמן. ואמנם דרכו של רש"י לצרף דרשות חז"ל ממקומות שונים, אלש שכאן נראה יותר שהדרש הועתק מן הספרי. כבר הקשו למה רש"י חיכה עד שהגיע לפסוק הנ"ל ולא הביא את הדרש לפסוק דומה לעיל שם י"ז, ו. ויש להוסיף שהדרש בעניין מתורגמן במשנה באמת נדרש על הפסוק הראשון. יתר על כן הדרשות האחרות שרש"י מביא לעיל שם, לחלק אחר של אותו פסוק, נמצאות באותה משנה. ברם אם נניח שרש"י העתיק את הלימוד מן הספרי, מסולקים כל הקשיים. בספרי הדרש נדרש על הפסוק השני ולא על הראשון.

וודאי הדבר שלפני בעל כפתור ופרח היה כבר הנוסח בספרי: לא מפי כתבם. בפ"ב, הוצ' גרוסברג עמ' נ"ג, הוא מביא את דברי העיטור בזה"ל: כדאמרינן בספרי מפיהם ולא מפי כתבם ולא מפי מתורגמן ולא עד מפי עד. ונראה שהמלה "בספרי" היא הוספת בעל כפתור ופרח ואינה נמצאת בעיטור.⁸ וקרוב לודאי שבעל העיטור מביא את הברייתא שבירושלמי יבמות, שם נמצאות שלוש הדרשות יחד, ואילו בספרי חסרה הבבא

5. זוהי גם גרסת רבינו הלל כפי שיוצא מפירושו, וז"ל: ע"פ כתבם דאי חתימי בשטר ואמרי כתב ידנו הוא זה מקיים ההוא שטר (וא)עפ"י (= על פיהם) דפי עדים קרינא ביה ואע"ג דמתו והיה כתב ידן מוחזק בבית דין או עדים מעידין על חתימות ידיהן דכתב ידן הוי מקוים ההוא שטר דעל פיהן הוא. ונראה שהטעם לפירוש זה — עדים חתומים בשטר — הוא יישוב הסתירה שבין דרשת הספרי והנדרש בתלמודים: לא מפי כתבם. ברם, מפשוטה של הלשון משמע שהכונה היא, בדומה לבבלי גיטין, בעדות בעל פה שנמסרה לבי"ד בכתב דומיא דמתורגמן. ואם רש"י בפירושו לחומש, ראה להלן בסמוך בפנים, העתיק את הדרש מן הספרי, הוא פירשו בכגון זה. וכך פירש בעל העיטור, ה' בירורין הוצ' רמ"י ח"א א ע"ב, את לא מפי כתבם שבברייתא בירושלמי.

6. והדרשה ודאי אינה לקוחה מן הירושלמי, כי שם ישנה דרשה נוספת עיין להלן בפנים.

7. ראה שפתי חכמים שם.

8. ראה לעיל סוף הערה 5.

האחרונה: ולא עד מפי עד.⁹ בכל אופן, לפני בעל כפתור ופרח היה כבר בספרי הנוסח שבד"ו: לא מפי כתבם.¹⁰

כאמור, לנו נראה שהנוסח המקורי בספרי היה: על פי כתבם. אולם מידי ספק לא יצאנו, כי ברייתא דומה בירושלמי שונה לא מפי כתבם, ושם הנוסח בטוח כפי שיוצא מתוכן הסוגיא. שנינו בסוף יבמות, ט"ז ע"א: על פי עדים לא ע"פ כתבן ולא ע"פ מתורגמן ולא עד מפי עד. העובדה שבספרי אינו מופיע הדרש השלישי, לא עד מפי עד, אינה הוכחה שהיא ברייתא אחרת. מאידך אין גם הכרה לומר שהברייתא בספרי היא אותה ברייתא שבירושלמי, וממילא אין ללמוד מן הנוסחא שבירושלמי על הנוסח שבספרי.

אמרנו שהנוסח לא מפי כתבם בירושלמי הוא ודאי, והוא הדין לגבי הבבלי, אלא שמובנו של הלימוד אינו שזה בכל המקומות. מן הירושלמי יוצא שבאים למעט עדות באגרת, במקום עדות שבעל פה, דומיא דמתורגמן ועד מפי עד.¹¹ בשלושתן העדים זוכרים את העדות, אלא שהבי"ד אינם שומעים אותה מפייהם. ובמובן זה של הדרש השתמש גם אב"י בגיטין ע"א: אמר ר' זירא אי קשיא לי הא קשיא לי דתניא אם לא יגיד פרט לאלם שאינו יכול להגיד אמאי הא יכול להגיד מתוך הכתב אמר ליה אב"י עדות קאמרת שאני עדות דרחמנא אמר מפייהם ולא מפי כתבם. שם עוסקים בהגדה של אלם, שזוכר את העדות, בכתב במקום הגדה בעל פה.¹² אולם מובנו של הלימוד ביבמות ל"א ב אינו ברור, והאריכו בכך הראשונים. הסוגיא שם דנה בשטר קידושין והנה חלק ממנה: ומפני מה לא תקנו זמן בקידושין הניחא למ"ד משום פירי ארוסה לית לה פירי אלא למ"ד משום בת אחותו ליתקין זמן משום דאיכא דמקדש בכספא ואיכא דמקדש בשטרא לא תקון רבנן זמן א"ל רב אחא בריה דרב יוסף לרב אשי והא עבדא דאיכא דקני בכספא ואיכא בשטרא ותקון רבנן זמן התם רובא בשטרא הכא רובא בכספא אב"א משום דלא אפשר היכי ליעביד לינחה

9. וזמן הראוי לציין שהלימוד, לא עד מפי עד, מפסוק אחר ובהרכב של דרשות אחרות, נמצא בתוספתא שבועות פ"ג ה"ח, הוצ' צוקרמנדל עמ' 450: והוא עד (ויקרא ה, א) לא עד מפי עד ולא מפי בת קול ולא מקול הברא.

10. אבל אין ללמוד מדברי בעל כפתור ופרח שלפניו היה בספרי המלה "מפייהם" וגם הדרש: ולא עד מפי עד. בצינונו לספרי הוא מתכוון לעיקר הדרש שבעל העיטור דן בו, לא מפי כתבם, וזה רגיל אצל הראשונים. לדעת ר"א פינקלשטיין הדרש כולו אינו מעיקר הספרי אלא גליון שנכנס בפנים עיי"ש.

11. וכך פירש את הירושלמי בעל העיטור, ראה לעיל סוף הע' 5.

12. ובמובן זה מפרש רש"י בחומש, ולא שיכתבו עדות באגרת, ראה לעיל בפנים. ואמנם ר"ת חולק על רש"י וסובר שהמיעוט הוא רק לאלם שאינו בר הגדה, ראה תוספות יבמות ל"א ב ד"ה דחוז, אבל זה לא נוגע לענייננו. העיקר שלשניהם, רש"י ור"ת, המדובר אינו בשטר חתום בעדים אלא הגדה בכתב.

גבי ידידה מחקה ליה לינחה גבי ידידה זמנין דבת אחותה היא ומחפה עלה לינחה גבי עדים אי דכירו ליתו ליסהוד ואי לא זמנין דחזו מכתבא ואתו מסהדי ורחמנא אמר מפייהם ולא מפי כתבם.

ביבמות הפירוש של לא מפי כתבם הוא אחר מזה שבגיטין. במסכת גיטין מדובר במקרה שהעדים זוכרים את העדות אלא ששולחים אותה לבי"ד בכתב. ביבמות הם אינם זוכרים את העדות אלא רואים בכתב ומעידים. בגיטין עיקר העדות הוא בעל פה וביבמות עיקר העדות הוא בשטר. ברם מובנו המדויק של הדרש ביבמות אינו נהיר לנו. האם באים למעט את כל המוסד של שטרות, כגון שטרי הלואות ומכירה וכו', משום שהם מפי כתבם,¹³ או שמא הכוונה רק לשטר מסויים.

סוגיא דומא לזו שביבמות, העוסקת בעדות מתוך הכתב, מבלי להזכיר את הדרש לא מפי כתבם, אנו מוצאים במסכת כתובות. שנינו שם כ' א': ת"ר כותב אדם עדותו על השטר ומעיד עליה אפילו לאחר כמה שנים¹⁴ אמר רב הונא והוא שזוכרה מעצמו רבי יוחנן אמר אע"פ שאין זוכרה מעצמו¹⁵ אמר רבא¹⁶ ש"מ מדרבי יוחנן¹⁷ הני בי תרי ידידי סהדותא ומנשי חד מנייהו מדכר חד לחבריה.

פירוש הגאונים לסוגיית כתובות

בפירוש הברייתא ומחלוקת האמוראים חולקים הגאונים והאריכו בכך הראשונים.¹⁸ נעתיק תחילה את דברי הרי"ף בכתובות פ"ב סי' קצ"ג:

13. ונצטרך לומר שתוקף השטרות הוא רק מדרבנן, עיין מה שכתבנו להלן בשיטת הרמב"ם.

14. ובתוספתא שם פ"ב ה"א, מהר" ליברמן עמ' 60: לאחר מאה שנה. וראה מה שמובא בבבלי בכתובות כ, ב בשם רב חסדא, צויין כבר ע"י פרופ' ליברמן.

15. עד כאן מובא גם בירושלמי פ"ב, ה"ד, כ"ו ע"ג, אבל שם ליתא המלה "מעצמו" לא בדברי רב הונא ולא בדברי רבי יוחנן. וכמה גאונים לא גרסו "מעצמו" בבבלי, עיין להלן בפנים, ונ"מ לדינא. אם לא גורסים מעצמו, אין צורך בזכירת העדות כלל לשיטת רבי יוחנן. אבל אם גורסים מעצמו, רבי יוחנן מחייב זכירה אלא שדי בזכירה ע"י השטר.

16. כגרסת הגאונים והראשונים, ובדפוסים: רבה.

17. ובשאלות יתרו, הוצ' מוסר הרב קוק סי' נ"ה, מהר" מירסקי סי' ס"ב, אין המלים ש"מ מדר' יוחנן וכן אינן בה' ראו עמ' 62 (ובה"פ חסר דף ראה שם עמ' פ' הע' א), ויוצא שהוא מאמר בפני עצמו. ובריטב"א בשם מקצת נוסחאות: דא"ר יוחנן הני בי תרי וכו'. אבל הוא מוסיף שאין הגרסא כן ברוב הנוסחאות. וקרוב לודאי שאף רב האי לא גרס ש"מ מדר' יוחנן, עיין להלן הערה 21.

18. ראה אוצר הגאונים, ותוספתא כפשוטה בכתובות עמ' 201 ואילך. ועכשיו ראה גם תוספות הרשב"א משנ"ץ לכתובות הוצ' ר"א ליס, פירוש ר"א מן ההר ליבמות הוצ' רמ"י בלוי, וראבי"ה ח"ד סי' תתצ"ו.

תנו רבנן כותב אדם עדותו על השטר ומעיד עליה אפילו אחר כמה שנים פירש רב האי ז"ל כגון שיש בידו עדות בקנין ונשתתה לזמן מרובה ואחר כך תבעו מלוה לכתוב לו אותה עדות בשטר או שתבעו להעיד לו בה בב"ד הרי זה כותב לו עדותו על השטר או מעיד לו בה בב"ד אפילו לאחר כמה שנים ואינו חושש שמא נפרע אותו החוב או שמא נמחל¹⁹ אמר רב הונא והוא שזוכרה מעצמו ורבי יוחנן אמר אע"פ שאין זוכרה מעצמו אלא אחרים הזכירוהו ונזכר הרי זה מעיד אמר רבא שמע מינה מדר' יוחנן וכו' ויש אומרים²⁰ כותב אדם עדותו על השטר אינו שטר שביד מלוה אלא כגון ספר או שמוש שיש לו לאדם בתוך ביתו לכתוב בו זכרונותיו ובא אליו התובע ותבעו להעיד לו ומצא בזכרונותיו כתוב שביום פלוני נמסר לו עדות בכך וכך לאיש פלוני הולך ומעיד לו עליה אפילו לאחר כמה שנים אמר רב הונא והוא שזוכרה מעצמו ור' יוחנן אמר אע"פ שאין זוכרה מעצמו אלא מן הכתב שלו נזכר הולך ומעיד הכי נמי תרי דירעי וכו' והאי דיוקא דדייק רבא לא סלקא אלא אליבא דהדין פירושא בתרא אבל לפירושא קמא לא סלקא דהיינו פשטיה דרבי יוחנן ולא צריך רבא למידק מיניה מידי הלכך האי פירושא בתרא עדיף וטפי מסתבר.²¹

ראינו ששניהם, רב האי ור"ח, גורסים במחלוקת רב הונא ורבי יוחנן המלה: מעצמו. לגרסא זו, אף ר' יוחנן מחייב זכירת העדות גופה בעת חתימתן או קיום כתב ידן. אולם לא כל הגאונים גרסו "מעצמו", והעיקר שהגאונים הקדמונים פירשו את הברייתא באופן אחר. והנה מה שמובא בשם בח' הרמב"ן (מיוחס לרשב"א): ורבי יוחנן אע"פ שאינה זוכרה מעצמו פי' אלא מתוך השטר ולפי זה פי' מקצת הגאונים ז"ל שאם שכחו

19. ופירוש רב האי מובא גם בר"ח, שנדפס בסוף אוצה"ג, אולם בשינוי חשוב עיין בח' הרמב"ן (מיוחס לרשב"א) וראה נמו"י לכתובות הוצ' רמ"י בלוי. והראב"ד, שמפרש את הברייתא אחרת, קיבל את שיטת רב האי להלכה עיין בספר התרומות שער כ"ה ח"א אות ג. והריטב"א מביא את דעת בעל העיטור ור' מאיר הלוי שרב האי מתכוון רק לשטרי הקנאות ולא לשט"ח, אבל עיין ברשב"א על אתר.

20. והוא פירוש ר"ח, ראה ר"ח וחי' הרמב"ן הנ"ל, ונתקבל ע"י הרי"ף ורוב הראשונים ראה רש"י ותוספות על אתר.

21. והר"ן, שע"י הרי"ף, נדחק לתרץ קושית הרי"ף על רב האי, אבל כבר ראינו שלפני הגאונים הקדמונים לא היו המלים "ש"מ מדרבי יוחנן" במאמר רבא וממילה אין קושיא, ראה לעיל הערה 17. ואשר לעיקר שיטת רב האי, שאין חוששין לפירעון, כבר הרעישו עליו הראשונים, ראה רמב"ן הנ"ל, אבל עיין ברשב"א. וראה גם ספר השטרות לר"י ברצלוני עמ' 86, מה שמובא בשם רב שרירא גאון. וכבר הערנו לעיל בהע' 19 שהראב"ד קיבל את דברי רב האי להלכה, וזוהי גם שיטת הרא"ש בכתובות פ"ב סי' ט"ז.

העדות לגמרי אינה כלום וכן אמר מר רב יהודאי ומר רב מתתיהו ומקצת רבנן קשישא ז"ל... אבל רב אחא משבחה גאון ז"ל לא כתב בשאלות מעצמו לא בדברי רב הונא ולא בדברי רבי יוחנן כגרסת הירושלמי, אלא אע"פ שאינה זוכרה כלל לדברי רבי יוחנן מקיימין ולא כתב בדברי רבא ש"מ מדר' יוחנן אלא אמר רבא הני בי תרי דידעי סהדותא. וכן בתשובה לרב צמח לא גרים מעצמו ופי' אע"פ שאינו זוכרה כלל כך כתב הנגיד מר שמואל ז"ל.

באשר לשיטת רב יהודאי גאון נשתמרו לנו פרטים נוספים בהלכות גדולות:²² אמרי משמיה דרב יהודאי דסהדא דחתים על שטרא ואמרו אין חתמות עליה מיהוא לא קיים לי בהאי דכת' ביה מהימן ואקשו קמיה רבנן אלא מעתה הני שטרי דקא אתו מעלמא וקא מקיימין להו בחתמות ידי סהדי דהתימין עליהו היכי, מקיימין להו דילמא אי הוו סהדי הוו אמרי לא קיים לן בגויה והדרהו דלכתחלה לא אמרינן להו אי אמרו אינהו מהימן... ורבנן בתראי הוו פליגי ואמרי אי מחזקי חתמות ידיה דההוא סהדא מקמיה האידנא בב"ד לאו כל כמיניה דמרע ליה לסהדותיה ואי לא מחזקא חתמות ידיה מהימן דתנן וכו'.²³

נמצאנו למדים שאף רבנן בתראי מקבלים את עיקר שיטת רב יהודאי גאון וסייעתו. הם מפרשים את הברייטא בקיום כתב ידם של העדים, וגורסים "מעצמו" במחלוקת האמוראים. יוצא שכל הגאונים הנ"ל הולכים בשיטת רב אחאי גאון בפירוש הברייטא בכתובות — קיום כ"י העדים — וחולקים עליו בגרסת המלה "מעצמו".

ברם גרסת השאלות במחלוקת רב הונא ורבי יוחנן עדיין צריכה לפני ולפנים. נוסח השאלות שבדפוסים ורוב כה"י שונה מזה שמובא בשמו ברמב"ן, וז"ל:²⁴ דתניא כותב אדם עדותו²⁵ על השטר ומניחה²⁶ ומעיד עליה אפילו לאחר כמה שנים ואמר רב הונא והוא שזוכרה

22. ה"ג אספמיא עמ' 473 הלכות עדות ד"ו קי"ד ע"ג.

23. ודברי בה"ג נמצאים גם בספר והזהיר ח"ב עמ' כ"ט ואילך, וראה עיטור מאמר ראשון זמן ז' ע"א. ובארוז ח"א סי' תשמ"ה ק"ה ע"ג, בשיטה לר"ן כתובות, ומהרי"ק סי' ע"ד מובאים דברי בה"ג, פרט לשיטת רבנן בתראי, וא"כ המקור לדברי שני האחרונים אינו הרמב"ן הנ"ל שם חסר הקושיא והתירוץ לשיטת רב יהודאי גאון.

24. לפרשת יתרו מהר" הנצי"ב סי' נ"ה, מהר" מירסקי מי' ס"ב.

25. כך היא בכל כה"י, ורק במהר" הנצי"ב בלשון רבים: עדותיו.

26. המלה "ומניחה" חסרה בשני כ"י, ראה ח"נ של מירסקי, וליתא בגמרא ובגאונים וראשונים שמביאים את הברייטא.

מעצמו²⁷ ורבי יוחנן אמר אע"פ שאין זוכרה²⁸ כיון דדכיר דכתבה כמאן דדכיר ליה דמי.

ההבדל העיקרי שבין נוסח השאילתות שלפנינו לבין נוסחת הרמב"ן הוא שבדברי רב הונא נמצאת המלה: מעצמו. לנוסחת הרמב"ן המחלוקת בין רב הונא ורבי יוחנן היא אם צריכים בזכירה כלל, ואף רב הונא אינו מחייב זכירה ע"י עצמו. לנוסחא האחרת המחלוקת בין האמוראים היא מן הקצה אל הקצה, וזו שיטה חדשה.²⁹ רב הונא סובר שצריך זכירה על ידי עצמו ורבי יוחנן סובר שאין צורך בזכירה כלל.

ובהעמק שאלה שם אות ט מעיר שאין לתקן את השאילתות על פי דברי הרמב"ן, ולמחוק את המלה "מעצמו" בדברי רב הונא, אלא שיש לנו שתי מסורות שונות בנוסח השאילתות. ואם המסורת שבדפוסים ורוב כה"י, לפיה המלה "מעצמו" מופיע רק במאמר רב הונא, היא עיקרית, אין זה מן הנמנע שבשאילתות נשתמרה לנו הגרסא המקורית של מחלוקת רב הונא ורבי יוחנן. כלומר, במקור היה כתוב מעצמו רק בדברי בר הונא ופירשו, כדי לצמצם את המחלוקת, שרבי יוחנן חולק רק על מעצמו אבל גם הוא דורש זכירה בקיום כ"י העדים. לאחר מכן נכנס הפירוש לפנים, וכך נתוספה המלה מעצמו במאמר ר' יוחנן. ברם יש להדגיש שאין נ"מ להלכה למעשה בין גרסת הרמב"ן וגרסת הדפוסים וכה"י בשאילתות. לשתי הגרסאות אין בדברי רבי יוחנן, שהלכה כמותו, המלה מעצמו ויוצא שאין צורך בזכירה כלל.³⁰

בכל אופן כל הגאונים הקדמונים — רב אחאי, רב יהודאי, כה"ג, רבנן בתראי, מר רב מתתיהו, ורב צמח — פירשו את הברייתא בקיום כ"י העדים, ודלא כרב האי — עדות בקנין וכתובה לאחר זמן, ור"ח — שטר מזכרת. ואף בגאונים של ר"ל גינצבורג ח"ב עמ' 150 נמצאת תשובה

27. והמלה "מעצמו" נמצאת בכל כה"י של השאילתות. ומפירוש הר"ש משמע קצת שמלה זו לא היתה בשאילתות שלפניו, אבל אין זה הכרח עיי"ש.

28. ובשלושה כ"י של השאילתות כתוב גם כאן, כמו אצל רב הונא, מעצמו, עיין בהערה הקודמת. ובספר וחזוהיר ח"ב ל"ו ע"ב מובאת הסוגיא כולה כפי שהיא מופיעה בגמרא דפוסים וכ"י מינכן — עם המלה מעצמו בדברי רב הונא ור' יוחנן. אולם הדברים שם ודאי אינם לקוחים מן השאילתות. כי מאמר רבא כולל את הפסקא "ש"מ מדר' יוחנן" שאינן בשאילתות ראה לעיל הע' 17.

29. כי אף לגרסת "מעצמו" בשניהם — ר"ה ור"י — המחלוקת מצומצמת. לגרסא זו רבי יוחנן מודה שצריך זכירה אלא שסגי בזכירה ע"י השטר. ויש לציין עוד ששיטת ר' יוחנן לגרסת מעצמו בשניהם, היא שיטת רב הונא אם לא גורסים מעצמו בשניהם.

30. לכאורה יש הבדל נוסף בין גרסת הרמב"ן והגרסא שלפנינו. לפי גרסת הרמב"ן אין צורך בזכירה כלל, ואילו לפי גרסת הדפוסים נראה שיש לכל הפחות צורך של זכירת החתימה: כיון דדכיר דכתבה. אבל נראה יותר שכונת השאילתות היא שע"י הכרת החתימה הוא יודע שחתם. והשוה עם מה שהבאנו להלן מח' הרמב"ן בשם: ויש אחרים וכו'.

לגאון ממנה יוצא שפירש כך את הברייתא.³¹ וכן בתשובות שע"צ, הוצ' ירושלים קפ"ה ע"א, פוסק כשאלתות ורב צמח, שאין צורך בזכירת העדות כלל לקיום החתימות, ומביא מחלוקת רב הונא ור' יוחנן בלי המלה: מעצמו.³² ואף הר"ח ורי"ף שמפרשים את הברייתא אחרת — בשטר מזכרת — סוברים שבקיום כ"י העדים אין צורך בזכירה כלל.³³

הפירוש לסוגיית יבמות

ראינו שעל סמך הסוגיא בכתובות פוסקים השאלתות וסיעתו שאין צורך בזכירת העדות גופה בקיום כ"י העדים. אולם מסוגיית יבמות יוצא לכאורה ההיפך. שם דורשים מפייהם ולא מפי כתבם שאין העדים יכולים להעיד מתוך הכתב אם אינם זוכרים את העדות. הראשונים שגורסים במחלוקת רב הונא ור' יוחנן בכתובות "מעצמו", מפרשים את הדרש ביבמות למקרה שאינם זוכרים את העדות כלל, אפילו לא ע"י השטר, וממילא אין סתירה.³⁴ תירוץ זה כוחו יפה גם לשיטת רב יהודאי גאון וסיעתו, שמפרשים את הברייתא בכתובות בקיום כ"י העדים, משום שאף הם גורסים בגמרא: מעצמו. אבל איך יפרנסו הסתירה שבין סוגית יבמות וכתובות השאלתות וההלכים בשיטתו?

הגאונים הקדמונים אינם עוסקים בסוגיית יבמות, ואפשר רק לשער מה היתה דעתם בנדון. נבדוק תחילה את היחס שבין שתי הסוגיות לאור הפירושים של הגאונים האחרונים בסוגיית כתובות. לפירוש רב האי בכתובות, שתי הסוגיות עוסקות בעניינים שונים. ביבמות דנים בעדות מתוך הכתב, ובכתובות עוסקים בעדות בעל פה ובקניין שעומדת עתה לכתיבה. הר"ח שמפרש את הברייתא בכתובות בשטר מזכרת, אבל פוסק שבקיום כ"י אין צורך בזכירה כלל, מעיר כנראה על הקושי אבל אינו מתרצו. וכך הוא כותב בפירושו, שחלק ממנו מובא ברי"ף שהעתקנו לעיל

31. אבל הוא חולק על השאלתות הסובר שאין צורך בזכירה כלל. הגאון דן במקרה שאין כתב ידם של העדים יוצא ממקום אחר, וקשה לדעת אם הולך בשיטת רב יהודאי גאון או שיטת רבנן בתראי שמובאים בכה"ג.

32. ורב"מ לוין, באוצה"ג חלק התשובות עמ' 79 הע' א, חושב ליחס תשובה זו לרב צמח גאון משום שאינו גורס מעצמו במחלוקת האמוראים. אולם אין זו הוכחה מספיקה, כי ישנן עוד גאונים שאינם גורסים מעצמו במחלוקת רב הונא ור' יוחנן.

33. אבל במדרש החפץ של ר' זכריה הרופא, ומעין זה גם בכ"י מעין גנים ובמדרש הביאור ובילקוט שו"ת תימני, (ראה תו"ש כרך כ"ו סי' ל"ג): והוא עד (ויקרא ה', ה') כגון שחתם עדותו בשטר ונוכר. והשוה עם פירוש רבינו הלל לספרי, לעיל הע' 5, ועם דרש התוספתא לפסוק זה לעיל הערה 9.

34. ראה נימוקי יוסף לרי"ף יבמות פ"ג סי' ל"ב, ופסקי רי"ד ליבמות ל"א ב.

בשם יש מפרשים: ולדברי הכול עד החתום על השטר אינו צריך להיות זוכר העדות אלא אע"פ שאין זוכרה מעיד שזה כתב ידו ודיו שאלו צריך לזכרה אין אחד יכול לקיים חתימת חבירו³⁵... ומצאנו בפרק ארבעה אחים מפורש.³⁶ ודאי הדבר שבמשפט האחרון הר"ח מציין לסוגיין ביבמות, אלא שהדברים סתומים. ושיערתו מכבר שר"ח מצביע על קושי לשיטתו, שאין צורך בזכירה כלל בקיום כ"י, מן הגמרא ביבמות מבלי לתרצו. עכשיו ראיתי שכיוונתי לדעת הראב"ה. בח"ד סי' תתצ"ו עמ' ע"ו, אחרי שהוא מביא את כל דברי הר"ח³⁷ הוא מוסיף: ונ"ל דקשי' ליה דקאמר התם לנחי' גבי עדים אי דזכירי³⁸ ליתי סהדי וכו' עד זימנין דחזו בכתבם ואתו ומסהדי ורחמנ' אמר מפיהם ולא מפי כתבם³⁹ ומצאתי בספר המקצועות ובספר חפץ דמתרצי⁴⁰ דהא דאמר מפיהם ולא מפי כתבם כשאנו כתב ידם וההיא דכתובו' דפליג ר' יוחנן ואמר אע"פ שאין זוכרין בזמן שהוא כתב ידם.

מדברי הראב"ה אנו גם למדים על שני גאונים נוספים שפירשו את הברייתא בכתובות בקיום כ"י העדים ולא גרסו: מעצמו. חשוב יותר, זה הוא המקור הקדום ביותר שאנו מכירים הן בסתירה שבין יבמות וכתובות. ברם מהי כוונתם באמרם שביבמות אין זה כתב ידם? אלא כתב ידם של מי? ובע"כ צ"ל שהם סוברים ששטר קידושין אינו צריך עירי

35. טעמו של הר"ח לפסקו זה מעניין, השווה עם מה שהעתקנו לעיל מבה"ג בשם רב יהודאי גאון.

36. העתקתי מלקוטי פירוש ר"ח בסוף אוצה"ג עמ' 20, וחלק זה מדברי הר"ח אינו מובא ברי"ף ויתר הראשונים הנ"ל שמביאים את פירוש ר"ח לכתובות.

37. כולל החלק הראשון שמצוטט בראשונים אחרים, ראה הערה הקודמת.

38. כתיקון המו"ל על פי הגמרא, ובדפוס: דמצידי

39. וטעה המו"ל שם בהערה 65 בכתבו: כוונתו [של הראב"ה] שהיה קשה לו לר"ח דלפי זה איך אמר ר' יוחנן אפילו אינו זוכרה מעצמו יכול להעיד הא הוי מפיהם ולא מפי כתבם, ולכן פירש הר"ח דמייירי בכתבה בכתב ידו בדפטר שלו. איך מיישב הפירוש של דפטר הסתירה שבין כתובות ויבמות? הרי להלכה הר"ח סובר שאין צורך בזכירה כלל בקיום כ"י העדים, וזה סותר למה שנדרש ביבמות: מפיהם ולא מפי כתבם. אין זאת אלא שהראב"ה הבין שהר"ח מציין לקושי ואינו מתרצו, ועל כן הביא את תירוצם של בעל ספר המקצועות ובעל ספר חפץ. ואף הרי"ף מביא רק הקשיא בשם "רבנן", שהכוונה היא לרוב לר"ח וכפי שראינו הוא הכיר את שיטת ר"ח בפירוש סוגיית כתובות, ואת התירוץ הוא מתרץ בעצמו. ומכאן ראייה נוספת שר"ח לא תירץ את הקושיא שבין פסקו והגמרא ביבמות.

40. ומכאן אין ללמוד על סדר הדורות של בעלי ספר המקצועות וחפץ ור"ח, כי אין הכרח לומר שהמתרצים מתייחסים לדברי ר"ח ולכן אין הם קדומים לדורו של ר"ח. יתכן שהראב"ה מביא תירוץ לקושיא שהוקשה כבר בזמנם או אפילו לפני זמנם. ולזהותם של בעל ספר המקצועות ובעל ספר חפץ, עיין במבוא לספר מתיבות מאת רב"מ לזין עמ' 31 ומה שכתב ר"ש אסף במבוא לספר המקצועות.

חתימה רק עידי מסירה. וזוהי באמת שיטת אבי הראב"ה, מובא להלן שם בסוף התשובה.⁴¹

הרי"ף מיישב את הסתירה שבין הסוגיות ביבמות ובכתובות באופן אחר. ביבמות פ"ג ס' ל"ב הוא כותב: הא מילתא מקשו בה רבנן היכי אמרינן הכא רחמנא אמר מפיהם ולא מפי כתבם והא תנן נאמן אדם לומר זה כתב ידו של אבא... ומסתברא לן כי אמרינן רחמנא אמר מפיהם ולא מפי כתבם דלא הוא לה עדות שבכתב עדות ה"מ היכא דאיתיה לשטרא תותי ידי סהדי...⁴² אבל שטרא דנפיק מתותי ידי דבעל דין לא אמרינן ביה מפיהם ולא מפי כתבם הוא דהא מעידנא דהתימי בשטרא ויהבי ליה למריה לא יכלי למיהדר בהו והוו להו כמי שנחקרה עדותן בב"ד דאמר רשב"ל... ומהאי טעמא מקיימינן לה לשטרא בכתומות ידי סהדי ולא איכפת לן אי מדכרי לה לסהדותא אי לא מדכרי... וההיא דגרסינן בכתובות ת"ר כותב אדם עדותו על השטר ומעיד עליה לאחר כמה שנים ואמר רב הונא והוא שזוכרה מעצמו וכו' הכי נמי מתוקמא כגון עדות דאיתא תותי ידי סהדי⁴² ומשום הכי קאמר רב הונא והוא שזוכרה מעצמו וכבר פרישנא לה בדוכתא אחריתי ולית בה קושיא.⁴³

ברם שני הפירושים לדרש לא מפי כתבם ביבמות דחוקים,⁴⁴ ומסתבר שלא כך פירשוהו הגאונים הקדמונים. יש להניח שהם פירשו את הגמרא כפשוטה, שבאים למעט כל שטר, אלא שדחו את הדברים מן ההלכה עקב הסוגיא בכתובות, ועוד מקומות בש"ס משם יוצא שתקפו של שטר הוא מן התורה.⁴⁵ סוף סוף ביבמות העניין הוא רק נתינת טעם להלכה מקובלת — שאין כותבים זמן בשטר קידושין — שאינו הטעם היחיד. ואילו מה

41. הוא אף מסביר למה זו אינה רק שיטת ר' אלעזר, הסובר עדי מסירה כרתי, אלא גם שיטת רבי מאיר הסובר עדי חתימה כרתי. לשיטה זו אין צורך בשטר קידושין עדי חתימה כלל, אפילו לא מפני תיקון העולם.

42. ולשון הרי"ף מדויקת. בקשר ליבמות הוא כותב דאיתא לשטרא תותי ידי סהדי, ובקשר לכתובות הוא כותב: עדות דאיתא תותי ידי סהדי. ביבמות מדובר על שטר ממש, אלא שאינו נמצא בידי בעליו, ובכתובות העניין הוא, לשיטת הרי"ף, שטר מזכרת.

43. ברם תירוצי הרי"ף כוחו יפה רק לגבי שיטת רב הונא, אבל לר' יוחנן הסובר שאין צורך בזכירה ע"י עצמו הקושיא במקומה עומדת. וכבר עמד על כך בעל העיטור, ראה מאה שערים לרי"ף הג"ל. והראב"ה הנ"ל לומד מדברי רי"ף אלו שהוא פוסק כרב הונא, ותמה עליו. וכפירוש הרי"ף ליבמות מפרש רבינו מאיר הלוי, מובא בפירוש ר"א מן ההר ליבמות, אבל הוא אינו דן בקושיא מכתובות. ולבעל העיטור, ה' קבלת עדות הוצ' רמ"י נ"ו ע"ד ומאה שערים הנ"ל, שיטה אחרת לגמרי. לדעתו נדרש ולא מפי כתבם ביבמות רק לגבי הזמן שבשטר ולא לגבי התוכן שבו שאפשר להעיד אף מפי כתבם.

44. והוא הדין לכל הפירושים האחרים, ראה מה שהבאתי בשם העיטור בהע' הקודמת ועיין בבעל המאור ומאירי.

45. ראה תוספות כתובות כ' א' ד"ה ור' יוחנן, ועוד.

ששונים בכתובות וביתר המקומות בש"ס הדברים נוגעים להלכה למעשה.⁴⁶

ולעצם העניין של הסוגיות ביבמות וכתובות, הרי אין צורך למצוא התאמה ביניהם. הדרש ביבמות הוא חלק מדיון שמאוחר לזמנו של רב אשי החותם את התירוץ שלפני: ואב"א. הסוגיא בכתובות היא קדומה — ברייתא ומחלוקת רב הונא ור' יוחנן בפירושה — וודאי לא הכירה את הדרש ביבמות: מפייהם ולא מפי כתבם.⁴⁷ ואין זה מן הנמנע שהקטע כולו מן ואב"א היא הוספה בתר אמוראית. כלומר המוסיפים השתמשו בדרש ידוע — מפייהם ולא מפי כתבם — שנדרש במקורו למעט הגדה בכתב, לעניין אחר ובמובן אחר — למעט הגדה מתוך הכתב. התירוץ כולו הוא מוקשה, וכבר העירו שאפשר היה למסור את השטר קידושין לשליש שלגביו לא שייך החשש של: זמנין דחזו מכתבא ואתו מסהדי.⁴⁸

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם אינו רק פוסק אלא גם מפרש, ולרוב הוא תופס את שיטת הרי"ף בפירוש ובפסק והדברים ידועים. מאידך נשתמרו בפסקי הרמב"ם מסורות של גאונים קדמונים. מן הראוי, איפוא, לבדוק באיזה דרך בחר הרמב"ם בנושא שאנו דנים בו. איך הבין את הדרש של לא מפי כתבם ביבמות, ואיך הוא פירש את הברייתא בכתובות: כותב אדם וכו'. האם גרס במחלוקת רב הונא ור' יוחנן המלה "מעצמו" ואיך יישב את הסתירה שבין הסוגיות ביבמות וכתובות? ובעניין קיום כ"י העדים, האם פסק כשאלתות, רב יהודאי גאון, או רבנן בתראי. ויש לציין שפירוש מסויים לגמרא אינו תמיד מחייב פסק הלכה מסויים. כך ראינו למשל שר"ח ורי"ף פוסקים כשאלתות בקיום כ"י העדים, אע"פ שהם מפרשים את הסוגיא בכתובות בדרך אחרת. ואילו רב יהודאי גאון ורבנן בתראי מפרשים את הברייתא בכתובות כשאלתות, בקיום כ"י העדים, אבל חולקים עליו

46. ואין זאת אומרת שהגאונים לא מקבלים את הדרש כשלעצמו, הם רק לא מקבלים הדרש במוכנו הנוכחי. והרי ראינו שהברייתא ואביי דורשים ולא מפי כתבם במוכנן אחר.

47. ובשוב מעין זה לסתירה שבין סוגיות שונות, השתמשו כבר רבותינו הראשונים. ראה למשל יד רמה לב"ב נ"ו ב ס"י רנ"ג וז"ל: איכא למימר דכי איתמר וזאי סוגיא דשמעתין... אכתי לא הוי שמיע לן מימריה... ובתר הכא שמיע להו מימריה... וקבעוהו בדוכתיה וסוגיא... לא זזה ממקומה.

48. ואף מובנו של התירוץ לקושית "אי הכי בגירושין נמי נימא הכי" אינו ברור, עיי"ש ברש"י ותוספות.

בפסק הלכה. ופירוש הרי"ף ללימוד לא מפי כתבם ביבמות שונה לגמרי מפירושם של בעל ספר המקצועות ובעל ספר חפץ. באיזו שיטה או שיטות בחר לו הרמב"ם.

מפסקו של הרמב"ם בהלכות עדות פ"ג ה"ד אנו למדים שהוא פירש את הדרש ביבמות אחרת ממה ששמענו עד כה. וז"ל: דין תורה שאין מקבלין עדות לא בדיני ממונות ולא בדיני נפשות אלא מפי העדים שנאמר על פי שנים עדים מפיהם ולא מכתב ידן אבל מדברי סופרים שחותכין דיני ממונות בעדות שבשטר אף על פי שאין העדים קיימים כדי שלא תנעול דלת בפני לזין ואין דנין בעדות שבשטר בדיני קנסות ואין צריך לומר במכות ובגלות אלא מפיהן ולא מכתב ידן. ברור שפסק הנ"ל מבוסס על הגמרא ביבמות, והוא בניגוד לדעת הרי"ף שם. עדיין לא שמענו שכל עקרו של תוקף שטרות בדיני ממונות הוא מדרבנן משום מפיהם ולא מפי כתבם. הרמב"ם פירש את הגמרא כפשוטה — שמדובר בכל שטר — וייחס את הדרש לשני הפסוקים גם יחד.⁴⁹ והרי ראינו שהרי"ף ביבמות האריך להוכיח ששטר, וקיום כ"י העדים, אינו נקרא מפי כתבם.⁵⁰

אולם לא הרמב"ם הוא הממציא של שיטה זו, הוא רק הולך בשיטת ר"י איבן מיגאש.⁵¹ ור"י מיגאש אינו היחיד שדוגל בשיטה זו, חילוק דומה מובא בשם רבינו ברוך. בפסקי רי"ד ליבמות ל"א ב, הוצ' מכון התלמוד השלם, אנו מוצאים את הדברים הבאים: ורבי ברוך זצוק"ל⁵² כתב הא מילתא גבי דיני נפשות כתיבי דכת' על פי שנים עדים או שלשה עדים יומת המת אבל גבי דיני ממונות לא דבהדיא גרסי' בפ' שני דכתובות כותב אדם עדותו על השטר ומעיד עליה אפי' לאחר כמה שנים. ברם יש להדגיש את השוני שבין דברי הר"י מיגאש והרמב"ם לבין דברי ר' ברוך.

49. ראה לעיל הערה 1.

50. וכבר הרעישו על שיטת הרמב"ם, רמ"ך והרמב"ן בהגהות לספר המצוות שורש ב. ועין גם בכ"מ ולח"מ והאריך בכך הש"ך בחו"מ סי' כ"ח ס"ק י"ד. ולשיטת הרמב"ם צ"ל שבכל מקום שנאמר בגמרא שקיום שטרות הוא מדרבנן (כתובות כ ב ועוד) הכוונה היא שמדאורייתא אפילו קיום לא מועיל. והרדב"ז, כנראה בגלל הקשיים המרובים לשיטה זו, הוציא את דברי הרמב"ם מידי פשוטן ופירשן בעדות בעל פה שנמסרה לבי"ד בכתב. אולם קשה להעמיס פירוש זה לתוך דברי הרמב"ם, ואף ראינו שהרמ"ך והרמב"ן הבינו שכוונת הרמב"ם היא לשטר ממש.

51. וכידוע העריך הרמב"ם את ר"י איבן מיגאש, ראה הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה שלו. והדברים מובאים בפירוש ר"א מן ההר ליבמות ל"א ב בשם הרא"ם (=מיגאש) והר"ם, ובמאירי לכתובות כ' א' בשם גאוני ספרד שהוא כינוי לר"י מיגאש.

52. כנראה הכוונה לר' ברוך מארץ יון — בן איטליה הדרומית שחי בסוף המאה ה"א והתחלת המאה ה"ב — ראה מה שכתב רי"ן אפשטיין בתרביץ ש"א ספר ד' עמ' 27 ואילך. ואולי נשתמר לנו כאן שריד מתורתו של ר' ברוך אלבליה חברו של ר"י מיגאש. בכל אופן שניהם, ר' ברוך מיון ור' ברוך אלבליה, קדמו לרמב"ם.

לדעת ר"י מיגאש והרמב"ם הדרש הוא גם לגבי דיני ממונות, ולכן תקפו הוא רק מדרבנן, ואילו ר' ברוך סובר שתקפו של שטר כזה הוא מדאורייתא משום שהדרש ביבמות הוא רק לפסוק העוסק בדיני נפשות.⁵³ לשיטת הרמב"ם הנ"ל מיושבת הסתירה שבין הסוגיות ביבמות וכתובות, כפי שהעיר כבר הכ"מ. ביבמות עוסקים בדין תורה, ובכתובות בדין סופרים. ומעניין שר' ברוך הגיע לחילוק דומה, שבין דיני ממונות ודיני נפשות, כדי ליישב את הסתירה שבין שתי הסוגיות.⁵⁴ ומאחר שבין כך אין סתירה בין שתי הסוגיות, הרי אפשר לפרש את הבריייתא בכתובות מבלי להתייחס להאמור ביבמות. ברם אף בפירוש הבריייתא יש לרמב"ם שיטה מיוחדת, הוא מפרשה כשניהם — הגאונים הקדמונים, ור"ח ורי"ף. בה' עדות פ"ח ה"ה הוא פוסק: אחר הכותב עדותו על השטר או שנמצא אצלו כתוב בפנקסו בכתב ידו פלוני העיד אותי עליו ביום פלוני בכך וכך אם זכר מעצמו או הזכירוהו אחרים ונזכר מעיד ואם לאו אסור להעיד שאין זה דומה אלא למי שאמר לו אדם נאמן פלוני יש לו אצל פלוני כך וכך והעיד הוא שיש לזה אצל זה והוא אינו יודע מן הדבר כלום אלא מפי האחר שמע והעיד. הרמב"ם מפרש את הבריייתא בשתייהן, שטר ממש — כגאונים קדמונים — ושטר מזכרת — כר"ח ורי"ף. מפסקו הנ"ל אנו גם למדים שגרס במחלוקת רב הונא ורבי יוחנן "מעצמו" ופסק כר' יוחנן.⁵⁵ מן המובא לעיל יוצא שהרמב"ם חולק על השאילתות וסיעתו הסוברים שבקיום כ"י העדים אין צורך בזכירת העדות גופה. אולם לא ידוע עדיין אם הוא הולך בשיטת רב יהודאי גאון או רבנן בתראי. הדברים מפורשים יותר שם בה"ד: הואיל והדבר כן שטר שיצא לבית דין ובאו עדים ואמרו כתב ידינו הוא זה אבל מעולם לא ידענו עדות זו ואין אנו זוכרים שזה לזה או מכר לו לא נתקיים השטר והרי הן כחרשים⁵⁶ עד

53. והג"א לרא"ש כתובות פ"ב סי' ט"ז, בקשר לדרש ולא מפי כתבם שביבמות, מעיר: ור"ת אומר דבדיני נפשות מיירי לפ"ז הולך ר"ת בשיטת ר' ברוך, אבל ספק רב אם דברים אלו יצאו מפיו של ר"ת. בתוספות יבמות וכתובות על אתר ובב"ב ל"ט ב ד"ה מחאה מובאים דברי ר"ת בנידון, ואין רמז להנ"ל. ובפירוש ר"א מן ההר ליבמות בשם רבינו יעקב (=ר"ת) ובמאירי לכתובות בשם מקצת חכמי צרפת (=ר"ת) מובא פירוש אחר לדרש ביבמות.

54. אבל אין הכרח לומר שזוהי גם הסיבה העיקרית לפירוש הרמב"ם, כי הרי אפשר לתרץ את הסתירה בצורה אחרת. מסתבר יותר שר"י איבן מיגאש והרמב"ם פירשו את הגמרא ביבמות כפשוטה, ולכן הגיעו למסקנה שתוקף שטרות הוא רק מדרבנן.

55. והשוה עם תמיהת הראב"ה על הרי"ף לעיל הערה 43.

56. ובכ"י התימנים של הרמב"ם כחרש בש"ן שמאלית. ובאו"ז ח"א סי' תשמ"ה, ק"ה עמ' ג', ומהרי"ק שורש ע"ד: כחרס. ונראה שהקריאה המוטעית של כחרש בש"ן ימנית, היא שגרמה לשינוי ללשון רבים: כחרשים. אם הנושא הם העדים, ולא השטר, צריך להיות רבים בדומה לריש ההלכה שם. ובעקבות השינוי ללשון רבים, תוקן גם ה"הוא" ל"הן".

שיזכרו עדותן וכל מי שאינו דן כן לא ידע בדיני ממונות בין ימינו לשמאלו אבל אם היה כתב ידן יוצא ממקום אחר או שהיו שם עדים שזה כתב ידן מקיימין את השטר ואין משגיחין על דבריהן שאומרים אין אנו זוכרין עדות זו שמא חזרו בהן וזה שאמרו אין אנו זוכרין כדי לבטל השטר וכאילו אמרו קטנים היינו פסולי עדות היינו שאינן נאמנים הואיל ומתקיים השטר שלא על פיהם.⁵⁷ שיטת הרמב"ם היא כרבנן בתראי שבה"ג.⁵⁸ נמצאנו למדים שהרמב"ם חולק על הרי"ף בשתים. פסקו שתקפו של שטר בדיני ממונות הוא מדרבנן ושהעדים שמקיימים את כתב ידן חייבים לזכור את העדות, הוא בניגוד לפסק הרי"ף. הוא מקבל את שיטת הרי"ף בשטר מזכרת שאין העדים יכולים להעיד מתוכו אלא אם זוכרים את המעשה עצמו.⁵⁹

הבבלי הירושלמי והתוספתא

מן האמור לעיל יוצא שישנם שלושה פירושים לברייתא כותב אדם וכו': קיום כתב יד העדים, עדות בעל פה בקנין שעומדת לכתיבה לאחר זמן, ושטר מזכרת. מה אפשר ללמוד על מובנה של הברייתא ממקורות חז"ל עצמם.

בשני התלמודים הברייתא מובאת במסגרת סוגיא הדנה בקיום שטרות. מן הירושלמי ישנה ראייה נוספת וחותרת שפירשו את הברייתא בכגון זה. בקשר לכתובות פ"ב מ"ד "זה אומר זה כתב ידי וזה אומר זה כתב ידי צריכים לצרף עמהם אחר דברי רבי וחכמים אומרים אינן צריכים לצרף עמהם אחר אלא נאמן אדם לומר זה כתב ידי" שונים בירושלמי שם פ"ב ה"ד, כ"ו ע"ג: אמר רבי זעירא תני בכתובות דבית רב דברי רבי

57. וראה גם שם ה"א. ודברי הרמב"ם בפרק זה אין להם שום עסק עם הדרש של מפיהם ולא מפי כתבם. ובאמת אין הוא מזכיר את הדרש כאן, רק לעיל בפ"ג. יוצא שלדעת הרמב"ם עשו החכמים שתי קולות בדיני ממונות. האחת ששטר מקויים היא עדות גמורה, והקולא האחרת שיכולים לקיים כתב ידם אע"פ שאינם נזכרים העדות ע"י עצמם אלא מתוך השטר ועיין בפירוש ר"א מן ההר.

58. ועיין בכ"מ לה"ד ומה שתמה עליו בלח"מ. ברם הכ"מ לא ידע על המחלוקת של רב יהודאי גאון ורבנן בתראי, ולכן חשב שהרמב"ם פוסק כרב יהודאי, כי הוא מעתיק הדברים מן המהרי"ק שם מובאים רק דברי רב יהודאי. ואף בח' הרמב"ן לכתובות (מיוחס לרשב"א), העתקנו אותו לעיל בפנים, ליתא שיטת רבנן בתראי. וכן ליתא בשיטה לר"ן לכתובות, ושניהם, הר"ן ומהרי"ק, לא העתיקו את דברי בה"ג מן הרמב"ן עיין לעיל הערה 23.

59. ושיטת הגאונים, פרט לר"ח, בעדות מתוך שטר מזכרת לא ידוע לנו. הם אינם עוסקים בכך, משום שפירשו את הסוגיא בכתובות בשטר ממש.

במעיד⁶⁰ על השטר ודברי חכמים במעיד על המלוה⁶¹ תני כותב אדם עדותו ומעידה אפי' לאחר כמה שנים רב הונא אמר והוא שיהא זכור עדותו רבי יוחנן אמר אף על פי שאינו זכור עדותו ותייא דרב הונא כרבי ור' יוחנן כרבנן. מה שלא יהיה הפירוש של הפסקא ותייא וכ', הרי ברור שמקשרים את מחלוקת רב הונא ור' יוחנן במחלוקת תנאים בקיום שטרות. ומכאן שלדעת הירושלמי הברייתא כותב אדם וכו', שבמובנה חולקים רב הונא ור' יוחנן, עוסקת אף היא בקיום שטרות.

באשר למובנה של הפסקא ותייא רב הונא וכו', ניסו הראשונים לפרשה כל אחד לשיטתו בפירוש הברייתא בבבלי ולפי הנוסח של "מעצמו" שבבבלי.⁶² ברם כל הפירושים דחוקים, ואין פירוש נוח לנוסח שלפנינו. ונראה לי שפיענוח מוטעה של קיצור מלים היא שגרמה לאי הבנה של דברי הירושלמי. במקור היה כתוב: "ותייא דרב הונא כר' ודר' יוחנן כר'". והיה צריך להשלים: ותייא דרב הונא כרבנן ודר' יוחנן כרבי. לנוסח זה הדברים פשוטים ומוכנים. רב הונא שמחייב זכירת העדות גופה בעת קיום כתב ידם, סובר כרבנן האומרים שמעידים על המלוה. רבי יוחנן סובר כרבי האומר שמעידים על השטר, ולכן אין הוא מצריך זכירת העדות ודיו בהכרת כתב ידם. ואף יש הסבר למה העדיפו לקרוא רב הונא כרבי ור' יוחנן כרבנן. ההלכה היא כרבנן⁶³ וההלכה היא כר' יוחנן, ומוטב שר' יוחנן יסבור כחכמים ולא יהיה קשה הלכתא אהלכתא.⁶⁴

אמרנו ששני התלמודים פירשו את הברייתא בקיום כ"י העדים, ומה בנוגע למחלוקת רב הונא ורבי יוחנן? לכאורה יש מחלוקת בין הבבלי והירושלמי, ונ"מ לדינא. הבבלי גורס במחלוקת רב הונא ור' יוחנן "מעצמו" ויוצא שאף רבי יוחנן מצריך זכירת העדות גופה.⁶⁵ הירושלמי אינו גורס "מעצמו", ולפ"ז רבי יוחנן אינו מחייב זכירת העדות בעת קיום הכ"י.⁶⁶ אולם מצאנו דעה אחת שמפרשת את גרסת הבבלי על פי

60. בגרסת ר"ח וראשונים, ובד"ו: דברי רבי לעזר על השטר.

61. וכך מוסברת מחלוקת רבי וחכמים גם בבבלי כ' ב' ואילך.

62. ראה ר"ח, תוספות וש"מ"ק לכתובות, ועיטור הוצ' רמ"ז ע"ד ועיין גם בשי"ק ומה"פ.

63. וכך פוסק שמואל בבבלי כ"א א.

64. ומן הראוי להעיר שהמאירי לכתובות כ א, הוצ' סופר עמ' 98, אחרי שהוא מביא את הירושלמי בנוסח שלפנינו הוא מעיר: אלא שרוב הפוסקים מחזיקים אותו כמשובש. והעיר המו"ל שם בהע' ג: ובפוסקים לא מצאתי מי שיכתוב כן. ואמנם בתוספות הרשב"א משנ"ץ לכתובות שיצא עכשיו לאור אנו מוצאים "נ"ל דג"י הירושלמי כתובה בטעות", והוא מתקן אחרת, אבל כל הראשונים שמביאים את הירושלמי אינם מחזיקים אותו למשובש. וקשה לדעת למי מתכוון המאירי.

65. וכך מפרשים כל הראשונים שהיה לפנייהם בבבלי: מעצמו.

66. ולרב הונא דיו בזכירה ע"י השטר. נמצא ששיטת רב הונא בירושלמי היא דעת רבי יוחנן בבבלי.

הירושלמי. בח' הרמב"ן לכתובות הנ"ל אנו מוצאים: ויש אחרים שאמרו דרב הונא הוא דסבר הכי דבעינן שיהא זכור עדותו (בלי "מעצמו") ורבי יוחנן סבר אף על פי שאינו זוכרה מעצמה כלומר שאינו זוכר העדות כלל לא מעצמו ולא מפי אחרים אלא שמכיר החתימה שלו והוא בזכרון העדות שהדבר ידוע שלא חתם שקר, וקיימא לן כרבי יוחנן.⁶⁷ ואולי, ובתור השערה גרידא, המלה "מעצמו" נגזרה מן המלה עָצַם שמוכנו גופו של הדבר ואז המחלוקת בין רב הונא ור' יוחנן בבלי היא אם צריכים לזכור תוכן השטר.⁶⁸ ואם אנו צודקים, יוצא שההבדל בין הבבלי והירושלמי במחלוקת רב הונא ור' יוחנן הוא בלשון גרידא. בין שגורסים מעצמו ובין שלא גורסים מעצמו, המחלוקת ביניהם היא אם יש צורך בזכירת העדות בזמן שמקיימים את כתב ידם.⁶⁹

ראינו שמן הבבלי ומן הירושלמי יוצא שהברייתא עוסקת בדין קיום כתב יד העדים. מה אפשר ללמוד על כך מן התוספתא, שם שנוייה הלכה זו. לשם כך עלינו להעתיק משם לא רק ברייתא זו, אלא מה שנשנה לפניה ולאחריה. בכתובות פ"ב ה"א, מהד' ליברמן עמ' 60 שונים: יפה כח שטר מכח עדים, וכח עדים מכח שטר. יפה כח שטר, שהשטר מוציא אשה מיד בעלה, מה שאין כן בעדים. יפה כח עדים, שהעדים שאמרו מת פל' תנשא אשתו, כתב⁷⁰ בשטר מת פל' לא תנשא אשתו.⁷¹ אם אמרו מה שכתוב בשטר זה שמענו ושכחנו, תנשא אשתו. כותב אדן עדותו בשטר ומעיד עליה והולך אפי' לאחר מאה שנה.

כמה מן הראשונים מוכיחים מתוספתא זו שהברייתא כותב אדם וכו' עוסקת בשטר מזכרת. לדוגמה אביא את דברי הר"ן שע"י רי"ף כתובות הנ"ל. אחרי שהוא מביא פירוש רב האי ורי"ף ומתרץ קושית הרי"ף על פירוש רב האי, הוא ממשיך: ומיהו בתוספתא משמע כפירוש האחר

67. ומעניין שבעל העיטור הגורס בבבלי מעצמו ומפרשו כיתר הראשונים, פוסק בדברי רבי יוחנן לפי הירושלמי שאין צורך בזכירה כלל. עיין בעיטור ומאה שערים הנ"ל.

68. והמלה "מעצמו" במובן זה מופיע ברש"י לשבת פ"ו ב' ד"ה מה להלן. בגמרא שם "בעיצומו של יום", וברש"י: בעצמו של יום. ואין הבדל בין מעצמו לבעצמו כי מ"ם ובי"ת מתחלפות.

69. ואין זה משנה אם הגרסא היא "מעצמו" רק בדברי רב הונא, כגרסת השאילתות, ראה לעיל בפנים.

70. ובדפוס וכי"ע "כתוב בשטר", ובירושלמי, מובא להלן בפנים, משם מעתיקים הראשונים: מצאו כתוב בשטר. והרי"ף בסוף יבמות מעתיק את לשון הירושלמי כלפנינו, אלא שבכמה כ"י של הרי"ף הנוסח הוא: מצאו בשטר כתוב וחתום. וכבר העיר מו"ר הגר"ש ליברמן בתוכ"פ כתובות עמ' 206 שאין לבטל לגמרי גרסא זו. ואולי אין זו גרסא אלא פירוש, ראה להלן הערה 73. והשוה עם פירוש בעל או"ז ח"א סי' תרצ"ו, צ"ח ע"ד מובא בתוכ"פ הנ"ל עמ' 205.

71. ובירושלמי הנ"ל "אין משיאין אשתו", ועיין להלן הע' 78.

שכתב הרי"ף ז"ל ולא כפירושו של גאון ז"ל דגרסינן התם יפה כח שטר מכח עדים וכח עדים מכח שטר יפה כח שטר וכו' מצאו כתוב בשטר וכו' כותב אדם עדותו על השטר ומעיד עליה אפילו לאחר מאה שנה מהא משמע דכותב אדם עדותו על השטר לאו שטר גמור הוא אלא שטר זכרון דומיא דמצאו כתוב בשטר איש פלוני מת דהיינו שטר זכרון וקאמר אם אמרו מה שכתוב בשטר שמענו ושכחנו כלומר ועל ידי ראיית כתב נזכרנו דמהימני ודכותה תני כותב אדם עדותו על השטר והרי זה מפורש כדברי הפירוש האחר שלדברי רבינו האי גאון ז"ל אינו ענין זו לזו כלל.⁷²

ואמנם כן הוא, לפירוש רב האי גאון שברייתת כותב אדם וכו' דנה בעדות בעל פה בקנין שנכתבת לאחר זמן אין קשר בין שתי ההלכות שבאות זו אחר זו. אבל אף לפירוש של קיום כ"י העדים אין קשר בין שתי ההלכות, אם מפרשים את הבבא הקודמת, מצאו כתוב בשטר וכו', בשטר מזכרת. האמת היא שקשה לפרש שטר סתם במובן שטר לזיכרון, כפי שהעיר כבר הרמב"ן בחידושי. ולא עוד אלא שבהמשך התוספתא שם נשנות עוד מספר הלכות בשטר — יפה כח שטר מכח כסף וכו', יפה כח שטר וכסף מכח חזקה וכו' — ובכולן הכוונה לשטר ממש ולא לשטר משמוש. ועוד, ועיקר, אם מפרשים בשטר מזכרת, אין הקבלה בין שתי ההלכות שמשמשות דוגמאות למה שנאמר שם לעיל: יפה כח שטר מכח עדים ויפה כח עדים מכח שטר. הדוגמה לחלק הראשון הוא יפוי כח של שטר גמור מעדות בעל פה, ואילו בדוגמה השניה היפוי כח של עדות בעל פה אינו משטר גמור אלא משטר מזכרת.

ונראה יותר שהשטר שכתוב בו מת פלוני הוא שטר רגיל בחתימת עדים, דומיא דשטר גירושין שבבבא הקודמת.⁷³ ואף אם גורסים בברייתא מצאו כתוב בשטר,⁷⁴ אין הכוונה למציאת שטר שנאבד אלא לבי"ד שמצאו כתוב בשטר⁷⁵ שהובא לפנייהם.⁷⁶ ולשון התוספתא סובלת רק

72. וראה גם רמב"ן במלחמות לרי"ף יבמות פ"ג הנ"ל, ופירושו לתוספתא נתקבל ע"י ר"ש ליברמן בתוכ"פ שם עמ' 204 ד"ה ולמעשה ואילך עיי"ש.

73. ובפרט לגרסא "כתוב וחתום", ראה לעיל הע' 70.

74. ראה הערה 70.

75. והלשון מצאו במובן ראו, נתגלה, נתברר, רגילה בספרות התנאית. לפירושנו ההבדל בין הגרסאות של "כתוב" ו"מצאו כתוב" היא כלשון גרידה — בשתייהן אין הכוונה למציאת שטר שנאבד — ועיין בח' הרמב"ן ליבמות ל"א ב מקום שהוא דן בשטר מעין זה שהובא לבי"ד. ועיין גם להלן הע' 78.

76. ולא חשוב אם השטר הובא לבי"ד ע"י האשה עצמה או ע"י אחרים. ועל מעשה שהיה, להתיר עגונה ע"י שטר חתום בעדים שהובא לבי"ד וכו' היה כתוב שמענו שמת פלוני, נשאל הרמב"ם, ראה תשובות הרמב"ם הוצ' בלאו סי' רל"א. והרמב"ם פוסק כר' ירמיה, בניגוד לתוספתא, שמשאין אותה ועיין במ"ת ה' גירושין פי"ג הכ"ח.

פירוש זה. לא נאמר שם שמצאו שטר, אלא שמצאו מה שכתוב בשטר: מצאו כתוב בשטר. ואלמלי רצו לומר שמצאו שטר בשוק או ברשות של אחר ובו היה כתוב מת פלוני, היו מנסחים את הדברים בצורה הבאה: מצאו שטר⁷⁷ וכתוב בו מת פלוני. סיוע נוסף לפירושי, שמדובר בשטר ממש, אני מוצא בירושלמי סוף יבמות, ט"ז ע"א: מצאו⁷⁸ כתוב בשטר מת פלו' נהרג פלו' ר' ירמיה אמ' משיאין את אשתו ר' בון בר כהנא אמר אין משיאין את אשתו וכו' מתניתא מסייע' לר' ירמיה על פי עדי' לא ע"פ כתבן ולא ע"פ מתורגמן ולא עד מפי עד ועכשיו אין משיאין עד מפי עד ודכוותה על פי כתבן ועל פי מתורגמן משיאין ומתניתא מסייעא לר' בון בר כהנא יפה כח העדים מכח השט'. . . מצאו כתוב בשטר מת פלוני נהרג פלוני אין משיאין את אשתו. בברייתא הראשונה, על פי עדים וכו', ממנה מביאים ראייה לר' ירמיה, מדובר בעדות גמורה אלא שמסירתה לבי"ד היתה בכתב במקום בעל פה. והוא הדין לברייתא שניה, מצאו כתוב וכו', ממנה מביאים סיוע לר' בון, עניינה עדות גמורה — ולא שטר מזכרת — בשטר במקום בעל פה.

לפירושנו בתוספתא יש הקבלה מלאה בין היפוי כח של העדות בעל פה לבין היפוי כח של השטר. בבבא ראשונה שונים שעדות בעל פה אע"פ שהיא כשרה לעניינים אחרים אינה מספיקה בגיטין, וצריך שטר. בבבא השניה שונים ששטר כשר חתום בעדים הכשר לגיטין, קניינים, ושיעבודים אינו מספיק לעדות אשה של מת פלוני, וצריך עדות בעל פה. ואם הבבא של מצאו כתוב וכו' עוסקת בשטר ממש, הרי יש לפרש גם הבבא הבאה, שקשורה לבבא הקודמת, באותו מובן. ההלכה הבאה שונה שאם העדים החתומים בשטר "אמרו מה שכתוב בשטר זה שמענו ושכחנו", ואף עתה אינם זוכרים מה שכתוב בשטר, אלא הם בטוחים שודאי שמעו זאת משום שמכירים חתימת ידיהם, והם אינם חותמים על דבר שלא שמעו,⁷⁹ "תנשא אשתו".⁸⁰ לפירושנו מתפרשת בבא זו כפשוטה ואין צורך להוסיף כלשון הר"ן הנ"ל: שמענו ושכחנו כלומר ועל ידי ראיית כתב נזכרנו. זכירת על ידי ראיית כתב מאן דכר שמיה?

77. וזוהי הלשון הרגילה למציאת שטר שנאבד, ראה לדוגמה ב"מ פ"א מ"א ומ"ח.

78. הנושא של שניהם, מצאו ומשיאין, חד הוא — הבי"ד. כלומר, הבי"ד שמצאו כתוב בשטר חתום בעדים שהובא לפנייהם "מת פלוני" משיאין את אשתו וראה הע' 75.

79. ראה מה שכתבתי לעיל בהע' 30 בפירוש דברי השאלות.

80. והלכה דומה נמצאת בתוספתא גיטין פ"א ה"ג, מהר" לייברמן עמ' 246: כיצד אמרו יתקיים בחותמיו, עדים שאמרו כתב ידינו זה כשר. כתב ידינו זה, ואין אינו מכירין לא את האיש ולא את האשה, כשר.

ואם צדקנו בפירוש התוספתא עד כאן, יש לפרש את הבבא הבאה, שהיא הברייטא שאנו דנים בה, כפירוש הגאונים הקדמונים, בקיום כ"י העדים. כלומר, מה שהתוספתא שנתה לעיל לגבי עדות אשה, שדיו בהכרת כ"י להתירה להנשא,⁸¹ שונים עכשיו ככלל לכל השטרות,⁸² "כותב אדם וכו'", שאין העדים חייבים לזכור את העדות גופה בזמן שמקיימים את כתב ידם. ומעניין שסגנון דומא של פרט וכלל, נשנה גם בתוספתא למעלה שם בסמוך. בפ"ב ה"א, בריש ההלכה, שונים: עדים שאמרו מעידין אנו בפלני שהוא בן גרושה או בן חלוצה כותי נתין וממזר עד שלא נחקרה עדותן בבית דין אמרו בדאין אנו הרי אילו נאמנין משנחקרה עדותן בבית דין אמרו בדאין אנו אין נאמנין. זהו כללו של דבר עדים שהעידו לטמא ולטהר לרחק ולקרב לאסור ולהתיר לפטור ולחייב עד שלא נחקרה עדותן בבית דין אמרו וכו'. אף כאן שונים תחילה פרט — עדות יוחסין — ואח"כ אותה ההלכה ככלל לכל עדות

סיכום

קרוב לודאי שישנן שתי דרשות תנאים הפוכות לפסוק: על פי שנים עדים. בספרי דורשים אף "מפי כתבם", ובברייטא בירושלמי הדרש הוא: ולא מפי כתבם. במקורות האמוראים אנו מוצאים רק הלימוד של לא מפי כתבם, אולם מובנו אינו שזה בכל המקומות. אביי במסכת גיטין הבין את הדרש כפי שהוא מופיע בברייטא בירושלמי — הגדה בכתב. סתם הגמרא ביבמות שמאחרת לרב אשי, ואולי בתר אמוראית, דורשת לא מפי כתבם, שהעדים לא יעידו מתוך הכתב. ואשר לברייטא כותב אדם וכו', יוצא מכל מקורות חז"ל, התוספתא, הבבלי, והירושלמי, כפירוש הגאונים הקדמונים, השאילתות, ה"ג, ה"פ, ועוד, שעניינה היא קיום כתב יד העדים. ומסתבר שהגאונים הנ"ל דחו את הדרש ביבמות, שהוא בניגוד למה שנשנה בברייטא כותב אדם וכו' לפירושם, מהלכה.

81. אלא שכאן הם חייבים לחזור על עידותם בעל פה בבי"ד, משום שהיא עדות מיוחדת שאינה כשרה בשטר.

82. ואין זה בחזקת פשיטא, כי כידוע הקילו חכמים בעדות אשה ראה למשל גיטין ע"א א.

ג. גיטין ס"ד א¹

א. איתמר בעל אומר לפקדון ושליש אומר לגירושין מי נאמן רב הונא אמר בעל נאמן ורב חסדא אמר שלישי נאמן.

א.א. רב הונא אמר בעל נאמן דאם איתא דלגירושין יהביה ניהליה לדידה הוה יהיב לה ניהלה ורב חסדא אמר שלישי נאמן דהא הימנה.

א. מתיב ר' אבא הודאת בעל דין כמאה עדים דמי ושליש נאמן משניהם כיצד זה אומר כך וזה אומר כך שלישי נאמן שאני ממון דאיתיהיב למחילה והא תניא וכן לגיטין גיטי ממון והתניא וכן לשטרות מידי גבי הדדי תניא.

ב. תנן האשה שאמרה התקבל לי גיטי צריכה שתי כיתי עדים שנים שיאמרו בפנינו אמרה ושנים שיאמרו בפנינו קבל וקרע.

ב.א. ואמאי ליהמניה לשליש מי קא נפיק גיטא מתותי ידיה דליהמניה.

ב. תינח אמרה קיבל למה לי אמר רבא הא מני ר"א היא דאמר עדי מסירה כרתי קרע למה לי אמר רב יהודה אמר רב בשעת הגזירה שנו. א. אמר רבה ומודה רב הונא דאי אמרה איהי לדידי אמר לי שלישי דלגירושין יהביה ניהליה מהימנא מי איכא מידי וכו'.

ג. בעל אמר לגירושין ושליש אומר לגירושין והיא אומרת נתן לי ואבד אמר רבי יוחנן הוה דבר שבערוה ואין דבר שבערוה פחות משנים ואמאי וליהמניה לשליש מי קא נפיק גיטא מתותי ידיה דליהמניה ולהימניה לבעל וכו'.

בסוגיא שהעתקנו לעיל הסתום מרובה והקשיים גדולים, ואלה דברי המאירי בריש הסוגיא: דברים שבסוגיא זו קצתם מבולבלים ביד המפרשים וכו'. להלן נפרט את הבעיות והקשיים, נביא חלק מדברי הראשונים, ולבסוף נציע מה שנראה לנו כפתרון המתקבל על הדעת.

1. חילקתי את הסוגיא שאני מעתיק להלן בהתאם למסקנתי בסוף המאמר. החלקים שצוינו באותה אות שייכים לאותה יחידה, ואינם קשורים לקטעים שצוינו באות שונה. הפסקאות שבשורות הקצרות שצוינו בשתי אותיות, הן לדעתי הוספות מאוחרות. המשפט באותיות יותר שמנות, מופיע בסוגיין פעמיים.

מה טיבו של שלישי זה? האם הוא רק שליח? ואיזה מין שליח? האם הוא טוען שהבעל עשאו שליח להולכה או טענתו היא שהאשה מינתה אותו שליח קבלה? וביר מי נמצא הגט כעת, בזמן שהבעל טוען לפקדון והשליש אומר לגירושין? ואולי אין זה משנה לגבי מחלוקת רב הונא ורב חסדא, אם טענת השליש הוא שהוא שליח הולכה או שליח קבלה ואם הגט הוא בידו או ביד האשה בזמן הטענה. ומה הוא טעמו של רב הונא שאינו מאמין לשליש? כלומר, מה פירושה של הפסקא: דאם איתא דלגירושין יהביה ניהליה לדירה הוה יהיב לה ניהלה. מי היה נותן לה — הבעל או השליש? ברור שאם נפרש את מחלוקת האמוראים בשליח קבלה או בשהגט יוצא מתחת ידה, אז מוכרחים לומר שהכוונה היא לבעל הטוען שהיה נותן את הגט לאשתו בעצמו.³ אבל אם הכוונה היא לבעל, איזו מין טענה הוא זו? וכי אין דרכם של אנשים למנות שליח לגט? ועקב קושי זה בטעמו של רב הונא, מצמצמים רבותינו הראשונים את מחלוקת רב הונא ורב חסדא למקרה ששניהם, הבעל והאשה, הם בעיר אחת,⁴ כי רק בכגון זה שייך לומר: לדירה הוה יהיב לה ניהלה. לפירוש זה, רב הונא מודה שאם הבעל והאשה אינם באותה עיר, מאמינים לשליש. ואיך שלא נפרש את טעמו של רב הונא, צ"ל שרב אבא לא הכיר אותו. הטעם הנזכר שייך רק לגט, ואילו הבריייתא ממנה מקשה ר' אבא עניינה דיני ממונות.⁵ אף הקושיא מן המשנה, האשה שאמרה וכו', אינה מובנת. וכי מה עניין מחלוקת רב הונא ורב חסדא בטענות שונות של הבעל והשליש, למשנה שם אין חילוקי דעות בין הבעל והשליח. יתר על כן, האם מקשים רק לרב חסדא או גם לרב הונא? אולי רב הונא מודה שאם הבעל והשליש

2. וכבר הקשו הראשונים למה משתמשים במלה שליח במקום שליח. ורבינו תם, בספר הישר הוצ' מקיצי נרדמים תשובה י"ז, לומר מכך ששלושתן — הבעל, האשה, והשליח — הן באותה עיר. ואחרים הגיעו לאותה מסקנה מטעמים אחרים, ראה להלן בפנים. והעיסור, הוצ' רמ"י שלישית גט, ח"א עמ' 88 כותב: שלישות גט שנעשה שליח לקבלה והולכה והוא הנקרא שליח כדאמר בעל אמר לפקדון ושליש אומר לגירושין. ברם למעשה אין השליח יכול להיות שניהם, שליח הולכה ושליח קבלה, ראה גיטין ס"ב ב ועיסור שם סעמ' 92 ואילך. ולהלן שם עמ' 94 הוא מפרש את מחלוקת רב הונא ורב חסדא בשליח קבלה גרידא, וצ"ע.

3. כי אם הוא שליח קבלה ירו כירה, ולא שייך לשאול למה לא מסר לה הגט, ראה ח' הרשב"א.

4. וראה מה שהבאתי בשם ר"ת בהערה 2.

5. והתקשו בכך הראשונים, ראה תוספות ד"ה מתיב, עיסור הנ"ל, וריטב"א ד"ה אמאי.

מסכימים נאמן השליש⁶ וא"כ המשנה קשה גם לשיטתו. ועוד, לפירוש הראשונים, שהוכרנו לעיל, שהמחלוקת בין רב הונא ורב חסדא היא רק בשניהם בעיר אחת, ממילא קשה מן המשנה גם לרב הונא. הרי רב הונא מודה לרב חסדא כשהם אינם בעיר אחת, ודוחק להעמיד את המשנה בכשניהם באותה עיר.⁷ ומה היא טיבה של הקושיא? האם מקשים למה צריכים עידי קבלה, ולא סגי בעידי אמירה, או הקושיא היא למה צריכים עדים כלל.⁸ והקושיא להלן שם "קרע למה לי", מוזרה מאד. הרי רק אמרו, בתירוץ לקושיא מן המשנה, שקרע הוא דוקא ואם הגט שביד השליח הוא שלם אין צורך בעדים, ואך אפשר להקשות מניה וביה: קרע למה לי. גדולה מזו, הרי מגיעים למסקנות סותרות. מתירוצו של רב יהודה אמר רב יוצא שהוא הדין ללא קרע, וזה סותר למסקנה דלעיל. ובר מן דין, מבחינת סדר הדורות אי אפשר שרב יתרץ קושיא על רב חסדא.⁹

פירוש מחלוקת רב הונא ורב חסדא

רוב הראשונים מפרשים את מחלוקת האמוראים בשהשליש טוען שהוא שליח קבלה והגט יוצא מתחת ידו.¹⁰ ונראה שהטעם העיקרי לפירוש זה היא קושיית הגמרא ממשנה שעוסקת בשליח קבלה. ואם השליש טוען שהוא מונה שליח קבלה, אין צורך לומר שהגט יוצא מתחת יד האשה כי ידו כידה.¹¹ כאמור, הם מצמצמים את מחלוקת רב הונא ורב חסדא למקרה שהבעל והאשה הם בעיר אחת עקב הטעם שניתן לדברי רב הונא בגמרא.

6. וזוהי באמת שיטת ר"ח, רי"ף טרם שחזר בו מפסקו כרב הונא, ורבינו אפרים, ראה בעל המאור ומלחמות. ועיין גם בעיטור הנ"ל, ח' הרשב"א, ורא"ש פ"ז ס"י ח. ונ"מ לדינא, אם הקושיא והתירוץ הם גם אליבא דרב הונא יוצא שאף הוא סובר שקרע במשנה היא דוקא ואם הגט הוא שלם אין צורך בעידי קבלה. אבל אם הקושיא היא רק לרב חסדא, אפשר לומר שרב הונא אינו מחלק בין קרע ללא קרע. ועיין בכ"מ לרמב"ם ה' גירושין פ"ו ה"ב. וכל זה הוא כמובן לפירוש הראשונים לסוגיין, והשוה עם מסקנותינו בסוף המאמר.

7. וראה תוספות ד"ה בעל.

8. רש"י מפרש כפירוש השני, אבל התוספות ורוב הראשונים סוברים שהקושיא היא רק לגבי עדי קבלה ועיין בח' הרשב"א. ולכאורה יוצא מן הקושיא הבאה בגמרא "תינח אמרה וכו'" כפירוש, אבל עיין בתוספות ד"ה תינח.

9. והראשונים הרגישו בקשיים הנ"ל, ראה מאירי.

10. ראה רש"י, תוספות, מאירי, ועוד, אבל אין זה בא להוציא כשהגט יוצא מתחת יד האשה, אם נמסר לה על ידי שליח לקבלה, אע"פ שבעלמא אין השליש נאמן אם אין השלישות בידו, עיין ברמב"ם ה' גירושין פ"ב הי"א ומעשה רקח לשם, ח' הרשב"א, ומאירי. וזוהי גם שיטת העיטור הנ"ל עמ' 94, ואין צורך להגיה עיי"ש בהע' רכ"ו של המו"ל. ואף יש דעה שאם הגט הוא ביד האשה רב הונא מודה שהשליש נאמן, ראה ח' הרשב"א, ור"ן.

11. אבל הוא הדין אם הגט כבר הגיע לידה, ראה הערה הקודמת.

אבל הרי"ף מפרש את המחלוקת אחרת. לדעתו חולקים רב הונא ורב חסדא כשהשליש טוען שהבעל עשאו שליח הולכה, והגט יוצא מתחת יד האשה.¹² ונראה שהא בזה תליא. אם המדובר הוא בשליח הולכה, מוכרחים לומר שהגט יוצא מתחת ידה. אחרת, אם הגט נמצא ביד השליש, הבעל יכול לבטל את השליחות ואין מקום לדיון מי נאמן.¹³ ואשר לקושית הגמרא מן המשנה שעוסקת בשליח קבלה — שהוא כנראה הנימוק העיקרי לפירוש מחלוקת רב הונא ורב חסדא בשליח קבלה — למחלוקת בשליח הולכה, אין בעיה. לפירוש הרי"ף הגט כבר הגיע לידה, ודינו ודין שליח קבלה שוין. את פירוש הרי"ף לגמרא אנו למדים מתשובה שלו בשו"ת הרי"ף סי' ל"ד, מהד' לייטר עמ' 52: "שאלה האיך בעלי התלמוד הקשו על רב חסדא זו המשנה דהאשה שאמרה התקבל לי גיטי וכו' ואמר המשנה לא דברה אלא בשליח בקבלה ומחלוקת רב הונא ורב חסדא בשליח להולכה היא, ומחלוקת רב הונא ורב חסדא כשהגט יוצא מתחת ידי השליש או מתחת יד האשה... תשובה זה שאמרת היאך הקשו בעלי התלמוד וכו' כיון שיצא הגט מתחת יד האשה בין לשליח לקבלה ובין לשליח להולכה שזה משום ששם (צ"ל שאם) יוצא מידה והוא מודה שנתנו להשליח להולכה הרי זו מגורשת ואין יכול לחזור בו הלכך זה וזה שזה ועל זה הקשו עליו מהו (צ"ל מהא). ומה ששאלת עלי מחלוקת רב הונא ורב חסדא אם היא כשהגט יוצא מיד האשה או מיד השליש אין אתה צריך לשאלה זו שהגט יוצא בודאי מתחת ידי האשה דהא אמרינן בהדיא ומודה רב הונא דאם אמרה קמאי ידי יהביה ניהליה מהימנא מגו דאי בעיא אמרה לדידי יהביה ניהליה ואם אינו תחת האשה האיך יכולה לומר לדידי יהביה ניהליה.¹⁴ הרי"ף מביא את מחלוקת רב הונא ורב

12. וזהו גם שיטת בעל התרומות שער נ"ב חלק ג' אות ז. ואף הראב"ן בח"ב, הוצ' ערנרייך רפ"א ע"ד מפרש בשליח הולכה, אלא שלדעתו הגט נמצא כעת ביד השליח וז"ל: ואותו פלוני השליש אומר להוליכו לאשתך נתת לי וכך עשיתי נתתיו לה והפקיד[ת] ביד. לפירוש ראב"ן הבעל והשליש מסכימים שהגט הוא פקדון אצלו, אלא שהבעל טוען שהוא הפקידו אצלו והשליש טוען שהיא הפקידה אצלו. פירוש הראב"ן שונה מפירוש הרי"ף רק בעניין איפה נמצא הגט בזמן טענות הבעל והשליש. לשיטת הרי"ף הגט נמצא בידה.

13. ואולי טענת הבעל כשלעצמה, לפיקדון, מבטלת את השליחות. ואף אם הוא אינו מבטלה, אפשר לומר שנאמין לו שלפקדון נתן במגו שיכול לבטל את השליחות. עיין היטב ברי"ד שעל העמוד.

14. ושיטת הרי"ף, שהמחלוקת היא בשליח להולכה, מובאת בשמו בח' הרמב"ן, ח' הרשב"א ור"ן. ובמאירי מובאת שיטה זו בשם אחרוני הרבנים, שהוא כינוי לר"ת, אבל קרוב לודאי שנפלה שם טעות. ומתג"ה סי' קנ"ו יוצא לכאורה שהרי"ף פירש את מחלוקת רב הונא ורב חסדא בשליח קבלה, אבל עיין להלן הע' 17. ודרך אגב, הערה ב של המו"ל בתשובת הרי"ף סי' ל"ד נמצאת שם למטה ב"עין רואה" באות א לשאלה סי' ל"ה.

חסדא בעוד מספר מקומות,¹⁵ ומכיון שהוא אינו מפרש משמע שהבינה כפשוטה, שחולקים אפילו אם הבעל והאשה אינם בעיר אחת.¹⁶ והדבר נעשה ודאי כשמעיינים בשו"ת הרי"ף הנ"ל סי' כ"ח.¹⁷ שם נשאלה שאלה על מעשה שהאיש והאשה היו במקומות שונים, ובתשובתו מביא הרי"ף מחלוקת רב הונא ורב חסדא ופוסק כרב חסדא. מכאן שלדעתו המחלוקת ביניהם היא גם בשהבעל והאשה אינם בעיר אחת, אחרת מחלוקת רב הונא ורב חסדא אינה שייכת לגבי ההוא מעשה. לשיטת הראשונים דלעיל, שאף רב הונא סובר שבכגון זה מאמינים לשליש לא היה הרי"ף צריך לפסוק כר"ח.¹⁸ ואף מפשט לשון הגמרא יוצא שהמחלוקת היא בכל מקרה, כי אין רמז שם לחילוק בין עיר אחת ושתי ערים.¹⁹

ונראה שיש להעדיף את פירוש הרי"ף מכמה טעמים. ראינו שהרי"ף בעצמו כבר ציין ללשון הגמרא להלן "ומודה רב הונא וכו'", משם יוצא שהגט נמצא ביד האשה.²⁰ וזה גם מוכיח שהשליש טוען שמונה ע"י הבעל שליח להולכה, כי הא בהא תליא כפי שהערנו כבר לעיל, שבשליח קבלה אין הבדל אם הגט יוצא מתחת ידה או מיד השליח כי ידו כידה.²¹ ויש להוסיף שאף מטעמו של רב חסדא,²² "דהא המניה", משמע שהמחלוקת היא כשהיא טוען שעשאו שליח להולכה, שהרי הלשון הימניה מוסב על הבעל, וזה הולם יותר אם הוא שליחו מאשר שליחה. אף טעמו של רב הונא²³ מובן יותר לפירוש הרי"ף: טענת הבעל שאם היה זה לגירושין היה

15. בנוסף להנ"ל, בהלכות הרי"ף לסוגיין, בשו"ת הנ"ל סי' כ"ח, ובתג"ה סי' קנ"ו וסי' קס"א.

16. ואין לומר שהרי"ף נמנע מלפרש מחלוקת רב הונא ורב חסדא, משום שהוא פוסק כרב חסדא, הסובר לכל הפירושים שאף אם הבעל והאשה אינם בעיר אחת השליש נאמן, כי לפני שחזר בו פסק כרב הונא עיין בבעל המאור. ומלחמות, וראה גם או"ז ח"א סי' תשנ"ח.

17. ואותה שו"ת, אבל במסקנה הפוכה, נמצאת גם בתג"ה סי' קנ"ו, ונדון בכך אי"ה במקום אחר. ברם לעניינינו אין זה משנה מה היא מסקנת הרי"ף בתשובתו.

18. אבל לדעת הרמב"ן והרשב"א אף הרי"ף מפרש מחלוקת רב הונא ורב חסדא בשלושתן באותה עיר. ובעל התרומות שמפרש כרי"ף בשליח הולכה, מפרש את מחלוקת רב הונא ורב חסדא בשלושתם באותו מקום. אולם ברור שהם לא הכירו את תשובת הרי"ף בסי' כ"ח, ממנה יוצא שפירש את המחלוקת אף כשהם אינם בעיר אחת.

19. וזוהי גם שיטת הראב"ן, ראה לעיל הערה 12.

20. אמנם הר"ן והמאירי טוענים שאין זו ראייה מכרעת משום שאפשר לפרש, מגו שהיתה יכולה לקבלו ממנו טרם שבאה לבי"ד. אבל, מפשט הלשון משמע כרי"ף.

21. ועיין היטב בשו"ת הרי"ף סי' כ"ח, שמדגיש נקודה זו שדין שליח קבלה שוה לדין קבלת הגט האשה מיד בעלה.

22. ולא חשוב אם חטעם ניתן על ידו או לא, כי זה ודאי טעמו של רב חסדא עיין להלן בפנים.

23. ואמנם טעם זה הוא לדעתנו הוספה מאוחרת, וספק רב אם הוא טעמו של רב הונא, עיין להלן בפנים, מכל מקום אפשר ללמוד מכך איך בעלי הטעם הבינו את המחלוקת שבין רב הונא ורב חסדא.

נותן את הגט לידה של האשה, ולא על ידי שליח, היא טענה רק אם השליש טען שהבעל עשאו שליח. אבל אם הוא טוען שהאשה מינתה אותו שליח לקבלה אין טענת הבעל טענה, כי היא לא רצתה לקבל את הגט מידו. ועוד, אם מפרשים את מחלוקת רב הונא ורב חסדא בשליח קבלה צריך לומר שיש עדים שהוא מונה לכך ע"י האשה וזה לא נזכר בגמרא.²⁴ נוסף לכך, בקטע הסמוך — חלק ג — שהועתק בריש המאמר משתמשים באותו מונח, שלישי, והכוונה היא לשליח הולכה²⁵ שכבר מסר את הגט לידה.²⁶ לפירוש הרי"ף ההבדל במצב שחולקים בו רב הונא ורב חסדא — חלק א — ושאליו מתייחס ר' יוחנן — חלק ג — הוא בזה. במחלוקת האמוראים הגט הוא בעין ביד האשה, אלא שהבעל מכחיש את טענת השליש שהוא מינה אותו שליח להולכה. ר' יוחנן מתייחס למקרה שהבעל אינו מכחיש את טענת השליש, שעשאו שליח הולכה, אלא שהגט נאבד אחרי שהגיע ליד האשה.

ואף לעיל שם, גיטין י"ח א, משתמשים בשלישות בקשר לשליח הולכה: תניא כוותיה דשמואל המשליש גט לאשתו ואמר לו אל תתנהו לה אלא לאחר ג' חדשים וכו'. מברייטא ההיא אנו גם למדים שמשתמשים במלה שלישי כשהבעל מבקש מן השליח למסור את הגט לאשתו לאחר זמן מסוים. אבל אם הבעל לא ביקש זאת מן השליח, אלא שהוא נתעכב בדרך מאיזו סיבה שהיא, ולכן הגיע הגט ליד האשה לאחר זמן, אין משתמשים במלה זו. שנינו שם לעיל בסמוך, תניא כוותיה דרב השולח גט לאשתו ונשתתה שליח בדרך ג' חדשים וכו'. מעתה אפשר לפרש את המונח "שליש" בסוגיין, בצורה דומה. כלומר, הבעל והשליח מסכימים שהוא מינה אותו שלישי, שהגט ישאר בידו לזמן מה, והמחלוקת ביניהם היא אם גם מינה אותו שליח להולכה שימסור לה את הגט לאחר זמן. ובהקשר לפירוש הרי"ף, בשליח הולכה, מן הראוי להעתיק את דברי הרמב"ם בה' גירושין פ"ו ה"ה: וכל מקום שנאמר בעניין גיטין שליח סתם הוא שליח הולכה או שליח הובאה. שליח הובאה דינו כשליח הולכה אלא שהראשון מונה על ידי האשה והשני על ידי הבעל.²⁷

24. ראה גיטין ס"ג ב תוספות ד"ה ושליש.

25. וכאן זה ודאי, ראה רש"י ד"ה מי קאמר גירשתי, וכך מפרשים כל הראשונים. ואף מהמשך הגמרא שם "דא"ר יצחק וכו'" משמע שעוסקים בשליח להולכה.

26. ואין להקשות אם המחלוקת היא כשהגט הוא ביד האשה, מה מקשה ר' אבא. הרי בסיפא של הברייטא ממנה הוא מקשה נאמר במפורש שהשליש נאמן רק כשהשלישות בידו, ראה תוספתא ב"מ פ"א ה"י. התשובה היא שכאן שאני, משום שהשליש והאשה מסכימים, עיין במקומות שציינתי לעיל בהערה 10.

27. ועיין גם ברמב"ם שם ה"ד. אבל הרמב"ם פירש את מחלוקת רב הונא ורב חסדא, כיתר הראשונים, בשליח קבלה. והוא גם חולק על הרי"ף בפרט אחר, ונודן בכך במסגרת אחרת ראה לעיל הע' 17.

הרכב הסוגיא

כמדומני שהצלחנו להוכיח, שמחלוקת רב הונא ורב חסדא היא בשהשליש טוען שהוא מונה שליח להולכה וכשהגט יוצא מתחת יד האשה. אולם הקשיים שבהמשך הסוגיא, שהזכרנו בריש המאמר, קיימים אף לפירוש הרי"ף. לדעתי, המקור לכל הקשיים הללו הוא עירבוב של חלקים שונים בגמרא והוספות שלא היו בסוגיא המקורית.

נבאר את דברינו לפי הסדר שבגמרא. הטעם שניתן לדברי רב הונא, וממילא גם לדברי רב חסדא, ודאי לא היה לפני ר' אבא. כפי שהערנו כבר הטעם של "לדידה הוה יהיב לה ניהלה" שייך רק לגט, ולו היה טעם זה לפני ר' אבא לא היה מקשה מברייטא שעניינה דיני ממונות. ומסתבר שהטעם לדברי רב הונא נוסף לאחר מכן בעקבות התירוץ לקושית ר' אבא שמחלק בין שטר ממון וגט. ואולי הרעיון לטעם לדידה הוה יהיב לה ניהלה מקורו בדברי רבה: אלא אי אמרה קמאי ידי לגרושין יהביה ניהליה. שם הבעל והאשה הם באותו מעמד, ועל סמך זה פירשו גם את מחלוקת רב הונא ורב חסדא בכגון זה והחליטו שטעמו של רב הונא הוא: דאם איתא דלגרושין וכו'. כלומר המחלוקת היא רק כששניהם הם באותה עיר. אולם ר' אבא שהקשה על רב הונא מן הברייטא סובר שהמחלוקת היא גם בשאינם בעיר אחת. ומדברי רבה: מודה רב הונא וכו', אין ראייה למחלוקת רב הונא ורב חסדא. רבה אינו אומר אלא שאם שניהם נמצאים באותו מעמד והיא טוענת קמאי ידי יהביה ניהליה, רב הונא מודה. ברם, אם היא אינה טוענת כך, המחלוקת היא אף בשאינם בעיר אחת. ומי שהוסיף את הטעם לדברי רב הונא, נתן גם טעם לדברי רב חסדא. אולם, קרוב לודאי שזה הוא באמת טעמו של רב חסדא, אע"פ שלא יצא מפיו, כי כל העניין של נאמנות בשליש מבוסס על הטעם של הימניה. העובדה שמקושית ר' אבא משמע שלדעתו אין זה טעמו של רב הונא לא מנע מבעלי הטעמים לתת אותו. כאמור, הטעם ניתן על סמך התירוץ לקושית ר' אבא וממילא לא חשוב מה סבר ר' אבא.

ההמשך הישיר לתירוץ הנ"ל, הוא מאמר רבה שמוסב על מחלוקת רב הונא ורב חסדא. הקטע שבאמצע – תנן... בשעת הגזירה שנו – הוא עניין בפני עצמו ומפריד בין הדבקים. לדיון במשנה אין שום קשר עם מחלוקת רב הונא ורב חסדא, וחלק ממנו אף קדום להם. זהו דיון בפירוש המשנה ותו לא. תחילה מסבירים למה התנא אינו מסתפק בעדי אמירה ומצריך גם עדי קבלה: תינח אמרה וכו'. אחר כך שואלים למה הוא שונה

קרע, ורב יהודה בשם רב מתרץ: בשעת הגזירה שנו.²⁸ כלומר, הסיבה לקרע היא הסטורית, ולא הלכתית, והוא הדין ללא קרע.²⁹ קשה לדעת איך נתגלגל הדיון במשנה, שמקומו היה צריך להיות בריש הסוגיא, לכאן.³⁰ אולם עובדה זו שהדברים נמצאים במקומם הנוכחי, גרם לכך שמאוחר יותר קשרו את הדיון במשנה למחלוקת רב הונא ורב חסדא. הם עשו זאת ע"י העברת הקושיא והתירוץ שבסמוך³¹ — בחלק ג — "ואמאי וליהמניה לשליש, מי קא נפיק גיטא מתותי ידיה דליהמניה" לכאן, אחרי הבאת המשנה, ויצא מה שיצא. ואם מה שהצענו בהרכב הסוגיא הוא נכון, מסולקים כל הקשיים שמנינו לעיל.

28. והטעם שמקדימים דברי רבא לדברי רב יהודה בפירוש המשנה הוא, משום שמפרשים אותה לפי הסדר.

29. ובארץ ישראל היו קורעין את הגט גם לאחר שפסק השמר, והוא אחד מן החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל עיין בחילוקים מהד' ר"מ מרגליות עמ' 120 ואילך. ויש לציין שהראשונים כבר הרגישו בכך, שקושיית קרע למה לי וכו' מוסבת על המשנה עיין בח' הרשב"א ומאירי.

30. ושם הפסקא ודאי מקורית, כי היא נמצאת בשורה של קושיות דומות: וליהמניה לבעל וכו'. ואף התירוץ מי קא נפיק גיטא מתותי ידיה הולם יותר לשם משום שהגט אינו בעין. ואילו בחלק הקודם — במשנה — הגט הוא בעין, ביד השליח, אלא שהוא קרוע, ואין זה פשוט כל כך שבכגון זה לא נקרא נפיק מתותי ידיה עיין ברש"י שם ד"ה מי קא נפיק וכו'. ובתוספתא גיטין פ"ב ה"ב לעניין אחר סובר רשב"ג שמדבק את הקרעים, ועיי"ש בתוכ"פ עמ' 799.

31. ומעניין שבנימוקי יוסף, הוצ' שטרן עמ' קנ"ט, הוא מעתיק את הגמרא בצורה זו: אחרי התירוץ לקושיית ר' אבא, בא מאמר רבה. אין זאת אומרת שלא היה לפניו בגמרה הקטע תנן וכו', זה רק מראה שההמשך הטבעי אחרי תירוץ הנ"ל הוא מאמר רבה: ומורה רב הונא וכו'.

ד. ב"מ ע"א ב'

תנו רבנן מלוה ישראל מעותיו של נכרי מדעת הנכרי אבל לא מדעת ישראל כיצד ישראל שלוה מעות מן הנכרי ברבית וביקש להחזירם לו מצאו ישראל אחר ואמר לו תנם לי ואני אעלה לך¹ כדרך שאתה מעלה לו אסור ואם העמידו אצל נכרי מותר וכן נכרי שלוה מעות מישראל ברבית וביקש להחזירם לו מצאו ישראל אחר ואמר לו תנם לי ואני אעלה לך² כדרך שאתה מעלה לו מותר ואם העמידו אצל ישראל אסור. בשלמא סיפא לחומרא אלא רישא כיון דאין שליחות לנכרי איהו ניהו דקא שקיל מיניה רבייתא אמר רב הונא בר מנחם משמיה דרב אחא בריה דרב איקא הכא במאי עסקינן כגון דאמר ליה הניחם על גבי קרקע והיפטר³ אי הכי מאי למימרא אלא אמר רב פפא כגון שנטל ונתן ביד ואכתי מאי למימרא מהו⁴ דתימא נכרי גופיה כי עביד אדעתא דישאל קא גמיר ויהיב קמ"ל. רב אשי אמר כי אמרינן וכו' איכא דאמרי אמר רב אשי כי אמרינן אין שליחות לנכרי הני מילי אינהו לדידן אבל אנן לדידהו הוינא להו שליח והא דרב אשי ברותא היא מ"ש וכו' רבינא אמר נהי דשליחות לנכרי וכו'. מחמשת הפירושים לרישא של הברייתא, רק פירושו של רב פפא בא כתירוץ לקושיא אי הכי מאי למימרא, שהיא קושיא על הפירוש הראשון. ברם, אם רב פפא בא לתרץ הקושיא על פירוש רב הונא בר מנחם, דבריו אינם מובנים. וכי נטל ונתן ביד הוא פחות פשיטא מאשר הניח על גבי

1. וכו"ה "לך" בתוספתא פ"ה הט"ז והי"ז, (ובהוצ' צוקרמנדל הי"ז נשמטו שלוש מלים וצ"ל כמו בתוספתא דפוס: תנם לו [ואני נותנם לך] כדרך וכו'). אבל בירושלמי, מובא להלן בפנים, ליתא המלה "לך" ברישא, ובסיפא כתוב: לו. ואין ג"מ להלכה, וברישא בין שאמר לך ובין שאמר לו אסור ובסיפא שניהם מותרין, עיין ברא"ש פ"ה סי' נ"ג.
2. וחולקים הראשונים אם "והיפטר" הוא דוקא. יש אומרים שאם הנכרי אמר והפטר אין צורך בהנחה על גבי קרקע, ועל כן אם אמר לישראל תנם לו והפטר, מותר. ויש אומרים שרק אם הניח על גבי קרקע ואמר והפטר מותר, אבל תנם לו והפטר אסור. ראה שטמ"ק על אתר וב"ח לטור יו"ד סי' קסח—קסט ד"ה ומ"ש וכן אם העמידו.
3. ובשטמ"ק מעיר שזוהי גרסת רוב הספרים, אבל מקצת ספרים גורסים: כגון דאמר ליה סמוך עלי מהו דתימא וכו'. וזוהי גם גרסת הראב"ד והמאירי.

קרקע?⁴ ואמנם הגמרא שואלת מניה וביה ואכתי מאי למימרא, אבל מה היתה כוונת רב פפא. ועוד, מלשון הגמרא "אלא" אמר רב פפא משמע שהוא דוחה את פירוש רב הונא בר מנוח, וסובר שלא סגי אם הנכרי אמר הנה ע"ג קרקע,⁵ ורק אם נטל ונתן ביד מותר. אבל אם רב פפא חולק על כך, הרי אין זה פשיטא ולא שייך להקשות: אי הכי מאי למימרא. ועוד, אי משום קושית אי הכי מאי למימרא, עדיין אין צורך לדחות את הפירוש. אפשר לתרץ, כפי שמתרצים לקושיא זהה בקידושין נ"א ב: סיפא אצטריכא ליה. כלומר, שנו הרישא, אע"פ שהיא פשיטא, אגב הסיפא.⁶ ועוד, התירוץ לקושיא דומה על רב פפא, מהו דתימא וכו', כוחו יפה לקושיא על רב הונא בר מנוח ולא היה צורך לדחות את דבריו.⁷ ויש לציין שבש"ס כולו, פרט למקום אחד,⁸ לא ניתן תירוץ לקושיא אי הכי מאי למימרא בשם אמורא אלא מסתם הגמרא.

לכן נראה לי שרב פפא לא בא לתרץ הקושיא: אי הכי מאי למימרא. בדומה ליתר האמוראים בסוגיין, הוא מפרש את הרישא של הברייתא. כבר הערנו שאין אנו מוצאים בש"ס שאמוראים יתרצו קושית אי הכי מאי למימרא, ויש להוסיף שאין אנו מוצאים בשום מקום אחר צירוף של שתי קושיות מעין אלו — אי הכי מאי למימרא, ואכתי מאי למימרא — ותירוץ אמורא באמצע. הסבוראים שדחו את פירושי רב אשי⁹ ורבינא, הם הם שדחו גם את פירוש רב הונא בר מנוח ע"י הקושיא: אי הכי מאי

4. וכבר הרגיש בכך המאירי, ועל כן הוא מפרש מאמר רב פפא לפי המסקנה בכגון דאמר סמוך עלי עיין בהערה הקודמת. ודוחק לומר שנטל ונתן ביד פחות פשיטא משום שהנכרי לא אמר והפטר. והרי יש דעה שאין צורך בוהפטר אם הנכרי אמר הנח על גבי קרקע, ראה להלן סוף הע' 5.

5. וכן משמע משאילתות וארא סי' מ"ג, הלכות פסוקות עמ' ג, הלכות גדולות ד"ו עמ' 189, רי"ף כאן, ראב"ן ח"ב הוצ' עהרנרייך ר"ד ע"ב שמביאים רק דברי רב פפא: נטל ונתן ביד. ונראה שזוהי גם שיטת ר"ת, בתוספות ד"ה כגון, שדן בהלכה למעשה לפי מסקנת הגמרא ואינו מזכיר דברי רב הונא בר מנוח. ובמגיד משנה לרמב"ם הל' מלוה פ"ה ה"ג רוצה לומר שהרמב"ם סובר שאף בהנח על גבי קרקע מותר, אבל לא משמע כן מדברי הרמב"ם כי הוא אינו מזכיר שם את העניין של הנח ע"ג קרקע ועיין בספר התרומות שער מ"ו ח"ב אותיות ד וה'. אבל הטור בסי' קס"ח — קס"ט מביא להלכה את שניהם, שיטת רב הונא בר מנוח ושיטת רב פפא, ומשמע שלדעתו רב פפא בא להוסיף ולא לחלוק. ותמוהים ביותר הם דברי הבית יוסף שם, הלומד מדברי הרמב"ם, שלא כתב והפטר, שהוא סובר שאין צורך בוהפטר בכשאומר לו הנכרי הנח על גבי קרקע. הרי הרמב"ם אינו מביא כלל את ההלכה של הנח ע"ג קרקע, וכבר עמדו על כך בגידולי תרומה שם ובש"ך לש"ע קס"ח — קס"ט סעיף ג' אות ז'.

6. ועיין בח' הרמב"ן וח' הרשב"א.

7. ומעניין ששיטת הב"ח, לעיל הע' 2, היא שלמסקנת הגמרא יש ק"ו שבאמר הנח ע"ג קרקע מותר, משום שיותר שייך לומר אדעתא דישאל קא עביד בנטל ונתן ביד. אבל אין כן דעת המאירי, עיי"ש היטב.

8. ושם התרצן הוא רב אשי, ור' להלן הע' 10.

9. ולדעתנו, עיין להלן בפנים, נמצא פירוש רב אשי לפי הא"ד גם בירושלמי.

למימרא. כלומר, בסוגיא המקורית ההמשך לדברי רב הונא בר מנוח היה מאמר רב פפא בלשון: רב פפא אמר. מי שהקשה על פירוש רב הונא בר מנוח אי הכי וכו', שינה את הלשון וסגן את דברי רב פפא בלשון: אלא אמר רב פפא.¹⁰ אף המשא ומתן בפירוש רב פפא, ואכתי מאי למימרא וכו', היא הוספה סבוראית.

ומסתבר שאף הפסקא "בשלמא סיפא לחומרא אלא רישא" אינה אלא שכלול סבוראי.¹¹ בסוגיא המקורית דנו רק ברישא של הבריייתא ושאלו: כיון דאין שליחות לנכרי וכו'. ואילו את הסיפא הבינו כפשוטה, שהאיסור הוא מדינא. ובאמת התקשו הראשונים למה בסיפא, כשהגוי העמיד את הישראל השני על יד הישראל הראשון, האיסור הוא רק מחומרא ולא מדינא. אפילו אם נאמר שאין שליחות לגוי, הישראל השני זוכה לישראל הראשון ודומה למגביה מציאה לחברו שקונה חברו. ונ"מ להלכה, כי אם האיסור הוא מדינא הרבית יוצאת בדיינים מה שאין כן אם האיסור הוא רק מחומרא.¹² ושיטת רוב הראשונים היא שאין זו רבית קציצה ואין מוציאין אותה מן המלוה אם כבר גבה את הרבית.¹³ אולם נראה שהרמב"ם חולק וסובר שהאיסור הוא מדאורייתא, ולכן הוא פוסק בה' מלוה ולוה פ"ה ה"ד: ואם העמידו אצל ישראל אע"פ שנתן העכו"ם המעות בידו הואיל ומדעת ישראל נתן הרי זה רבית קצוצה. נמצאנו למדים שהרמב"ם סובר שהאיסור בסיפא הוא מדינא, ולא מחומרא.¹⁴ ואולי הוא סמך על הירושלמי, שם לא מפרשים את האיסור בבריייתא מטעם חומרא.

אולם שיטת הירושלמי בפירוש הבריייתא, טעונה בירור וביאור. שנינו שם פ"ה ה"ז, י' ע"ג: ישראל שלוה מגוי וביקש להחזירם לו וכו'.¹⁵ ואם העמידו עם הגוי מותר [אמר ר' יוסה והוא שהעמידו עם הגוי].¹⁶ גוי שלוה

10. וכפי הנראה הקושיא "אי הכי מאי למימרא" בש"ס כולו, היא הוספה סבוראית, ועוד נשוב לדון בכך אי"ה.

11. ואם זה נכון, יוצא שמחלוקת הראשונים אם גם לפי מסקנת הגמרא יש שליחות לגוי לחומרא — ר"ח, רי"ף, ורש"י ועוד סוברים שכן, ור"ת סובר שלא — יסודה בהוספה סבוראית.

12. עיין בתוספות ד"ה בשלמא, ח' הרשב"א, ותוספות הרא"ש.

13. ראה ח' הרמב"ן וח' הרשב"א, ועיין בתלמידי הרשב"א הוצ' רמ"י בלוי.

14. וברור שהרמב"ם אינו הולך בשיטת ר"ת, הסובר שלמסקנת הגמרא דברי רב פפא מוסבים גם על הסיפא. לשיטת ר"ת אסור רק אם הישראל הראשון נטל ונתן ביד, ואילו הרמב"ם סובר שאסור אפילו אם הנכרי מסר את המעות לידו של הישראל השני.

15. ההמשך הוא כמו בבבלי ותוספתא שהעסקנו בראש המאמר.

16. כגרסת הרמב"ן, ומובא בשמו גם בח' הרשב"א ועוד, ולפנינו ליתא החלק שבסוגריים. ואף במ"מ הנ"ל באמרו "וכ"נ מן הירושלמי", מתכוון לירושלמי לפי גרסת הרמב"ן.

מישראל וביקש להחזירם לו וכו' ¹⁵ ואם העמידו אצל ישראל אסור אמר רבי יוסי והיא שהעמידו אצל ¹⁷ ישראל.

מפרשי הירושלמי ¹⁸ שלפניהם היתה הגרסא לפיה ר' יוסי מפרש רק את הסיפא של הברייתא, התקשו בפירוש מאמר ר' יוסי. וכי מה הוא בא לחדש? ואילו הרמב"ן בח' לסוגיין מפרש את גרסתו בירושלמי על פי הבבלי: בנטל ונתן ביד. ¹⁹ אולם קשה להעמיס את פירוש הבבלי, נטל ונתן ביד, למאמר ר' יוסי. יתר על כן, אנו מוצאים פירוש דומה — העמידו עמו — לעניין אחר בירושלמי ושם אי אפשר לפרשו במובן נטל ונתן ביד. בקשר למשנה "והחנוני על פנקסו כיצר וכו'" שונים בירושלמי שבועות פ"ז ה"ה, ל"ח ע"א: הדא דתימר בשלא העמידו עמו אבל העמידו עמו אין בעל הבית חייב כלום. כלומר, אם בעל הבית העמיד את הפועלים אצל החנוני הוא הסתלק לגמרי מחיובו והם רק נשבעים ונוטלים מן החנוני. שם אי אפשר לפרש "העמידו עם", שבעל הבית נטל מן החנוני ונתן ביד הפועל.

ונראה שיש לפרש את דברי ר' יוסי כאן על פי שיטתו במקום אחר. בקשר למשנה תרומות פ"א מ"א "נכרי שתרים את של ישראל אפילו ברשות אין תרומתן תרומה" שונים בירושלמי שם פ"א ה"א, ס' סע"ב: רבי יוסי סבר מימר ²⁰ אין גוי עושה שליח בגוי אחר חבירו א"ל ר' זעירא מינה ומינה וכו' התיב רבי הושעיא והא מתני' מסייעא לרבי יוסי ²¹ אמר רבן שמעון בן גמליאל וכו'.

משם אנו למדים שר' יוסי סובר שיש שליחות לגוי אם השליח הוא ישראל ²² וזה מה שהוא בא להשמיענו במכילתין. ר' יוסי מדגיש שברישא של הברייתא די בהעמידו עם הגוי ואין צורך לדבר אחר כמו הנחה על גבי קרקע וכדומה, משום שיש שליחות לגוי אם השליח הוא ישראל. וכך פירש את הברייתא בבבלי רב אשי לפי האיכא דאמרי.

17. וברמב"ן הנ"ל "עם", והיא היא. ובירושלמי שלפנינו כתוב ברישא עם ובסיפא אצל, אבל בבבלי ובתוספתא כתוב בשניהם: אצל.

18. ראה שד"ן, מהרא"פ, פ"מ, נוע"י, ושעתא"י מאת רז"ו רבינובין.

19. והוא מוסיף שהירושלמי מסייע לשיטת ר"ת, שלפי המסקנה בבבלי רב פפא מפרש לא רק את הרישא אלא גם את הסיפא, אע"פ שמלשון הבבלי לא משמע כן.

20. וכידוע אין הלשון "סבר מימר" בירושלמי סימן להוה אמינא שנדחת לאחר מכן. ולהלן שם אף מביאים ראיה מברייתא לשיטת ר' יוסי.

21. כצ"ל, כתיקון כל המפרשים, ולפנינו רבי יוחנן והוא פיענוח מוטעה של הראשי תיבות: ר"י.

22. ונ"ל שדוקה בכגון זו, שהישראל הוא השליח והגוי המשלח, סובר ר' יוסי שיש שליחות לגוי. אבל אם הישראל הוא המשלה והגוי השליח, אין זו שליחות כפי שיוצא מן המשנה נכרי שתרים וכו'. ואף הברייתא ממנה מביא ר' הושעיא ראיה לדברי ר' יוסי, מיירי בשגוי הוא המשלח והישראל השליח.

ברם מה בנוגע לדברי ר' יוסי בקשר לסיפא של הברייתא? שם הרי הגוי הוא השליח והישראל המשלח, ובכגון זה לית מאן דפליג שאין שליחות לגוי.²³ ונראה שבסוגיא המקורית ר' יוסי רק פירש את הרישא של הברייתא,²⁴ ולאחר מכן הועברו דבריו גם לסיפא.²⁵ ולבסוף נשמטו הדברים במקומם העיקרי — בקשר לרישא — ונשארו רק במקומם החדש — בקשר לסיפא — והיא הגרסא שבכ"ל ודפוסים.²⁶

ואם אנו צודקים בכל האמור לעיל, יוצא ששני התלמודים דנו רק בטעם הרישא של הברייתא, למה זה מותר, ואילו את הסיפא הבינו כפשוטה שאסור מדינא משום זכית הישראל השני בשביל הראשון ואע"פ שאין שליחות לגוי.

23. ראה הערה הקודמת.

24. והרי ראינו שקשה לפרש את דברי ר' יוסי בקשר לסיפא, ראה הע' 18.

25. והתאימו הדברים למקומם החדש ע"י שינוי המלה "הגוי" ל"ישראל", וזוהי הגרסא שהיתה לפני הרמב"ן ראה לעיל הע' 16

26. וכידוע, זה די רגיל בירושלמי שהדברים נשמטו במקומם העיקרי ונשתמרו במקום לשם הועברו.

מנחם חיים שמלצר

פירוש אלפביטין

פירוש על י"ג פיוטים ארמיים
לר' בנימין בן אברהם מן הענויים

מ ב ו א

הטכסט המתפרש כאן בפעם הראשונה הוא פירוש מאחד מרבותינו הראשונים על י"ג פיוטים ארמיים לחג השבועות. פיוטים אחרים בארמית שנועדו לחג השבועות וגם לשאר החגים כלולים בכתבי יד מימי הביניים של מחזורים רבים לפי מנהגי צרפת, אשכנז ואיטליה¹. הפיוטים הארמיים נאמרו דרך כלל כהוספות לתרגומי פרשת היום ולתרגום הפטרתו, במיוחד בימים שנקראו בהם פרשיות דרמטיות כגון בשביעי של פסח, ביום א' דשבועות ובשמחת תורה. ביום א' דשבועות קישטו פיוטים ארמיים, שנקראו בכמה מקורות על פי צורתם האלפביתית בשם "אלפביתין", את פרשת מתן תורה ואת עשרת הדיברות. סדר אמירתם היה קבוע ולכל דיבר ודיבר נועד פיוט ארמי אחד ולפעמים אף יותר. במשך הזמן הושמטו רובם של הפיוטים הארמיים מהמחזורים, בלי שום ספק בגלל הטורח שנגרם לצבור על ידי הארכת סדר התפלה באמירת פיוטים רבים שלשונם ועניינם היו קשים. בכתבי יד משלהי ימי הביניים מוצאים אנחנו שמספר הפיוטים הארמיים מתמעט וברוב המחזורים אין למצוא פיוט לדיבר התשיעי והעשירי בכלל. בתקופת הדפוס, מסוף המאה הטי"ו ואילך, נָשְרו כמעט כולם מהמחזורים הנדפסים לפי מנהג אשכנז ואיטליה ונשארו רק בודדים מהם והנפוץ והידוע ביניהם הוא הפיוט, אקדמות מילין, שעד ימינו נוהגים לאומרו בבתי הכנסיות של האשכנזים ביום ראשון של שבועות².

1. בספריית בית המדרש שלנו לבד נמצאים כעשרה כתבי יד המכילים פיוטים ארמיים. באחד מהם מלווים הפיוטים הארמיים לשבועות בציורים מעניינים. מעניין גם שבכ" ששון, מס' 514 (אהל דוד, עמ' 303 — 304) נמצא הפיוט ארכין (להלן בנספח, מס' א') בליווי טעמי המקרא.

2. על הפיוטים הארמיים בכלל ר' לאחרונה, עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 46 ועמ' 471 — 472 ור' בספרות המצויינת להלן בהערות 4 — 9 ור' גם: חיים שירמן, פיוט ארמי לפייטן איטלקי קדמון, בתוך: לשוננו, כרך 21 (1956) — 1957, עמ' 212 — 218. ור' בהערותיו של ש. אברמסון, שם, כרך 25 (61 — 1960), עמ' 31 —

מובן מאליו שהפיוטים הארמיים היו זקוקים לפירושים אולי עוד יותר משאר הפיוטים ואמנם נשתמרו בכתבי יד כמה פירושים מהראשונים. הקדומים שבפירושים אלה יצאו בלי שום ספק מבית מדרשו של רש"י.³ כאמור, נשכחו הפיוטים הארמיים במשך הדורות וגם פירושיהם נשארו טמונים בכתבי יד. רק בתחילת ימיה של חכמת ישראל, ובעיקר על ידי עבודתו של יוסף טוב ליפמן צונץ, שב זכרם לספרות המדעית. צונץ רשם, על פי כתבי יד הרבים של המחזורים שבדק, את כל הפיוטים הארמיים שהיו ידועים לו ותיאר את מבניהם השיריים ואת תוכניהם האגדיים. הוא זיהה את מחבריהם, הבחין בגיליהם ובמקומות מוצאם השונים ועמד על הקשר ההדוק הקיים בין סוג ספרותי זה ובין הספרות התרגומית מצד אחד, ובין הספרות המדרשית מצד שני.⁴

רק אחרי עבור שנים מאז הופעת ספריו של צונץ החלו המלומדים בהוצאתם לאור של הטכסטים. ב. ז. בכר היה הראשון שפירסם כמה פיוטים ארמיים ואף הביע את דעתו עליהם שהם קדומים מאד. לפי בכר יוסדו פיוטים אלה בתקופה שהטכסטים התרגומיים עדיין לא הגיעו לשלב הקאנוניזציה ושבה היתה פעולת המתורגמנים חיה וערה.⁵

קבוצה גדולה של פיוטים ארמיים הופיעה בדפוס אגב הוצאתו לאור של מחזור ויטרי על ידי שמעון הלוי הורוויץ בשנת תרנ"ג. בחיבור זה כלול גם פירוש רחב על הפיוטים ועד ימינו הוא הפירוש היחידי מסוג זה שנמצא בדפוס.⁶

משה גינזבורגר, בשני מאמרים שהוקדשו לנושא זה, הוציא לאור את רובם של הפיוטים שנרשמו ע"י צונץ ושלא היו כלולים במחזור ויטרי.⁷ אע"פ שהפירסומים הנ"ל, ובמיוחד אלה של גינזבורגר, חשובים הם כשלעצמם מוגבלים הם מחמת היותם מיוסדים רק על מספר קטן של כתבי יד ומשום שחסר בהם מנגנון בקרתי וניתוח ספרותי ולשוני.

3. ר' להלן עמ' ד.

4. בעיקר בספר *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, ברלין 1865, עמ' 74 — 80 (רשימת הפיוטים הארמיים האנונימיים) ור' גם עמ' 150 — 151 (על הפיוטים הארמיים שייסד ר' מאיר ב"ר יצחק שליח צבור) ועוד. ר' גם בספרו, הדרשות בישראל, נערך והושלם על ידי חנוך אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 194 ובהערות שם, עמ' 512.

5. *Alte aramäische Poesien zum Vortrage des Haphtara — Targum*, בתוך: MGWJ, כרך 22 (1873), עמ' 220 — 228.

6. מחזור ויטרי, מהד' הורוויץ, ברלין תרנ"ג; מהד' ב', נירנברג תרפ"ג, עמ' 305 — 309; 335 — 344; והפירוש שם, עמ' 310 — 334.

7. *Aramäische Introduktionen zum Targumvortrag an Festtagen*, בתוך: ZDMG, כרך 54 (1900), עמ' 113 — 124; ור' *Les introductions araméennes a la lecture du Targoum*, בתוך: REJ, כרך 73 (1921), עמ' 14 — 26 ועמ' 186 — 194.

בשנים האחרונות חל מפנה בחקר הפיוט הארמי עם הופעתן של שתי עבודות חשובות. אברהם טל, בחיבורו, **הפיוטים הארמיים לשבועות**; **בחינתם הדיאלקטית ותרומתם למילון הארמי** (להלן; טל), הכין טכסט מתוקן של עשרה פיוטים על פי שמונה כתבי יד מהבריטיש מוזיאום ומפרמה והוסיף עליהם תרגום עברי, חילופי נוסחאות ופירוש מפורט. אמנם עיקר תרומתו של טל היא בזה שהוא בדק את המסורת הלשונית המשתקפת בפיוטים הנ"ל. על יסוד בדיקה פילולוגית יסודית של לשון הפיוטים עלה בידי טל להגיע למיונם של עשרת הפיוטים שדן בהם. הוא קבע שהחומר הזה מייצג שלש קבוצות מבחינה לשונית: קבוצה אחת של הפיוטים שייכת למסורת לשונית שהיא תלויה בלשונו של התלמוד בבלי, קבוצה שניה כוללת בתוכה פיוטים שנתחברו בלשונה הארמית של ארץ ישראל והקבוצה השלישית יש בה פיוטים שלשונם היא מעורבת מארמית מזרחית ומארמית מערבית⁸.

המחקר השני החשוב הוא מאמרו של יוסף היינמן, **שרידים מיצירתם הפיוטית של המתורגמנים הקדומים** (להלן: היינמן או היינמן, שרידים). במאמר זה היינמן מנתח שבעה פיוטים ארמיים מבחינת מתכונתם התבניתית ומבחינת החומר האגרי הטמון בהם. בדיונו על אופיים הלשוני של הפיוטים היינמן מסתמך בעיקר על מסקנותיו של טל. תוצאות מחקרו של היינמן מאשרות את ההנחה על קדמותם של הפיוטים שהם לפי דבריו מראשית היצירה של הספרות הפייטנית ונשתמר בהם הַר לשירה עממית שבעל-פה שהכילה בקרבה גם אלמנטים אֶפִּיים⁹.

שני החוקרים הנ"ל הניחו יסוד למחקר לשוני וספרותי נוסף בנושא זה. אולם מחקר כזה יצטרך לכלול את כל היצירה הפיוטית הארמית, הן את הקדומה והן את המאוחרת, דהיינו גם את פיוטיהם של פייטני אשכנז, צרפת ואיטליה מהמאות הי"א והי"ב.

הפירושים על הפיוטים הארמיים מכילים ידיעות חשובות מאד להבנת הטכסטים. אבל יתר על כך, יש להם ערך עצמאי כמקורות לתורתם של

8. חיבורו של טל לא הופיע בדפוס. הוא הוגש כעבודת-גמר לאוניברסיטה העברית בשנת תשכ"ו. אני מודה לד"ר טל על ששלח לי טופס מעבודתו. פיוט אחד, מס' 3 בעבודתו, י"ל על ידו במהדורה בקרתית בלשוננו, כרך 38 (תשל"ד), עמ' 257 – 268. הפיוט מיוחס ע"י צונץ (Literaturgeschichte, עמ' 286) לר' יום טוב ב"ר יצחק מ־Joigny, בן המאה הי"ב, ר' טל, שם, עמ' 258.

9. הספרות, רבעון למדע הספרות, כרך ד' (1974), עמ' 362 – 375 וסיכום אנגלי, שם, עמ' XIX – XVIII. עם ביבליוגרפיה מפורטת בסוף המאמר.

הראשונים. כאמור לעיל, רק פירוש אחד מסוג זה נדפס עד עתה, הוא הפירוש שבתוך מחזור ויטרי¹⁰. פירושים נוספים נמצאים בכתבי יד, לרוב על גליונות של מחזורים שונים¹¹. בזמנינו יהיה הרבה יותר קל לעמוד על זהות מחבריהם או מלקטיהם של פירושים אלה בעזרת המבוא הגדול על תולדות מפרשי הפיוט שצירף א. א. אורבך למהדורתו של ס' ערוגת הבושם¹².

אחד הטכסטים המעניינים בשטח זה הוא הפירוש לארבעה פיוטים לעשרת הדיברות לר' יעקב ב"ר שמשון, מבית מדרשו של רש"י¹³. מעניין שר' יעקב ב"ר שמשון חיבר לא רק פירוש לפיוטים ארמיים, אלא גם ייסד פיוט ארמי אחד¹⁴, הוא הפיוט ללא תחמוד, שהוא בעצמו פירש. דברי ר' יעקב נמצאים בכ"י פרמה 159 יחד עם חומר חשוב המכיל ידיעות על אודות המנהגים השונים של דרך אמירתם של התרגומים ושל הפיוטים ביום א' דשבועות. את החומר הזה אפרסם אי"ה בקרוב במקום אחר. החיבור הנדפס להלן נזכר בפעם הראשונה בשנת 1857 ע"י י. ל. דוקעס¹⁵. דוקעס מצא בכתב יד אחד שכבית המדרש בלונדון (היום מספרו: 6) את הפירוש שלנו, וזיהה אותו על פי שמות החכמים הנזכרים בו, כמעשה ידיו של ר' צדקיה בן ר' אברהם מן הענוים, בעל שבלי הלקט. שטיינשניידר רשם את החיבור כחיבורו של בעל שבלי הלקט על פי עדותו של דוקעס¹⁷, אבל אחרי שצונץ¹⁸ וגם ילינק¹⁹ קבעו שבאמת הפירוש הוא לאחיו של בעל שבלי הלקט, ר' בנימין, קבל שטיינשניידר את דעתם²⁰. וכך סברו גם חכמים אחרים, כגון, ההיסטוריונים פוגלשטיין

10. עמ' 310 — 334.

11. למשל בכתב יד ברלין מס' 177 שהעתק ממנו נמצא בספריית שוקן בירושלים; אני מביע את תודתי לידידי ד"ר יעקב קצנשטיין על שהמציא לי צילומו של פירוש זה; כ"י המבורג 152; כ"י בית המדרש שלנו, מס' 4460 ומס' 4466 ועוד.

12. ירושלים תשכ"ג.

13. כ"י פרמה 159, דף 121 ואילך; ר' צונץ, *Literaturgeschichte*, עמ' 458; על ר' יעקב ב"ר שמשון ר' אביגדור אפטוביצר, מבוא לס' ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 366 — 367 ולאחרונה, ישראל שציפנסקי, רבינו אפרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 97 ואילך.

14. י"ל ע"י גינזבורגר, REJ, הנ"ל, עמ' 188 — 189.

15. במאסף אוצר נחמד, מחברת שניה, ווינה, תר"ז, עמ' 199.

16. ר' Ad. Neubauer, Catalogue of the Hebrew manuscripts in the Jews' College, London.

אוקספורד 1886, עמ' 2 — 3.

17. *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, ברלין 1852 — 1860, עמ' 2767 — 2769.

18. *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, ברלין 1859, עמ' 195.

19. קונטרס המגיד, ווינה תרל"ח, עמ' 29.

20. המזכיר, כרך 18 (1878), עמ' 3.

ורייגר²¹ ואחריהם מ. ד. קאסוטו²². מעניין שש. ז. שכטר חשב בתחילה שהפירוש הוא לר' צדקיה²³, אולם לאחר זמן כנראה הגיע למסקנה שבאמת הוא לר' בנימין²⁴. ילינק גם רצה להוציא לאור חלק של הפירוש אבל הדבר לא יצא לפועל²⁵. התיאור המפורט ביותר של החיבור ניתן על ידי שלמה בובר במאמר שלם שהקדיש לו²⁶. גם בובר הודיע על רצונו לפרסם את הטכסט. הרבה שנים אחריו דן י. ל. מיימון בקיצור בפירוש שלפנינו, וכמו בובר לפניו כך גם הוא הכריז על כוונתו להדפיס אותו²⁷; מסבות שאינן ידועות לי לא איסתייע מילתא ונשאר החיבור בכתב יד עד ימינו. אולם, ממה שכתבו בובר ומיימון על אודות הפירוש ברור שהם ייחסו אותו לר' צדקיה בוודאות. ואמנם אפשר להבין בהחלט מה גרם לחילוקי הדעות בין החכמים בענין זהותו של המחבר.

במשפחת מן הענוים במאה הי"ג חוזרים שמות זהים לרוב, וכשבעל שבלי הלקט מדבר על בני המשפחה הוא משתמש בכינויים "אחי" ו"אחי שני" ולא תמיד ברור אם הכוונה לאח ממש או לבן-דוד. כך הוא מזכיר פעם אחת: "ואחי ר' צדקיה בר' בנימין נר"ו"²⁸ ושם אין שום ספק שהכוונה לבן-דודו, כי שם אביו של צדקיה, בעל שה"ל היה ר' אברהם ולר' אברהם זה היה אח בשם ר' בנימין. כדי לעמוד על היחס המשפחתי אעתיק כאן את החלק הנוגע לענייננו מתוך אילן-היחס שהכין קאסוטו²⁹:

21. ר' 'Geschichte der Juden in Rom, ברלין 1896, כרך א', עמ' 381 — 382.

22. במאמרו על בנימין בן אברהם מן הענוים, Encyclopaedia Judaica (בגרמנית), כרך 2, עמ' 798 — 799.

23. במבוא לאבות דרבי נתן, ווינה 1887, עמ' XI. שם הוא מזכיר את הפירוש שלנו ואת ההבאות מאדר"ג הנמצאות בו.

24. פוגלשטיין ורייגר, שם, עמ' 381, הערה 8: "nach Schechters brieflich ausgesprochener Meinung ist Jellineks Ansicht die richtige".

25. קונטרס המגיד, שם.

26. בקורת כתב יד אחד, בתוך: ברכת אברהם, החלק העברי של ס' היובל לכבודו של אברהם ברלינר, ברלין תרס"ג, עמ' 1 — 6. במאמר זה רושם בובר את שמות הספרים, את שמות החכמים ואת המלים הלועזיות שבפירושנו.

27. שירים ופיוטים ארמיים; (יחד עם פירושו של בעל "שבלי הלקט" לכמה פיוטים ארמיים לשבועות מתוך כתב-יד), סיני, כרך ט"ו (תש"ד — תש"ה) עמ' ל' — ל"ו. בסוף המאמר כתוב: "... כמה פיוטים ארמיים וכו' ואשר אני מפרסם עכשיו עם פירוש מתוך כתב יד שנתחבר לפני שבע מאות שנה בערך מאת רבנו צדקיה ברבי אברהם הרופא ז"ל בעל שבלי הלקט". אמנם, כאמור, הפירוש לא יצא לאור. ר' גם בביבליוגרפיה של כתבי הרב מיימון שהוכנה ע"י נפתלי בן-מנחם, בתוך "מנחה לר' יהודה לייב הכהן מיימון בגבורות", בעריכת ל. קופרשטיין, תל אביב, תשט"ז, עמ' 99, מס' 354: "המאמר לא נשלם".

28. ר' שבולי הלקט, חלק שני; י"ל ע"י הרב מנחם זאב חסידה, מהר" צילום מתוך ירחון "הסגולה", תרצ"ד — תרצ"ז, ירושלים תשכ"ט, עמ' ק"ו.

29. Encyclopaedia Judaica (בגרמנית), כרך 2, עמ' 791 — 792.

בנימין

אברהם

צדקיה, משה, בנימין, יחיאל מנחם, אברהם יעקב, צדקיה, יהודה, יקותיאל בפירוש שלנו מזכיר המחבר כמה פעמים את אחיו ר' צדקיה ואת אחיו ר' משה ואת אחיו השני ר' יהודה. נראה לי שעל פי פשוטם של דברים²⁹ מתחייב לומר שהמחבר היה אחד מבני אברהם, או בנימין או יחיאל. אולם, על יחיאל אין לנו ידיעות כמחבר בשעה שר' בנימין חיבר כמה חיבורים ודבריו על סדרי התפלה וגם פירושו על התפלות מובאים לעתים קרובות מאד בספרו של אחיו, בס' שבלי הלקט³⁰. על יסוד זה יש לקבל את הזיהוי של צונץ, ילינק, שטיינשניידר, שכטר, פוגלשטיין, ריגר וקאסוטו ולהכיר בר' בנימין בן ר' אברהם מן העונים, אחיו של ר' צדקיה כמחברו של הפירוש.

בכ"י נקרא הפירוש בשם: **פירוש אלפביתי**. ואמנם, מיד בתחילת הפירוש מבאר המחבר את מובן הביטוי "אלפביתי". אחרי הערה כללית זו ניגש המחבר לפירוש הקטעים מהתרגום הבאים לפני הפיוט ומעיר גם על סדר אמירתם: "נהגו לתרגמו תחילה בתרגומו של אונקלוס ואחר כך מתרג' אותו בירושלמי, וכן כל פסוק ופסוק כסדר הכתוב במחזור"³¹. דרכו בפירוש הפיוטים היא כך: דרך כלל, אחרי הבאת דיבור המתחיל מהפיוטים הוא מפרש את מובנו של כל האחידה ומביא סמוכין לרעיון המתבטא בה מהספרות התלמודית והמדרשית. אחר כך הוא מבאר את המלים הקשות בעזרת מקורות חז"ל, ובמקרים בודדים על יסוד כתבי הראשונים. אם יש צורך, המחבר מסביר מלים קשות גם בעזרת לעזים שהכונה בהן לשפה האיטלקית³², לעתים קרובות מזכיר המפרש גירסאות

29א. בובר, הקדמה לס' שבלי הלקט, עמ' 6 ועמ' 7, אות ל"ב ואות ל"ה סובר שלפעמים "אחי" פירושו "אחי שני" ור' לעיל הערה 28 אמנם לרוב יש לפרש את הכינויים כפשוטם.

30. ר' בהקדמה לס' שבלי הלקט, מהד' ר"ש בובר, ווילנא תרמ"ז, עמ' 6 ועמ' 10 ור' במבוא לס' הנ"ל, מהד' רש"ק מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 37 — 39.

31. להלן, עמ' 1.

32. לפי ילינק, קונטרס המגיד הנ"ל, המחבר ידע והבין לשון יוונית, וכך כותב גם בובר, בס' היובל לברלינר הנ"ל, עמ' 5. אמנם נכון שהמחבר משתמש כמה פעמים במלים יווניות כדי להסביר מלים קשות, אבל אין ראיה מזה שהוא באמת ידע יוונית. קרוב לוודאי שהוא שאב את ידיעותיו בעניין זה ממקורות עבריים שקדמו לו. רק פעם אחת הוא מביא מלה יוונית (איתוניבא, בסוף הפירוש לפיוט י"ב) שלא יכלתי למצוא את פתרונה ושהיא אינה

שונות שבטכסטי הפיוטים לפי המחזורים השונים³³, כמו כן הוא מראה לפעמים שיש פירושים שונים על מקומות מסויימים שבפיוטים. בדרך כלל הוא מחליט בין הגירסאות והפירושים, בוחר במה שנכון לדעתו, אחרי הנמקת הבחירה, ודוחה את הפירושים שאינם מתקבלים על דעתו³⁴. כפי שיש לראות מההערות על גוף הפירוש, נוסח ההבאות מספרות חז"ל בפירוש שונה הרבה פעמים מהנוסחאות המקובלות בטכסטים שלפנינו, ויש ששינויים אלה מראים על נוסח אחר לגמרי של הטכסטים הנדונים³⁵. נמצאים בפירוש גם מאמרי אגדה שאינם ידועים לנו ממקור אחר³⁶. מובן מאליו שהמפרש מציע כמה פעמים הסברים מקוריים מדעתו שאין למצוא להם מקבילים במקום אחר³⁷. כאמור, הפירוש שלנו נשתמר בכתב יד שבבית המדרש בלונדון, מס' 386. עד כמה שידוע לי זה כתב היד היחידי המכיל את פירושנו³⁸ כתב היד הוא על קלף, נכתב בכתיבה איטלקית רבנית טיפוסית של המאה הי"ד. על

- רשומה במלונים התלמודיים והתרגומיים הרגילים. והנה רשימת המלים היווניות:
אלפביתא (אלפא ביטא גמא) 1; קיריס 6,7,37,46,69; אורנוס 7; גינוס 7; אירימון 27; תיאור 28; מיסטר 33; איליאוס 41; קוזמוס 46; דולוסי 50; פיילי 51—52; תנסיא 62; מרוס 64; איתוניבא 66. פעם אחת הוא מביא מלה ערבית (בזיאה, ר' ג', הערה 105). רבינו מפרש כמה פעמים מלים על פי "לעז גרמטקה". לפי בוכר הכוונה בביטוי זה ליוונית. פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 381—382 מפרשים אותו כציון ללשון רומית וכך אמר לי פרופ' דניאל קרפי שבמקורות איטלקיים מימי הביניים היה שכיח ביטוי זה לציון הרומית. להלן רשימת המלים ב"לעז גרמטקה": אירימון בוסקו 27; דולוסי 50; זונא 51. ואלה הן המלים הלועזיות שלא פוענחו: יקווינטו, עמ' 11; פנטו, עמ' 13; גונדא, עמ' 56.
33. עמ' 2; 3; 12; 14; 17; 19; 21; 25; 28; 36; 51; 58; 66; 70.
34. עמ' 2; 4; 8; 9; 14; 15; 21; 29; 32; 33; 4.
35. עמ' 4 והע' 30 שם; 14 והע' 68—69 שם; 16 והע' 95 והע' 98 שם; 17 והע' 100 והע' 102 שם; 24 והע' 55—56 שם; 27 והע' 4 שם; 28 והע' 18 שם; 29 והע' 38 שם; 30 והע' 45 שם; 32 והע' 21 שם; 33 והע' 30 שם; 35 והע' 55 שם; 38 והע' 81 שם; 39 והע' 6 שם; 40 והע' 9 שם; 45 והע' 4 שם; 47 והע' 21 שם; 49 והע' 6 שם; 53 והע' 9 שם; 55 והע' 35 שם; 56 והע' 43 שם; 61 והע' 95 שם; 73 והע' 93 שם.
36. עמ' 4 והע' 27 שם; 5 והע' 36 שם; 6 והע' 50 שם; 10 והע' 10 שם; 16 והע' 97 שם; 26—27 והע' 85 והע' 88 שם; 50 והע' 16 שם; 52 והע' 3 שם.
37. עמ' 3 והע' 19 שם; 39 והע' 5 שם; 40 והע' 17 שם; 43 והע' 51 שם; 63 והע' 23 שם; 66 והע' 71 שם.
38. ר' לעיל, הערה 16.
39. אחרי מסירת המאמר לדפוס מצאתי בכ"י של מחזור איטלקי בבית המדרש שלנו (מס' 4814) על גליון דף 124 ע"ב את התחלת הפירוש שלפנינו. הקטע נגמר שם במלים "במקום טהרה וקדושה", ר' להלן עמ' 4 ד"ה יה יהב רשו.

מאה זו מעידה גם חתימת בעלים מחודש נובמבר שנת קנ"ב הנמצאת בכ"י³⁹. כמה פעמים נזכרים שמות חכמים בחיבור בצירוף ברכה לחיים⁴⁰, אמנם אין מזה ראייה שכתב היר נכתב בחיי חכמים אלה, כי יכול להיות שברכות אלה מועתקות הן ממקור יותר קדום. הטכסט הוא בדרך כלל מדויק, לפעמים יש תיקונים מעל לשורה ועל הגליון וטעויות סופר אינן מרובות⁴¹. במקרים אחדים ציון הפרקים שבמקורות חז"ל אינו מתאים למה שנמצא בטקסטים שלפנינו⁴². להלן שלוש רשימות, רשימה של שמות החכמים הנזכרים בפירוש; מפתח של המקורות ורשימת הלעזים.

רשימת שמות החכמים:

בנימין בן משה⁴³ [38; 39; 43].

גרשום⁴⁴ [46].

דניאל⁴⁵ [19; 26; 33; 34; 38; 39; 42; 43; 44].

יהודה⁴⁶ [25; 26; 41].

יואב⁴⁷ [14].

39. מועתקת מהקטלוג הנזכר בהערה 16, עמ' 3.
40. ר' דניאל נר"ו 19; ר' יהודה נר"ו 25, 26; ר' יואב נר"ו 14; ר' משה נר"ו 69; ר' צדקיה נר"ו 15, 33, 51.
41. עמ' 3 והע' 22 שם; 9 והע' 23 שם; 35 והע' 54 שם; 43 והע' 49 שם;
42. עמ' 6 והע' 51 שם; 37 והע' 71 שם; 49 והע' 6 שם; 53 והע' 9 והע' 14 שם; 57 והע' 46 שם; 68 והע' 29 שם; 58 והע' 66 שם.
43. אין לנו ידיעות נוספות עליו. לפי פוגלשטיין וריגר, שם עמ' 375, הערה 3 אולי היה אחיו של ליאונטי (יהודה) בן משה, שנפטר בשנת 1216 (ר' הנ"ל, עמ' 372). השערה זו מתקבלת על הדעת כי דברי ר' בנימין ב"ר משה זה נמסרים בפירושו על ידי ר' דניאל שהיה אחד מרבותיו של רבינו, אם כן חי קרוב לודאי דור אחד לפניו.
44. הכוונה לרבינו גרשום מאור הגולה.
45. היה אחד מרבותיו ויש שמזכירו בצירוף ברכה לחיים (עמ' 19) ויש ששמו בא בצירוף ברכה למתים (עמ' 33). ר' פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 375, הערה 4 ושם נזכרת השערתו של שטיינשניידר שאולי הוא היה זקנו של יהודה רומאנו, בן המאה הי"ד.
46. מזכיר אותו בכינוי "אחי שני". גם בעל שבלי הלקט, אחיו של מחברנו, מביא את דבריו כמה פעמים, ר' בהקדמתו של בובר לס' שבלי הלקט, עמ' 6 ועמ' 11 ומירסקי, במהד' של הס' הנ"ל, מבוא, עמ' 35 — 34. ר' יהודה זה היה בנו של ר' בנימין, דודו של מחברנו.
47. מרבותיו של רבינו. ר' פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 375, הערה 5. לפיהם אולי היתה פאולה בת ר' אברהם מן הענוים נכדתו, על פאולה ר' ב' Encyclopaedia Judaica (בגרמנית), כרך 2, עמ' 797.

מנחם בן סרוק [64].

מרדכי ב"ר בנימין⁴⁷ [56].

משה⁴⁸ [36 ; 69].

נתן⁴⁹ [10].

סעדיה גאון [63].

צדקיה⁵⁰ [15 ; 33 ; 51].

צרפתים [29].

רבותיי [41].

שלמה (רש"י) [19 ; 41].

שמואל⁵¹ [49].

מפתח המקורות

אבות דר' נתן⁵²

נו"א ל"ג עמ' 97 [7]; נו"ב ל"ח עמ' 98 [72]; נו"ב מ"ב עמ' 117 [71].

איכה רבה⁵³

א' י"ב עמ' 50 [57].

אלף המגן⁵⁴

בראשית רבה⁵⁵

א' ד' עמ' 7 [4]; ב' ב' עמ' 15 [61]; ב' ג' עמ' 15 — 16 [20]; ג' ב' עמ' 19 [25 — 26]; ג' ז' עמ' 23 [40]; ח' י' עמ' 63 — 64 [28]; י' ט' עמ' 85 [40]; י"א ג' — ד' עמ' 90 [42 — 43]; י"ב א' עמ' 97 — 99 [26]; י"ב ח' 106 — 107 [24]; ט"ז ג' עמ' 144 [61]; ט"ז ד' עמ' 147 [27]; י"ח ו' עמ' 168 [68]; י"ט א' עמ' 170 — 171 [68]; י"ט ב' עמ' 171 [70]; י"ט ד' עמ' 172 — 173 [69]; כ' ב' עמ' 183 [69 — 70]; כ' ה' עמ' 186 — 187

47. אין לנו ידיעות נוספות עליו. ר' פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 375.

48. אחיו של מחברנו ("ופירש ר' משה אחי זצ"ל", להלן עמ' 36; "ור' משה אחי נר"ו", עמ' 69), וכך סבורים גם פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 376 והערה 7 שם, וקאסוטו, באילן היחס של משפחת מן הענוים, Encyclopaedia Judaica (בגרמנית), כרך 2, עמ' 791 — 792. אולם לפי בובר, הקדמה לס' שבלי הלקט, עמ' 7, אות ל"ה הוא היה בן-דודו של רבינו, ר' לעיל הערה 29א.

49. מרביתו של רבינו. אולי זהה עם ר' נתן בן מנחם שהיה רבו של בעל שבלי הלקט, ר' פוגלשטיין וריגר, שם, עמ' 375, הערה 7 ובובר, שם, עמ' 7, אות ל"ז.

50. הוא אחיו, מחברו של הס' שבלי הלקט.

51. הוא מחברו של הס' אלף המגן. ר' להלן עמ' 49, הערה 4.

52. מהר" ש.ז. שכטר. ווינה 1887.

53. מהר" ש. בובר. וילנא תרנ"ט.

54. ר' לעיל, הערה 51.

55. מהר" י. תיאודור וח. אלבק. הרפסה שניה. ירושלים תשכ"ה.

[70 — 71]; כ"ו ה' עמ' 248 — 249 [49]; ל"ג ב' עמ' 304 [54]; ל"ח י"ג עמ' 361 — 364 [2 — 3]; מ"א ז' עמ' 394 [25]; נ"א ה' עמ' 536 [47]; נ"ו ה' עמ' 600 — 601 [45 — 47]; ס"ה א' עמ' 713 [56]; ס"ח י"ב עמ' 786 [15]; עמ' 788 [5 — 6]; פ' ז' עמ' 960 [11 — 12]; פ"ה ד' עמ' 1037 [50]; פ"ז א' עמ' 1061 [71]; צ"ג י' עמ' 1160 [11]; צ"ח ז' עמ' 1278 [34].

בראשית רבתי⁵⁶

עמ' 90 [45 — 46].

דברים רבה⁵⁷

ג' ז' [11]; ז' ט' [3].

ויקרא רבה⁵⁸

א' י"א עמ' כ"ו [65]; ו' ג' עמ' ק"ל — קל"ה [32 — 33]; ו' ה' עמ' קל"ט [32]; ו' ח' עמ' ק"מ — קמ"א [37]; י"א ז' עמ' רל"ו [34 — 35]; י"א ט' עמ' רמ"א — רמ"ב [62]; י"ב א' עמ' רמ"ט — ר"נ [66]; י"ט ו' עמ' תל"ב ואילך [36 — 37]; כ"ג י"ב עמ' תקמ"ו [21]; ל"ג א' עמ' תשנ"ו [33]; ל"ג ו' עמ' תשס"ז [25].

מדרש אגדה

מדרש השכם (והזהיר)⁵⁹

יתרו עמ' 48 [21]; יתרו עמ' 49 [26].

מדרש שמואל⁶⁰

כ"ג ג' עמ' 112 [25].

מילי דשבועות⁶¹

[6; 9].

מכילתא דר' ישמעאל⁶²

ויסע ג' עמ' 162 [43]; ויסע ד' עמ' 168 [43]; בחדש ח' עמ' 232 — 233 [52 — 53].

מסכת סופרים⁶³

ט"ז ה' [29].

56. מהד' ח. אלבק. ירושלים ת"ש.

57. דפוס ראם, וילנא.

58. מהד' מ. מרגליות. ירושלים תשי"ג — תש"ך.

59. מהד' י. מ. פריימן. לייפציג תרל"ג.

60. מהד' ש. בוכר. קראקא תרנ"ג.

61. ר' להלן א', הערה 50.

62. מהד' ח. ש האראוויטץ וי. א. רבין. מהד' שניה. ירושלים תש"ך.

63. מהד' מ. היגר. ניוארק תרצ"ז.

משנה**שבת**

א' א' [42].

עירובין

ח' ט' [54].

פסחים

ט' ו' [46]; י' ט' [46].

שקלים

ג' א' [17]; ג' ב' [1]; ה' ו' [59].

תענית

ד' ח' [9; 10].

סוטה

א' ח' [54 — 55].

בבא בתרא

ט' ה' [57].

סנהדרין

ד' ג' [18]; ד' ה' [61]; ז' ג' [60]; ט' ו' [59 — 60]; י' ב' [73].

עבודה זרה

ג' ח' [36].

אבות

א' ג' [51]; ד' ד' [35]; ה' א' [39]; ה' ח' [52]; ה' ט' [48]; ו' ה' [61]; י' [60].

ערכין

ג' ד' — ה' [72].

נדה

ט' ו' [63].

סדר עולם רבה⁶⁴

י"א עמ' 47 — 48 [34].

סידורים

[14; 17; 18; 20; 28; 32; 36; 58; 70].

ספרי במדבר⁶⁵

בהעלותך ע"ז עמ' 71 [42].

⁶⁴ מהד' ד. ב. רטנר. דפוס צלום. ניו יורק תשכ"ו.⁶⁵ מהד' ח. ש. האראוויטץ. לייפציג תרע"ז.

ספרי דברים⁶⁶

כ"ד עמ' 34 [40]; רע"ג עמ' 293 [60]; שמ"ה עמ' 402 [8].

ספרים

[66; 34; 29; 21; 15; 12; 8; 3; 2].

ערוך⁶⁷

ערך אליסטון [41]; בארג [41]; לפדא [41].

פלוגתא דקראי⁶⁸

[5].

פסיקתא דרב כהנא⁶⁹

א' עמ' 3 — 4 [17]; א' עמ' 9 [17]; ג' עמ' 40 [17 — 18]; ד' עמ' 58 [67]; ד' עמ' 58 — 59 [73]; ט' עמ' 147 [53]; י"ב עמ' 209 [10]; י"ב עמ' 213 [3]; י"ג עמ' 236 [27]; י"ד עמ' 246 [64]; כ"א עמ' 323 [16]; כ"ג עמ' 334 [40 — 39].

פסיקתא רבתי⁷⁰

ה' כ"א ע"א — ע"ב [17]; כ"א ק' ע"א [10]; מ"ו קפ"ז ע"ב — קפ"ח ע"ב [40 — 39].

פרקי דר' אליעזר⁷¹

ל"א [46]; מ"ו [6].

רות רבה⁷²

ב' ב' [73].

שיר השירים רבה⁷³

א' ב' [16]; א' י"ב [14]; ד' ח' [28]; ד' י"א [15]; ד' י"ג [13 — 14]; ה' א' [16]; ז' ד' [19].

66. מהד' א. א. פינקלשטיין. הוצאה שניה. ניו יורק תשכ"ט.

67. מהד' ח. י. קאהוט. וינה — ניו יורק תרל"ח — תרנ"ב.

68. ר' להלן א', הערה 36.

69. מהד' ד. מנדלבוים. ניוארק תשכ"ב.

70. מהד' מ. איש שלום. וינה תר"מ.

71. דפוס ווארשא, עם ביאור הרד"ל.

72. דפוס ראם, וילנא.

73. כנ"ל.

תוספתא⁷⁴**שבת**

א' א' [42]; א' ד' [42].

סוטה

ז' ג' [32 — 33].

בבא קמא

ז' ב' [53]; ז' ח' [56]; ז' י' — י"ג [56 — 59; 61; 63].

תורת כהנים⁷⁵

י"ב י' [54].

תלמוד בבלי**ברכות**

ז' ע"א [19]; ט' ע"ב [22]; י"ט ע"א [14]; כ"ד ע"א [65]; כ"ח ע"א [7];
כ"ט ע"ב [8]; מ' ע"א [21]; מ"ז ע"א [57]; נ"ד ע"ב [5; 71]; נ"ה ע"א
[59].

שבת

כ' ע"ב [42]; כ"ה עב [41]; ל"ד ע"ב [42]; ל"ה ע"א [53]; מ"ד ע"א
[44]; נ"ד ע"ב [19]; נ"ז ע"ב [63]; ע"ג ע"ב [55]; ע"ו ע"ב [21]; פ"ו
ע"ב [40]; פ"ח ע"א [13]; צ' ע"א [15]; צ"ב ע"א [55]; ק"ב ע"ב [58];
ק"ט ע"ב [71]; קי"ג ע"א — ע"ב [43 — 44]; קי"ז ע"ב [41 — 42];
קי"ט ע"א [41; 43; 55 — 56]; קכ"ט ע"א [52]; קנ"ו ע"א — ע"ב [44];
קנ"ב ע"א [59]; קנ"ז ע"א [44].

עירובין

כ"א ע"ב [15; 25]; צ"ו ע"א [15].

פסחים

ז' ע"ב [46]; ח' ע"ב [64]; ע"ד ע"ב [21]; פ"ט ע"ב [57]; ק"ו ע"א
[44]; קי"ב ע"א [62; 72]; קי"ג ע"ב [43]; קי"ח ע"א — ע"ב [30].

יומא

כ' ע"ב [20]; נ"ד ע"א [18]; פ"ג ע"א [66].

ביצה

ט"ו ע"ב [42]; ט"ז ע"א [42]; כ"א ע"א [41].

ראש השנה

ט' ע"א [42]; ל"ב ע"א [39]; ל"ג ע"ב [28 — 29].

74. מהד' ש. ליברמן. ניוארק תשכ"ב (סדר מועד); שם תשל"ג (סדר נשים; סוטה וכו');
מהד' מ. ש. צוקרמאנדל. הדפסה שלישית, ירושלים תשכ"ג.

75. מהדורת רא"ה וייס. וינה, תרכ"ב, מהדורת צילום נ"י תש"ז.

תענית

ז' ע"א [15]; ח' ע"א [15]; י"ד ע"ב [14]; י"ט ע"ב [54]; כ' ע"ב [62];
כ"ג ע"א [58].

מגילה

ב' ע"ב [18]; ה' ע"ב [28]; ט' ע"ב [1]; י"א ע"א [44]; [49]; י"ד ע"א
[51]; ל"א ע"ב [32]; [71].

מועד קטן

ד' ע"ב [18 — 19]; ח' ע"ב [62]; י"ז ע"א [32]; כ"ה ע"ב [28].

חגיגה

י"ב ע"א [39].

יבמות

ק"י ע"א [59].

כתובות

ל' ע"א — ע"ב [48]; מ"ו ע"א [73]; ס"ו ע"ב [47].

נדרים

כ"ב ע"ב [41]; צ"א ע"ב [59].

סוטה

ט' ע"ב [68]; י"ד ע"א [10 — 11; 26]; כ"ב ע"ב [55]; ל"ה ע"א [71];
מ"ז ע"א [36].

גיטין

ל"ה ע"א [36]; נ"ה ע"ב [14]; ס"ח ע"ב [27]; ע' ע"א [63].

קידושין

ע' ע"ב [68].

בבא קמא

נ"ו ע"ב [66].

בבא מציעא

מ"ג ע"א [63]; נ"ז ע"ב [57; 63]; ס"ו ע"ב [62]; ק"ו ע"א [38]; ק"י ט
ע"א [12].

בבא בתרא

ס"א ע"ב [58].

סנהדרין

כ"ב ע"א [25]; כ"ט ע"א [69 — 70]; ל"ז ע"א [35; 63]; ל"ח ע"א —
ע"ב [24]; מ"ג ע"ב — מ"ד ע"א [35; 66]; מ"ט ע"א [48]; נ"ב ע"א [25];
ס"ט ע"ב [73]; ע"ד ע"ב [61 — 62]; פ"א ע"ב [59 — 60]; צ"ג ע"א [27].

שבועות

מ"ז ע"ב [63].

עבודה זרה

ב' ע"ב [5]; י' ע"ב [49]; כ"ח ע"ב [32]; ל"ה ע"א [29].

הוריות

י"ג ע"ב [54].

מנחות

מ"ג ע"א [13]; ק"א ע"א [46].

חולין

י"ח ע"א [35; 54]; ל"א ע"ב [6]; נ"ט ע"ב [63]; קי"ב ע"א [15].

בכורות

מ"ג ע"ב 19; נ' ע"ב 71.

ערכין

ט"ז ע"א [35].

נדה

ל' ע"ב [34]; מ"ז ע"א [49].

תלמוד ירושלמי**ברכות**

פ"ט ה"ז (י"ד ע"ב) [55].

שבת

פ"ו ה"ד (ח' ע"ב) [13].

סוטה

פ"ה ה"ז (כ' ע"ג) [55].

תנחומא הישן

נח א' [68]; וירא כ"ג [46]; תולדות ב' [46 — 47]; וישב ב' [32]; וישב
ה' [52]; כי תשא ט"ז [8]; ויקרא ז' [37 — 38]; צו י"ג [46]; נשא כ"ח
[34]; נצבים ג' [22].

תנחומא בובר⁷⁶

ואתחנן א' [37].

תרגום אונקלוס**בראשית**

א' כ' [71]; ב' א' [40]; ב' כ"א [12; 51]; ג' ו' [69]; ד' ב' [63]; ט"ו י"ז
[20]; כ"ד ס"ו [14; 67]; כ"ז י"א [18]; ל"ב ט"ז [44]; ל"ד י"ד [35]; ל"ה ד'
[55; 22]; ל"ז כ"ה [50]; מ' א' [37]; מ"ב ט' [71]; מ"ב כ"ה [41; 73]; מ"ג כ"ג
[34]; מ"ג ל"א [11]; מ"ד ז' [29]; מ"ז ל"א [51].

76. מהד' ש. בובר. וילנא תרמ"ה.

שמות

ב' י' [68]; ג' ט' [72]; ה' י"ב [69]; ט' י' [3]; י' כ"ב [22; 34]; י"ב ח'
 [36]; י"ד כ"ב [34]; י"ד כ"ד [67]; י"ד כ"ז [60]; ט"ז י"ח [68]; ט"ז
 ל"א [42]; י"ט כ"ה [1]; כ' ה' [54]; כ' ז' [31]; כ"ב ב' [64]; כ"ב ט"ו
 [69; 72]; כ"ג ח' [65]; כ"ג כ"ט [27]; כ"ד י"ב [54]; כ"ה ב' [65]; כ"ה
 כ"ג [43]; כ"ו ה' [55]; כ"ח ט"ז [64]; כ"ח י"ח [12]; כ"ח כ' [13]; ל"ב
 כ"ה [65].

ויקרא

א' ט"ז [28]; ו' ה' [37]; י"א ג' [56]; י"ג ג' [70]; י"ג ט' [32]; ט"ז י"ב
 [3; 67]; י"ח ג' [37; 60]; י"ט ט"ז [30]; כ"ה י"ח [28].

במדבר

ד' ט"ו [60]; י"ט ב' [63]; כ"א ו' [53]; כ"ג ז' [67]; כ"ד י"ד [23];
 ל"ב ל"ו [48].

דברים

א' ז' [36]; ג' כ"ה [19]; ו' ז' [66]; י"ג ו' [60]; י"ט י"א [53]; כ"ב י'
 [50]; כ"ב כ"ג [71]; כ"ד ז' [60]; כ"ז ט' [70]; כ"ח נ"ו [41]; ל"ב א'
 [36; 41; 67]; ל"ב כ"ה [12]; ל"ב מ"ב [67].

תרגום ירושלמי**בראשית**

א' ב' [20]; ב' ב' [8]; י"ג ט"ו [22]; כ"ב ג' [14; 46]; ל"ד י"ב [12]; ל"ז
 ט' [18]; מ"ד ל' [28].

שמות

י"ד ל"א [9]; כ' ב' [9]; כ' י"ג [48]; כ"א כ"ח [4; 7]; כ"ד י' [6].

ויקרא

א' ט' [50]; א' ט"ו [29].

במדבר

י"ג כ"ד [18]; י"ג כ"ו [69].

דברים

ד' כ"ד [24]; ל"ג ד' [11].

תרגום לנביאים ולכתובים**יהושע**

י"ג ג' [4].

שופטים

ג' י"א [41]; ג' ט"ז [40].

שמואל א

כ"א ח' [72 — 73].

שמואל ב

י"ח י"ד [55]; כ"א י"ט [73].

מלכים ב

ו' ו' [42]; כ"ג ז' [68].

ישעיה

ה' כ"ו [68]; י' כ"ה [38]; י"ז ו' [65]; מ"א י"ט [14]; נ"ח א' [30]; נ"ט ה' [65].

ירמיה

ב' ה' [20].

עמוס

ו' ו' [51].

תהלים

י"ח י' [1]; י"ט י"א [11]; ק"ב ד' [67].

משלי

א' ט"ז [57]; ה' כ"ב [55]; י"ד כ"א [43]; כ"ה י"א [18].

איוב

ג' ד' [22]; ט"ו ט"ו [7]; ל"ג י"ד [68]; ל"ג כ' [66]; ל"ח כ"ב [62]; מ' י"ז [63].

שיר השירים

ב' ח' [12]; ז' ט' [27]; ח' י"ד [66].

איכה

ב' י' [54]; ג' י"ב [6].

רשימת הלעזים:

angeli [7].

avvocato [6].

dolosi [50].

domino [28].

ecclesia [21; 24].

fabbricato [21].

grazia [12].

infranto [59].

miele [41].

pajola [51].

porpora [3].

ripa [37].

segmenti [51].

smeraldo [12].

treccia [18].

zappa [58].

zona [51].

תודתי נתונה למנהלי Jews' College בלונדון על שהמציאו לי צלום של כתב היד של הפירוש ועל טובם בנתינת הרשות לפרסמו; לד"ר אברהם טל (רוזנטל) על שהרשה לי להדפיס כאן את הפיוטים מס' א, ב, ו, ח, י, י"א וי"ג (ר' נספח) על פי הטכסט המתוקן שהוא הכין לעבודת הגמר שלו ולגברת סנדרה סטו (Stow) ולפרופסור דניאל קרפי על עזרתם בתעתיק הלעזים האיטלקיים.

תודה כפולה ומכופלת חייב אני לידידי הפרופ' ר' חיים זלמן דימיטרובסקי על ששידלני ועודדני להכין ולגמור עבודה זו לדפוס; בלי התעניינותו התמידית ועזרתו המרובה חיבור זה לא היה יוצא לאור בזמן הזה ובצורתו הנוכחית. פרופ' דימיטרובסקי גם הואיל בטובו להעיר הרבה הערות חשובות לטכסט והן מובאות להלן בהערות בתוך סוגריים מרובעות.

פירוש אלפביטין

א

תחלת הדבר אנו צריכין לפרש למה נקראו **אלפביטין**,¹ לפי שהן מסודרין באלף בית והוא לשון יוון אלפביטא, כדאיתא במשנת שקלים לעניין שלש קופות שבהן תורמין הלשכה וכתוב עליהן אלף בית גימל, ר' יוסי אומ' יוונית כתוב עליהן אלפא ביטא גמא.² ומהו עילוייו שללשון יוון יותר מכל שאר לשונות, לפי מה שאמ' חכמ' ז"ל יפת אלהים ליפת וישכ' באהלי שם יפיתו של יפת ישכן באהלי שם, וזהו לש' יוונית, ועיקרו במגילה.³

וירר משה ונחת משה כו', נהגו לתרגמו תחילה בתרגומו שלאונקלוס ואחר כן מתרג' אותו בירושלמי, וכן כל פסוק ופסוק כסדר הכת' במחזור.⁴

אלפביטא

ארכין ה' שמיא לסיני כול,⁵ ייסד התורגמן על דרך המקרא ויט שמים, ופת' **ארכין** הטה. וכן תרג' ויט שמים, וארכין שמיא.⁶ מהימני, על

1. המונח אלפביטין לציון פיוטים שהם מסודרים עפ"י א"ב נמצא כבר במדרש, ר' למשל שהש"ר, א', א' ז': הדין פייטנא כד עבד אלפא ביתא וכו'; השו' מה שכתב על המונח הזה שירמן, הצופה האנגלי, ס"ח, כרך מ"ד, 1953, עמ' 131-132.

2. משנה שקלים פ"ג מ"ב; במשנה שלפנינו בעל המאמר הוא ר' ישמעאל ובכ"י מינכן: ר' שמעון (ר' ד"ס, שקלים, עמ' 23 ור' שם גם על צורות הכתיב השונות של אלפא ביטא גמא) אבל בבבלי יומא ס"ב ע"א ובמקבילות: אילימא ר' יוסי דקופות וכו', ר' ד"ס, יומא, עמ' 172, אות ע'; הנ"ל, מגילה, עמ' 117, אות ו'.

3. מגילה ט' ע"ב.

4. שמות י"ט כ"ה ותרגומים שם. בפסח ובשבועות נהגו לקרוא את פסוקי פרשת היום ולתרגמם בשני התרגומים ואח"כ החלו לאמור את הפיוטים הארמיים, ר' מ"ו, עמ' 336 ור' להלן ו. הערה 2. על קריאת התרגומים בצבור בשבתות מיוחדות ובחגים גם אחרי שפסק המנהג של קריאת התרגום בכל שבת ר' צונץ, הדרשות, עמ' 194 ועמ' 512 (שם נזכרים גם כ"י של מחזורים שכלולים בהם התרגומים לפרשיות מיוחדות), ר' גם היינמן, שרידים, עמ' 364.

5. ד. א. 7648. ר' היינמן, שרידים, עמ' 363-364, הנוסח הארמי בצירוף תרגום עברי; טל, עמ' 93-86 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).

6. תהלים י"ח י' ות"י שם.

דרך המקרא בכל ביתי נאמן הוא.⁷ **תא סוק**, בוא עלה. כמ' שני, ואל משה אמר עלה וגו',⁸ וזהו מיוסד על עליית משה בענן, שהטה שמים על הר סיני ועלה, כמ' דתימר ומשה ניגש אל הערפל אשר שם הר האלהים.⁹ ויש ספרים שכתוב בהן **תסוק** ופת' תעלה, והראשון צח. **בני פלטין לא יבהלונך כו'**, לפי שהיה משה מפחד שלא יעמדו המלאכים להזיקו, בישרו שלא יוכלו להזיק לו. לכך ייסד המתורגמן בני פלטין שלמעלה לא יוכלו להבהילך שכבר כבש אותם אברהם וקינך מתחילה שהאכילם והשחידם, בפרשת וירא אליו.¹⁰ ע"א, מיוסד על יעקב אבינו, דכת' ויאבק איש עמו וירא כי לא יכול לו, וכת' כי שרית עם אלהים.¹¹ **גומריין דאתון כו'**, ואם תאמר, היאך אעלה במקום שכולו אש לזהט, כבר עשיתי כזאת לאברהם וקינך שהפילו נמרוד לכבשן האש ולא הזיק לו. והמעשה מפורש בבראשית רבא שלהי פרשת נח, ר' חייא בריה דר' אדא דמן יפו אמ', תרח מוכר צלמים היה, חד זמן נפק לאתר חד כיון שיצא הושיב אברהם בנו למכור תחתיו. כי הוה אתי בר נש ובעי מיזבון הוה אמ' ליה, בר כמה שנין את. אמ' ליה, בר נ' או בר ס'. אמ' ליה, בר נ' בעי למיסגד לבר יומא, והוה מתבייש ואזיל ליה. חד זמן אתא חד' איתתא טעינא חד פינך, פי' קערה, דסלת ואמרת ליה, הא לך קרוב קדמיהון. קם נסב בקולסא, פי' פטיש, ותבריןן ויהב ההוא בוקלסא¹² ביריה דרבה דהוה ביניהון. כיון דאתא אבוהא אמ', מאן עבד להון כדין. אמ' ליה, מה נכפור מינך, איתתא חדא אייתת חד פינך דסלת ואמרת לי הא לך קרוב קדמיהון. דין הוה אמ' אנא איכול קדמאי ודין הוה אמ' אנא אכיל קדמאי, קם הדין רבה דביניהון ותבריןן. אמ' ליה, מה את מפלי בי, פי' מלעיג, וידעין אינון כלום. אמ' ליה, לא ישמעו אזניך מה שפיך אומרת. נסביה ומסריה לנמרוד. אמ' ליה נמרוד, נסגוד לנורא, אמ' ליה, נסגוד למיא דמטפי לנורא. הדר אמ' ליה, נסגוד למיא. אמ' ליה, נסגוד לרוחא דמבדר עננא. הדר אמ', נסגוד לרוחא. אמ' ליה, נסגוד לבר נשא דסביל רוחא. אמ' ליה, מילין את משתעי, אני איני משתחוה אלא לאור, הריני משליכך בתוכו ויבוא אלוה שאתה משתחוה לו ויציל אותך ממנו. כיון שירד אברהם לכבשן האש

7. במדבר י"ב ז'.

8. שמות כ"ד א'.

9. שמות כ' כ"א (בפסוק: אשר שם האלקים); על עליית משה בענן בשעת מתן תורה ר' מכילתא, בחדש ט, עמ' 238-239.

10. השו"ש"ר, כ"ח א': באותה שעה בקשו מלאכי השרת לפגוע במשה, עשה בו הקב"ה קלסטירין של פניו של משה דומה לאברהם וכו'.

11. בראשית ל"ב כ"ה-כ"ו, כ"ט. כלומר, "דכבש יתהון סבך" וכו' אינו מוסב על אברהם אלא על יעקב.

12. כן הוא בכ"י.

נגלה הק' בכבודו והצילו, הה"ד אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים.¹² לכך ייסד המתורגמן גומריין דאתון אדליק נמרוד. גומריין תרג' גחלי אש.¹³ אתון תרג' פיה כבשן.¹⁴ למיכווי לש' כויה. דבק לית הוא כו', ואם תאמר, אני ירא מאשן שלמלאכים שהוא קשה יותר מאשו שלהדיוט. גם מזה אל תירא, שאינו דבק כך, לפי שעמך שכינתי, אש אוכלת אש. על שם כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא.¹⁵ הא אנא מלבש לך, ועוד אין לך לירא מן המלאכים כי הנני מלבישך מזיו יקרי שיש בו גבורה שיפחדו המלאכים מליקרב אליך.¹⁶ זהו פתרון דאית ביה גברו דלא ליקרוב לותך. פורפורן, לש' לעז פורפור.¹⁷ והוא בגד יקר, והוא מיוסד על שם כי קרן עור פני משה,¹⁸ כמה שמפרש והולך. ע"א. פורפרן, בגימטריא תרי"ג, נתייתרו ג'¹⁹ על שם הלא כתבתי לך שלישים,²⁰ וכל מעשה אותו היום היה משולש כמפורש בפסיקתא דשבועות.²¹ והוא מיוסד על לש' האגדה, בני אם תקח אמרי, אמ' ר' יהודה בר שלום אימתי אתה נקרא בני כשתקח אמרי, למה הדבר דומה, למל' שאמ' לו בנו אבא סמניני בתוך המדינה כדי שידעו הכל שאתה²² בנך. אמ' לו אביו, תרצה שידעו הכל כי אתה בני לבוש פורפורא שלי ושם עטרה שלי בראשך וידעו הכל שאתה בני. כך אמ' הק' לישראל, תרצו שידעו הכל שאתם בניי עסקו בתורה.²³ ועל לשון האגדה הזאת ייסד הא אנא מלבש לך פורפירן דידוי. ויש ספרים שכת' בהן דלית גבר דיקרוב לותך, והמלאכים מצינו שנקראו אישים.²⁴

12. ב"ר, ל"ח י"ג, עמ' 361-364 ור' בש"נ ובמ"י שם.

13. למשל ויקרא ט"ז י"ב ות"א שם.

14. שמות ט' י' ות"א שם.

15. דברים ד' כ"ד; ר' יומא כ"א ע"ב; השו' פס"ר כ', צ"ו ע"א ואילך: כשעה שעלה משה למרום... פגע בו קמואל המלאך... גער במשה... ילוד אשה מהלך במקום אש... עד שהגיע למקום הדרניאל... באותה שעה נתגלגלו רחמיו של הקב"ה ויצתה בת קול ואמרה לו להדרניאל... ולא עזבתם אותי עד ששרפתי מכם כתות באש וכו', ר' רמא"ש שם.

16. שבת פ"ח ע"ב; פס"ר כ', צ"ח ע"א. [ור' דב"ר פ"א אות ג'. גברו על משקל פלגו, ר' ד"ס לב"ק ט"ז ע"א אות ת' ופי' ר' יונתן לב"ק שם].

17. porpora באיטלקית.

18. שמות ל"ד ל"ה.

19. לא מצאתי מקור אחר לגימטריא זו; על צורות הכתיב השונות של פורפירן ר' במ"י לב"ר ע"ד ט"ז, עמ' 873. בכ"י יש רווח בין הפ"י ובין הרי"ש אבל ברור שאי אפשר להוסיף ביניהן אות כי רק בלי אות נוספת עולה 616 ועל זה אומר "נתייתרו ג'".

20. משלי כ"ב כ'.

21. פסדר"כ, י"ב, עמ' 213.

22. צ"ל: שאני, וכך תוקן על הגליון: י"ג שאני.

23. ד"ר ז' ט'; ד"ר, מהד' הגר"ש ליברמן, עמ' 111 — 112, בשינויים קטנים.

24. ר' רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פ"ב ה"ז ועוד.

וקבעית קרני כול', קרני הודא, על שם כי קרן עור פניו.²⁵ תנגשיניה בהון, כי יגח שור תרג' ירושלמי ארום יגש.²⁶ זעירא לא תיהוי כו', חי אנא וקיים כו', ואל תהיה קטן בעיניך, כי חי אני שבראתי צורתך עד שלא בראתי רום ועומק, היינו שמים וארץ. איקוניך, פי' צורתך.²⁷ שהרי התורה קדמה לעולם, שנ' קדם מפעליו מאז. וכת' בה כמה פעמ' וידבר ה' אל משה לאמר ודבר זה רמוז בתחילת התורה בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ אל תיקרי את השמים אלא השם ים את הארץ, שעשה הים יבשה והעביר יש' בתוכו.²⁸ ובבראשית רבא, אמ' ר' בנייה העולם לא נברא אלא בזכות התורה שנ' ה' בחכמ' יסד ארץ, ר' ברכיה אמ' בזכות משה שנ' וירא ראשית לו.²⁹ טירוני מרומא כו', יה יהב רשו לבישרא כו', כשעלה משה למרום התחילו המלאכים תמיהין ואומ' זה לזה מאיין בא זה האכסניי ואם הק' נתן רשות לבשר ודם שיעלה לרקיע מעתה אנו נפסדין ומיטמאין בהן כמ' עזה ועזאל.³⁰ טירוני, לש' שררה, סרני פלשתים תרג' טורני פלשתאי.³¹ אנפריסין, עיקרו מלשון אנפרות והוא לש' הפסד וחסרון.³² והאומרין אנן אינפריפסין איני יודע מה אומרין. ויש לפרשו כלפי למעלה, והיא תשובת המקום למלאכים וכה פת' יה יהבי רשו לבישרא, כלומ' אני נתתי רשות לבשר ודם לעלות הנה במקום טהרה וקדושה ומעתה אני הוא המליץ שלהן, לפי שכשחטא אדם הראשון ודור אנוש ודור המבול ודור הפלגה היה למלאכים פתחון פה על מה שאמרו בתחילת ברייתו שלאדם, מה אנוש כי תזכרנו וכן אדם כי תפקדנו,³³ מה אדם ותדעהו,³⁴ ועתה במתן תורה היה להק' פתחון פה כנגדן.³⁵ ומצאתי אגדה, אמ' ר' אלעזר בוא וראה כמה חיבתן של ישראל לפני המקום, מלך

25. שמות ל"ד כ"ט.

26. שמות כ"א כ"ח ות"י שם (כן בניאופיטי, אבל בנדרפס ובמהד' רידר: וארום יגש).

27. לא מצאתי מקור לאגדה שצורתו של משה נבראה לפני בריאת העולם, ר' גם היינימן, שרידים, עמ' 370 ומהלשון נראה שהמפרש מוכיח דבר זה מדעתו.

28. משלי ח' כ"ב; על פסוק זה מיוסדת הדרשה המפורסמת שהתורה קדמה לבריאת העולם (ב"ר, א' ד', עמ' 6) ובדומה לזה מפרש רבינו מדעתו, ור' בהערה הקודמת.

29. ב"ר, א' ד', עמ' 7.

30. פס"ר כ', צ"ו ע"ב, אבל שם אין זכר לענין של עזה ועזאל; על שהמלאכים הנ"ל נטמאו ונפסדו כשבאו במגע עם בנות האדם ר' אגדות היהודים, ה', עמ' 153.

31. יהושע י"ג ג' ות"י שם.

32. במחזור היידנהיים הגירסא: אנפריסין; היינימן, שרידים, עמ' 364 גורס: אנפריסין ומתרגם: משרת (?); רבינו מפרש מלשון אנפרות, ר' ערוך ערך אנפרות.

33. תהלים ח' ה'.

34. שם קמ"ד ג'.

35. השו' למשל מדרש תהלים, עמ' ל"ז-ל"ח על פסוק ח' ה' הנ"ל; תהלים קמ"ד ג' הנ"ל

בשר ודם עבדו מכעים אותו מלקה אותו ואחר כך רוצה לרפאותו, אבל הק' אינו כן אלא מקדים רפואה למכה ליש' שנ' כרופאי ליש' ונגלה עון אפרים, למה הדבר דומה למלך שהיה לו בן אחד והיה יודע המלך שהוא יחטא לפניו והוא מלקה אותו לפיכך עשה לו המלך אפירופסין הרבה שכל כעס וכעס שהוא כועס הן עומדין ומפייסין את המלך על אותו הכעס כו', ופת' מליץ והוא למד מעניינו, והאגדה הזאת בפלוגתא דקראי הוא.³⁶

כד חמון מלאכ' כו', לענוותנא איתקרי משה כו', מכון שמיא כו', נזעו מלאכיא כו', כל אילו ארבע שיטות הן מוכיחות זו על זו ותלויות זו בזו. וכה פירושן, כשבאו המלאכים שהיה הק' משיב להם על התימה שהיו תמיהין ואומ' **דין אכסנא הכא מאן הוא** והיה הק' משיב **אנא מהודע לכון** מי הוא האכסני' **לענוותנא איתקרי משה**, כלומ' לשם ענוותו נקרא משה כמ' דתימ' והאיש משה עניו מאד,³⁷ רועה שלבני ונאמן בתי³⁸ ובזכותו **מכון שמיא** על סיני, לשון שפלות, כדאמ' דהוה ממכין טורי מקמיהו, בברכות פרק ה' **ורמת ארעא**, היינו הר סיני שנתלש ונכפה כגיגית על יש' כדאית' בראש מסכת ע"ז,⁴⁰ ונמצא עומד בין החיות והאופנים, מיד נזעו המלאכים, נכנס רתת וזיע בלבם שהיו רואין משה עומד בערפל ומתגבר כנגדם.⁴¹ **סערות גופיה כו', עול וקריב לך כו', פסל לך לוחין כו', סערות, בסמך, פי' לשון חימה וכעס וסער.**⁴² כלומ', כל סערות לבו עמדו ונשתככו יחד לאחר שראה צורת יעקב אבינו

מובא בפרקי דר' אליעזר, ראש פרק י"ג בקשר לטענות המלאכים נגד בריאת העולם; על התנגדותם של המלאכים לבריאת האדם ר' אגדות היהודים, כך ה', עמ' 70-69.

36. את האגדה בשם ר' אלעזר לא מצאתי ור' מגילה י"ג ע"ב כמו כן לא יכלתי לקבוע לאיזה מדרש מתכוון רבינו בשם "פלוגתא דקראי"; אולם מסתבר שהיה לפניו מדרש על שני כתובים המכחישים זה את זה, השו' גנוי שכטר, א', 216 ואילך ובמיוחד עמ' 227-229 ששם עוסק בעל המדרש בענין שהקב"ה מקדים רפואה למכה; ר' גם ורטהימר, בתי מדרשות, א', עמ' רמ"ז ואילך; ר' גם את ההוספה בפיסקא מ"ב, ספרי, נשא. אני מודה לפרופ' רא"ש רוזנטל על שהואיל בטובו להעיר לי על המקורות הנ"ל [ואע"פ שרבינו למד פירושו מעניינו ברור שהמלה "אפירופסין" פירושה: מגן ונציג, וע"פ זה ברור שאין קאהוט בערך איפרפוס צודק ור' גם בערך פרפסט].

37. במדבר י"ב ג'.

38. שם ח'.

39. ברכות נ"ד ע"ב.

40. ע"ז ב' ע"ב ושם לא נזכר שההר נתלש ממקומו אבל ר' מכילתא, בחדש ג', עמ' 214: בתחתית ההר, מלמד שנתלש ההר ממקומו ור' שם הערה 17 ור' פרקי דר' אליעזר, ראש פרק מ"א ומה שכתב הר"ל שם, אות ד'.

41. השו' פרקי דר' אליעזר, הנ"ל: וממקומו נתלש הר סיני ונפתחו השמים ונכנס ראש ההר בשמים וערפל מכסה את ההר וכו'.

42. השו' ירמ' כ"ג י"ט.

חקוקה בכסא הכבוד⁴³ ומעוררת לפניו וסמך ונשען על זכותו, לפי שהיה יעקב קורא לו וצווח מכסא הכבוד ואומ' למשה עול וקריב לך כו'.⁴⁴ פסל לך לוחין מן סנפירינן, תרג' ירושלמי שלספיר הוא סנפירינן.⁴⁵ כסא תרג' כורסא. ומפרש בבריית' דר' אליעזר, ר' יוחנא אומ' הלוחות לא נבראו מן הארץ אלא מן השמים מעשה ידי הק' שני' והלוחות מעשה אלהים המה המה הלוחות שהיו מקדם.⁴⁶ ויש לפרש שערות גופיה, כאדם שעומדין שערותיו כשרואה פתאום דבר שהוא נבהל עליו, אבל אחר שנתיישב דעתו צהיל הוה ליביה כו'. אפולוגוס, פי' מליץ יושר, אבוקטו בלע"ז.⁴⁷ פ"א, אפולוגוס, שומר. כמטרה לחץ תרג' כפלגיסא לגיירא ותרג' שומר נטר.⁴⁸ קרבו מלאכיא כו', קיריס, לש' יוון אדון.⁴⁹ רישא וכיפא כו', כיון שנתן הק' רשות למשה וחזקו לעמוד כנגד המלאכים מיד אחז בכסא הכבוד והיה מקנתרן כדאית' במילי דשבועות, מיד הלכו המלאכים לפני הק' ואמ' לפניו רבונו של עולם מי יצילנו מידו וכול'.⁵⁰ רישא וכיפא, על בקיעת הים ייסדו המתורגמן כדאמ' בחולין פ"ק, מטבילין בראשין ואין מטבילין בכיפין,⁵¹ ופת' גלי הים, זה נראה לי עיקר. ובכרוב הספרים כתוב רישא דכיפא בחוטרא הוא תבר, אבל קשה בעיניי לפרשו על ענין הסלע לפי שלא היה המעשה עד סוף מ' שנה. ועוד

43. ב"ר, ס"ח י"ב, עמ' 788. ונשתכבו עפ"י אסתר ז' י'.

44. לא מצאתי מקור לזה במדרשים; ואולי מיוסד על האגדה המספרת שבשעה שהתנפלו המלאכים על משה כשהוא עלה למרום לקבל את התורה אחז משה בכסא הכבוד (שחקוקה בו איקונין של יעקב, ר' בהערה הקודמת) ואז התגבר משה והשיב למלאכים וכו', השו' פס"ר כ', צ"ח ע"א ומקבילות.

45. שמות כ"ד י' ותי' שם.

46. פדר"א פמ"ו ועיין רד"ל שם, אות כ"א; ר' ספרי, בהעלותך, ק"א, עמ' 99-100: מצינו שהספיר של לוחות של משה היה וכו' ובמקום אחר הוא אומר והלוחות מעשה אלקים המה (שמות ל"ב ט"ז) ואומר ויראו אלקי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר (שם כ"ד י'), מקיש מעשה למעשה, מה מעשה האמור להלן של ספיר אף מעשה האמור כאן של ספיר. ואפשר לפרש שגם הלוחות הראשונים של ספיר היו אלא שהם נפסלו מן הספיר שמתחת לכסא הכבוד והלוחות השניים נפסלו מספיר שהיה של משה; אולם את העניין שמשה בעצמו פסל את הלוחות הראשונים לא מצאתי במקום אחר (ר' היינימן, שרידים, עמ' 370) [ואי אפשר לפרש כן לפי דברי רבינו עצמו, שהרי בפירוש נאמר בפדר"א "מעשה ידי הק'". על כן נר' ש"פסל לך" אינו צווי אלא עבר, כלומר, יעקב צווח: דמלכא חייא פסל לך וכו', כלומר כבר פסל לך לוחות מן ...].

47. avvocato באיטלקית.

48. איכה ג' י"ב ותרגום שם, השו' ערוך ערך פלגס, ור' בסי' השרשים בע' נטר.

49. על השמוש במלה זו ר' היינימן, הנ"ל, עמ' 368.

50. השו' פס"ר כ', צ"ח ע"א; אבל לא מצאתי את הלשון: מיד הלכו המלאכים וכו'. "מילי דשבועות" הנזכרות כאן ולהלן בראש הפירוש לדיבר ראשון, פיוט ג', כנראה כללו מדרש הנועד לחג השבועות ובו אגדות על מעשה מתן תורה בדומה לפרשיות כ' ואילך שבפס"ר, ר' הערת רמא"ש, שם, צ"ד ע"ב אות ב'.

51. חולין ל"א ע"ב (וזה בפרק ב' ולא בפרק קמא).

יש לפרשו על הים כדאית' באבות דר' נתן, אמרו יש' אין אנו יכולין לעבור עד ייעשה הים סלעים, נטל מטהו והטילה על הים ונעשה סלעים סלעים, אמרו אין אנו יכולין לעבור כו'.⁵² או יש לפרשו על הכותו בצור בחורב כשבאו לרפידים כמ' שני, הנני עומד לפניך שם על הצור בחורב והכית בצור ויצאו ממנו מים וגו'.⁵³ וזה היה קודם מתן תורה והוא מפורש בסוף פרש' ויהי בשלח. למנגשא, וכי יגח שור תרג' ירושלמי וארום יגש תורא.⁵⁴ תיסב אורייתו כול'.

ב וידבר אלהים כול' אלפא ביטא

אנגלי מרומא כו',¹ פי' אנגלי, מלאכים והוא ממש לשון לעז אנגלי,² ושמים לא זכו בעיניו תרג' ואנגלי שמייא.³ בכון אנא צווח כו', אורנוס, שמים בלשון יוון.⁴ קיריס, ארון.⁵ גבר אנא מן גינוס כו', פי' גינוס, ייחוס ופת' מיוחס בלשון יוון.⁶ גיברי חילא כו', גלי, פי' שערים כמ' טרוקו גלי דאי אתון כו'.⁷

וסליק משה לרקיעא ואמ' למלאכיא לית אנא נחית,⁸ כלפי שאמרו המלאכים דאי את סליק סופך למינחת⁹ השיבן משה ואמ' לית אנא נחית עד אורייתו אסב, לפי שהמלאכים היו מבקשין אותה כמ' דתימ', מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים.¹⁰ עד אצבע

52. אדר"ג, נו"א, פל"ג, עמ' 97.

53. שמות י"ז ו'.

54. שמות כ"א כ"ח ור' לעיל הערה 26.

1. ד. א. 6374 (ור' להלן הערה 8); ר' היינימן, שרידים, עמ' 365 (החלק הראשון של הפיוט בצירוף תרגום עברי); טל, עמ' 103-109 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).

2. angeli באיטלקית.

3. איוב ט"ו ט"ו ובתרגום שם (הנוסח בתרגום: ואנגלי מרומא, כהתחלת הפיוט כאן, ולא אנגלי שמייא — הנוסח המובא ע"י המפרש).

4. על השמוש במלה זו בפיוטים ר' צונץ, ס.פ., עמ' 118 הערה d.

5. ר' לעיל א, הערה 49.

6. ר' ערוך ערך גנס.

7. ברכות כ"ח ע"א. [וכנ' שגרס בגמ' דאי אתון עבדי ר"ג מצערי]

8. כאן מתחיל חלק חדש של הפיוט וכבר ראה צונץ (ליטג., עמ' 75) שהפיוט שלפניו מורכב משני חלקים; ר' גם ד. א. 6374 והיינימן, הנ"ל, עמ' 367, הערה 20. המלים "וסליק משה" כתובות בכ"י באותיות גדולות, כעין כותרת, כדי לציין התחלת חטיבה חדשה.

9. הוא הטור האחרון של החלק הראשון של הפיוט.

10. תהלים ח' ב' ור' מה שנדרש עליו במדרש תהלים, עמ' 74: אמרו (המלאכים) לפניו: רבונו של עולם, נאה הוא לך שתתן תורה בשמים וכו'.

גבורה תכתב, על שם כתובים באצבע אלהים.¹¹ וברוב הספרים כתוב **באצבע**, והבי"ת היא יתירה ואינה צריכה להיות. והקורא טעות בידו, דהא אתי באל"ף ביי"ת והבי"ת לפנינו. ועוד, **תכתב** מוסב על האצבע ואם תקרא **באצבע** בבי"ת יסוב על התורה וצריך לומר **תכתב. כלתי**, חמודתי, ויכל אלהים תרג' ירוש' וחמיד.¹² ויש לפרשו לש' כלה ממש דכת' מורשה קהילת יעקב אל תיקרי מורשה אלא מאורסה,¹³ ובמדרש, ויתן אל משה ככלותו, ככלתו כת'.¹⁴ ודמיון שני חיתונים היו במתן תורה, האחר, נדמה הק' לחתן ויש' לכלה והתורה קידושין ומתן סיבלונות, השני, נדמה יש' לחתן והתורה לכלה ומשה סרסור.¹⁵ ... **עד בריוני נחמה**, בריוני, פי' בוראי. **עד בלוחות נדמה**, פי' נדמה, לשון שתיקה כמ' לך דומיה תהילה.¹⁶ כלומ', עד שנקבל הלוחות ואחר כך אלך לי ונשתתק, שלא יהיו עוד בינינו טענות ותיגר. ע"א. נדמה, נשתכר, לשון דמים.¹⁷ ועוד יש לפרשו לש' אורה, כי נר מצוה ותורה אור,¹⁷ מלשון עם דמדומי חמה.¹⁸ **עד השופרין תוקעין**, זה ייסד המתורגמן על העלייה שעלה משה בהר ונתקדש בענן קודם מתן תורה. כלומ', לא ארד עד שיתקדש העם ויעמוד סביבות הר סיני לקבל התורה ואשמע קול השופרין שמתחילין לתקוע אז ארד לי, שכך ציוה לו הק' שירד שלא יאמרו ישראל משה עומד בהר וקורא אנכי ה' אלהיך.¹⁹ **עד אמון בי**, על שם ואהיה אצלו אמון,²⁰

11. שמות ל"א י"ח.

12. בראשית ב' ב'. נוסח התרגום המובא כאן איננו בתרגומים שלפנינו, אולם הראשונים מביאים אותו עפ"י הספרים של התרגום הירושלמי שהיו לפניהם, ר' תורה שלימה, ח"ב, עמ' קפ"ו הערה כ"ו; ר' גם בחיבורו של אחיו של המפרש, בשבלי הלקט, ח"א, סימן ע"ו (מהד' בובר, עמ' 56; מהד' מירסקי, עמ' 299-300 והערות שם): יש מפרשים שנקרא שבת חמדת ימים דכתיב ויכל אלקים ביום השביעי, אין ויכל אלא לשון חמדה וכו'.

13. ספרי דברים, פיסקא שמ"ה, עמ' 402 ומקבילות.

14. תנחומא הישן, כי תשא, פיסקא ט"ז.

15. ר' על עניין זה אגדות היהודים, כרך ו', עמ' 36, הערה 200. על משה כסרסור ר' להלן ג, עמ' 12, ד"ה מלאכייא שושבינין; השו' ש"ר, ג' ה'; שם מ"ג א'.

16. תהלים ס"ה ב'.

17. משלי ו' כ"ג.

17א. הנוסח אצל טל: נדמה, ברי"ש ולפי זה הוא מתרגם: עד לוחות ארוק ומביא את הפסוק משמות ל"ב י"ט כסמוכין (ר' טל, עמ' 103-104, טור 12 ועמ' 108). [נקשה לומר שמשה רומז לשבירת הלוחות. ע"כ נראה שצריך לקרוא: נשתכר, ובש"ן שמאלית, כלומר נקבל שכר ועל זה הוא אומר: לשון דמים. וכדיקה נוספת בכ"י מאשרת את הנ"ל ולפי זה לא יפסיק פירוש זה את העניין (ר' בהערה הבאה) ובפיוט גרס רבינו "נדמה" והשוה לזה "נהוג נשיאותך ברמים" (כתובות ק"ג ע"ב ואוצה"ג שם). וההמשך "זרוק מרה" וכו' אפשר שהוא פירוש לברמים].

18. ברכות כ"ט ע"ב ועוד. "ועוד יש לפרשו" וכו' חוזר לנוסח ראשון.

19. השו' ש"ר, כ"ח ג'; אני גולה להם את הרקיע ואומר אנכי ה' אלקיך, הם אומרים: מי אמר, הקב"ה או משה, אלא ירד משה ואח"כ אני אומר אנכי וכו'.

20. משלי ח' ל'.

שאוּלִיךְ אותה למבקשיה. פ"א. **עד המון בי תובעין**, על שם דבר אתה עמנו ונשמעה,²¹ וזה הלשון נראה לי עיקר. **עד ונוריד יקרה**, התור' נקראת יקרה על שם יקרה היא מפנינים.²² **עד זהו נזהא בעננא**, פי' זהו, לשון גבוה.²³ **עד חכמה נחמ[ה]**²⁴ **עין בעין**, וירא ישראל תרג' ירושל' וחמון.²⁵ **עד טבעת נחזה**, פי' לפי שדרך בני העולם לקדש ולארס בטבעת ומתן תורה נדמה ליום חתונה כדאמ' ביום חתונתו זו מתן תורה,²⁶ לפיכך דימה המתרגם התורה שהיא היתה הקידושין שלישי' לטבעת. **חקוקה מזה ומזה**, על שם מזה ומזה הם כתובים.²⁷

אנכי ה' אלהיך

ג

דבירא קדמאה כו'¹ הכל הוא מפורש במילי דשבועות.² **זיקין**, כמו קורות ועמודים שלאש, מלשון מאזרי זיקות,³ **זיקין**, כמ' זיקוקין. **נור ואשא** חדא מילתא הוא.⁴

אלפא ביט'

ארעא רקדא כו'⁵ ייסד המתורגמן על יסוד ארץ רעשה אף שמים נטפו,⁶ שבמתן תורה היה תחילה רעש ורעד ולבסוף שמחה כדכת' ארץ יראה ושקטה,⁷ בתחילה יראה ולבסוף שקטה, בתחילה יראה שכבר התנה הקב"ה עם בריית העולם שאם לא יקבלו יש' את התורה יחזירם לתהו ובוהו והיה העולם ירא שמא יהו יש' ממאנין לקבלה כמו שמיאנו שאר

21. שמות כ' י"ט.

22. משלי ג' ט"ז.

22א. [ר' ערוך ערך זה ג'].

23. בגוף כה"י: נראה; על הגליון: נחמ[ה].

24. שמות י"ד ל"א.

25. משנה תענית פ"ד מ"ח; פסדר"כ, כ"ו, עמ' 397 ומקבילות.

26. שמות ל"ב ט"ו.

1. ת"י לשמות כ' ב'; מ"ו, עמ' 337.

2. ר' לעיל א, הערה 50.

3. ישעי' נ' י"א.

4. זה בניגוד לפירוש שבמ"ו, עמ' 319: אש ונור מופלגים זה מזה בלשונם וכו'.

5. ד. א. 7669; מפורש במ"ו, עמ' 311 ואילך.

6. תהלים ס"ח ט'.

7. שם ע"ו ט'.

אומות, ולבסוף שקטה לאחר שקיבלו את התורה הה"ד נמוגים ארץ וכל יושביה אנכי תיכנתי עמודיה סלה,⁸ בזכות אנכי תיכנתי עמודיה,⁹ והיתה אז שמחה לפני המקום יותר מבריאת העולם.¹⁰ ופת' נטפו זימרו¹¹ כמ' אל טיפו יטיפון¹² והוא לש' דיבור וכן והטף אל דרום.¹³ כד אריס קיריס, כשאירס הק' כנסת יש' לאחר יציאתה ממצרים, והוא כמ' שפירשנו למעלה, ביום חתונתו זו מתן תורה.¹⁴ באצבעתיה יהב לה כו', באצבעותיה, פי' שבא תחת הבי"ת השנית והעי"ן קמוצה¹⁵ שהוא כמ' אצבעותיו, שאם תאמר שהוא לשון אצבע מיוחד היה באצבעיה,¹⁶ והוא על יסוד כתובים באצבע אלהים,¹⁷ וכה פתרונו בעת שאירס הק' כנסת יש', מידיו נתן לה חמש עזקין, הם חמשה חומשי תורה.¹⁸ ועוד יש לומר באצבעתה, תי"ו קמוצה לש' נקיבה ומוסב על כנסת יש' ופת' כשאירס הק' כנסת יש' נתן באצבעותיה ה' טבעות, ותפש המתרגם זה הלשון לפי שדרך העולם לקדש בטבעות, וזה עיקר. נהירו, כמ' נהירו ושוכלתנו,²⁰ לש' חכמה. ויש לפרשו לש' נהורה.²¹ ועל כל עיזקא ארבע טבעין, לש' טבע.²² בבהירו, לש' בהיר הוא בשחקים,²³ כמ' בירור, ומה הם אילו ארבעה החותמות הטבעין בהם, צדקא, דינא, חסדא, חוסנא,²⁴ מפי מורי ר' נתן זצ"ל.^{24א} גבילן בצדקא, לש' גבול. חתימן בדינא, שהתור' משפטים לפנייה ולאחריה, לפנייה שם שם לו חק ומשפט, לאחריה ואלה המשפטים.²⁵ נקישן, לש' מקשה, לש' נופל על מעשה הטבעות. בחסדא, כדררש ר' שמלאי תורה תחילתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים

8. שם ע"ה ד'.

9. פס"ר כ"א, ק' ע"א ור' שבת פ"ח ע"א.

10. לא מצאתי מקור לזה. [נר' תנחומא, שמיני, אות ב'; זוהר ח"א, קט"ו ע"א ומדרש תהלים, ע"ה, אות א' וב'. ואולי צירף לכאן את הדרשה בתענית כ"ו ע"ב].

11. מוסב על לשון הפיוט: ארעא רקדא שמיא זמרו, ומפרש את המלה נטפו (תהלים ס"ח ט') במובן זמרו.

12. מיכה ב' ו'.

13. יחזקאל כ"א ב'.

14. ר' לעיל ב, הערה 25.

15. באצבעתיה.

16. באצבעיה.

17. שמות ל"א י"ח.

18. כך גם בפירוש שבמ"ו, עמ' 311.

19. באצבעתה. ומה שאומר אח"כ "באצבעותיה" כוונתו בכל אחד מאצבעותיה.

20. דניאל ה' י"ד.

21. לשון אור.

22. לשון לקבוע צורה.

23. איוב ל"ז כ"א.

24. במ"ו, עמ' 311: ומה הן הטבעות: צדק ומשפט חסד ורחמים, כאשר מפרש והולך.

24א. ר' במבוא, עמ' ט.

25. פסדר"כ י"ב, עמ' 209 ובמקבילות. ובכולם הגירסא: דינים מלפניה וכו'.

כול²⁶. **טביען בחוסנא**, לשון טבע, **בחוסנא**, מגזירת חוסה ה' על עמך²⁷, ולש' רחמים הוא. אמ' הק' ליש', עשו אתם צדק ומשפט ואני אתן לכם חסד ורחמים²⁸, לכך לא נוכל לפרשו לש' חוסן. ולש' המקרא הוא ואירשתיך לי באמונה ואירשתיך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים²⁹. פ"א. **בחוסנא**, לש' חוסן ממש כמ' דכתי', המון מעיך ורחמיך אלי התאפקו³⁰, ויצא ויתאפק מתרגמינן ואתחסן³¹. **דהב אובריזא**, פי', מפז רב תרג' אובריזין³². ואותם הטבעות שנתן לה היו מזהב מופז³³, ומה הם הטבעות, חמשה חומשי תורה³⁴. **אחסנא**, לש' חוסן, אינמי לש' אחסנא על שם מורשה קהילת יעקב³⁵. **מטרונא**, גברת. פי', כדאמ' בבראשית רבא, וישימי לאב לפרעה, לפטרון, הכי נמי לאשה, מטרונא³⁶. כמ', שקמתי אם בישראל³⁷.

הוא **יהב בידא עשר יקינטניא**, על שם עשרת הדיברות, והמשיל התורה באבנים יקרות על שם לא תסולה בכתם אופיר³⁸, יקוינטו בלע"ז³⁹. **ותלת מאוון כו'**, המוהר הראשון היה עשרת הדיברות, כי בששה בסיון במעמד הר סיני לא נצטוו רק עשרת הדיברות בלבד⁴⁰, אבל המוהר השני דהיינו תוספת כתובה גדול במאד מאד, הם תרי"ג מצות, רמ"ח בעשה ושס"ה בלא תעשה. **אפריפריא**, יש מפרשין מלשון אפריפרין לכלה והוא מלשון אפריון⁴¹ ויתכן לפרשו באהל מועד⁴². ואנן סבירא לן **אפריפריא** תוספת כתובה כדאמ' בבראשית רבא פ"א, הרבו עלי מוהר, מוהר פורנון,

26. סוטה י"ד ע"א.

27. יואל ב' י"ז.

28. ד"ר, ג' ז' ור' רש"י על הושע ב' כ"א.

29. הושע ב' כ"א.

30. ישע"י ס"ג ט"ו.

31. בראשית מ"ג ל"א ות"א שם; ר' גם בפירוש שבמ"ו, עמ' 312.

32. תהלים י"ט י"א ות"י שם.

33. השו' מ"א י' י"ח.

34. ר' לעיל הערה 18.

35. דברים ל"ג ד' ותרגום ירושלמי שם וכן בפירוש שבמ"ו, עמ' 312.

36. ב"ר, צ"ג י', עמ' 1160. והראיה היא — פטרון לזכר, מטרונה לנקבה. ור' להלן ה', הערה 9.

37. שופטים ה' ז'.

38. איוב כ"ח ט"ז.

39. לא זוהה.

40. ר' מכילתא, בחדש ט', עמ' 237.

41. ר' משנה בבא מציעא פ"ו מ"א: פריפרין וחלילים לכלה ופירוש רש"י שם: עצים משופים ונאים לעשות לו אפריון (ב"מ ע"ה ע"ב).

42. השו' ש"ר, ג' ט': אפריון עשה לו, ר' עזריה בשם ר' יהודה בר' סימון פתר קרייה במשכן, אפריון, זה משכן וכו'; פסדר"כ, א', עמ' 3: אפריון, זה אהל מועד.

מתן פראפורנון.⁴³ ובירושלמי מתרגם ליה, פרן וכתובה.⁴⁴ ועוד נראה לפרשו מלשון הבו ליה אפריה לר' שמעון, בסוף בבא מציעא,⁴⁵ והוא לש' לעז גרציה.⁴⁶ ובמקצת ספרים כתוב באפרי א(?) פרויא⁴⁷ והכל אחד הוא. זמרגדין ארבעין ותמניא, תרג' נופך אומרגדין ובלע"ז איזמרגדו,⁴⁸ תלוייות על צואר הכלה וקבועות בשפתות מלבושיה כמ' שפה יהיה לפיו סביב.⁴⁹ חטף לארוסתיה, פי', חטף הק' את כנסת ישראל בחלקו להיותה ארוסתו מבין הבתרים.⁵⁰ ע"א. חטף הק' מעל ארוסתו ממה שגזר עליה בין הבתרים ק"צ שנה כשדפק על פתחה במצרים והיא היתה ישינה מן הגאולה כי היתה סבורה להשלים ת' שנה ולא ישרה שם אלא רד"ו שנה, וכן תרגם רב יוסף בפסוק אני ישינה.⁵¹ ארתיק, דפק. דמכא, ישינה, ויישן תרג' ודמוך.⁵² בתון, בחדר, תרג' ומחדרים ומתוויניא.⁵³ טען יתה כו', פי', על שם ואשא אתכם על כנפי נשרים,⁵⁴ ורבותינו דרשו ז"ל, בליל שעשו פסח מצרים נעשה להם נס ועפו לארץ יש' ואכלו את הפסח לפי שאסור לאכל קדשים בחוצה לארץ ובו בלילה שבו למצרים.⁵⁵ שלווא, שליו. אורתא, ערב, על שם בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבקר לשבוע.⁵⁶ ימא בזע לה כו', היינו קריעת הים. גנון, כילת חתנים.⁵⁷ קטר, קשר. זיהורין, ענני כבוד והוא לש' זוהר. משמע במתן תורה לש' שני חיתונין כמ' שפירשתי,⁵⁸ האחד הק' כחתן וכנסת יש' ככלה, השני יש' כחתן והתורה ככלה, על כן ייסד המתורגמן מלאכיניא שושבינין ומשה

43. ב"ר פ' ז', עמ' 960 ובח"נ ובמ"י שם.

44. בראשית ל"ד י"ב ותרגום ירושלמי שם.

45. בבא מציעא ק"ט ע"א; השו' ערך אפריא א'.

46. grazia באיטלקית ור' רש"י לב"מ הנ"ל: אפריון: חן שלנו.

47. במ"ו, עמ' 336: באפרי אפריא.

48. שמות כ"ח י"ח ובתרגומים שם; צורה עתיקה של המלה האיטלקית: smeraldo.

49. שמות כ"ח ל"ב.

50. היינו שכנסת ישראל נבחרה להיות ארוסתו של הקב"ה משעת ברית בין הבתרים. ואולי היתה לפני המפרש דרשה בה דרשו את הפסוק והאמין בה' ויחשבה לו צדקה (בראשית ט"ו ו') בקשר לפסוק וארשתיך לי באמונה (הושע ב' כ"ב) לענין זה ודרשות דומות נמצאות במכילתא, ויהי ו', עמ' 114-115 ובמקבילות.

51. פסדר"ב, ה', עמ' 87-88 ומקבילות; ובתרגום לשיר השירים ה' ב' אין דרשה כזו אולם היא נמצאת בתרגום לשיר השירים ב' ח'; התרגום לכתובים נקרא על שם רב יוסף, ר' צונץ, דרשות, עמ' 36 ועמ' 253 הערה 21.

52. בראשית ב' כ"א ובתרגומים שם.

53. דברים ל"ב כ"ה ובת"א שם.

54. שמות י"ט ד'.

55. תרגום יונתן שם; ואובילית יתכון לאתר בית מוקדשא למעבד תמן פיסחא וכו' ור' מכילתא, בחדש ב', עמ' 207 ובהערות לשורה 15 שם.

56. שמות ט"ז ח'.

57. כך גם במ"ו, עמ' 314: גנון כילת חופת חתנים. ור' להלן אות פ'.

58. א. ר' לעיל ב, הערה 15.

היה סרסור **בר גנון**, בן אותה הכילה והחופה.⁵⁶ **פנטירין**, פנטי בלע"ז.⁵⁷ ויש מפרש' מלש' כרום ימא ובורלא ופנטרי⁵⁸ ומפרשו על הגנון שהיתה עשויה באבנים טובות ומרגליות,⁵⁹ והכל הוא משל על מתן תורה. **כליל מלכו כו'**, אמרו רבותינו ז"ל כשאמרו ישראל נעשה ונשמע ירדו מלאכי השרת וקשרו לכל אחד ואחד מיש' שני כתרים, אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע.⁶⁰ ועל ידיה שני צמידים על שם הלוחות שניתנו מיד ליד, **שירין**, תרג' צמידים.⁶¹ **עגילים**, כמ' עגיל וכמוז והוא תכשיט האזן על שם ששמעו קול הדיבור.⁶² **טבע אנחירין**, כמ' נזמי האף בישעיה.⁶³ **לבוש דרקמא**, על שם ואלבישך רקמה ואנעלך תחש.⁶⁴ **בוץ שזיר תכלא וארגוונא**, על ענין מעשה המשכן, שש משור תכלת וארגמן. **פרזומא**, כדאמ' בהתכלת, רמא תכלתא לפרזומא דאינשי בייתה,⁶⁵ ובירושלמי פרק במה אשה בשבת, המחלצות פרזומטא,⁶⁷ והוא מיוסד על לש' האגדה במדרש חזית, שלחך פרדס רמונים. לשון בני אדם הוא מה שלח פלן לארוסתיה, ר' חננא בר פפא ור' סימון, ר' חננא אמ' היא הכניסה לו שלשה עשר דבר כמו שמפורש באלה שמות וזאת התרומה אשר תקחו וגו', ר' סימון אמ' והוא הכניס לה י"ג דבר כמ' שמפורש ביחזקאל ואלבישך רקמה וגו', ר' סימני אמ' פורפירון, תירגם עקילס פילקטון, ואנעלך תחש תחת עורות תחשים, ואחבשך בשש תחת שש ועזים, ואכסך משי, ר' אייבו ור' יהודה ביר' סימון, ר' אייבו אמ' עשאן ממש בעולם, ור' יהודה אמ' הקיפן ענני כבוד המד"א לא ימוש עמוד הענן, ואערך עדי, תני ר' שמעון בן יוחי זיין היה ליש' בסיני והיה שם המפורש חקוק עליו וכשחטאו נוטל מהם, ואתנה צמידים על ידיך אילו שני לוחות הברית, ורביד על גרונך זו תורה המד"א ענדם על גרגרתיך וגו', ועטרת תפארת בראשך זו השכינ' כמ' דתימ' ויעבר מלכם לפניהם וה' בראשם, וזהו פי' **כליל מלכו ברישה**, ואילין אינון חמשתי אחרנייתא, ותעדי זהב וכסף

56. מ"ו, הנ"ל: בר גנון הוא בן החופה הוא המוציא והמביא והמכניס כלה לאפריון.

57. לא זוהה.

58. ת"א לשמות כ"ח כ'.

59. על חופה העשויה מאבנים טובות ומרגליות ר' למשל ב"ר, י"ח א', עמ' 162.

60. שבת פ"ח ע"א.

61. בראשית כ"ד כ"ב ובתרגומים שם ור' בשיה"ש רבא המובא להלן בהערה 68.

62. במדבר ל"א נ'; ר' פס"ר, ל"ג, עמ' קנ"ה ע"א: ועגילים על אזניך (יחזקאל ט"ז י"ב) א"ר ברכיה הכהן ברבי אילו הדברות, ובשה"ש רבא הנ"ל נדרש באופן אחר.

63. ישעי' ג' כ"א.

64. יחזקאל ט"ז י'.

65. שמות כ"ו א'.

66. מנחות מ"ג ע"א.

67. ירושלמי שבת פ"ו ה"ד (ח' ע"ב): המחלצות (ישעי' ג' כ"ב) פירזומטא ור' הירושלמי כפשוטו להגר"ש ליברמן, עמ' 108.

ומלבושך שש ומשי ורקמה.⁶⁸ **מן ביתא דאבוהא כו'**, באגדת חזית, כת' ויסע ישראל' וכל אשר לו ויבא בארה שבע, לאיכן הלך, לקוץ ארזים שנטע אברהם זקינו בבאר שבע הה"ד ויטע אשל בבאר שבע. כת' והבריה התיכון אמ' ר' לוי הבריה התיכון שלשים אמה היה בו ומהיכן נמצא בידם לשעה אלא מלמד שהיו מוצנעים אצלם עד שאבינו יעקב קיים הה"ד וכל איש אשר נמצא אתו.⁶⁹ **תרעין, שערים. דקס מרין**, שני מלות הן ופירושו עצי ארזים, עצי עולה דאברהם תרג' ירושלמי קיסין,⁷⁰ תהדר⁷¹ ותאשור תרג' מורנין ואשכרועין.⁷² והאומר **אעלת לארוסתיה** טעות הוא כי פי' **ארוסתיה** ארוסתו ואין הלשון מוכיח כן, שהוא מדבר על כנסת ישראל שהיא הביאה לארוסה כך וכך. והנכון כמ' שפירשתי **אעלת לארוסה**. ובסידורין המצויין אצלינו כתוב **דקסמרין** מלה אחת. ובמקצת סידורים כת' **לקסמרין** ודבר למד מעניינו להיותו ממני ארזים. ומפי מורי ר' יואב נר"ו⁷³ שמעתי **לקסמרין**, לבנים, ואין לי ראייה, ושם עיקרו כדאמרין ב... ה.⁷⁴ והנראה בעיני שהן שתי מילות כמ' שפירשתי. **למרפק**, כמ' מתרפקת על דודה והוא לשון דיבוק וחיבור.⁷⁵ **נעשה ונשמע משתעין בתריהון כו'**, מספרין, ויספר תרג' ואשתעי,⁷⁶ לקיים שניהן ולא לזלול בהן ויהיו מתפרשין לפני החתן וישמח, וגם הכלה תשמח בכסא אפריונה. **בתריהון**, חיריק תחת הבי"ת כמ' בתרוויהון, ופירושו בשניהם. **לפקפק**, כמ' שפקפק בנטילת ידיים⁷⁷ ופת' לש' זילזול. **יתפרשון**, בין בשי"ן בין בסי"ן יתכן פירושו.⁷⁷ **דיספק**, כסא, כמ' אשקא דדיספק חרוב ביתר, בגיטין פרק הניזקין.⁷⁸ **סלים אתקבע לה כו'**, פי' סולם קבע לה לעלות לבית חופתה מצורת⁷⁸ בית אביה לכסא החתן, והוא דרך משל ודמיון על מתן תורה ועל מעשה אהל מועד, כחתן הבונה בית חתנות לבנו,⁷⁹ וזה הסולם מדבר על סיני שעלה שם משה לקבל התורה. ולש' האגדה

68. שיה"ש רבא ד' י"ג בשנינויים ור' גם לעיל הערות 61-62.

69. שם א' י"ב בשנינויים.

70. בראשית כ"ב ג' ות"י שם.

71. צ"ל: תהדר.

72. ישע"י מ"א י"ט ות"י שם.

73. ר' מבוא, עמ' ח.

74. אינני יכול לכוונו.

75. שיה"ש ח' ה' ור' רש"י וראב"ע שם וכך מפרש גם במ"ו, עמ' 315.

76. בראשית כ"ד ס"ו ובת"א שם.

77. ברכות י"ט ע"א.

77א. ר' להלן אות פ' (פרס).

78. גטין נ"ה ע"ב, כגירסת הערוך, ר' ערך דיספק.

78א. [ואולי צ"ל בפיוט: מדירתא וכאן: מדירת].

79. תענית י"ד ע"ב ועוד; "כחתן" השתרבבה לכאן בטעות.

בבראשית רבא, ויחלם והנה סלם וג', רבנן פתרון קרייה בסיני, אמ' סלם בגימט' סיני, מוצב ארצה ויטיצבו בתחתית ההר, וראשו מגיע השמימה וההר בוער באש עד לב השמים, והנה מלאכי אלהים זה משה ואהרן, עולים ומשה עלה, ויורדים בו וירד משה,⁸⁰ ובסיני הראה לו כל מלאכת המשכן כמ' דתימ' כאשר הראית בהר.⁸¹ **דתיסק לגנונא**, לרקיע כמ' דתימ' ומשה עלה אל האלהים.⁸² **עדרין בה שבעין כול**, פי' ומתקבצין בו שבעים. כמ' דתימ', ואל הזקנים אמר שבו לנו בזה,⁸³ והם כנגד הסנהדרין היושבין בלשכת הגזית לפרש שם סתומותיה של תורה ולהיותם נוחים זה לזה בהלכה.⁸⁴ כדבש וחלב כדי להתחדד זה מזה.⁸⁵ **עדרין**, פי' לש' עדר. **בתולן**, למ"ד רפי ופת' סתומותיהן כמ' בתולת הוורד⁸⁶ ועיקרו מלשון בתולה. ויש לפרש **בתולן**, למ"ד דגושה והבי"ת אינה יסוד והוא כמ' תילי תילים.⁸⁷ **לשננא**, כמ' ושננתם לבניך.⁸⁸ ועוד יש לפרש **דליהוון היך חלבא על דובשא כו**, שיהיו דברי תורה מיושבין בלי קושיא וספק ויהיו עריבין ללומדיהן כדבש וחלב על שם דבש וחלב תחת לשונך,⁸⁹ וזה נראה לי עיקר. **לאיתלבנא**, כמ' מחשף הלבן,⁹⁰ על שם צחורות,⁹¹ והוא לש' צח ונקי. והרבה יש בתלמוד, מחוורתא כדשניין מעיקרא.⁹² ויש לפרשו מלשון זריז ומלובן ופת' מחודד. ובמקצת ספרים כתוב **דליהוון חכמכמא כחלבא על דובשא** ואיני יודע מה הוא. ואחרי' צדקיה נר"ו⁹³ דיקדק בלשון הזה ופירש, **דליהוון היכמכמא דחלבא**, כדאיתא בחולין, ההוא בר יונה דנפל לכרא דכמכא,⁹⁴ ולשון הראשון

80. ב"ר, ס"ח י"ב, עמ' 786.

81. שמות כ"ו ל' (לשון הפסוק: אשר הראית בהר ובשמות כ"ז ח': כאשר הראה אותך בהר).

82. שם י"ט ג'.

83. שם כ"ד י"ד.

84. תענית ח' ע"א.

85. ר' תענית ו' ע"א: ברזל בברזל יחד, לומר לך מה זה אחד מחדד את חבירו אף שני תלמידי חכמים מחדדין זה את זה בהלכה, [ועל כן אם לא יהיו נוחים זה לזה לא ישבו בצוותא ולא יוכלו לחדד זה את זה].

86. שבת צ' ע"א.

87. עירובין כ"א ע"ב.

88. דברים ו' ז'.

89. שיה"ש רבא ד' י"א: רבנן אמרי כל מי שאומר דברי תורה ברבים ואינן עריבין על שומעיהן כדבש וחלב המעורבין זה בזה וכו'.

90. בראשית ל' ל"ז.

91. שופטים ה' י'.

92. עירובין צ"ו ע"א.

93. ר' במבוא, עמ' ט.

94. חולין קי"ב ע"א ור' ד"ס, קנ"ב ע"ב, אות ר'; ר' צדקיה מפרש את המלה "היכמכמא" כשתי מלים: היך כמכא וגורס במקום כחלבא: דחלבא.

נראה עיקר בעיניי. ומה שאמ' **כחלבא על דובשא** לפי לשון האגדה הנדרשת באגדת חזית, כי טובים דודיך מיין, נמשלו דברי תורה ביין, במים, בשמן, בדבש, בחלב. במים, הוי כל צמא לכו למים, מה המים חנם בעולם כו', אמ' ר' חמא בר עוקבא מה המים מגדלין את הצמחים כך דברי תורה מגדלין כל מי שלומד בהן כל צורכן, אי מה המים מבאישין בקנקן יכול אף דברי תורה כן ת"ל יין, מה היין כל מה שהוא מתיישן בקנקן הוא משתבח והולך כך כל מה שדברי תורה מתיישנים בגופו של אדם הן משתבחין והולכין, אי מה המים אין ניכרין בגוף יכול אף דברי תורה כן ת"ל יין, מה היין ניכר בגוף כך כל מי שיש בו דברי תורה מראין עליו באצבע, אי מה מים אין משמחין את הלב יכול אף דברי תורה כן ת"ל יין, מה יין משמח את הלב כך דברי תורה משמחין את הלב שנ' פקודי ה' ישרים משמחי לב, אי מה היין מחרף את הגוף יכול אף דברי תורה כן ת"ל שמן, מה השמן מעדן את הגוף כך דברי תורה מעדנין את הגוף, מה השמן מביא אורה לעולם כך דברי תורה מביאין אורה לעולם שנ' נר לרגלי דבריך ואור לנתיבותי, אי מה השמן מר יכול אף דברי תורה כן ת"ל דבש, מה הדבש מתוק אף דברי תורה כן, אי מה הדבש יש בו קצרים, פי' קצף וחלאה, יכול אף דברי תורה כן ת"ל חלב, מה חלב נקי אף דברי תורה נקיים, אי מה חלב תפל יכול אף דברי תורה כן ת"ל דבש וחלב, מה דבש וחלב כל זמן שהן מעורבין זה בזה אין מזיקין את הגוף אלא מעדנין את הגוף אף דברי תורה כן שנ' כי חיים הם למוצאיהם ואומ' רפאות תהי לשרך.⁹⁵ **פרס למקטור כו'**, פי' ציוה הק' לפרוש ולקשור במדבר אהל מועד שממנו אורה יוצאה לעולם, וכן מצינו בחלוני בית המקדש שקופים אטומים, שהיו צרין מבפנים ורחבים מבחוץ.⁹⁶ **לארוסתא**, באל"ף ולא בה"א והוא כמ' ארוסה בלא מפק ה"א. **גנון לגו מן גנון**, חופה לתוך חופה, על שם המשכן שהיה בתוך אהל מועד לתוספת צניעות לדוגמת חתן וכלה שעושין להן כילה בתוך כילה לצניעות,⁹⁷ ובאגדת חזית, באתי לגני, לגנוני.⁹⁸ **בשביסתא**, בתכשיטים, מלש' השביסים דישעיה.⁹⁹ ולשון

95. 'שיה"ש רבא א' ב' בשינויים; השו' ספרי, דברים, עקב, פיסקא מ"ח, עמ' 110-111 ומקבילות; דברים רבה, מהר' הגר"ש ליכרמן, עמ' 109 הערה 1; א. מירסקי, ב-ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ז', עמ' 15-17.

96. פסדר"ב, כ"א, עמ' 323 ומקבילות.

97. מ"ו, עמ' 316-317; ועל זה כיון המשורר דלהוו צנועים בשביסתא, ר' יוסי אומר חדר. ולשון מדרש הוא באלה שמות, ויסב את העם, הסיכן בשביסתין, משל לכלה שתיקן לה אביה חדר בתוך חדר כדי שתהא צנועה ביותר, ר' הערה ס' שם: ליתא במדרש שלפנינו.

98. 'שיה"ש רבא ה' א' ונמצא גם בפסדר"ב, א', עמ' 1 בפסקא שממנו מביא המפרש מאמר ארוך בסמוך ואולי בפסיקתא שלפניו המאמר: "באתי לגני, לגנוני" היה חסר ולכן הביאו מאגדת חזית.

99. ישע' ג' י"ח.

האגדה בפסיקתא דויהי ביום כלות, אמ' ר' יהודה ביר' אילעאי משל למלך בשר ודם שהיתה לו בת קטנה עד שלא הגדילה ובאת לידי סימנין היה רואה אותה בשוק ומדבר עמה, במבואות ומדבר עמה, כיון שהגדילה ובאת לידי סימנין אמ' המלך אין כבודה שלבתי שאהא מדבר עמה בפרהסיא אלא עשו לה פאפיליון ונדבר עמה מתוך פאפיליון, כך בתחילה כי נער ישראל ואוהבהו היה מדבר עם ברייתיו בפרהסיא, במצרים סיפר עמהם בפרהסיא שנ' ועברתי בארץ מצרים, בים ראו אותו שנ' וירא ישראל, בסיני ראו אותו שנ' פנים בפנים דיבר ה' עמהם וגו'. וכיון שקיבלו את התורה נעשו לו לאומה שלימה, אמ' אין כבודן שלבניי שאהא מדבר עמהם בפרהסיא אלא יעשו לי משכן ואהא מדבר עמהם מתוך משכן.¹⁰⁰ אינמי גנון לגו מן גנון, המשכן בתוך חופת ענני כבוד.¹⁰¹ ויש סידורים שכתוב בהן פרס למקטור במדברא גנון חורן לארוסתא, ופת' כילה אחרת, הגנון הראשון מעמד סיני והגנון האחר אהל מועד שהוא גנון לגו מן גנון, כמ' שפירשנו המשכן בתוך אהל מועד. והוא מיוסד על לשון האגדה, ויהי ביום כלות משה, כלת כת', יומא דעלת כל-תא לגנונא, מה כת' למעלה מן העניין ברכת כהנים, יברכך, יאר, וישא, אמ' ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי למה הדבר דומה למלך שקידש את בתו ועשה לה קידושין גדולים ושלטה בהן עין הרע וכיון שבא המלך להשיא את בתו מה עשה נתן לה קמיע ואמ' לה יהא הקמיע הזה עליך שלא ישלוט בך עוד עין הרע. כך כשבא הק' ליתן תורה ליש' עשה להן פומפון גדולה כמ' דתימ' וכל העם רואים את הקולות ולא היו אלא קידושין כמ' דתימ' לך אל העם וקידשתם ושלטה בהן עין הרע ונשתברו הלוחות. אחר כך לא עשה כן אלא כיון שבאו ועשו את המשכן נתן להם הק' הברכות תחילה כדי שלא תשלוט בהן עין הרע, לפיכך כת' יברכך ואחר כך ויהי ביום כלות.¹⁰² ועוד יש לפרש פרס למקטור במדברא, תכיפה, תכף לקשור במדבר, כמ' בפרס הפסח, בפרס העצר, בפרס החג.¹⁰³ צווא למדמוך כו', צווא, פי' נתחבר, לש' צוותא, והוא מיוסד על שם בין שדי ילין.¹⁰⁴ למידמוך, לישן. ביזייתא, שדיים, בלשון ערבי ביזיאה. ובפסיקתא

100. פסדר"ב, א', עמ' 4-3 בשינויים.

101. שמות מ' ל"ד ועוד.

102. לפנינו צירוף שני מאמרים, האחד מפסדר"ב, א', עמ' 9 שו' 17 והשני מפס"ר, ה', כ"א ע"א-ע"ב: דבר אחר [ויהי ביום כלות משה וגו'] מה כתב למעלה מן העניין וכו', השו' הערת רמא"ש, שם, י"ח ע"א, אות ס'.

103. שקלים פ"ג מ"א; על פירוש פרוס במוכן תכיפה ר' בתוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 674, ולהלן מפרש את המלה במוכן פרוסה, ר' ד, הערה 65.

104. שיה"ש א' י"ג ור' להלן הערה 106.

דוכור, ליטין ביזיא דהכדין אנקון.¹⁰⁵ על יסוד בדי ארון שהיו בולטין ויוצאין כשני רדי אשה.¹⁰⁶ **וקווצתא דרססן**, על שם קווצותיי רסיסי לילה.¹⁰⁷ **אפותא**, מצח. ובמקצת סידורים כתוב **צבא למידמוך**, ופת' לשון רצון, כמ' די הוה צבא הוה מחי.¹⁰⁸ **קומתה כתמרא**, על שם זאת קומתך דמתה לתמר ושדיך לאשכולות.¹⁰⁹ **סגולין**, אשכולות, נחל אשכול תרג' ירושלמי נחלא דסגולא,¹¹⁰ ועל כן שלש נקודות שלפתח קטן נקראין סגול שהן עשוין כאשכול.¹¹¹ **תדווא**, שדים. **ריחא דנחירא**, על שם וריח אפך כתפוחים.¹¹² תפוחי זהב חזורין דרהב.¹¹³ **ראשה ככרמלא כו**, על שם ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן.¹¹⁴ **קליעתה**, טריצא בלע"ז.¹¹⁵ **צוארה שעיע**, על שם צוארך כמגדל השן.¹¹⁶ **שעיע**, תרג' ואנכי איש חלק, שעיע.¹¹⁷ שן ופיל אחד הוא.¹¹⁷ **שרה כאידרא דזיהרא כו**, על שם שררך אגן הסהר.¹¹⁸ **זיהרא**, כמ' סיהרא, והנה השמש והירח תרג' ירושלמי זיהרא.¹¹⁹ ולש' **אידרא**, על שם סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה.¹²⁰ **גווה ערמת חנטיין**, על שם בטנך ערימת חטים סוגה בשושנים.¹²¹ **מקפא**, כמ' מוקפת חומה.¹²² **חניטיין**, לש' חנטה ופריחה. ובסידורים המצויין אצלינו כתוב **כאידרא דזיתא** ואיני יודע ליישבו על הנכון. **תקוף עינהא כו**, על שם עינך בריכות בחשבון.¹²³ ופי' **בדין** כמו אילו הן עוגיות בדידין שבעיקרי גפנים דמועד קטן, שהן כמו בריכות,

105. פסדר"ב, ג', עמ' 40. בערוך ערך בז' א' לשון יון ור' מה שכתב קאהוט שם.
106. יומא נ"ד ע"א.
107. שיה"ש ה' ב'.
108. דניאל ה' י"ט.
109. שיה"ש ד' ח'.
110. במדבר י"ג כ"ד ובתרגום ירושלמי שם.
111. ר' ס' דקדוקי הטעמים, מהר" א. דותן, תשכ"ד, ח"ב, עמ' 159.
112. שיה"ש ד' ט'.
113. משלי כ"ה י"א ובתרגום שם.
114. שיה"ש ד' ו'.
115. treccia באיטלקית.
116. שיה"ש ד' ה'.
117. בראשית כ"ז י"א ובתרגומים שם.
- 117א. [כנראה שלפניו היה ופיליאי ופי' שגם פיל מובנו שן הפיל, ר' למשל וי"ר, ה' ב', עמ' ק"ה בח"ג].
118. שיה"ש ד' ג' ובשיה"ש רבא על הפסוק: אגן הסהר, אדרא דאזהרא.
119. בראשית ל"ז ט' ובתרגום ניאופיטי: זהרא ובשיה"ש רבא הנ"ל: אית אתרין דקריין רצווחין לזהרא סהרא.
120. סנהדרין פ"ד מ"ג והשו' בשיה"ש רבא הנ"ל.
121. שיה"ש ד' ג'.
122. מגילה ב' ע"ב.
123. שיה"ש ד' ה'.

ומלשון בית הבר שהוא בניין עשוי כבריכה לזתים.¹²⁴ **דחטבין**, לש' חטיבה אחת.¹²⁵ והוא לש' צורה, וכה פת' עינייך בריכות ונאות בצורתן על מילואתן. ומרי ר' דניאל נר"ו¹²⁶ היה אומ' **כתרין בריכן דחשבון קשיטין**, על שם הפסוק עינייך בריכות בחשבון.¹²⁷ **ונחירא זקוף**, על שם אפך כמגדל הלבנון צופה פני דמשק,¹²⁸ פי' אפה זקוף ומיושר כמגדל הלבנון צופה פני דמשק, שלא כדברי רבינו שלמה זצ"ל שפירש אפך לשון פנים ואמ' שאין שבח האדם והאשה בהיות חוטמם גדול כמגדל,¹²⁹ ואין כן פירושו ולא יתכן לפרש אפך לשון פנים כמ' אפים שאינו ביו"ד, אלא עיקר פירושו כמ' ונזמי האף¹³⁰ והוא החוטם, ופת' אפך אינו שקוע, כמו שאנו מפרשין או חרום או שרוע, חרום זה שחוטמו שוקע בין עיניו,¹³¹ אלא זקוף ומיושר כמגדל הלבנון שהוא עומד וצופה ביושר נגד פני דמשק. פי' מגדל הלבנון, זה בית המקדש כמ' דתימ' ההר הטוב הזה והלבנון ותר' בית מקדשא שהוא עתיד להתרחב עד דמשק, כמ' דתימ' ודמשק מנוחתו.¹³² **כצפותא דדרמשיק**, כמצפה דמשק, ומצפה הוא המגדל על שם שהצופה עומד עליו ורואה למרחוק. **דרמשיק**, תרג' ירושלמי שלדמשק.¹³³ **ולא מחמטין**, מלשון כי היכי דלא ליחמטן אליתיהו דפרק במה בהמה יוצאה דשבת, ופירושו לשון גירוד וחיבול, ובחורי ישראל הכריע תרג' אחמיט.¹³⁴

124. מו"ק ד' ע"ב.

125. ברכות ו' ע"א ועוד.

126. ר' מבוא, עמ' ח.

127. שיה"ש ז' ה'; במ"ו, עמ' 337 הנוסח כמו הנוסח המובא בשם ר' דניאל.

128. שיה"ש שם.

129. ר' רש"י על הפסוק הנ"ל.

130. ישעי' ג' כ"א.

131. ויקרא כ"א י"ח ופרש"י שם ומ"ו, עמ' 318 וזה עפ"י בכורות מ"ג ע"ב.

132. שיר השירים רבא ז' ד' ות"א לדברים ג' כ"ה.

133. בראשית י"ד ט"ו, ר' ערוך, ערך דרמשק.

134. שבת נ"ד ע"ב; ר' פסקי הרי"ד, מהד' רא"ו וורטהיימר ור"א ליס, ירושלים תשכ"ד, טור ש"ג: פי' שאליותיהן גדולות ושמינות יישברו אם יגרדו אותן על גבי קרקע, ובחורי ישראל הכריע (תהלים ע"ח ל"א) תרג' אחמט; וכן בת"י שלפנינו.

לא יהיה לך

ד

מתרגמ' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירושלמי

אלפא ביט

אמין שתין לרומא כו,² תפש המתורגמן לייסד אמין שתין לרומא על הדרך הכת' בנבוכדנצר הרשע כשהקים הצלם בבקעת דורא, דכת' ביה רומיה אמין שתין.³ וכה פת', אפי' אם יהיה אורך הצלם ששים אמות ויותר, כולו בושא וכלימה. לפי שאין בו תועלת ונחשב הבל וריק כאילו אינו כלום שאין ממשות באלהותו. **חשיב למה,** תהו ובהו תרג' ירוש' למא,⁴ וילכו אחרי ההבל ויהבלו תרג' והוו ללמא,⁵ בראשית רבא, והארץ היתה תהו ובהו, למא ולא כלום.⁶ ובמקצת סידורים כתוב **חשיב לא מה,** שתי תיבות. כלומ', אינו חשוב כלום. ונראה לפרש **לא מה** כמ' וכל דיירי ארעא כלא חשיבין, נסירת השמש ברקיע נקרא שמו לא, כמפורש פ"ק דיומא.⁷ **בתנון קוטרא כו,** הנה בא להודיעך שאין בו ממש על ידי שהוא עשוי בידי ברייה ואין כח בברייה לבראות ברייה אחרת שיהא בה ממש שהרי מותר האדם מן הבהמה איין כי הכל הבל,⁸ ובא להזכיר תחילת עסקו ומלאכותיו על ידי אש ועשן. תרג' עשן תנו.⁹ **קוטרא,** כמ' כן עשן, כמ' כקטור הכבשן.¹⁰ **וקל זני זמרא,** קול מיני זמר, כמעשה שהיה בצלם נבוכדנצר הרשע, בעידן די תשמעון קל קרנא משרוקיתא קתרוס סבכא פסנתרין וסומפונייא וכל זני זמרא וג'.¹¹ **אתון למקטרא,** באין לקטר לפניו, מלש' קטרת. **ומנפח הוא בכורא,** כבשן, כמ' כור הברזל.¹² פ"א.

1. ר' לעיל א, הערה 4.

2. ד. א. 5697.

3. דניאל ג' א'.

4. בראשית א' ב' ומה שמביא מהתרגום ירושלמי אינו בתרגומים שלפנינו לבראשית הנ"ל אולם נמצא בכמה מקומות אחרים ר' מ"י לב"ר המובא בהערה 6.

5. מ"ב י"ז ט"ו וירמ' ב' ה' ות"י שם.

6. ב"ר, ב' ג', עמ' 15-16.

7. דניאל ד' ל"ב ונדרש ביומא כ' ע"ב. [והוא פירוש שני: נחשבים כלא (כמו ביומא) מה הם חשובים (ישעי' ב' כ"ב)].

8. קהלת ג' י"ט.

9. בראשית ט"ו י"ז ות"א שם ועוד.

10. בראשית י"ט כ"ח.

11. דניאל ג' ה'.

12. דברים ד' כ'.

למקטרא, לש' ציור דמות וצורה כדאמ' בויקרא רבא סוף פרש' אחרי מות, הריני צר כל קטירין שלו בדמות הנואף,¹³ ופת' דמותו וקשרי איבריו. **גביל כמה דבלישא כו'**, והפסל הוא מגובל כדרך אשר^{13א} גיבול העיסה כדרך ששופך המים בעיסה בדקדוק, כך מדקדקין בהיתוך הכסף. **דלויש עיסה**, הלש את העיסה. ס"א. **גביל כמה דבלישא שפיך בלויש עיסה**, פי' הפסל הוא מגובל מכמה תערובות מיני מתכות מעורבין זה בזה כמ' עיסה בלוסה, מעורבת הקמח עם הסובין והמורסן,¹⁴ ומתיכין אותו כלישת העיסה, ועיקר. והוא מורקע ומרודד מכסף חיל העם ומתוקן בפטיש. **גביל**, פי' כמ' גביל לתורי,¹⁵ והוא לש' לישא. **דיב**, כמ' מידב דייב.¹⁶ **מורקע**, מרודד כמ' וירקעו את פחי הזהב.¹⁷ **אובללסא**, פי' המון עם, ובלע"ז קורין להמון עם איכליסיאה וכן למקום כניסייתם.¹⁸ **ומנפח בקורנסא**, אין לפרשו לש' נפיחה כמ' נופח באש פחם,¹⁹ שאין נופל לש' נפיחה בפטיש אלא לש' נפח, כלומ' האומן נקרא נפח, מנפח ומכה בפטיש על הסדן, פאבריקטו.²⁰ **קורנסא**, פטיש. **דהוא סייף וחסיל**, והפסל יש לו אחרית ותכלה, שכל מי שיש לו ראשית יש לו אחרית, והוא כלה ומשתנה וסופו להיחלף ולהיפסל, כמו המטבע שמעבירה המלכות בכל עת כרצונו. כך כל אומה לאחר שהיא יגיעה ונבאשת באליליה שאין בה תועלת ועזרה פוסלת אותם ועובדת לאלילים אחרים, ומאחל' שסופם להעבירם מה יועיל להם, אתמהא. פ"א. **מתחליף**, במדרש השכם, למה נקראו אלהים אחרים, ר' אליעזר אומ' מחדשין להן אלוהות הרבה בכל יום, כיצר, היה לו שלזהב נצרך לו עשאו שלכסף, נצרך לו עשאו שלנחשת, נצרך לו עשאו שלברזל, נצרך לו עשאו שלעופרת.²¹ **סייף**, מלש' סוף. **וחסיל**, כמ' כי יחסלנו הארבה,²² ושפה אחת לכולם.²³ **שניי**, שמשנתה דמותו ומתבער לאחר שהוא בלה. **הוא בוטמי מתקליל כו'**, והפסל עשוי מאשירה קלה

13. וי"ר, כ"ג י"ב, עמ' תקמ"ו וח"נ שם.

13א. המלה באה בסוף השורה ואין לה מובן והאות האחרונה יכולה להיות גם דל"ת.

14. שבת ע"ו ע"ב ורש"י שם ד"ה בלוסה: מעורבת בסוכנה ובמורסנה.

15. ברכות מ' ע"א.

16. פסחים ע"ד ע"כ. [נר' שמפרש גיר' אחרת שגרסה בפיוט: דיב לישא].

17. שמות ל"ט ג'.

18. ecclesia באיטלקית ור' להלן הערה 49 ושם כתובה המלה בקו"ף.

19. ישעי' נ"ד ט"ז.

20. fabbricato באיטלקית.

21. ס' והזהיר, יתרו, עמ' 48 (מן המכילתא, בחדש ו, עמ' 224); על מדרש השכם ויחסו

לס' והזהיר ר' אלבק בהערות לצונץ, הדרשות בישראל, עמ' 428-429.

22. דברים כ"ח ל"ח.

23. מליצה עפ"י בראשית י"א א' ור"ל שפירוש סייף וחסיל אחד הוא ומשתמש במליצה

זו גם להלן, ר' הערה 48.

ונבזה, ואם הוא יקר תחילה בעיני עובדיו סופו להיות נקלה וזולל ביניהם לאחר שיצעקו ואין עונה.²⁴ תחת האלה תרג' תחות בוטמא.²⁵ **דיוקנין מחליל**, והוא מחלל את צורתו ומבזה אותה אחר שאין בו תועלת ואומ', מה בצע ביופיייתה. פ"א. **דיוקנין מחליל**, צורה חלולה שהרי אין בו רוח. **ופום ליה ולא ממליל**, על שם פה להם ולא ידברו.²⁶ **ובנורא מתרמי כו'**, והפסל משליכין אותו באש, ואינו מתגבר ואינו חושב לצאת מתוכו. והוא פיקח, שיש לו פיתוח^{26א} עינים, ואינו רואה. על שם עיניים להם ולא יראו.²⁷ **וסמי**, עיור, כמ' סומא. **חמי**, רואה תרג' ירושלמי.²⁸ **זהום ומטונן כו'**, והפסל הוא מזוהם ומלוכלך בטבעו. **ומוקבע**, בתחילתו. **בכור**, הוא כבשן, כמ' כור הברזל.²⁹ **ווי ליה לשמע**, אוי לו לאדם השומע ומשתחוה לפסל שאינו שומע, על שם אזנים להם ולא ישמעו.³⁰ **זהום**, לש' זוהמא. **ומטונן**, משוקץ ומגואל, כמ' יגאלוהו חושך וצלמות תרג' יטננון.³¹ **וסגיד**, משתחוה. **חביש בקבלא וסריח כו'**, והפסל הוא חבוש בבית האסורין, במקום חושך וסרחון, כדי להבריחו מן הגנבים שהרי אין בו כח להציל עצמו. ומפורש בתנחומא, ותראו את שיקוציהם עץ ואבן, בוא וראה מעשה אומות העולם, אם היתה יראתו שלעץ או שלאבן היתה מונחת בחוץ נוהג בה הפקר, שני' ותראו את שיקוציהם עץ ואבן. היתה שלכסף ושלזהב מכניסה בחדרי חדרים ויזהר בה וישמרה מן הגנבים שלא יגנבוה בני אדם, שני' כסף וזהב אשר עמהם,³² וכל זה אינם מכירין מרוב יתרון טפשותם. והפסל עצמו אינו חושש על הסרחון למה, **דנחיר ליה ולא מריח**, על שם אף להם ולא יריחון.³³ **חביש**, כמ' מי שהיה חבוש בבית האסורין.³⁴ **קבלא**, תרג' אפילה.³⁵ **סריח**, הראשון לש' סרחון ובאשה, **סריח** אחרון לש' ריבוי ועודף כמ' וסרח העודף,³⁶ או יש לפרשו לש' סרחון ממש, שמא תאמר נפשו שלפסל נקיטה עליו שהוא מיטפש³⁷

24. עפ"י ס' והזהיר המובא לעיל בהערה 21 (ר' מכילתא, הנ"ל, עמ' 223).

25. בראשית ל"ה ד' ות"א שם.

26. תהלים קט"ו ה'.

26א. [נר' שרבינו מפרש גיר' שגרסה בפיוט: פתיח הוא וסמי].

27. שם.

28. למשל בראשית י"ג ט"ו.

29. דברים ד' כ' ועוד.

30. תהלים קט"ו ו'.

31. איוב ג' ד' ות"י שם.

32. תנחומא הישן, נצבים, פיסקא ג'.

33. תהלים קט"ו ו'.

34. ברכות ט' ע"ב ועוד.

35. שמות י' כ"ב ועוד.

36. שמות כ"ו י"ב.

37. כנראה שבנוסח שהיה לפניו היה כתוב: מיטפש, ולא כמו במ"ו, 339: מתעפיש.

ומשתטה על ריח הסרחון הרע, אינו יכול לחוש בזה שהרי אף להם ולא יריחון.³⁸ **טובעיה אין מיתפש כו'**, והפסל כל כמה שהוא גדול בטבע גולמו כוחו קטן כי יכבד ויפול על פניו ומתלכלך, ואם תאמר מה אנו חוששין בנפילתו והלא הנופל סופו לעמוד, אינו כן שהרי היאך יקום מאחר שאין רוח בקרבו, גם ידיו אין בהם כח להישען עליהם ולקום, על שם ידיהם ולא ימישון.³⁹ **טובעיה**, טבע גולמו. **מיתפש**, לש' ריבוי וגודל. **מתרפש**, לש' רפש וטיט.^{39א} **יחיב שמין כו'**, והפסל יושב שמן ועב בצורתו ואינו נמלך לא עם נביא ולא עם חוזה, גם אינו יודע מי יהיה עבד או מלך בעולם. ואם צריך לצאת לגדולים או לקטנים מתלכלך על ברכיו, למה, לפי שאינו יכול להלך, על שם רגליהם ולא יהלכו,⁴⁰ ולש' גניי בע"ז הוא⁴¹ כמ' דתימ', כרע בל קורס נבו. וכן, כרעו קרסו יחדו ולא יכלו מלט משא, נתלכלכו ולא יכלו מלט משא וג', נתלכלכו ולא יכלו להוציא משא הריעי שלהן.⁴² ויש מפרשין **ולא ידע מאן עבד ומאן מליך**, מה יעשה ומה יחשוב, כלומ' שאין בו ממש כלל, ולש' **מליך ומתמליך**, עצה. כמ', להן מלכא מלכי ישפר עלך.⁴³ לכה איעצך תרג' אימלכינך.⁴⁴ **כפין וצהי**, והפסל הוא רעב וצמא והוא תועה ומטעה, גם את ידיו שהן עומדות פשוטות כאילו מבקש שום דבר והוא אינו מבקש כלום לפי שאינו מדבר. **לא פשט ידיו כו'**, לפי שאמרנו **וידוי מטעי** שעומד בידים פשוטות ואינו לוקח בהן כלום בא לומ' שאם לא עשאו האומן מתחילה בידים פשוטות הוא אינו יכול לפושטם ואינו מטלטל עגבותיו⁴⁵ ממקום למקום, ולש' גניי בע"ז הוא,⁴¹ ואינו מודיע מעשיו בעולם, כמוהו יהיו כל עובדיו, על שם כמוהם יהיו עושיהם.⁴⁶ **יסודיו**, עגבותיו, כמ' עד שתותיהם,⁴⁷ יסודות ושתות שפה אחת לכולם.⁴⁸ **מן כורא לקלס עבר כו'**, והפסל מן הכור והכבשן שלאומן לקילוס העם מעבירין אותו היום. כלומ' בעוד שהוא

38. תהלים קט"ו ו'.

39. שם ז'. [אין=אם, כלומר, אם יגדל וירבה].

39א. ישע"י נ"ז כ'.

40. תהלים שם.

41. מלה זאת נמחקה ע"י הצנזור ונר' שצ"ל: בע"ז.

42. ישע"י מ"ו א"ב' ופרש"י שם ור' גם מגילה כ"ה ע"ב [ואין ספק שלפני רבינו היתה הגירסה: בכורעתיה מתהליך, כלומר, בכרעיו מתהלך (עושה צרכיו)].

43. דניאל ר' כ"ד.

44. במדבר כ"ד י"ד ובתרגומים שם.

45. ר' לעיל הערה 42.

46. תהלים קט"ו ח'.

46. תהלים קט"ו ח'.

47. ש"ב י' ד'.

48. ר' לעיל הערה 23.

חדש ויוצא מתחת ידי האומן מקלסין אותו, אבל למחר מניחין אותו ושוברין אותו שאין ממש בעבודתו. או יש לפרש **לקלס**, בית כנסייה שלהן, והוא לשון לע"ז איקליסיא.⁴⁹ השוטים שעובדים אלוהות כיוצא באילו שאין בהן תקנה, היאך אומ' שהק' יש לו בן, חלילה לאל מרשע ושדי מעול⁵⁰ וחלילה ליראי השם לענות זאת, אך זה יש להאמין כי אלהינו ה' אחד ואין אחר להתחבר אליו. לפי שאחדותו אינו כשאר האחדים, לפי ששאר האחדים יתחבר אחד עם אחד, אחר כמוהו, ויהיו שנים, וכן יתחבר אחד אל אחד עד שיתרבה החשבון עד אין מספר, אבל אחדותו^{50א} שלמקום ב"ה, הוא אחד מיוחד שאין אחד אחר כמוהו להתחבר עמו.⁵¹ **נפחית באדם קדמאי**, והק' ישתבח שמו, מתפאר ומשתבח במעשיו, כשנפחתי באדם הראשון נשמת רוח חיים דקדקתי לבראותו אחר כל מעשה בראש', שלא יאמרו שבראתי עמו את העולם וסייעני במעשה בראשית,⁵² והדל"ת **דבראי** נקודה בחירק ואינינה^{52א} יסוד. פ"א. **דלא יימרון עימיה דבראי**, שלא יאמרו שיש מנהיג אחר בעולם וזולתי. לפי שתחילה נאמ' נעשה אדם, יכול שתי רשויות יש ת"ל ויעש אלהים את האדם, ויפח באפיו נשמת חיים.⁵³ ולזה הלשון הדל"ת פתוחה והיא יסוד, והוא מלשון מדברנא דאומתיה⁵⁴ ופת' מנהיג. **נשמתא מן שמאי**, מן השמים כמ' דאת אמ' ויפח באפיו נשמת חיים, בראשית רבא.⁵⁵ **סביל אנא בכורסי נורא**, עוד משתבח הק' ואומ', אני סובל בכחי כסא כבודי שהוא מאש.⁵⁶ **וקדמיי נהר נורא**, כמ' דתימ' נהר דינור נגד ונפק מן קדמוהי וגו',⁵⁷ הסטים והשוטים איך הם באין לדמות ולהמשיך הפסילים שאין בהם ממש לכוחי וגבורתי שאני אש אוכלת אש.⁵⁸ **ליוחרא**, כמו מתחרה

49. ecclesia באיטלקית ור' לעיל הערה 18 ומפרשו על פסלי אותו האיש, שמעמידים באיקליסיאות שלהם.

50. איוב ל"ד י'.

50א. כך הוא בכ"י.

51. השו' רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פ"א ה"ז.

52. סנהדרין ל"ח ע"א.

53. שם ע"ב ור' ב"ר, ח' ט', עמ' 62-63 ובמ"י שם; ויעש אלקים וכו', לפנינו: ויברא אלקים וכו' (בראשית א' כ"ז); הפסוק: ויפח באפיו וכו' (שם ב' ז') אינו מובא במקורות הנ"ל בקשר לדרשה זו, ואולי נשגר מלהלן.

54. כתובות י"ז ע"א ועוד.

55. לא מצאתי ממש כלשון זו, אבל ר' ב"ר, י"ב ח', עמ' 106-107: ויפח באפיו נשמת חיים, מן העליונים.

56. לא מצאתי מאמר כזה אבל יש להשוות את המאמר הידוע שהקב"ה סובל את עולמו בזרועו, ר' תרגום יונתן לדברים ל"ג כ"ז ור' ברשימתו של צונץ, ס. פ., עמ' 509-511; על שכסא כבודו של הקב"ה הוא מאש ר' דניאל ז' ט'. [ר' פדר"א, פ"ד, והגהות הר"ל אות ט"ז].

57. דניאל ז' י'. בכ"י ט"ס: קדמוהו.

58. דברים ד' כ"ד ות"י שם.

בארז, ⁵⁹ ואיך תתחרה את הסוסים. ⁶⁰ (ומה ש.) ⁶¹ עוד כל מליך פריס, עוד הק' משתבח ואומ', עוד אני במלכותי משבר כל מלכיות שבעולם, ואני פוסע כל העולם כולו שהוא מהלך ת"ק שנה בקפיצה אחת ובדריסת רגל אחת, אבל אילו הפסילים ⁶² שלכם כלום יש בהם כח לקפוץ ברגליהם אפי' כדריסת תינוק המוטל בעריסה. באגדה דשמואל, ר' אבין בשם ר' שמעון. בן יוחי אמ' מצינו שהילך הק' מהלך חמש מאות שנה בשביל ליטול לו שם טוב דכת' אשר הלכו אלהים לפדות לו לעם. ⁶³ פריס, כמ' פריסת מלכותך, ⁶⁴ פרוסה. ⁶⁵ מהגון, תינוק, כמ' נפיש משכי דהוגני, ⁶⁶ מפי ר' יהודה אחי שני נר"ו. ⁶⁷ פרין טפשי קהליו כו', עוד משתבח הק' ואומ', כמה הם זונים אחרי לבכם ואחרי עיניהם השוטים שהיו בקהלי והיו מוציאין דיבה ואומ' ששתי רשויות יש. ⁶⁸ פרין או פרון טפשי קהליו, פת' הזנו, כדאיתא בבראשית רבא פרשת מ"א, באיניש דבחר פורנא דאימיה, ⁶⁹ ובויקרא רבא פרש' אחרי מות, ואמר לבלה ניאופים תרג' עקילס פליאה פורני דהוות מבלייה גייריא. ⁷⁰ ואמרין לחגיי, פת' וקוראין שם חגייהן ואידיהן על שם הבן. ⁷¹ פ"א. ואמרין להגיי, בה"א ולא בחי"ת, ופת' כמ' לועגיי כמ' ולהג הרבה יגיעת בשר. ומפורש בעירובין, כל המלעיג על דברי תורה נידון ביגיעת בשר. ⁷² וכלפי אמנה שלנוצרים הוא מיוסד, שאומ' אב ובן ורוח הקודש. ⁷³ צורתיה דאדם ציורית כו', ⁷⁴ עוד משתבח הק' ואומ', אני בראתי כל מעשה בראשית וציירתי צורת אדם בלי טורח ועצב. בבראשית רבא פ"ג, ר' ברכיה בשם ר' יודה ביר' סימון פתח, בדבר ה' שמים נעשו, לא בעמל ולא ביגיעה ברא הק' את עולמו

59. ירמי' כ"ב ט"ו.

60. שם י"ב ה'.

61. צריך למחוק.

62. "הפסילים" נמחק ע"י הצנזור.

63. מדרש שמואל, פכ"ג ג', עמ' 112.

64. סנהדרין כ"ב ע"א.

65. כאן מפרש פרס מלשון פרוסה ולא כמו לעיל, ר' ג הערה 103.

66. סנהדרין נ"ב סע"א. [נר' שגרס במקום דליהו, מהגון].

67. ר' מבוא, עמ' ח.

68. ר' המקורות המובאים בהערה 53.

69. ב"ר, מ"א (מ), ז', עמ' 394.

70. וי"ר, ל"ג ו', עמ' תשס"ז ובח"נ ובהערות שם.

71. כנראה הכוונה לחג המולד. [ונר' שגרס: ואמרין לחגיי (להגיי) במקום: דאמרי לרחלי].

72. עירובין כ"א ע"ב ור' בד"ס, שם, עמ' 75 אות א'.

73. במ"ו, עמ' 339 נמחק מנוסח הפיוט החלק המדבר לגר הנוצרים, ר' שם הערה א'.

74. מכאן עד סוף הפיוט מפורש במ"ו, עמ' 333-322 וגם שם נמחקו הדברים הפולמטיים, ר' שם.

אלא בדברו.⁷⁵ **בורייתיה בריית**, ברייתו בראתי. **ולא אתכריית**, לא נבהלתי ולא נשתוממתי בבריאתו, כמ' אתכריית רוחי דדניאל.⁷⁶ **קנאי אנא בנאי כו'**, עוד משתבח הק' ואומ', היוהר במוראי כי אני אל קנא, כמ' שנ' כי אנכי ה' אלהיך אל קנא.⁷⁷ **בנאי**, מפואר. שבניתי העולם ואין בו שום חסרון, שמא שמעת מימך אדם אומ' העולם חסר כך וכך, אתמהא.⁷⁸ **לא אתקניתי**, במדרש השכם, אני שליט בקנאה ואין הקנאה שולטת בי,⁷⁹ כלומר אין מי יתקנא לי ולא להוטי ולמעשה ידיי שייבנה עולם אחר כנגדי, על כן להטביע טבע.^{79א} אחר כנגדי וצורה אחרת לשם אלהות לא תחליפוני בכך כי כולם הבל. **ריחמתיך ברישיך**, זאת היא בשורת הק' שמבשר כנסת יש' על שהיא סובלת צרות בגלותה על ייחוד השם ואמ' לה אהבתיך מתחילת גלותך ועוד אני אוהבך כמאז, אך יש לך לסבול האכסנייא⁸⁰ והגלות ועלי **לנחומי עקתיך**. ור' יהודה אחי שני נר"ו⁸¹ פירש שאומ' הק' לכנסת יש' אין לך לעבוד אלוה בעולם זולתי שכבר הוריתי לך תורה שהיא גמילות חסדים ורחמים ראשה וסופה, ראשה, **סביל אכסנייא**, לרחם על העניים, להלביש ערומים, וסופה, **לנחומי עקתיך**, לנחם אבלים, כדדרש ר' שמלאי, תורה תחילתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים, תחילת' גמילות חסדים ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו וג' וסופה גמילות חסדים ויקבר אותו בגיא.⁸² **שמעי חדותי**, גם אילו דברי הק' ליש', **שמעי חדותי** וכה פת', שמעי אלי כנסת ישראל שאת ראש שמחתי, על שם כי ישוב ה' לשוב עליך לטוב.⁸³ ואת קרויה בתי כמ' דתימ', שמעי בת וראי.⁸⁴ פ"א. **חדותי**, מיוחדת שלי, תרג' אחד חדא תרג' אחת חדתא.⁸⁵ על שם אחת היא יונתי תמתי.⁸⁶ ומורי ר' דניאל⁸⁷ פירש **שמעי חדותי**, כלתי. ואמ' שנמצא באגדה שכן קורין בכרכי הים כלתי

75. ב"ר, ג' ב', עמ' 19.

76. דניאל ז' ט"ו.

77. שמות כ' ה'.

78. ב"ר י"ב א', עמ' 97-99 ושם מדובר על שלמות הבריאה. [ומפרש בנאי כמו בנוי, כלומר, בפאר של בניני].

79. ס' והזהיר, יתרו, עמ' 49 (מן המכילתא, בחדש ו, עמ' 226); ר' לעיל הערה 21.

79א. [אולי גרס: טבע לקיבל].

80. כאן במובן מקום זר ומקביל לגלות.

81. ר' מבוא, עמ' ח.

82. סוטה י"ד ע"א.

83. דברים ל' ט'.

84. תהלים מ"ה י"א.

85. לא מצאתי מקור לזה.

86. שיה"ש ו' ט'.

87. ר' מבוא, עמ' ח.

חרותי.⁸⁸ ואיתא בגיטין במעשה דאשמדאי, חזו לההוא חרותא דהוו חרו לה.⁸⁹ **תתיב למאן דיהוי ליה**, זה מוסב על התורה שהזכרנו וכה פת', לזאת אני אומר לך שתקבלי תורתך שהיא נתונה לך למלאות כל דבר הצריך והראוי להיות. לך, כלומ' שכל חסרונך יתמלאו בה. **אך אלה אוחרן לא יהוי לך**, שלא תפני לבך מיראתי.

אלפא ביט אוחרן

ה

איתו כרועו לצלמי, ייסד המתורגמן כדי להזכיר הנסים והנפלאות שהפליא הק' לחננייה מישאל ועזריה, שמסרו עצמן לכבשן האש ולא רצו לעבוד ע"ז. **איתו כרועו לצלמי לולבי דתמר**, לחננייה מישאל ועזריה קורא **לולבי דתמר**, וכן הוא בתרגום שיר השירים בפסוק אמרתי אעלה בתמר על הניסיון שנתנסו חננייה מישאל ועזריה,² ובסנהדרין פרק חלק, אמרתי אעלה בתמר אחזה בסנסניו, ולא עלה בידי אלא סנסן אחד שלחננייה מישאל ועזריה.³ **אמ' להון ננסא**, זהו נבוכדנצר שהיה ננס כדאמ' הוא אמה וזקנו אמה ועל כן אמ' ושפל אנשים יקים עלה.⁴ **ארמיית שממה**, כה פת', הזכרו⁴ כי השלכתי שממה בבית חופתו שלהק' והוא בית המקדש. פ"א. **ארמיית**, לש' שממה וצדו⁵ כדאיתא בפסיקתא דדברי ירמיהו, למה נקרא שמו ירמיהו שנעשה בית המקדש אירימון בימיו⁶ והוא לשון יוון. ובלעז"ז⁷ גרמטקא, אירימון בוסקו⁸ ופת' יער. **אית לן פטרון**, זו היא עניית חננייה מישאל ועזריה, ופת' **פטרון** כדאיתה⁸ בכראשית רבא,

88. לא מצאתי מקור לזה.

89. גטין ס"ח ע"ב.

1. הוא הפיוט המתחיל: חננייה מישאל ועזריה (ד. ח. 421) ומצורף אליו הפיוט: בה שעתא (ד. ב. 166 ור' להלן הערה 34) ושניהם מפורשים במ"ו, עמ' 320-323.
2. שיה"ש ז' ט' ותרגום שם.
3. סנהדרין צ"ג ע"א.
4. ב"ר, ט"ז ד', עמ' 147 ובמ"י שם; האגדה מספרת על פרעה ועל נבוכדנצר שהיו ננסים ולומדים את הענין מהפסוק ושפל וכו' (דניאל ד' י"ד) הן ביחס לפרעה (מו"ק י"ח ע"א) הן ביחס לנבוכדנצר (ילקוט שמעוני, ח"ב, רמז תתרס"ב ומובא במ"י הנ"ל), אולם המאמר "הוא אמה וזקנו אמה" נאמר רק על פרעה (מו"ק הנ"ל).
- 4א. כך הוא בב"י ואולי צ"ל: תזכרו.
5. שמות כ"ג כ"ט ות"א שם ועוד.
6. פסדר"ב, י"ג, עמ' 236.
7. "ובלעז" נמחק.
8. לא זוהה. על המונח "בלעז גרמטיקא" ר' מבוא, עמ' ז.
- 8א. כך הוא בב"י.

וישימיני לאב לפרעה, לפטרון.⁹ **שמייה לא ינום**, על שם לא ינום ולא יישן שומר ישראל.¹⁰ **באבונן דלעיל רוחצין**, בטחונינו. לבטח תרג' לרוחצין.¹¹ **טליותן**, נערוותינו. כדאמ', ר' יוחנן אמ' כד הוינא טלייא אמרנא מיליאי ושאלנא לסבייא ואשתכח כוותנא.¹² והנער איננו אתנו, תרג' ירושלמי וטלייא.¹³ **גרמין אתון גרמיכון**, גורמין אתם לעצמיכם לישרף. **קטם**, תרג' דשן.¹⁴ **דימניס**, אדנות כדאמ' בבראשית רבא פ"ח, משל למלך ואיפרכוס שהיו נכנסין במדינה והיו בני המדינה מבקשין לומ' למלך דומינו,¹⁵ והוא לש' לע"ז ממש. דומינו,¹⁶ אדון. ובמקצת סידורים מצאתי כתוב **גבורה ודינמיס**,¹⁷ ולפי משמעו הוא לש' כח ואיילות, באגדת חזית, אכן אתה אל מסתתר. אמ' ישעיה, אכן יש בכך דינמיס לעשות, אלא שאתה מסתתר. אמ' לו, אלהי ישראל מושיע, חוזר אני ומתנקם.¹⁸ ולפי משמעו אך בכך אל.¹⁹ אך בכך כח ואיילות כמ' יש לאל ידי.²⁰ **דחילתא דצלמך כו'**, **תיאורו יתן**, תואר שכינתו יהיה עמנו להצילנו. ס"א. **תיאורון דידן**, כלומ' הוא התואר והבטחון שלנו. פ"א. **דע דפטרונן תיאורו יתן**, התי"ו רפי והכל נקוד בחולם ופתרון, אלהותו עמנו שכן תיאור לש' יוון אלוה.²¹ **היך כפרתון כו'**, **אנדרטן**, צלם שלי והיא צורת אדם כמ' איתשעו כל אנדרטיא דסוף מועד קטן.²² **האידנא**, עתה כמ' בהא עידנא.²³ **דלא בטיבותכון**, שאין עליכם בזה טובת הנאה אחרי שתשתחוו בעל כרחכם. ומה **אנן אמרין לדר בשמיא**, כלומ' אם נשתחוה לצלם איך יהיה לנו פתחון פה לפניו ואם תאמר נשתחוה בלילה או בסתר, הלא הוא **גלה עמיקת' ומסתרתא**. **זריק אנא לכון, מכפתין**, קשורין כמו כפיתו בסרבילהון.²⁴ **זעיק**, לש' רוגז כמ' והנם זועפים.²⁵ **מייללא**, כמ' ילולי

9. ב"ר, צ"ג י', עמ' 1160, ור' לעיל ג, הערה 36.

10. תהלים קכ"א ד'.

11. ויקרא כ"ה י"ח ובתרגומים שם ועוד.

12. מגילה ה' ע"ב.

13. בראשית מ"ד ל' ות"י שם.

14. ויקרא א' ט"ז ועוד.

15. ב"ר, ח' י', עמ' 63-64.

16. domino באיטלקית.

17. במ"ו, עמ' 337: גבורה ודינמיס.

18. שיה"ש רבא, ד' ח', בשינויים.

19. ישעיה מ"ה י"ד ור' שיה"ש רבא הנ"ל.

20. בראשית ל"א כ"ט.

21. צ"ל תיאוס.

22. מו"ק כ"ה ע"ב ור' בד"ס שם, אות פ'.

23. ר' לעף בשנתון של צינציניטי, ב', עמ' 194.

24. דניאל ג' כ"א.

25. בראשית מ' ו'.

יילל, ²⁶ לש' יללה והיא תרועה. חי וקיים הוא פטרון דידן, חבל, לש' אוי. חס לן, חלילה לעבדיך, תרג' חס לעבדך. ²⁷ טבחית ונכסית גוזלויא בציון, לפי שכנסת יש' קרוייה יונה. ²⁸ טייס ונהים הונא, כלומ' הייתי קל לפרוח כנשר ונוהם כאריה בבית המקדש להחריבו. טלקית רישי מיינקיכון, ומלק את ראשו תרגום ירוש' ויטלק. ²⁹ רישי מיינקיכון, על שם בת בבל השדודה אשרי שישלם לך וג' אשרי ונפץ את עלליך אל הסלע. ³⁰ יווי עלך ננסא, פי' יווי לש' ווי. תיאורו יתן, כמ' שפירשנו. והצרפתים אומרים תיאורו יתך ³¹ ומפרשין יארר אותך, וקשה לי לפרש כן לפי שהתי' נראית יסוד והנכון כמ' שפירשתי. כל יתבי ארעא, כל סגריטין דידי, ס"א סנקליטין, פי' בתי דינין. ³² לא חשחין אנחנא, חישוק לש' חשק. ויש לפרשו לש' דיבוק כמ' חשוק שפתותיך זו בזו, בע-בודה זרה פרק אין מעמידין. ³³ בה שעתא ³⁴ כו', חד שבעה ארבעין ותשעה. ³⁵ פי', הפסוק כך הוא, חד שבעה על די חזי למזויה, ³⁶ ארבעין ותשעה הוא הפירוש. וכה פת' הפסוק, על מה שהיה ראוי להדליקו, הדליקו שבעה פעם' שבעה הרי מ"ט פעמים, ³⁷ וכן מזוקק שבעתיים מ"ט פנים, במסכת סופרים. ³⁸ למזויה, לש' דליקה. כפיתין, קשורין. אסתכי מלכא מפלטוריה, הביט המלך מחצר מלכותו. הדברי מלכא, שרים ומנהיגי המלך. די אכלו קרציהון, שסיפרו רכילותם, קרא בגרון תרג'

26. ר"ה ל"ג ע"ב.

27. בראשית מ"ד ז' ותרגומים שם.

28. ברכות נ"ג ע"ב.

29. ויקרא א' ט"ו, שם ה' ח'. [בתרגום אונקלוס: וימלוך (ואינה בשמוש בארמית ויתכן שגרס ויטלק וצ"ל בתרגום. ור' בתי' לפסוק ט"ז שם)].

30. תהלים קל"ז ח'-ט'. בכ"י חסרה המלה: שיאחו.

31. כך הגירסה במ"ו, עמ' 337, ור' לעיל, ד"ה דחילתא וכו'.

32. עפ"י ב"ר, ח' ג', עמ' 59: משל למלך שהיה לו שני סינקליטין וכו' ובמ"ו, עמ' 321 מפרש: בב"ר רב' סנקליטין, יועצים ושרים. ונר' שגרס במקום: כולא אנא — כל יתבי ארעא אנא.

33. ע"ז ל"ה ע"א. [וברור שנפל כאן שיבוש שהרי מה שייך לפרש חשחין — חישוק, לשון חשק! יתר על כן, — על זה ודאי היה מביא הפסוק בדניאל ג' ט"ז (כמו במח"ו). ועוד, הפירוש לש' דיבוק אין לו שום מובן לגירסה].

34. כאן מתחיל טקסט חדש שצורף לראשון, ר' לעיל הערה ו.

35. בכ"י בטעות: ושבעה.

36. דניאל ג' י"ט; כלומר, הפסוק בדניאל הוא: חד... למזויה. ארבעין וכו' הוא הפירוש של המתרגם.

37. מדרש תהלים, כ"ח, עמ' 229.

38. מסכת סופרים, פט"ז ה"ה, מהד' היגר, עמ' 287-288. בנוסח שלפנינו הפסוק "מזוקק שבעתיים" (תהלים י"ב ז') אינו נזכר, אולם במדרש תהלים, י"ב. עמ' 107-108 מסדר את המאמר על הפסוק הנ"ל והפסוק מובא בסוף המאמר בירושלמי סנהדרין פ"ד ה"ב (כ"ב ע"א). כנראה שבנוסח של מס' סופרים, שהיה לפני המפרש הוזכר הפסוק בדומה למקורות הנ"ל.

אכלי,³⁹ רכיל תרג' קורצין.⁴⁰ לבר אלהין, מלאך, וסופו מוכיח, די שלח מלאכיה.⁴¹ אדרגוריא גבריאל דתבריא תפתיא, לש' שררה במלכות, כל אחד לפי מעלתו. הדמין יתעבד, יהרג לפי חרב. הללו את ה' כל גוים כול',⁴² בפרק ערב פסחים מפרש כי חננייה מישאל ועזריה אמרו זה המזמור כשיצאו מתוך כבשן האש,⁴³ שאז נשתבח המקום ב"ה על הנס שעשה ליש', שהרי נבוכדנצר שלח שלוחים בכל העולם להודיע הנס כמ' דתימ' נבוכדנצר מלכא לכל עממייא אומייא וגו' אתיאי ותמהיא די עבד עמי אלהא עילאה וגו'.⁴⁴ ואמת ה' לעולם אמ' גבריא, גם זה מפורש שם בפרק ערב פסחים, אמ' ר' יוחנן בשעה שהפיל נמרוד הרשע את אברהם אבינו לתוך כבשן האש אמ' גבריא לפני הק' ארד ואציל צדיק זה מתוך כבשן האש, אמ' לו הק' אני יחיד בעולמי ואברהם יחיד בעולמו, נאה ליחיד להציל ליחיד. ולפי שאין הק' מקפח שכר כל ברייה אמ' לו, תזכה ותציל ג' מבני בניו כדדרש ר' שמעון הצידוני, בשעה שהפיל נ"נ הרשע חננייה מישאל ועזריה לתוך כבשן האש אמ' יורקמי שר הברד לפני הק' ארד ואצנן את הכבשן ואציל את הצדיקי, אמ' לו גבריא אין גדולתו של הק' בכך אלא אני שר שלאש ארד ואקרר מבפנים ואקדיר מבחוץ ואעשה נס בתוך נס, אמ' לו הק' רד והצל, באותה שעה פתח גבריא ואמ' ואמת ה' לעולם,⁴⁵ שהקים לי אמונתו.⁴⁶

39. ישעי' נ"ח א' ות"י שם.

40. ויקרא י"ט ט"ז ות"א שם.

41. דניאל ג' כ"ה, כ"ח.

42. תהלים קי"ז א'.

43. פסחים קי"ח ע"א ור' בד"ס שם, עמ' 373-374, [ור' עוד שם, עמ' 306 אות א'], ור' להלן, ז, הערה 62. ור' ג.ב. צרפתי, לשוננו, כרך 41 (1976), עמ' 21—28.

44. דניאל ג' ל"א-ל"ב.

45. פסחים קי"ח ע"א-ע"ב בשינויים.

46. וכן בפירוש רש"י שם (קי"ח רע"ב): שקיים לי דברו ושמר לי הבטחתו וכו'.

לא תשא

ו

מתרגמן אותו בתרג' אונקלוס ובירושלמי.¹
עמי בני ישראל, לא ישתבע כו', ולמה לא מתרג' דיברא תליתאה,
 דיברא רביעאה,² לפי שאנכי ולא יהיה לך לבד נאמרו מפי [הק']³ דכת'
 וירא העם וינועו ויאמרו אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה וגו'.⁴ וזה היה
 אחרי שנאמ' אנכי ולא יהיה לך. ולש' המקראות מוכיחין, אנכי ה' אלהיך,
 לא יהיה לך אלהים אחרים על פני, הרי הקודש^{4א} מרבר בעצמו, מיכן
 ואילך על ידי סרסור, לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא ולא נאמ' לא תשא
 את שמי לשוא וכן כולם.⁵

אלפא ביט

אמגן מומי לא תשתבע כול',⁶ לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא,
 תרג' לא תימי בשמא דה' אלהך למגנא.⁷ וכה פת', על שוא ושקר לא
 תהיה נשבע כדי שלא [תזע] **זע דמסתביל אארבע,** ר' דניאל נ"ע⁸ פירש
 שלא יזעזע הק' על כסאו שהוא חונה על ארבע חיות הקודש. ויש מפרשין,
 על ארבע רוחות העולם. והנראה בעיני לפרש, שלא תזעזע העולם
 המיוסד בארבע אימות, אש ומים ורוח ועפר.⁹ לפי שעל שבועת שוא נענש
 כל העולם כולו כמ' דתימ', על כן אלה¹⁰ אכלה ארץ ויאשמו יושבי בה,¹¹
 ולא תגרום להביא צרעת על בשרך לפי שהשבועה והאלה היא נוקבת

1. ר' לעיל א. הערה 4.
2. ר' לעיל בראש פיוט ג; בת"י ובתרגום ניאופיטי לעשרת הדיברות מקדים דיברא קדמא כד הוה נפיק וכו' רק לשתי הדיברות הראשונות ובשאר הדיברות מתחיל במלים: עמי בני ישראל וכו', אולם במ"ו, עמ' 337 ואילך נמצא לפני כל דיברא: דיברא תליתאה כד הוה נפיק, דיברא רביעאה כד הוה נפיק וכו'; ר' יהודה קומלוש, המקרא באור התרגום, עמ' 261.
3. בכ"י בטעות: משה.
4. שמות כ' י"ח-י"ט.
- 4א. כך הוא בכ"י.
5. פס"ר, כ"ב, קי"א ע"א ומקבילות והשו' לשון הרמב"ן בפירושו לשמות כ' ז': והנה לשון הכתוב הוה את שם ה' אלקיך כאלו משה ידבר וכן בכל הדברות אחרי כן ובשנים הפסוקים הראשונים השם ידבר וכו'.
6. ד. א. 5566; טל, עמ' 51-59 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).
7. שמות כ' ז' ות"א שם.
8. ר' מבוא, עמ' ח.
9. ר' אוצר המונחים לקלצקין, בערך אם.
10. תיבת "אלה" נכפלה בטעות בכ"י.
11. ישעי' כ"ד ו'. ור' תרגום שם.

כקוץ המוציאה דם.¹² **סגירו**, צרעת, תרג'.¹³ ששבועת שוא מדמת¹⁴ צרעת על האדם כמפורש לפנינו באות פ"ה על גיחזי.¹⁴ **הרזא**, נוקבת כמ' דהרזיה בסילווא,¹⁵ וסילווא היא קוץ. **גופך לא תחייב במימרי דמומי לטו חתייא גומריין כול'**, פי' אל תרשיע גופך בדברי פיך. על שם, אל תתן את פיך לחטיא את בשרך.¹⁶ כלומ', אל תהיה שבועת שוא קלה בעיניך לפי שאין לך בה הפסד ממון, לפי שהשבועה היא אלה כדכת' בשבועת האלה.¹⁷ ובמקצת סידורים כתוב **דמומי ולטו**, והוי"ו יתירה לפי שלטו הוא פירוש מומי. **חתיא גומריין**. כלומ', השבועה היא חרם וקללה אוכלת כגחלי אש, תרג' גחלים גומריין,¹⁸ והיא נדבקת ונכנסת ברמ"ח איברים שכן מניין האותיות חר"ם רמ"ח.¹⁹ ומצאתי בתנחומא פרש' וישב יעקב, אמ' ר' עקיבה החרם היא השבועה והשבועה היא החרם, למד מיהושע שהחרים את יריחו כול', ובפילגש בגבעה כת' השבועה הגדולה היתה לאשר לא יעלה אל ה' המצפה, וכי שבועה היתה שם אלא ללמדך שהחרם היא השבועה, ועוד למד משאול בן קיש דכת' ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב וג', וכת' ויונתן לא שמע בהשביע אביו את העם וגו',²⁰ ובמקום אחר בתנחומא, והשבועה היא החרם כמ' דתימ' והשביע הכהן את האשה בשבועת האלה.²¹ **הלין מומתא**, אילו השבועות והאלות מכלין דבר שאפי' האש אין בו כח לכלותו, כדכת' ובאה אל בית הגנב ואל בית הנשבעים בשמי לשקר וכלתו ואת עציו ואת אבניו, שהאש אוכלת עצים ולא אבנים אבל החרם מכלה הכל.²² **סתרא**, כמ' בניין נערים סתירה.²³ **זכריה חמי לה טייסא**, פי' זכריה הנביא ראה בחזון מגילה עפה. ויקרא

12. טל, עמ' 53 מעיר על ב"ב קנ"א ע"ב וכתובת צ"א ע"א: סילווא דלא מבע דמא ורש"י בכתובות שם: קוץ שאינו מוציא דם בנוקבו בבשר כלומר שמתא ונידוי; ר' גם במאמר המובא להלן, הערה 20.

13. ויקרא י"ג ט' ועוד. כרגיל סדר המלים הוא הפוך!

14. אולי צ"ל: גורמת.

15. ר' להלן ד"ה: פום ממליל וכו'.

16. ע"ז כ"ח ע"ב; חרזיה בחי"ת וכן בערוך, ערך חרז א' אבל כאן פעמיים הרזא, הרוזיה בה"א; וכן אצל טל: הרזא, ר' הערתו שם, עמ' 53.

17. קהלת ה' ה'.

18. במדבר ה' כ"א. ור' להלן הערה 21.

19. ויקרא ט"ז י"ב ועוד.

20. מו"ק י"ז ע"א.

21. תנחומא הישן, וישב, פיסקא ב'.

22. לא מצאתי בתנחומא אבל ר' וי"ר, ו' ה', עמ' קל"ט ובמקבילות.

23. תוספתא, סוטה, פ"ז ה"ג ור' בתוס' כפשוטה, עמ' 677 ד"ה בא וראה.

24. מגלה ל"א ע"ב.

רבא, מהו עפה, טייסא.²⁴ כפתח^{24א} ההיכל מידתה פרושה,²⁵ כדכ' ויאמר אלי מה אתה רואה ואומר אני רואה מגילה עפה ארכה עשרים באמה ורחבה עשר באמה,²⁶ והיא כתובה פנים ואחור קינים והגה והי.²⁷ **חרייתי בה מיני קנסא**, קינים והגה והי לנשבע לשוא ולמי שמשביע חבירו לשקר, כמ' דתימ' הוצאתיה ובאה אל בית הגנב ואל בית הנשבעים בשמי לשקר וגו'.²⁸ **למימי**, לנשבע. והאומ' **למומי** טעות בידו, כי **מומי** שם דבר ופת' שבועה ואינו שם הפועל. והנכון **למימי**, כמ' שפירשתי. **רוכסא**, מלש' והיה העקוב למישור והרכסים לבקעה.²⁹ כלומ', משביעו בעקובה וחמס, והכי איתא בויקרא רבא פרש' ו', הוצאתיה ובאה אל בית הגנב, זה הגונב דעתן שלבריות, טעין ליה טענתא דמגן ומייתי להון לידי מומתא.³⁰ ור' דניאל נ"ע³¹ פירש **ברוכסא**, לש' חיבור מלשון וירכסו את החשן.³² ותימה, שאם משביעו על האמת למה ייענש. **טובהון דלנפשהון מגמריין כו'**, פי' אשריהם הצדיקים שמלמדין ומרגילין את עצמן שלא להישבע אפי' באמת וכל שכן על שקר.³³ וטוב להם לשמור פיהם, כדכתי' שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו,³⁴ לפי שהחיים והמות ביד לשון כדאיתא בויקרא רבא פרש' ל"ג, מות וחיים ביד לשון, תירגם עקילס מיסטר ומכירין, מות מיכן וחיים מיכן.³⁵ פי', והם כלי זיון בלש' יוון. כלומ', מגן וחרב, מגן הם חיים, וחרב הוא מות.³⁶ זה הלשון **מיסטר** לא נתברר לנו על הנכון מה הוא בלש' יוון, ומשיקול הדעת פירשנוהו כן. על כן נראה לי עיקר פירושו כמ' שפירש אחי ר' צדקיה נר"ו³⁷ שפירש **מיסטר ומכירין**,

24. וי"ר, ו' ג', עמ' ק"ל.

24א. צ"ל: כפתח.

25. זה תרגום עברי של הטור הארמי המקורי: בפיתחא דהיכלא משחתא פריסא (טל, עמ' 51).

26. זכריה ה' ב' ור' בוי"ר, הנ"ל, עמ' קל"א.

27. יחזקאל ב' י' והשו' עירובין כ"א ע"א: אמרו יחזקאל ולא פירשו וכו' עד שבא זכריה בן עדו ופירשו וכו'.

28. תוס', הנ"ל (הערה 22 לעיל) ור' תוס' כפשוטה, שם, עמ' 677 ד"ה ובאה.

29. ישעי' מ' ד'.

30. ר' את הנוסח המובא בח"נ, וי"ר, ו' ג', עמ' קל"ה (לשורה 4) ובהערות שם.

31. ר' מבוא, עמ' ח.

32. שמות כ"ח כ"ח. [רבינו לא הסביר את פירושו של ר' דניאל. ונר' שכוונתו לגלגול שבועה. כלומר, בדבר שמן התורה הוא פטור משבועה והוא מחבר לו שבועה ע"י גלגול ואולי משום כך סובר ר"ד שהוא נענש].

33. וי"ר, ו' ג', עמ' קל"ב ומקבילות.

34. משלי כ"א כ"ג.

35. וי"ר, ל"ג א', עמ' תשנ"ו וח"נ שם.

36. פירוש זה שונה מהפירוש הניתן בערוך, ערך מצטרא, ר' בעה"ש שם.

37. ר' מבוא, עמ' ט.

הכאות וחבלות, **מיסטר**, הכאת לחי, כמ' בא מלאך וסטרו על פיו,³⁸ **מכירין**, חבלה בסכין או בחרב והוא לש' יוון חרב, מכירא. וכן יש מפרשין כלי חמס מכירותיהם, שמעון ולוי שנתגאו בחרבם על שכם חמס הוא בידם, שהרי לא להם נאמ' ועל חרבך תחיה.³⁹ ור' דניאל נ"ע³⁷ פירש **מיסטר** בתי"ו, לש' סתירה. אך אני מצאתיו כתוב בטי"ת וכן נראה לי עיקר כמ' שפירשנו. **כד איתכבישת קרתא דדיקלי**, פי', כשכבש יהוש' יריחו עיר התמרים⁴⁰ ביום השבת נפלה חומת העיר תחתיה ונכבשה, על כן החרימה יהושע והחרים כל שללה לפי שמעשה שבת אסורין בהנאה.⁴¹ ובשבת היה דכת' ויהי ביום השביעי וישכימו כעלות השחר ויסבו את העיר וג' ויאמר יהושע אל העם הריעו כי ה' נתן לכם את העיר,⁴² ותפל החומה תחתיה וגו'.⁴³ וכן מפורש בסדר עולם, ויהי ביום השביעי, ר' יוסי אומ' שבת היה.⁴⁴ ובתנחומ' פרש' נשא, אם יאמר לך אדם למה חילל יהושע את השבת ביריחו אמור לו על פי הגבורה עשה שני' ויאמר ה' אל יהושע ראה נתתי בידך את יריחו ואת מלכה גיבורי החיל וסבותם את העיר כל אנשי המלחמה הקף את העיר פעם אחת כה תעשה ששת ימים ושבעה כהנים ישאו שבעה שופרות היובלים לפני הארון וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים, ומניין שהיה שבת, שאין שבעה ימים בלא שבת. ועוד דבר אחד עשה יהושע מדעתו מה שלא נאמר לו, כיון שנכבשה יריחו שבת היתה, אמ' יהושע השבת כולה קודש וכל מה שכבשנו בשבת יהא קודש לה' שני' וכל כסף וזהב וכלי נחשת וברזל קודש הוא לה' אוצר ה' יבוא.⁴⁵ **איטמור**, לש' הטמנה. **שורהא**, חומותיה, תרג' חומה שורא.⁴⁶ **קיבלוי**, חשך אפילה, תרג' חושך קבל.⁴⁷ **סימא**, תרג' מטמון.⁴⁸ **מגני שבטיה בחיסודא דכאיר**, ס"א **דאכאיר**, פי', עכן גינה שבטו בחרפת כיעורו, שמעל בחרם וחדר הנכסים והממון שראה בביזה. וגרם לו ליהושע, שהיה מנהיגן של ישראל, ליפול על פניו.⁴⁹ וגרם שנהרג יאיר,

38. נדה ל' ע"ב.

39. ב"ר, צ"ט ז', עמ' 1278.

40. דברים ל"ד ג'.

41. בכתובות ל"ד ע"א: או מה קודש אסור בהנאה אף מעשה שבת אסור בהנאה ת"ל לכם שלכם יהא. ועי' להלן והערה 45.

42. יהושע ו' ט"ו-ט"ז.

43. שם כ'.

44. סדר עולם רבה, פי"א, מהד' רטנר, עמ' 47-48.

45. תנחומא הישן, נשא, פיסקא כ"ח. [ועי' עוד שם, מסעי אות ה' ובמ"ר כ"ג ו']

46. שמות י"ד כ"ב.

47. שמות י' כ"ב.

48. בראשית מ"ג כ"ג.

49. יהושע ז' ו', י'.

שהיה שקול כרובו שלסנהדרין⁵⁰ שיושבין בלשכת הגזית, שהוא טיבורו שלעול.⁵¹ **מגני**, פי' לש' גניי. **חיסודא**, תרג' חרפה.⁵² **כאיר**, לש' כיעור. **דסאיר**, ראה. **כמ'**, האי טבחא דלא סר סכיניה,⁵³ פת' לש' הראה. **איתקטיל ואיר**, כשהלכו על עי, דכת' ויכו מהם אנשי העי כשלשים וששה איש, שלשים וששה לא נאמר אלא כשלשים וששה, זה יאיר שהיה שקול כרובה שלסנהדרין,⁵⁴ דהיינו שלשים וששה איש, שסנהדרין כולה שבעים ואחד, נמצא רובה שלשים וששה. **סהדא רבא פרסם קדמין**, פי', הק' שהוא העד הגדול והנאמן, כמ' דתימ' והייתי עד ממחר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים לשקר וגו',⁵⁵ גילה הדבר ליהושע ואמ' לו, חטא ישראל וגם לקחו מן החרם וגם עברו את בריתי וגם גנבו וגם כחשו וגם שמו בכליהם. ה' פעמים כת' גם, על שמעל בה' חרמים, כמפורש בסנהדרין פרק נגמר הדין, ד' בימי משה, האחד במלך ערד דכת' אם נתן נתן את העם בידי והחרמתי את עריהם, השני במדין שנהנה מן המלקוח קודם הרמת תרומתה דהוי כאיסור חרם, והשלישי והרביעי בסיחון ועוג דכת' ונחרם את כל עיר מתים הנשים והטף, והחמישי בימי יהושע, זה שנכשל בו.⁵⁶ ואע"פ שהוא מעל בסתר הק' גילה הדבר כמ' ששנינו, המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי.⁵⁷ וזהו פי' **פרסם קדמין**, גולה הראשונה שלא היו ידועין, הד' חרמין שמעל בימי משה שלא נתגלו לישראל עד עתה בימי יהושע כשמעל בזה. פ"א **בחמש דשקר**, שמעל בחמשה חומשי תורה, כדאיתא התם פרק נגמר הדין.⁵⁸ **עדבא כבשיה**, הגורל לכר אותו, כדכת' וילכד עכן בן כרמי.⁵⁹ **פום ממליל שחיתא וכדבין**, פי', הפה שדיבר שקר וכזב, הוא גיחזי שנשבע לנעמן, כמ' שני' הואל וקח ככרים, שלא היה מאמינו בלא שבועה, שאין הואל אלא לש' אלה.⁶⁰ **חריטין**,

50. וי"ר, י"א ז', עמ' רל"ו.

51. סנהדרין ל"ז ע"א ועוד.

52. בראשית ל"ד י"ד.

53. חולין י"ח ע"א.

54. בפנים: ובמנאפים ובמכשפים ותוקן על הגליון: מלאכי ג' ה'.

55. סנהדרין מ"ג ע"ב-מ"ד ע"א, אבל ה' החרמים אינם נמנים שם. אולם, מנינם נמצא בירושלמי סנהדרין פ"ו ה"ג (כ"ג ע"ב). הפסוק ביהושע ז' י"א שכתוב בו ה' פעמים גם נדרש בבבלי הנ"ל באופן אחר; ר' ר' חננאל, סנהדרין מ"ג ע"ב ור' ב"ר, פ"ה י"ד, עמ' 1049 ובמ"י שם.

56. פרקי אבות פ"ד מ"ד.

57. סנהדרין מ"ד ע"א.

58. יהושע ז' י"ח.

59. ר' ערכין ט"ז ע"א ומה שצויין שם על הגליון בשם השאילתות, ר' שאילתות, מצורע, שאילתא פ"ח (מהר" מירסקי, שאילתא ק"ד, עמ' קכ"ג) ומה שכתב הנצי"ב שם, אות כ"ח [ור' נדרים ס"ה ע"א].

כדכת' ויצר שני ככרים כסף בשני חריטים ושני חליפות בגדים וגו'.⁶⁰ ופת' חריטים, סדינים כמ' והחריטים דישעי'.⁶¹ **צת רביה**, האזינו תרג' אציתו,⁶² האזין אלישע רבו ברוח הקודש וקיללו בכאב הצרעת, דכת' וצרעת נעמן תדבק בו ובזרעו עד עולם, ונצטרע הוא ובניו על אותו החט'.⁶³ **שחיתא**, כמ' וכל עילא ושחיתא לא השתכחת ביה.⁶⁴ ובמקצת סידורים כתוב **ולטייה כאובין**, ופירש ר' משה אחי זצ"ל⁶⁵ שהוא לשון בינה כמ' כשהבין, כלומר כשהסכית אלישע רבו ברוח הקוד' והבין מה שעשה גיחזי קיללו בצרעת, ובלש' משנה, אני אהיה אובין לפניך.⁶⁶ **קושטא אישתבע דמגורתה אפיא גבה**. פי', אמת נשבעה אותה האשה שלשה שכינתה אצלה כשנתגבלו המעות בתוך העיסה ואפת הפת בתנור ולא ידעה במעות עד אשר שיברה הלחם, ואעפ"כ נענשה לפי שנהנית עיסה כשיעור מקום המעות. והמעשה הזה מפורש בויקרא רבא פרש' ו' ובגיטין פרק השולח, עובדא הוה בחדא איתתא דעלת מילש גבי מגירתה והווי ציירין בשושיפה תלתא דינרין, יהבת יתהון על סודרא אתגבלון בלישה, אפת פיתא ואזלא לה, אמ' לה בעלה הב לי תלת דינרייא, אזלת בעיא להון גבי מגירתה, אמרה לה דילמא חמית לי הלין תלת דינריא, הווי לההיא מגירתה תלת בנין, אמרה ההיא איתתא תקבור ברה אין היא ידעת בהון, גרמין חובהא וקברתיה, אמרה אילולי דהיא חשידא לא הוות קברה ליה, אזלת ואמרה ליה דילמא חמית לי הלין דינרייא, אמרה תקבריה ההיא איתתא לאידך ברה אין היא ידעה בהון, גרמין חובהא וקברתה לברה אחרינא, זימנא אחרינא אמרה לה דילמא אשכחת הלין דינריא, אמרה תיקבריה ברא תליתאה אין היא ידעה בהון, גרמין חובהא וקברתה, אמ' לה בעלה לית אנת אזלא מנחמא להדא מגירתך, נסיבת תרין עיגולין ואזלא מנחמא לה, כיון דקצון עיגולא נפלין הלין תלת דינרייא מיניה, הדא היא דברייא אמרין בין זכיי בין חייב למומי לא תיעול.⁶⁷ **מגירתה**, שכינתה. ואל כל שכיניו, תרג' ולכל מגירוהי.⁶⁸ **למיטווא**, לש' אפייה. צלי אש, תרג' טוי נור.⁶⁹ **ריפי דאנטוכיא**, בויקרא רבא פרש' י"ט, אמרו כיון

60. מ"ב ה' כ"ג.

61. ישעי' ג' כ"ב [ומפני שבפסוק הבא בישעי' נזכרו הסדינים צריך לפרש שכוונת הפי' היא סודרין ור' פי' רש"י למלכים שם וס' השרשים לאבן ג'אנח, ערך חרט].

62. דברים ל"ב א' ות"א שם.

63. סוטה מ"ז ע"א. [ונר' שגרס בכאבין או כאבין].

64. דניאל ו' ה'. הפירוש הזה שייך לאות פ'.

65. ר' מבוא, עמ' ט.

66. ע"ז פ"ג מ"ח ור' אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 89.

67. וי"ר, ו' ג', עמ' קל"ב-קל"ה וח"נ והערות שם; גטין ל"ה ע"א.

68. דברים א' ז' ות"א שם.

69. שמות י"ב ח' ובתרגומים שם.

שעלה נבוכדנצר להחרב את ירושלים בא וישב לו בריפי שלאנטוכיא, ירדו סנהדרין לקראתו. אמרו לו הגיע זמנו שלבית זה ליחרב. אמ' להם לא, אלא יהויקים מלך יהודה מרד בי תנו אותו לי, נתנוהו לו כול'. חזר וישב לו בריפי שלאנטוכיא, ירדו סנהדרין לקראתו. אמרו לו הגיע זמנו שלבית זה ליחרב, אמ' להן לא, אלא תנו לי יהויכין ואני הולך, נתנוהו לו⁷⁰ והמליך עליה' צדקיהו שהיה שמו מתניה והוא הסיב שמו וקראו צדקיהו, כמפורש בספר ירמיה,⁷¹ והשביעו שלא ימרוד בו. וחילל שבועתו, דכת' וגם במלך בבל מרד אשר השביעו באלהים וגו'.⁷² ונענש על כך שנשחטו בניו לפניו והוא נתעוור, כדכת' ואת עיני צדקיהו עיוור.⁷³ ומפורש בויקרא רבא פרש' ו', והבאתי עליכם חרב נקמת נקם ברית, נקם בברית ונקם שלא בברית, זה סימיו עיניים שסימא עיני צדקיהו מלך יהודה, הה"ד אם לא באלתי אשר בזה ובריתי אשר הפר, אם לא באלתי אשר בזה זו שבועה שנשבע לו, ובריתי אשר הפר זו בריתי שלסיני. ונתתיו בראשו, ר' הונא ור' אחא בשם ר' יוחנן זה סימיו עינים שהוא תלוי בראשו.⁷⁴ פי' **ריפי** מחוז ולש' לע"ז הוא ריפא.⁷⁵ **קיריס**, אדון לש' יוון.⁷⁶ **אמטייה**, ל' הוליכו להמליכו. **כורסא**, כסא מלכות. **טפש וסרח**, חטאו משקה תרג' סרחו.⁷⁷ **בנימוסה**, ובחקתיהם לא תלכו תרג' ובנימוסיהון לא תהכון.⁷⁸ **טבחון פרחוי**, לפי שהיו עיניו דומות לעיני אדם הראש' ולא היו יודעין מהיכן יעוורוהו עד ששחטו בניו לפניו וראו מהיכן זלגו עיניו דמעות ועיוורוהו.⁷⁹ **טפון ליה פנסא**, כיבו לו המאורות, לא תכבה תרג' לא תטפי.⁸⁰ **פנס**, היא אבוקה. כלומ', עיוורו עיניו והוא כיבוי נרותיו. **שרי ציבחר למימי במילין**, מותר הוא מעט לישבע בדברים, ואימתי כשיגרום מזלו שלאדם בחמלת ה' עליו להיותו שקול כאחד מהצדיקים הקרואים יראי ה', שנתנסו לבוראן ולא נמצא בהן דופי אפי' בשגגה. ומפורש בתנחומי פרש' ויקרא, את ה' אלהיך תירא וגו', שתהיה שקול כאותן שלשה שכת' בהן

70. וי"ר, י"ט ו', עמ' תל"ב ואילך, עמ' תל"ו ואילך ובח"נ ובהערות שם.

71. זה אינו בירמיה' אלא במ"ב כ"ד י"ז.

72. דה"ב ל"ו י"ג (בפסוק: וגם במלך נבוכדנצר וכו').

73. מ"ב כ"ה ז'.

74. וי"ר, ו' ח', עמ' ק"מ-קמ"א וח"נ והערות שם.

75. ripa באיטלקית.

76. ר' לעיל א, הערה 49.

77. בראשית מ' א' ותרגומים שם.

78. ויקרא י"ח ג' ותרגומים שם.

79. תנחומא, בוכר, ואתחנן, פיסקא א', עמ' 8; ילקוט שמעוני, סוף מלכים ב'; ר' אגדות

היהודים, כרך ו', עמ' 383 הערה 7.

80. ויקרא ו' ה' ותרגומים שם.

יראי ה', [ביוסף]⁸⁰ כת' בו את האלהים אני ירא, באברהם כת' בו כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה, ובאיוב כת' ביה תם וישר וירא אלהים וסר מרע. ואותו תעבוד, שתהא עוסק בתורה ובמצוות. ובו תדבק, שתכבד תלמידי חכמ' ותהנה אותם מנכסיך. ובשמו תשבוע, אמ' להן משה לא תהיו סבורים שמא התרתי לכם להישבע בשמו אפי' באמת אלא אם יש לכם כל המידות האילו אחר כך אתה רשאי להישבע בשמו באמת כמ' דתימ' את ה' אלהיך תירא ואותו תעבד ובו תדבק ואחר כך ובשמו תשבוע.⁸¹ **ציבחר**, תרג' מעט מוער.⁸² **לותיה**, מזלו כמפורש בבא מציעא פרק המקבל, דאמ' ליה משום לתך הוא.⁸³ ור' דניאל נ"ע פירש בשם הר' בנימן בן הר' משה זצ"ל,⁸⁴ אם גרם המזל שלאדם מרוב חמתו וכעסו להיכשל באילו העבירות הגדולות והנוראות שנאנסו⁸⁵ עושיהן ולא נידונו כשוגגין אלא כמזידין. עוד פירש משמו **דאיתנסו לבר לברייהון**, דבר זה מנוסה לעושיהם שלא יצאו ריקם אלא יענשו. **בחמלין**, פירש שתי מילות, בחם לין, כלומ' בחמתן וכעסן, כמ' בשלם הבשר,⁸⁶ בישראל להם. **תדיר יאי לקיומי אסר וקיומי**, ואע"פ שאנו אומ' שאסור לישבע אפי' על האמת מותר לאדם להישבע יום ליום וללמוד תורה ולקיים את המצוות, כדכת' נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך,⁸⁷ ואז בעשותך זאת הקב"ה יהיה בעורך. **ובשופריה לך יתחמי**, על שם מלך ביופיו תחזינה עיניך,⁸⁸ ונתן לך רחמים ורחמך והרבך.⁸⁹

80. א. בכ"י בטעות: באברהם.

81. תנחומא הישן, ויקרא, פיסקא ז', בשינויים.

82. ישעי' י' כ"ה ובת"י שם ועוד.

83. ב"מ ק"ו ע"א ור' בד"ס שם, עמ' 310, אות ט' ור' טל, עמ' 58, הערה 2.

84. ר' מבוא, עמ' ט.

85. [ברור שהוא מפרש "שרי" התחיל. כלומר, התחיל להשבע מעט... מי שגרם לו מזל שבעת חמתו נתקל באחת מן העבירות הנוראות שהן מנוסות שעושיהן אינם יוצאים ריקם (= "לבר") מן העונש. והענין חוזר למעשי האשה וצדקיה, שהובאו לעיל, שהם נשבעו בשעת חמתם (השו' הלשון חגיגה י' ע"א) והרי שבועתם כשבועת אונסין ומכל מקום נענשו (ור' נדרים כ"ח ע"א ושבועות כ"ו ע"א תוספות ד"ה את).]

86. מ"א י"ט כ"א. לין=להם.

87. תהלים קי"ט ונדרש בחגיגה י' ע"א על הנשבעין לקיים את המצוה.

88. ישעי' ל"ג י"ז.

89. דברים י"ג י"ח ור' את הטור האחרון של הפיוט: ויפשינך ויסיגנך ויתן לך רחמי.

זכור

ז

מתרג' אותו באונקלוס ובירושלם¹.

אלפא ביט

ארעא ורקיעא ודי בהון ושבימי,² פי' ארץ ושמים וכל אשר בהם הכל יסדה ידי בששה ימים, כמ' דתימ' אף ידי יסדה ארץ וגו'.³ **שכללה**, יסדה, כמ' ושורייא שכלילו ואושייא יחיטו דעזרא.⁴ **בעשרה פתגמי**, בעשרה מאמרות, הן ט' ויאמר ויאמר, הכתובים עד ויכלו השמים, ובראשית חשוב מאמר שנ' בדבר ה' שמים נעשו. ולמה אין כת' בו מאמר, לפי שבו נברא שמים וארץ. ועל כן מאמר זה סתום, שאין רשות לשואל לשאל מה היה קודם בריאת העולם. כלומ', בכל הכתוב בו ויאמר יש לך רשות לישא וליתן ולדרוש, אבל בבריית שמים וארץ אין כתוב ויאמר, שאסור לדרוש בהן.⁵ פ"א. **בעשרה פתגמי**, בי' מידות שבהן נברא העולם ואילו הן, בחכמה ובתבונה דכת' ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה, בדעת שנ' בדעתו תהומות נבקעו, בחסד ואמת צדק ושלוש שנ' חסד ואמת נפגשו צדק ושלוש נשקו, בגערה דכת' ויתמהו מגערתו, בגבורה דכת' נאזר בגבורה, רחמים דכת' זכור רחמיך ה' וחסדיך כי מעולם המה, בחגיגה פרק אין דורשין.⁶ **גמירא דכולא שבתא**, תכלית כל מלאכתי, חפצתי בשבת ורציתי בו. כמ' שנ', ימים יוצרו ולא אחד בהם,⁷ זה פירש ר' דניאל בשם הר' בנימן נ"ע.⁸ פ"א. **גמירא דכולא שבתא**, מצאתי אגדה, ויכל אלהים ביום השביעי, אתה מוצא כשברא הק' את עולמו היה בורא בכל יום שלש בריות, בערב שבת היה כל היום עסוק במלאכת האדם,

1. ר' לעיל א, הערה 4.

2. ד. א. 7708 (שם: ארקא ורקיע); מפורש במ"ו, עמ' 328 ואילך.

3. ישע' מ"ח י"ג.

4. עזרא ד' י"ב.

5. אבות פ"ה מ"א; ר"ה ל"ב ע"א ועוד. כוונת המפרש שבכל מקום שכתוב במעשה בראשית מלת "ויאמר" מותר לדרוש במעשה אותו היום אבל אין דורשין בבריית שמים וארץ כי אין כתוב בה "ויאמר". לא מצאתי בפירושו זה של רבינו והעניין נדרש מפסוקים אחרים במקורות, ר' חגיגה י"א ע"ב ור' תוספתא כפשוטה, חגיגה, עמ' 1295-1296, ד"ה יכול קודם למעשה בראשית [ונר' שכוונתו לב"ר, א' י, עמ' 8: מה ב' זה סתום מצדדיו וכו'. והשו' גם זוהר בראשית ט"ז ע"ב].

6. חגיגה י"ב ע"א, בשינויים.

7. תהלים קל"ט ט"ז ונדרש לעניין זה בפס"ר, כ"ג, עמ' קט"ו ע"א ור' בהערות רמא"ש שם.

8. ר' מבוא, עמ' ח.

שעה א' עלה במחשבה, ב' נמלך במלאכי השרת, ג' כינס עפרו, ד' גיבלו, ה' ריקמו וציירו, ו' העמידו על רגליו, ז' נפח בו נשמה, ח' הכניסו לגן עדן, ט' ציוה אותו, י' חטא, י"א ישב עליו בדין, י"ב בא ליתן אפופסין, נכנסה שבת והגינה בעדו ונטל דימוס, התחיל אדם מקלס מזמור שיר ליום השבת, אמר לו אני ואתה נקלס להק' שכך נתן בי כח, טוב להודות לה', עד שלא נכנסה שבת היה הק' כביכול יושב ומצטער בעולמו, כל מה שבראתי בעד אדם ועכשיו הוא אפופסין והוא ביטל כל המלאכה שעשיתי והוא חוזר⁸ העולם לתהו ובהו שאין עוד אדם בעולם וכן ירמיה אמ' ראיתי את הארץ והנה תהו וגו', אמ' הק' הרי כל מה שבראתי אבידין, מה הועלתי כותב מלאכת יום אחד, יום שני, יום שלישי, רביעי, חמישי, ששי, איכן הוא מעשה מלאכתי, עכשיו נטל אדם אפופסין וכל מלאכתי בטילה, עד שהמקום מיצר על עולמו נכנסה שבת ונטל דימוס, אמ' הק' כל מלאכה שעשיתי השבת כילה לכך נאמ' ויכל אלהים ביום השביעי,⁹ וזהו פת' **גמירא דכולא שבתא**. פ"א. **גמירא דכולא**, עיקר תשלום כל יצירת בראשית מה היה, שבת. בראשית רבא פרש' י', משל למלך שעשה לו חופה, ציירה, סיידה וכיירה, מה היתה חסירה, כלה שתיכנס לחופה, כך מה היה העולם חסר, שבת.¹⁰ לפי שהיה הק' בורא עולמות ומחריבן¹¹ והיו כל יצירות בראשית תוהין ובוהין תאמר שמא יחזירנו לתהו ובהו, לאחר שבא שבת נתבסס העולם, שנ' ויכלו השמים והארץ וג' ותרג' ואשתכללו שמיא וארעא.¹² אימתי נגמר שכלולו, ויכל אלהים ביום השביעי.¹³ **גזירת אורייתו לאלפא לרחומי**, שבשבת ניתנה התורה לישי,¹⁴ שהן אהובים למקום כמ' דתימ' אהבתי אתכם וג'.¹⁵ **לשעורי גרמידי דתחומי**, אמות התחום שהן אלפיים אמה. גומד ארכה תרג' גרמידא.¹⁶ **דליקלעון בנייח שדכא**, שיכנסו למנוחת שקט מקבלי תורת. כלומ', לכך נתתי להם התורה בשבת שזוכו בה מקיימיה לעולם שכולו שבת.¹⁷ **דליקלעון**, כמ'

א8. והוא חוזר, כלומר עושה שהעולם חוזר.

9. פס"ר, מ"ו, קפ"ז ע"ב-קפ"ח ע"ב; פסדר"ב, כ"ג, עמ' 334 ומקבילות; הנוסח שלפנינו כנראה שלם ואחיד הוא, ר' בהערות רמא"ש לפס"ר הנ"ל, אות ל"ו ול"ז. ר' לאחרונה בלוח הנוסחאות של אגדה זו בספרו האנגלי של A.J. Saldarini על אדר"נ נו"ב, 1975, עמ' 305-303.

10. ב"ר, י' ט', עמ' 85.

11. ב"ר, ג' ז', עמ' 23.

12. בראשית ב' א' ות"א שם.

13. פס"ר, מ"ו, קפ"ח ע"א (סוף הדרשה המובאת בהערה 9 לעיל).

14. שבת פ"ו ע"ב.

15. ספרי דברים, פסקא כ"ד, עמ' 34; ש"ר א' א' ועוד.

16. שופטים ג' ט"ז ות"י שם.

17. לא מצאתי מקור לזה.

דמיקלע ליה ענייא, ¹⁸ זיל לקילעך. ¹⁹ **שדכא**, לש' שקט, ותשקט הארץ תרג' ושדוכת. ²⁰ **צייתי פתגמיי**, תרג' האזינו אציתו. ²¹ **היאי ואשור מזרזא**, רבינו שלמה זצ"ל פירש בפרק כל כתבי הקודש אשור הייא, התחזקו והת-אשרו באומנותכם למהר ולטרוח בצרכי שבת. ²² ולשון רבותיי אשוור הייא, והוא לש' קפיצה ודילוג, שהיה ממהר בהליכתו, הייא לש' מהירות, כלומ' שצריך אדם להקדים ולמהר בצרכי שבת. ²³ **תפנוק**, תענוגים, הרכה כך והענוגה תרג' דמפנקא. ²⁴ **הלייסטון**, מפורש בערוך, יין הנעשה בשמש שהוא מתוק, שמש בלש' יוון איליאוס. ²⁵ **בארג**, יין מבושל ועומד על שלישו והוא לש' פרסי, בערוך. ²⁶ ויש מפרשין יין ממותק בעשבים טובים. ²⁷ **כוורי**, דגים. **לפדא**, בערוך, תבשיל שלתאנים. ²⁸ **אינומילי**, יין ודבש ופלפלן, ²⁹ דבש לש' לע"ז מילי. ³⁰ **ולתלותיה שירותיה**, ולהשליש סעודתו, פי' על שם שלש סעודות. **ולמבצע** המוציא, על שתי ככרות משום לחם משנה. **ובגלימא ובכסו ליקוריה**, ובטליתות ובגדים נאים לכבדו. **מעידן מיעליה**, מעת כניסתו, כמ' ועד מיעלי שמשא דדניאל, ³¹ כמעשה דר' יהודה ביר' אילעאי שהיה רוחץ בערב שבת פניו ידיו ורגליו בחמין ומתעטף בסדין המצוייץ ודומה למלאך ה' צבאות, ³² וכדאמ' פרק כל כתבי הקודש, ר' חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא. ³³ **זוודתיה מדאנהר**, פי' מזונותיו, צדה לדרך תרג' זוודין. ³⁴ **מדאנהר**, מבעוד יום לבשל ולהטמין ולאופות. ^{34א} ור' יהודה אחי שני זצוק"ל ^{34ב} פירש, שצריך להשכים ערב שבת בשחרית. כדאמ' ר' חסדא לעולם ישכים אדם להוצאת

18. ביצה כ"א ע"א.

19. נדרים כ"ב ע"ב.

20. שופטים ג' י"א ות"י שם ועוד.

21. דברים ל"ב א' ות"א שם.

22. שבת קי"ט ע"א ורש"י שם ד"ה ומשלים להו.

23. ר' ערוך, ערך שוור [ור' עוד מה שכתב קאהוט בערך אשר ג'].

24. דברים כ"ח נ"ו ות"א שם.

25. עה"ש, ערך אלייסטון.

26. עה"ש, ערך בארג.

27. עה"ש, בערך הנ"ל.

28. עה"ש, ערך לפדא.

29. שבת ק"מ ע"א.

30. miele באיטלקית ומלת "לע"ז" נמחקה.

31. דניאל ו' ט"ו. נר' שלפניו היה החרוז בסדר הפוך.

32. שבת כ"ה ע"ב.

33. שם קי"ט ע"א.

34. בראשית מ"ב כ"ה ובתרגומים שם.

34א. כך הוא בב"י.

34ב. ר' מבוא, עמ' ח.

שבת שני' ויהי ביום השישי והכינו לאלתר.³⁵ **זיפתא ופסיל פתילתא**, זפת ושאר פסולי פתילות ושמינים שאינן צפין להימשך אחר פתילה שלא להדליק בהן.³⁶ ויצף הברזל תרג' וקפא ברזלא.³⁷ פ"א. **דלא לאקפווי**, אפתילת' קאי, כלומ' כשאינו להקפות את הפתילה אז הוא אסור, ופי' להקפות לעבות.³⁸ **חומריה לפלפולי**, חומר דיקדוקי איסוריו שלשבת לדקדק כראוי ושלא להטמין ברמץ גזירה שמא יחתה בגחלים,³⁹ וצריך להוסיף מחול על קודש כדילפינן מתשבתו שבתכם.⁴⁰ **טובא חדווי**, להרבות שמחה. ומצינו לש' [בת] שמחה, דכת' וביום שמחתכם ואמ' מר זה שבת.⁴¹ **טיירדא וטירחא למבטל, טעים רישוותיה**, טעים רשויותיו לדעת שהן שמונה. ר' דניאל ג"ע⁴² פירש על שם שתיים שהן ארבע בפנים ושתיים שהן ארבע בחוץ.⁴³ ולי נראה לפרש על מה ששינו בראש תוספת שבת, ר' רשויות לשבת, רשות היחיד ורשות הרבים, כרמלית ומקום פטור, הרי ארבע,⁴⁴ ובסופה דההיא תני, אבל ים ובקעה וכרמלית דהיינו קרן זוית ואצטונונית אינן לא כרשות הרבי' ולא כרשות היחיד,⁴⁵ הרי ר' רשויות אחרות, נמצאו כולם ח'. **זיפתא למיזף**, ואם אין לאדם מה להוציא יקח בהלוואה כדי להרבות בתפנוקי שבת לפי שאני מוכן לפרוע יותר ויותר כדאיאתא בביצה, בניי לוו עלי ואני פורע.⁴⁶ **אסקריטי**, תרג' צפחית בדבש.⁴⁷ **ריחני**, תבשילין מבושמים. **טופנא**, לש' ריבוי מלש' טפי. כדאיאתא במסכת ביצה, כל מזונותיו שלאדם קצובין לו מראש השנה עד ראש השנה חוץ מהוצאת שבתות וימים טובים שאם הוסיף מוסיפין לו ואם פיחת פוחתין לו,⁴⁸ ובבראשית רבא, ויברך אלהים את יום השביעי, בירכו בהוצאה, ר' לוי בש' ר' חמא ביר' חנינא אמ' כל יום שיש בו חסרון כתוב בו ברכה ואינו חסר כלום, בחמישי נבראו עופות ודגים ובני אדם

35. שבת קי"ז ע"ב.

36. שבת כ' ע"ב.

37. מ"ב ו' ו' ובת"י שם ומובא גם ברש"י שבת כ"א ע"א ד"ה לא להקפות.

38. שבת שם ור' בר"ח וברא"ש שם.

39. שם ל"ד ע"ב.

40. ר"ה ט' ע"א.

41. [אע"פ שכרגיל הקיצור לש' מובנו לשון גר' שכאן פתרונו לשבת, כלומר, לשון שמחה נופלת גם על שבת ולא רק על חגים]. ר' ספרי, בהעלותך, פיסקא ע"ז, עמ' 71.

42. ר' מבוא, עמ' ח.

43. שבת פ"א מ"א.

44. תוספתא שבת פ"א ה"א ובש"נ שם.

45. שם ה"ד. [הוא חושב קרן זוית ואצטונונית לשתיים, היינו כתירוף הגמרא בשבת ז' ע"א. ופלא שהביאו מן התוספתא. ור' תוספתא כפשוטה, עמ' 4 ד"ה והאסקופה].

46. ביצה ט"ו ע"ב.

47. שמות ט"ז ל"א ות"א שם.

48. ביצה ט"ז ע"א ובד"ס שם, עמ' 34.

שוחטין עופות ואוכלי ואינן חסירין כלום, בשישי נברא אדם ובני אדם מתין וכת' בו ברכה ואינן חסירין כלום, בשביעי מה אית לך למימר, [ר' חמא בר' חנינא אמ' מפני ההוצאה, ר' אלעזר בשם ר' יוסי בן זימרא]⁴⁹ ר' לוי בשם ר' יוסף בן זימרא אמ' מפני האיסטניסים,⁵⁰ וסימן זה יהא בידך תחילת המסכתא יציאות השבת שתיים שהן ארבע, כלומ' הוצאות שבת נכפלין שתיים לארבע שכן מצינו עומרה כפול שני, שני העומר לאחד.⁵¹ **כלדאי בדקו על יוסף מוקיר שבי, פי' כלדאי,** חווי בכוכבים, כמ' מניין שאין שואלים בכלדיים שני' תמים תהיה.⁵² ומעשה דיוסף מוקיר שבי מפורש פרק כל כתבי הקודש, יוסף מוקיר שבי הוה ההוא גוי בשיבבותיה דהוה נפיש נכסיה טובא, אמ' ליה כלדאי יוסף מוקיר שבי אכיל להו לנכסיה דההוא גברא, אזל זבן בהו מרגינתא אותבינהו בסדיניה, אתא זיקא אפרחיה לסדיניה במיא ואתא כוורא ובלעיה, אסקוה לההוא גברא כוורא אפנייא דמעלי שבתא, אמרו מאן זבין כי השתא, יוסף מוקיר שבא, אמטייה ניהליה זבנוה ואשכח בהו מרגינתא זבנינהו בתליסר אלפי עיליתא דדינרי.⁵³ ופי' **כיל ואכיל,**⁵⁴ מכלה ואוכל, ור' דניאל פירש בשם הר' בנימן נ"ע,⁵⁵ מודר ואוכל, כלומ' מקבץ ואוכל. **לודיקי דמברר,** אדם אחד מלדוקייה שהיה מברר מנה טובה לשבת אשריו שזיכהו הקב"ה לעושר גדול שהיה אוכל על שולחנות וקערות שלזהב וכסף.⁵⁶ אשריו תרג' טוביה.⁵⁶ שולחן תרג' **פתורא.**⁵⁷ **צעוי,** פי' קערות. ומעשה הלודיקי מפורש בפרק כל כתבי הקודש, אמ' ר' חייא בר אבא פעם אחת נתארחתי אצל בעל הבית בלדוקייה והביאו לפניו שולחן שלזהב משאוי י"ו בני אדם וי"ו שלשלאות כסף קבועות בו וקערות וכוסות וקיתונות וצלוחיות שלכסף קבועות בו ועליו כל מיני מאכל וכל מיני מגדים, כשהן מניחין אותו אומ' לה' הארץ ומלואה וכשהן מסלקין אותו אומ' השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם, אמרתי לו בני, מפני מה זכית לכך, אמ' לי ר', קצב הייתי וכל בהמה נאה שבאה לידי אמרתי זו לכבוד שבת, אמרתי לו ברוך המקום שזיכך לכך.⁵⁸ **ממלל אסיר ורעיוני שרי,** פי' דיבור אסור שאסור לאדם לדבר מענייני חפציו בשבת אבל היראה דדיבור מותר דכת' ודבר

49. המלים שבתוך הסוגריים נכתבו בין השורות.

50. ב"ר, י"א ג'ד', עמ' 90 ובח"נ ובמ"י שם.

51. מכילתא, ויסע ב, עמ' 162; שם ד, עמ' 168, אבל נתינת הסימן כנראה חידושו של המפרש הוא.

52. פסחים קי"ג ע"ב.

53. שבת קי"ט ע"א ור' בד"ס שם, עמ' 267.

54. [ונר' שגרס כך במקום אכלינהו].

55. ר' מבוא, עמ' ח.

56. שבת קי"ט ע"א ור' בד"ס שם, עמ' 267-268.

57. משלי י"ד כ"א ועוד ובת"י שם: טובוהי וגירסתו שונה משלנו בפיוט.

דבר, דיבור אסור הרהור מותר.⁵⁸ **נשי וגברי**, הנשים והאנשים חייב' בשמירתו, כמ' דתימ' אתה ובנך ובתך.⁵⁹ **סכום דאתי איתסר**, חשבונות שלהבא שצריכין אסור לחשבון בשבת והטעם מפורש פרק שואל, גזירה שמה יכתוב, ושעברו מותר אך שלא יהיה צורך בהן.⁶⁰ **ענייני מצוה**, חשבונות שלמצוה כגון תקופות ומולדות ושאר חשבונות שלמצוה מותרין.⁶¹ **פנסא דטפי כול'**, נר שהדליקו בה באותה שבת אע"פ שכבתה אסור לטלטלה, שהרי היא מוקצה מחמת איסור, כל שכן שאסור לטלטלה כשהיא דולקת, גזירה שמה יכבה.⁶² **צפרא ופנייא**, בוקר וערב ראוי לקדשו על הכוס כדאמ' פרק ערב פסחים,⁶³ זכור, זכריהו על היין בכניסתו. אין לי אלא בערב, פי', לפי שעתה צריך זכירה שעדיין אין אנו עסוקין בשבת כלל, ביום מניין, ת"ל את יום.⁶⁴ **צפרא**, בקר. **פנייא**, ערב. **קשיש ציבי**, המקושש עצים שחיללו העלה עליו אף וחימה וסקלוהו.⁶⁵ **אחליה**, חילל אותו, ור' דניאל נ"ע⁶⁶ פירש **אח ליה**, שתי מלות, כמ' כל הזוכרו אומר אח לראשו דמגילה,⁶⁷ ופת' אוי לו. **ציבי**, פי' עצים. **שבייא דילי כו'**, על שם למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגר.⁶⁸ עיירי עשרה תרג' עילי עשרא.⁶⁹

57. שמות כ"ה כ"ג ותרומות שם ועוד.

58. שבת ק"ג ע"א-ע"ב. על הרהור דדיבור ר' פסקי רי"ד, מהר' וורטהיימר וליס, עמ' תקל"ה.

59. שמות כ' י'.

60. שבת ק"ג ע"א-ע"ב. אולם הטעם אינו מפורש שם והוא ניתן ברמב"ם, הלכות שבת פכ"ג הי"ח, ור' מה שכתב על עניין זה רמ"מ כשר, תורה שלימה, לבראשית ל"ט י"א, עמ' 1501. [ודברי המתורגמן מופלאים שהרי אין הבדל בין להבא ולשעבר. ודברי המפרש הם דחוקים מאד שהרי אם גרס בפיוט "לגמרי" ודאי שאין פירושו מתקבל. אבל אפילו אם לא גרס מה מועיל "אך שלא יהא צורך בהן" שהרי גם להבא לא אסור אלא אם יש לו צורך בהם, ר' רמב"ם שם ותוספתא שבת פ"ז (י"ח) ה"ט. וקרוב שגרס בברייתא חשבונות שעברו [מותר] ושעתידין להיות אסור. ופי' את קושיית ורמינהי על הסיפא "ושעתידין להיות אסורין" והרי בברייתא השניה חלקו בין צריכין לשאין צריכין. ועל זה משיב ולטעמך, שאתה סובר לעתיד אסורין מכל מקום תיקשי לך היא גופא, למה חשבונות של מה בכך אסורין בכל אופן].

61. שם ק"ג ע"א [ומקור למה שאומר על חשבון התקופות והמולדות ר' שבת ע"ה ע"א].

62. שם מ"ד ע"א וקנ"ז ע"א.

63. ר' ד"ס, פסחים, עמ' 306, אות א', ור' לעיל ה' הערה 43.

64. פסחים ק"ו ע"א.

65. במדבר ט"ו ל"ב — ל"ו.

66. ר' מבוא, עמ' ח.

67. מגלה י"א ע"א ור' גם להלן ט הערה 14.

68. שמות כ"ג י"ב.

69. בראשית ל"ב ט"ז ות"א שם (בנדרס ועירי אבל במהדורת ברלינר: ועילי).

כבד את אביך

ח

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירושלמי.¹
עמי בני ישראל כול'.^{א1}

אלפא ביט

אמר יצחק לאברהם אבוהי מה נאה מדבחא די בניית לי אבא,² פי', יצחק לא עמד לבנות את המזבח עם אביו שכן הוא אומר, ויבן שם אברהם את המזבח.^{א2} ומצאנו אגדה, ויצחק היכן היה, מלמד שנטלו אביו והצניעו שלא יזרוק בו סמאל אבן ויפסל מן הקרבן.³ **בפריע פשוט ירך כו', בפריע,** פי' מהרה. **עד דאנא מצלי,** וכי מה תפילה התפלל על המזבח והיכן מצינו שהתפלל, אלא כשעקד אברהם אבינו את יצחק בנו על גבי המזבח התפלל יצחק ואמ', רבונו של עולם גלוי וידוע לפניך שאם אני רוצה, שאין אבי יכול לשוחטי. אלא כשם שאני כובש את יצרי להישחט לפניך כן יכבשו רחמיך את כעסך ואהיה מקובל לפניך כרצון ונדבה.⁴ **גלי אדרעך,** פי' זרועך. **ואסור חרצך,** קשור מתניך. **היך גבר דעביד שירותא דברייה,** פי', כמי שרוצה לעשות עבודת בוראו. **שירותא,** פי', לש' שירות כמ' משרת משה.⁵ **פ"א. היך גבר דעביד שירותא דברייה,** כמי שעושה סעודת חופת' בנו. **שירותא,** פי' סעודה, וזה הלשון עיקר. **דין הוא יומא כול', היך תיזיל ותימור לשרה אמי כו', ונשיק יצחק כו', זרוק דמי על גבי מדבחא וכנוש קטמי,** פי', אסוף אפרי והולך אותו לשרה אמי. באגדה, ר' יוסי אומ' אמ' יצחק לאביו, אבא, קשור ידיי ורגליי שלא אבעוט כך ונמצאתי מחלל מצות כבוד ונמצאתי

1. ר' לעיל א, הערה 4.

א1. ר' לעיל ו, הערה 2.

2. ד. א. 5812; ר' היינימן, שרידים, עמ' 366-367 (המקור הארמי בצירוף תרגום עברי); טל, עמ' 80-85 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש); ומפורש גם במ"ו, עמ' 330-311.

א2. בראשית כ"ב ט'.

3. ב"ר, נ"ו ה', עמ' 600 (שם במקום סמאל: ההוא דייגער ביה והוא סמאל, ר' שם עמ' 598-599); ר' שפיגל, מאגדות העקדה, ס' היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, עמ' תקכ"ב.

4. ר' מ"ו, עמ' 330: ומה היה [יצחק] מתפלל: רבונו של עולם יהי רצון מלפניך שיחשב חלבי ודמי וכו' כך אמר לי ר' שמצא אגדה זו, ע"כ; ר' שפיגל, שם, עמ' תקמ"ו, הערה לשורות 90-91 ומה שכותב שם שבכל המקורות הישנים מתפלל אברהם בלבדו אבל בבראשית רבתי, עמ' 91 נמצא שגם יצחק התפלל; אולם לא מצאתי מקביל ללשון התפלה. כמו שהיא לפנינו.

5. במדבר י"א כ"ח.

6. בכ"י: חופתו; ולעצם העניין השו' שפיגל, שם, עמ' תקל"ו.

מתחייב שתי מיתות לשמים, אבא, מהר עשה רצון יוצרך וגלול בגדיך וחגור מתניך זרוק דמי ושרוף חלבי ואיבריי וקח אפר שלי והוליכהו לאמי ותניחהו באוצרה שכל זמן שתראני תאמר זהו בני, ועכשיו תשחטני ותיבדל ממני, איך תאמר לשרה ומה תעשו עלי לזקנתכם, אמ' לו, בני, יודע אני שמיתתנו קרובה, מי שניחמני עד כאן הוא ינחמנו עד יום מיתה.⁷ **חיי ומותי כולא בידיה כול', ולא תסאיבני, פי' לש' טומאה. כלומ', אל תפגל קרבנך שלא תחשוב בי מחשבה אחרת הפוסלת ומפגלת את השחיטה, ומצינו שהפיגול נקרא טמא כדתנן הפיגול והנותר מטמאין את הידים.**⁸ פ"א. **היזהר שלא תטיל בי מום ואיפסל לקרבן, כמ' דתימ' ירעה עד שיסתאב,**⁹ **ופירש רבינו גרשום זצ"ל עד שיפול בו מום,**¹⁰ **כדכ' בפרש' ערכין ואם בבהמה הטמא' ופירשו חכמ' ז"ל בבעל מום הכת' מדבר.**¹¹ **ולש' האגדה בתנחומא, ויעקד את יצחק, כשבא לשחוט אמ' לו, אבא, אוסריני שהנפש חצופה היא שלא נראה**^{11א} **את המאכלת ואודעזע ויפסל הקרבן. בבקשה ממך אל תעש בי מום, מיד וישלח אברהם את ידו.**¹² **לא תהוי כבי דלא אעכבך אבא כו', טובי, אשריי, קיריס, אדון בלשון יוון.**¹³ **קוזמוס, עולם בלשון יוון.**¹⁴ **ניחא רוחא דאמי שרה, נחת רוח הוא לשרה אמינו מה שיצאנו שנינו אנחנו בלב שלם.**¹⁵ **סכינך אבא כול', ואמושינינה, פי' ואבדוק אותו משום פגם.**¹⁶ **ולפי שהיה שמח במצוות הבורא היה אומ' כן דרך שמחה, והוא מלש' אולי ימושיני אבי.**¹⁷ **עיניי חמוץ קיסין מסודרין, פי' עיניי ראו עצי המערכה והאש דולקת עליהם ביום קרבני,**¹⁸ **עצי העולה תרג' ירוש' קיסין.**¹⁹ **פתח פומך ובריך אבא כו', לפי שהיה לו לברך ברכת הזבח קודם שחיטה שכל המצוות כולן מברך עליהן קודם עשייתן.**²⁰ **צוארי פשוט לך אבא, קמו מלאכייא ומפייסין למריהון, מצאתי במדרש אגדה, אמ' ר' ישמעאל באותה שעה**

7. בראשית רבתי, עמ' 90 ומקבילות; ר' שפיגל, שם, עמ' תקמ"ב, הערה לשורה 41.

8. פסחים פ"י מ"ט.

9. שם פ"ט מ"ו ועוד.

10. ר' בפירושו למנחות ק"ח ע"א.

11. מנחות ק"א ע"א.

11א. כך הוא בכ"י.

12. תנחומא הישן, וירא, פיסקא כ"ג ור' גם לעיל, הערה 7.

13. ר' לעיל א, הערה 49.

14. ר' הערתו של טל, עמ' 84.

15. ת"י לבראשית כ"ב ח: ואזלו תרויהום בלב שלים כחדא (מובא ע"י טל, עמ' 84).

16. תנחומא הישן, צו, פיסקא י"ג: שנתעכב אברהם לבדוק הסכין וכו'.

17. בראשית כ"ז י"ב.

18. פדר"א, פל"א; ר' שפיגל, עמ' תפ"ז.

19. בראשית כ"ב ג' ות"י שם.

20. פסחים ז' ע"ב ועוד; על ברכת שחיטה באגדות העקדה ר' שפיגל, עמ' ת"פ-תפ"א.

נכנסו מלאכי שרת והיו מציצין באברהם שהיה זקן ויצחק שהוא נער והיה כפות כרחל לשחיטה והיו מתאנחים ובוכים כנגדן שנ' הן אראלם צעקו חוצה וגו', חוצה היא בידיה למיכוס ית בריה. נשמו מסילות, אין אברהם מקבל את העוברים ואת השבים. שבת עובר אורח, כמ' דתימ' חדל להיות לשרה אורח כנשים. הפר ברית, ואת בריתי אקים את יצחק. מאס עדים, וישב בין קדש ובין שור, לא חשב אנוש, לא עמדה זכות לאברהם. ומניין שמלאכי שרת היו שם, נאמ' כאן ממעל לעצים ונאמ' להלן שרפים עומדים ממעל לו, אמ' להם הקב"ה כל מה שעשיתי ושבראתי לא עשיתי ולא בראתי אלא בשביל אברהם, ואם אני מאבדו צבאות שמים וארץ על מי הם עומדים, שנ' אם לא בריתי יומם ולילה וגו', ואין בריתי אלא יצחק שנ' ואת בריתי אקים את יצחק. וכיון שראו מלאכי השרת שכך השיבם הק', מיד נתנו הודאה למקום שנ' ה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ.²¹ **רחמוי דאבוי אנן משאבין**, פי' המלאכים היו אומ' אנן מתמלאין רחמים על אביו, שהוא גומל חסד, וכבר גמל עמנו חסד בעת מילתו,²² ולמה הזכיר **מלח**, לפי שהמלח סימן טוב לכל גומלי חסדים כדאמ' מלח ממון חסד²³ וכל ברית שאין לה קצבה קרוייה ברית מלח, כמ' דתימ' ברית מלח עולם היא.²⁴ וגם על הקרבנות כת' לא תשבית מלח.²⁵ וגם כי באותו הזמן אותן המלאכים עצמן הלכו להציל את לוט, ופשעה בהן אשתו שללוט שלא האכילן מלח ועל כן נעשית נציב מלח.²⁶ **שדי אמר ליה לא תדחל טלויא**, זה מוסב על מה שאמרנו למעלה **עד דאנא מצלי קדם ריבוננו**, והשיבו לו מן השמים אל תירא, שאני הוא שאפדה אותך ואתן פדיונך איל, כדכת' וירא והנה איל וגו'.²⁷ **תקיף הוא אלהא**.

21. לא מצאתי את האגדה הזאת כצורתה כאן אבל יש לה מקבילות בב"ר, נ"ו ה', עמ' 600-601 ובתנחומא הישן, תולדות, פיסקא ב' ועוד; על שמלאכי השרת נתנו הודאה ואמרו ה' אדונינו וכו' (תהלים ח' י') ובכלל על מזמור ח' שנדרש לענין יצחק ר' שפיגל, עמ' תקכ"ו, הערה 138.

22. ר' מה שנאמר באגדה המובאת לעיל: נשמו מסלות, אין אברהם מקבל את העוברים ואת השבים.

23. כתובות ס"ו ע"ב.

24. במדבר י"ח י"ט.

25. ויקרא ב' י"ג.

26. ב"ר, נ"א ה', עמ' 536 ובמ"י שם.

27. בראשית כ"ב י"ג.

לא תרצח

ט

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובירושלמי.¹
עמי בני ישראל כו', ארום בחובי קטולייא חרבא נפיק על עלמא,²
 פי', בעון שפיכות דמים חרב בא לעולם כדתנן באבות, חרב בא לעולם על
 עובדי ע"ז ועל גילוי עריות ועל שפיכות דמים.³ והיא מידה כנגד מידה, כמ'
 דתימ' שופך דם האדם באדם דמו ישפך,⁴ ואם תאמ' זו מיתת בית דין, כבר
 אמ' חכמ' ז"ל אע"פ שבטלו ארבע מיתות דין ארבע לא בטלו.⁵

אלפא ביט

אתגבר בחייליה אדוניה בר חגית,⁶ פי', הרבה נתגאה אדוניה שהיה
 מתנשא למלוך לפי שהיה סומך בעצת יואב בן צרויה שהיה גיבור.⁷ **ביני**
טורייא. פי', בין ההרים והמדברות, כמ' שנ' בבת יפתח וירדתי על
 ההרים⁸ שכן דרך המקוננים וכת' ביואב ויקבר בביתו במדבר.⁹ ויש לפרש
ביני טוריא, בין השרים הגדולים. **גיברא הוינא וליתי דכוותי,** כלומ',
 מכל הגיבורים אשר לדוד לא היה לו אחד להנאתו שלדוד כמוני,
 שאילמלי יואב לא נתחזק דוד במלכות כמ' דתימ' ויהי דוד עושה משפט
 וצדקה לכל עמו, מה טעם, משום ויואב שר הצבא,¹⁰ וכל הגבורות
 שעשיתי בעבור דוד מה הנאה יש לי מאחר שקנס עלי מיתה. **דין היתיב**
מלכא שלמה, ושלמה היה משיב זאת אל לבו ואומר מה אעשה
 לשבועתו של אבי שציווני ולא תורד את שיבתו בשלום שאול.¹¹ **וכרכין**
ומחוזין, ערי מבצר תרג' קרוין כריכין.¹² **מחוזין,** ספר הסמוך לים כמ'

1. ר' לעיל א, הערה 4.
2. ת"י לשמות כ' י"ג; ר' קומלוש, המקרא באור התרגום, עמ' 265-266, ור' לעיל ו, הערה 2.
3. אבות פ"ה מ"ט (לפנינו: גלות בא לעולם וכו').
4. בראשית ט' ו'.
5. כתובות ל' ע"א-ע"ב.
6. ד. א. 3197; מפורש במ"ו, עמ' 331-332; ר' מה שכותב על הפיוט הזה ר"ל גינצבורג, אגרות היהודים, כרך ו', עמ' 278-279 במיוחד בהערה 10 שם ור' לאחרונה במאמרו של א.א. אורבך, בספר היובל לכב' של רב סדן.
7. מ"א א' ה' ואילך.
8. שופטים י"א ל"ז.
9. מ"א ב' ל"ד.
10. סנהדרין מ"ט ע"א.
11. מ"א ב' ו'.
12. במדבר ל"ב ל"ו ות"א שם.

וינחם אל מחוז חפצם.¹³ **אח עלך**, פי' אח' אוי, כמ' אח לראשך.¹⁴ **עלך**, בשבילך, כלומ', תמיד אקרא אוי בשבילך. **פתח פומיה יואב כול'**, אמ' יואב לבניהו שהיה רוצה להורגו, סבור אתה לנשק רוחי, כלומ' יש יכולת בידך בתמיה, והלא **צוארי תקיף וסויפך חליש**. **קץ בנייה**, פי' קצץ ופת' חתך.¹⁵ **תמך מלכא שלמה כו'**.

לא תנאף

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירוש'.¹
עמי בני ישראל לא תהוון גיורין,² פי' גיורין מנאפין, ובלש' תלמוד גר גירא דע"ז.³ וכן פירש רבינו שמואל זצ"ל באלף המגן, בגרות, בא גרות, בא זמן הזנות⁴ שכבר יצתה מפגה בוחל והרי היא צמל כמ' דתימ' יצתה מליאה.⁵ כלומ', שכבר מלאו ימיה, ויצתה מן הקטנות שהיא פגה, ומן הנערות שהיא בוחל, אל ימי הבגרות, כפרי המלא ומבושל כל צורכו. **ארום בחובי גיורייא מותא נפק על עלמא**, לפי שבעון המנאפין דבר בא לעולם. והכי אמרינן בבראשית רבא פרש' נ"ח, כל מקום שאתה מוצא דבר ערוה וע"ז אנדרולומסייא בא לעולם. פי' דבר בא לעולם והורגת רעים וטובים,⁶ וכן מצינו על מעשה שטים ויחל העם לזנות את בנות מואב, וכת' ויהיו המתים במגפה.⁷

13. תהלים ק"ז ל'.

14. מגלה י"א ע"א.

15. ר' מה שכותב גינצבורג על זה (מובא לעיל בהערה 6) ובמיוחד על המלים: לא תשניק רוחי (כך הגיה הורוויץ במ"ו, עמ' 342) שלפי דעתו אין צורך להגיהו וגורס: לא תשנך רוחך, אבל מהנוסח שלפנינו נראה שהמפרש שלנו גרס: רוחי וכך גם בפירוש שבמ"ו, עמ' 332, נוסף לזה כנראה בטקסט שלפני המפרש היה כתוב: תנשק (במקום תשנך או תשניק) וקשה לפרש גירסה זו.

1. ר' לעיל א, הערה 4.

2. ר' לעיל ט, הערה 2.

3. ע"ז י' ע"ב ור' בד"ס שם, עמ' 24 אות ע'.

4. הוא ספר אגור, הוספות ותיקונים לערוך, נדפס בספר היובל לכבוד גרץ, בחלק העברי (עטרת צבי), ברסלוי 1887, ר' שם עמ' 35 והמהדיר, ר"ש בובר, מזכיר שם את החיבור שלפנינו, הערה רנ"ח שם, ר' גם עמ' 4 ועמ' 9 הערה ו' שם, ומייחסו לבעל שבלי הלקט, ר' מבוא, עמ' ה.

5. נדה מ"ז ע"א.

6. ב"ר, כ"ו ה', עמ' 248-249 בשינויים, ומה שכתוב כאן שהמאמר נמצא בפרש' נ"ח טעות הוא או אולי היה כתוב פרש' כ"ה (זה סימן הפרשה בכי"א ב, ר' מ"י, עמ' 243) ונשתבש כ"ה ל-נ"ח.

7. במדבר כ"ה א', ט'.

אלפא ביט

אית לי חד טלויא.⁸ ייסד המתורג' על אשת פוטיפר איך היתה מספרת עם שכינותיה על עניין יוסף, שכן דרך הנשים הנואפות לספר ניאופיה אחת לחבירתה כדי לעזור זו לזו בכשפיהן ובפיתוייהן. **אית לי חד טלויא,** יש לי נער אחד. פי' שיוסף היה אז נער, כמ' דתימ' והוא נער את בני בלהה, ובן י"ז שנה היה כמ' דתימ' יוסף בן שבע עשרה שנה.⁹ **זיוויה דעבראי,** דמותו דמות עברי. **וזבינתיה מן ערבאי,** וקניתי אותו מן הישמעאלים, ארחת ישמעאלים תרג' ערבאי.¹⁰ **בעיא אנא ליה למירדי בגינתי,** מבקשת אני ממנו שיחרוש בגינתי, לשון נקיה תפש המתרגם, והוא אינו רוצה ואומ' לי, אינו דין שיחרוש השור עם החמור, כמ' דתימ' בכור שורו הדר לו.¹¹ ולפי שכלכל בחכמתו את העולם בשני הרעב נקרא כן, כמ' דתימ' ורב תבואות בכח שור.¹² ובמצריים כת' אשר בשר חמורים בשרם,¹³ ותרג' לא תחרוש, לא תירדי.¹⁴ **גנומוס ידיה כסב בר שבעין שנין,** פי' **גנומוס** כמ' נימוס והוא לש' חוק ומנהג שלדעת.¹⁵ כלומ', הוא בן שבע עשרה שנה ומנהגו כבן ע'.¹⁶ **דמותיה דמלכא, דולוס לית ביה,** אין בו דופי ונכל. אנשי דמים ומרמה¹⁷ לש' יוון ולע"ז גרמטיקא דולוסי.¹⁸ **הרי כמה זמנין,** הנה כמה פעמ' מזגתי לו הכוס, לשון נקיה על שם מים גנובים ימתקו,¹⁹ והוא צמא לשותות ואינו רוצה. פ"א. **שזגית,** רחצתי לו הכוס. ירחץ במים תרג' ירושלמי ישזיג.²⁰ **ואמרי ליה גנבא בר גנבתא,** על

8. ד. א. 3196; בכמה מקורות נוסף כאן טור המתחיל: יוסף תקיף יצריה (ר' ד. י. 2161); ר' טל, עמ' 97; פירושו במ"ו, עמ' 333-334; ר' טל, עמ' 94-102 (הנוסח הארמי, תרגום עברי והערות).

9. בראשית ל"ז ב'.

10. בראשית ל"ז ו' ות"א שם.

11. דברים ל"ג י"ז; ועל כל העניין ר' מה שכתב טל, עמ' 98 ובמיוחד מה שמביא מב"ר, פ"ה ד', עמ' 1037 והשו' במ"י שם.

12. משלי י"ד ד'; ר' תוספות ד"ה ורב תבואות, סנהדרין מ"ב ע"א.

13. יחזקאל כ"ג כ'.

14. דברים כ"ב י' ות"א שם.

15. ר' קראויס, Lehnwoerter, עמ' 603 (בהוספות).

16. דומה למה שנאמר על ר' אלעזר בן עזריה, ברכות כ"ח ע"א, אולם בב"ר, פ"ד ז', עמ' 1008: יוסף בן שבע עשרה וגו' בן י"ז שנה ואת אמרת והוא נער, אלא שהיה עושה מעשה נערות וכו'.

17. תהלים נ"ה כ"ד.

18. על המלה דולוס ר' טל, עמ' 99 ומה שמביא שם מיוונית ויוונית בא"י לגר"ש ליברמן, עמ' 7; על לע"ז גרמטיקא ר' מבוא, עמ' ז; דולוסי dolosi באיטלקית.

19. משלי ט' י"ז ור' סנהדרין ע"ה ע"א.

20. ויקרא א' ט'; ח' כ"א ובתרגום ניאופיטי שם; ר' לוי במלון לתרגומים, ערך שזג.

שם ורחל לקחה את התרפים.²¹ מימיו דגנבין, על שם מים גנובים ימתקו.¹⁹ זעיר ומיינוק כו', דנסב הוני בגלל שופריה, על שם ויקח אדוני יוסף אותו ויפקידהו בביתו ואת כל אשר לו נתן בידו.²² שופריה, יופיו. חינא וחסדא מלווין יתיה. פי', לפי שמצינו חן וחסד ביוסף, כמ' דתימ' ויט עליו חסד ויתן חנו בעיני שר בית הסהר.²³ למסכא, לראות מלש' שהכל סכין ביופיה.²⁴ טורדת אנא לך כול, ואני מגזמת²⁵ לו לטורדו ולגרשו מתוך חצירי. סטית,²⁶ לש' הסרה. יומא ולילויא נורא בלבי כול, כל ערסין דריבונך פרישין, כל מיטות אדוניך הם מוצעות. על ראש המיטה תרג' ערסא.²⁷ ויישן תרג' ודמוך.²⁸ לא בגין חד לילויא כו', זו תשובת יוסף לאדונתו, אין ראוי לי בעבור יום או לילה אחד שאישן בטוב לטלטל מצעי מגן עדן. פריסין, לש' פרישת מיטה. פ"א. פרס שלי מלש' על מנת לקבל פרס.²⁹ מפייסא אנא לבון כו', דתצטערון עמי, ברי"ש, כלומ' שתדאגו עמי בדאגתי. ור' צדקיה אחי נר"ו³⁰ פירש דתצטערון, בד', ופת' שתבואו עמי. מלש' ויהי כי צעדו נושאי ארון וגו'.³¹ ניכול כחדא ונשתי כחדא, כל אילו דברי אשת פוטיפר לשכינותיה מתחילת האלפא ביתא. סקת יתהון בגו פלטיין. פי', העלתה אותן על החצר והושיבה אותן על טפיטין³² ובגדי משי. פי' סגמיטין, לש' לע"ז ממש סגמיטי.³³ עברוי קרת יתיה כול, קטור זינך. פי', אזור חלציק. זינך, אזורך. והוא זינר בלש' משנה או זונם, ובלע"ז גרמטיקא זונא.³⁴ פיילין בידיה וקם ומוזג להון כו'. פי' פיילי, צלוחית מליאה יין. השותים במורקי יין תרג' דשתיין בפיילי חמרא.³⁵ והוא לשון לע"ז ממש, צלוחית פיאלא.³⁶ ובלשון יוון נקרא הכוס

21. בראשית ל"א ל"ד.

22. אין פסוק כזה במקרא, מה שלפנינו הוא צירוף של בראשית ל"ט כ' עם ל"ט ד' בהשפעת ל"ט ה' ועיין בפסוקים.

23. בראשית ל"ט כ"א.

24. מגלה י"ד ע"א. וזה שייך לחרו הקודם.

25. מגזמת = מאימת.

26. בטקסטים שלפנינו: סניית או מנית, ר' טל, עמ' 94 טור 10 ובח"נ שם.

27. בראשית מ"ז ל"א ות"א שם.

28. שם ב' כ"א ות"א שם ועוד.

29. אבות פ"א מ"ג.

30. ר' מבוא, עמ' ט.

31. ש"ב ו' י"ג.

32. שטיחים.

33. אולי segmenti באיטלקית ופירושו: שזור בחוטי זהב.

34. ר' עה"ש, ערך זנס וערך זנר; על בלע"ז גרמטיקא ר' מבוא, עמ' ז; זונא zona ברומית.

35. עמוס ו' ו' ות"י שם.

36. pajola באיטלקית.

פיילי.³⁷ צפיון הוויין ליה כו', פי' צפיון, לש' הבטה וראייה. מכרכמן, לש' כרכום. כלומ', שהיו תמיהות על יופייו ונבהלות מזיוו, וכן אפיה ירקנן,³⁸ שהיה יוסף מתבייש ופניו מוריקות. קמו כולהון ונשקן על רישיה כו', ראיין הוויין ליה כו'.³⁹ פי', שהיו [ח]ותכות האתרוגין בסכין והיו מביטות אליו, ומתוך כך חותכ' את ידיהן. ומפורש במדרש תנחומ', אמ' חכמ' פעם אחת נתקבצו המצריות ובאו לראות יופייו שליוסף, מה עשתה אשת פוטיפרע, נטלה אתרוגין ונתנה לכל אחת ואחת מהן ונתנה סכין ביד כל אחת ואחת וקראה ליוסף והעמידתו לפניהן, כיון שהיו מסתכלות ביופייו היו חותכות את ידיהן, אמרה להן ומה אתם בשעה אחת כך, אני שבכל שעה ושעה על אחת כמה וכמה.⁴⁰ שוויין עלוהי עלילה, כלומ' היו משדלות אותו בדברים ומפתות אותו כדי לעשות מלאכתו. פ"א, היו מעלילות עליו ואומרות לו, אם לא תעשה הדבר הזה נאמר עליך כך וכך, וסוף סוף כן היה, כדברים האלה עשה לי עבדך.⁴¹ תיטול עמה למעבד עיבודתיה כו'.

לא תגנוב

י"א

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובירושלמי.¹

עמי בני ישראל לא תהוון גנבין כו', ארום בחובי גנביא כפנא נפיק על עלמא,² פי', שבעון גזל רעב בא לעולם. דילפינן שאר גזילות מגזול את מעשרותיו, שאינו נותנן כראוי, דכת' בהן וארותי את ברכותיהם.³ וכדתנן במסכת אבות, מקצתן מעשרין ומקצתן אינן מעשרין רעב שלבצורת בא כו'.⁴ אך תמיה אני איך תפש המתרגם השיטה הזו לפרשו בגונב ממון והוא אזהרת גונב נפשות, מה מצינו דבר למד מעניינו,

37. ר' עה"ש, ערך פייל.

38. שבת קכ"ט ע"א; כנראה בטקסט שלפני המפרש היה כתוב: אפיהון מכרכמין (מוסב על הנשים) וגם: אפיה ירקנן (מוסב על יוסף) והאחרון אינו בטקסטים שלפנינו, ר' טל, עמ' 95 טור 19.

39. טור זה והבאים אחריו נמצאים במקצת המקורות במקום טקסט אחר, ר' טל, עמ' 95 ועמ' 97.

40. תנחומא הישן, וישב, פיסקא ה'; ר' אגדות היהודים, כרך ה', עמ' 339-340.

41. בראשית ל"ט י"ט.

1. ר' לעיל א, הערה 4.

2. ר' לעיל ט, הערה 2.

3. מלאכי ב' ב'; לא מצאתי דרשה זו על הפסוק הנ"ל בשום מקום ואולי רבינו פירשו כך מדעתו. לעצם העניין ר' שבת ל"ב ע"ב.

4. אבות פ"ה מ"ח.

במה הכת' מדבר בדיני לא תרצח, לא תנאף, אף כאן בגונב נפשות.⁵ מכל מקום יש לדחוק ולומר, אע"פ שהוא אזהרה לגונב נפשות לא נוציאו מכל וכל שלא לפרשו כגונב ממון [ד]שם גניב אחת היא. **אאריא מתילי ואחיין מתקלין**,⁶ פי', אל האריה הן משולין ואל הנחשים דומין אותן בני אדם שהן חוטפין ולוקחים נכסי העניים. ולש' המקרא תפש, יארוב במסתר כאריה בסכה יארוב לחטוף עני יחטף עני במשכו ברשתו,⁷ וכן דימה הגנב לנחש על שם נחש הקדמוני.⁸ והם עוסקים בחשך ואפילה לגנוב בסתר, ובלילות ובחשך הן עתידין להישפט, כמפורש בפסיקתא דעשר תעשר, ומשפטין תהום רבה, לפי שהן עסוקין בחשך כדכת' והיה במחשך מעשיהם, לפיכך נידונין בחשך כמ' דתימ' כי הנה החשך יכסה ארץ, אמ' הקב"ה תהום חשך ורשעים חשך, יבוא חשך ויכסה חשך, משל אין עושין כיסוי לגיגית לא משלכספ ולא משלזהב אלא משלחרס לפי שהוא מינו.⁹ **מתילי**, פת' משולים. **חיון**, תרג' נחשים.¹⁰ ועוד יש לפרש, חיות רעות. שכן דרך חיות רעות הטורפות... החיות והבהמות כדרך הגנב היושב... ומלסטם את הבריות **מתקלין**, שקולים... **ובטימור קבלין**, בסתר אפילה. **גניב וח[טיפ] ונס[יב] בטמרי כול**, פי' הגנב גונב וחוטף ולוקח ב[סתר]. **כ[מין] בסתרא**, על שם יארוב במסתר.¹¹ **ועייל בחתרי**, [ו]נכנס במחתרת והנה הוא מסתכל בכבוד העבד יותר מאדונו. כלומר, שהוא מסתתר מעיני הבריות ומפחד וירא שלא יראוהו האנשים, אבל מהקב"ה הרואה כל בסתר אינו ירא ואינו מפחד, כביכול, עושה עין של מעלה כאילו אינה רואה. והכי איתא בתוספתא דבבא קמא פרק ז', שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מבגזלן, אמ' להן גולן השוה כבוד עבד לכבוד קונו, גנב חלק כבוד לעבד יותר על כבוד קונו, כביכול עשה הגנב את עין העליונה כאילו אינה רואה ואת האוזן שאינה שומעת שנ' הוי המעמיק מה' לסתיר עצה וגו'.¹² **כמין**, פת' אורב, וארב לו תרג' ויכמון ליה.¹³ **חתרי**, לש' מחתרת. **דאוי יקר עבדא**, מסתכל. ובשבת סוף פרק קמא אמר', אשכחיה דהוי קא דאוי למזרח.¹⁴

5. מכליתא, בחדש ח, עמ' 232-233; סנהדרין פ"ו ע"א.

6. ד. א. 26; ר' טל, עמ' 28-37 (הנוסח הארמי, תרגום עברי ופירוש).

7. תהלים י"ט.

8. [והוא השטן, ר' תורה שלימה, בראשית ג', אות י', עמ' רנ"ב]. ור' להלן ד"ה הלא מן קדמי.

9. פסדר"כ, ט (שור אי כשב ולא עשר תעשר כמו שצויין כאן). עמ' 147, בשינויים.

10. במדבר כ"א ו' ות"א שם ועוד.

11. תהלים י"ט.

12. תוספתא ב"ק פ"ז ה"ב.

13. דברים י"ט י"א ות"א שם.

14. שבת ל"ה ע"א (וזה בפ"ב ולא בפרק קמא).

לעין ארעית, עין שלמטה, כמ' ארע ממך דדניאל,¹⁵ והוא תרג' שלמטה.¹⁶ והוא תיקון לשון לעין שלמעלה. **סיורי**, לש' פקידה, תרג' פוקד מסער,¹⁷ עין... כמ' ההוא טבחא דלא סר סכיניה.¹⁸ **הלא מן קדמוי אית [לך] למגמר כול'**. פי', הלא תוכל להבין וללמוד מאדם הראשון שהכניסו הקב"ה לגן עדן וציווהו שלא לגנוב מעץ הדעת... עבר(?) שחטף וטעם ממנו והמיר הציווי שנצטווה, השב על דעתך להבין כמה בריות קנס למיתה. ולשון האגדה תפש, ר' יוסי אומ' אם נפשך לידע מתן שכרן של צדיקים לעתיד לבוא צא ולמד מאדם הקדמוני שלא נצטווה אלא מצוה אחת בלא תעשה ועבר עליה, ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו עד סוף כל הדורות, וכי אי זו מידה מרובה מידת הטוב או מידת פורענות, הוי אומ' מידת הטוב מרובה, ומה מידת פורענ' מעוטה ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות, מידת הטוב מרובה היושב לו מן הפיגולין ומן הנותרים והמתענה ביום הכיפורים על אחת כמה וכמה שזיכה לו ולדורותיו ועד סוף כל הדורות, בתורת כהנים סדר ויקרא פרש' י"ב.¹⁹ **תפקיד**, תרג' מצוה תפקידת.²⁰ **איומר**, לש' תמורה. אינמי לש' המראה מגזרת אשר ימרה את פיך.²¹ **אנהר**, זכור כמ' נהירנא כד הון קיימין תלת סאין בסלע,²² ובבראשית רבא פרש' ל"ד, אמי הקב"ה לית אתון מנהרין ליה אנא נהירנא ליה, ויזכר אלהים את נח.²³ **אקמר**, לש' כיסוי כמ' צריך לקמור דעירובין.²⁴ פ"א, לש' חגור כמ' נהי דאהני לך קמרא דאבוך²⁵ ופתר' אזור, חגרו שקים תרג' קמרו.²⁶ **זיוריה דבר מעכה תלתא גנב**. פי', זרותו שלאבשלום בן מעכה גרם לו לגנוב שלש גניבות, שגנב לב אביו ולב בית דין ולב ישראל, והיה סבור בעניין זה למלוך. ומה גרם לו שתפשתו האלה בשערו ונתלה שם, לפי שהיה אבשלום דומה בשערו לאדם הראשון ולפי שגנב שלש גניבות תקעו בלבו

15. דניאל ב' ל"ט.

16. ר' ערך ארע ג' במלוננו של לוי לתרגומים.

17. שמות כ' ה' ות"א שם ועוד.

18. חולין י"ח ע"א. [ואולי צריך להשלים: ע"א (= עניין אחר) לש' ראייה].

19. תורת כהנים, ויקרא פי"ב ה"י. לענין הגניבה מעץ הדעת איתא בב"ר, ט"ו ז', עמ' 140:

הא גנבא דגנב דעתיה דברייה. הנוסח שלפנינו דומה לנוסח שבכ"י רומי, מהר'

פינקלשטיין, עמ' ק"ב.

20. שמות כ"ד י"ב ות"א שם ועוד.

21. יהושע א' י"ח.

22. תענית י"ט ע"ב (שם: ד' סאין).

23. לפנינו ב"ר, ל"ג, ב', עמ' 304.

24. עירובין פ"ח מ"ט.

25. הוריות י"ג ע"ב.

26. איכה ב' י' ות"י שם.

שלשה שבטים כמפורש בסוטה.²⁷ **זויריה**, פי' לש' זרות, כלומר זדון וזרות לבו. **חטר מלכו**, שבט מלכות, שהיה סבור למלוך. **למענב**, לש' קשירה וחיבור, תרג' לולאות ענובין.²⁸ **בוטמא**, אלה, תחת האלה תרג' תחות בוטמא.²⁹ **במזייה**, בשערותיו. **ואשתנץ ואיענב**, לש' קשירה וחיבור, כמ' והאיכא שנאצי דפרק המצניע בשבת.³⁰ ופת', רצועות ולולאות המחוברות בכיס. **ובתלת גיססין**, ויקח שלשה שבטים בכפו ויתקעם בלב אבשלום תרג' תלתא גיססין.³¹ **תולויא דליביה**, שומן הלב. **אתקנב**, לש' חתך, כמ' האי מאן דקניב סילקא דפרק כלל גדול.³² **טמינייא וגנבייא שבעה פריטין**, פי', אותם שהן טמונין במעשיהם וגונבין לב הבריות המנויין בשבעה הפרושין, והן מפורשין בסוטה ובירושלמי דפרק הרואה בברכות ובירושלמי דסוטה, שבעה פרושין הן, פרוש שכמי, מיחזי טעין מצוותה אכתפיה. פרוש נקפי, אקף ליה ואנא עביר מצוה. פרוש קיזאי, עביר חדא חובה וחדא מצוה ומקזז חדא לחדא. פרוש מהנכיא, מה דאית לי אנא מנכה עביר מצוה. פרוש מה חובתי ואעשנה, היידא חובה עבדית דנעביר מצוה דכוותה. פרוש יראה, כאיוב. פרוש אהבה, כאברהם, הרי אילו ז' פרושין, אין לך חביב מכולם אלא פרוש אהבה כאברהם.³³ ומה שאומ' **טמינייא וגנבייא שבעה פריטין**, לצדדין קאמ' כמ' שפירשתי, זולתי פרוש אהבה ופרוש יראה, כי החמשה האחרים הם על דרך רמאות לרמות בני אדם. ואילו שבעה פרושין משונין במעלותן זה מזה וגזירת דינם כתוב, אבל העונש הגדול שבכולם משום שגונבין דעת הבריות ומתכסים שחורין ומגדלין צפרניהן להטעות בני אדם. **פריטין**, פרושין. **דרגיהון**, מעלותם. **ליבהון דברייא מקמטין**, שגונבין דעת הבריות. עוונותיו ילכדונו את הרשע תרג' חובוהי דרשיעא קמטין ליה.³⁴ **חפו גונדי**, מתכסין בגדים שחורים. בסוטה פרק היה נוטל, בי דינא רבא ליפרע מהני דחפו גונדי שאומ' אל תגע בי כי קדשתיך,³⁵ ובשבת פרק כל

27. סוטה פ"א מ"ח; תוספתא שם, פ"ג הט"ז-י"ז; על ששערו של אבשלום היה דומה לשערו של אדם הראשון ר' פדר"א פנ"ג וסוטה י' ע"א.

28. שמות כ"ו ה' ותרגומים שם.

29. בראשית ל"ה ד' ותרגומים שם.

30. שבת צ"ב ע"א; ר' עה"ש ערך שניץ.

31. ש"ב י"ח י"ד ות"י שם.

32. שבת ע"ג ע"ב.

33. סוטה כ"ב ע"ב; ירושלמי ברכות פ"ט ה"ז (י"ד ע"ב); ירושלמי סוטה פ"ה ה"ז (כ' ע"ג).

34. משלי ה' כ"ב ות"י שם.

35. סוטה כ"ב ע"ב; הפסוק חסר בנוסח שלפנינו אבל נמצא בערוך, ר' עה"ש, ערך גנר א' ור' אוצר הגאונים, סוטה, עמ' 284.

כתבי הקודש, רב ענן לביש גונדא.³⁶ ובלש' לע"ז ממש גונדא.³⁷ **וטלפיהון פשטין**, כי מאריכין צפרניהון שיראוהו האנשים ויחשבוהו אדם כשר שאינו חושש לייפות את עצמו ולהתקשט בבגדים יפים. פ"א, שהולכין יחיפין וחולצין מנעליהן מרגליהן, שוסעת שסע פרסות תרג' מטילפי טלפייא.³⁸ **פשטין**, כמ' ופשט את בגדיו.³⁹ פ"א, פושטין את טלפיהן, כלומ' מראין את עצמן צדיקים כחזיר הזה שהוא מראה סימן טהרה שבו, כמ' שאמרו רבותינו ז"ל בבראשית רבא פרש' ס"ה, יכרסמנה חזיר מיער, ר' פינחס ור' חלקיה בש' ר' סימון, כל הנביאים לא פירסמוה אלא שנים, אסף ומשה, אסף אמ' יכרסמנה חזיר מיער ומשה אמ' ואת החזיר כי מפריס פרסה הוא וגו', למה הוא מושלה בחזיר, אלא החזיר הזה בשעה שהוא רובץ הוא פושט את טלפיו, כלומ', ראו שאני טהור, כך מלכות הרשעה הזו גוזלת וחומסת ונראת כאילו מצעת בימה וכול',⁴⁰ מפי ר' מרדכי ב"ר בנימין נ"ע,⁴¹ ועיקר. פ"א. **טמיניא וגנביא שבעה פריצין**, והן שבעה גנבין המנויין בתוספתא דבבא קמא פרק ז', שבעה גנבין הן, הראשון שבכולם גונב דעת הבריות, המסרב בחבירו לאורחו ואין בלבו לקרותו, המרבה לו בתקרובת ויודע שאינו מקבל, המפתח לו חנויות⁴² המכורות לחנווני, המעוול במידות, והמשקר במשקלות, והמערב את הגידה בתלתן ואת החומץ בשמן, אע"פ שאמרו שאין השמן מקבל דולוס לפיכך מושכין בו את המלכים, ולא עוד אלא שמעלין עליו שאילו היה יכול לגנוב דעת העליונה היה גונב, שכל הגונב דעת הבריות נקרא גנב שני' ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל, מי גדול גונב או נגנב, הוי אומ' נגנב שיודע שנגנב ושותק, למעלה מהן הגונב איסורי הנאה שפטור מלשלם, למעלה מהם הגונב את השטרות ואת הקרקעות ואת ההקדישות שאינו משלם אלא הקרן, למעלה מהן הגונב את החיה ואת הבהמה ועופות וכסות וכלים שמשלם תשלומי כפל, למעלה מהן טבח ומכר שמשלם ארבע וחמשה, למעלה מהן גונב נפש בן חורין שנידון עליו בנפשו, למעלה מהן הגונב כלי שרת שהקנאין פוגעין בו,⁴³ הרי שבעה מעלות מעלות שלגנבין חלוקין זה מזה וכולן מפורשין לפנינו, וזה הפירוש עיקר ונכון ועתה חוזר לפרשם על

36. שבת קי"ט ע"א.

37. לא זוהה.

38. ויקרא י"א ג' ובתרגומים שם.

39. ויקרא ו' ד'.

40. ב"ר, ס"ה א', עמ' 713.

41. ר' מבוא, עמ' ט.

42. צ"ל: חביות.

43. תוספתא ב"ק, פ"ז ה"ח, ה"א-ה"ג; השו' מכילתא, נזיקין י"ג, עמ' 294-296; לפי הנוסח שלפנינו המספר שבעה יוצא לנכון, השו' הערת הורוביץ, שם, עמ' 295, שורה 11.

סדר המשנה. **כסי ושירו מושיט ליה לחבריה במסבלי**. פי', האדם המושיט לחבירו כוסות שליין ומטעמי אכילה ומכריחו להאכילו ולהשקותו כשהוא רואה שאין בדעתו לאכול ולשתות, מי שעושה כן הקב"ה שונאו. ודומה לפניו, כביכול, שאם היה יכול זה הגנב דעתו שלחבירו, היה גונב כמ' כן דעתו. וזהו הגנב הראשון כמ' שפירשנו למעלה. **כסי**, פי' כוסות יין. **שירו**, לש' שירותא, ופת' אכילה. **במסבלי**, דורון, כמ' השולח סבלונות לבית חמיו דפרק מי שמת.⁴⁴ פ"א. **במסבלי**, סעודת עריי, שאינה סעודת מצוה, שאוכלין בני אדם זה עם זה על ידי תשלומין נקראת סבלת, כדאמ' פרק האשה בפסחים, אפי' סבולת דלצוותא בעלמא היא.⁴⁵ **מסרהב**, ממחר, כמ' הוי קא מסרהב ואכיל דפרק כיצד מברכין.⁴⁶ וימהרו לשפוך דם, תרג' ויסתרהבון.⁴⁷ **דלא מצטבי ליה**, שאינו רוצה, מלשון די הוה צבי הוה מחי,⁴⁸ והטי"ת יתירה כטי"ת מה נצטרק.⁴⁹ **דמי קומוי**, נראה לפניו. **בנכל**, נכל ומרמה. **כהיל**, יכול, כמ' האיתך כהל דדניאל.⁵⁰ **בגרמיה**, בעצמו. **הוה מפלי**, מלעיג, כמ' הוה מפלי בבני ירושלים דמגילת איכה.⁵¹ **כד זיהרין וחזון בגנובתיה מתהני**, פי', כשהאדם גונב קרקעות ושטרות, הקרן מוטל עליו לפרוע שאין כפילה בקרקעות ושטרות. דכת' כסף או כלים, מה אילו מיוחדין שמיטלטלין וגופן ממון, אף כל מיטלטלין וגופן ממון, יצאו קרקעות שאין מיטלטלין, יצאו עבדים שהוקשו לקרקעות, יצאו שטרות שאין גופן ממון. וזה הפסוק, כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור וגונב מבית האיש אם ימצא הגנב ישלם שנים, בטוען טענת גנב הכת' מדבר ואחר כך נמצא שגנבו הוא, וכן מפורש במיצעא.⁵² פרק הזהב.⁵³ והוצרך לומ' **בגנובתיה מתהני**, כלומ' שגנב דברים שמתרין ליהנות מהן, אז הוא חייב לשלם. שאם היה גונב דברים האסורין בהנא' פטור מלשלם כמ' שמפורש למעלה,⁵⁴ והנה הוזכרו כאן שנים מהן, הגונב איסורי הנאה והגונב קרקעות ושטרות. **קרנא פרע**, הקרן פורע ולא כפל כמ' שפירשנו. **ומיתליט דתחום משני**, והוא עומד בארור דכת'

44. בבא בתרא פ"ט מ"ה.

45. פסחים פ"ט ע"ב.

46. ברכות מ"ז ע"א (וזה בפרק שלשה שאכלו ולא בפ' כיצד מברכין).

47. משלי א ט"ז ות"י שם.

48. דניאל ה' י"ט.

49. בראשית מ"ד ט"ז.

50. דניאל ב' כ"ו.

51. איכה רבא, א' י"ב, עמ' 50.

52. כן הוא בכ"י, ור' אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 992.

53. ב"מ נ"ז ע"ב.

54. תוספתא ב"ק, פ"ז הי"א, מובא לעיל, הערה 43.

אורו משיג גבול רעהו.⁵⁵ פ"א. **קרנא פרע**, הקרן נפרע ממנו. כלומי, קרן השמתא שהוא בארור,⁵⁶ והראשון עיקר. **לנכסין מסיימין [במ]חטפיה**, ואם גנב נכסין מסיימין כגון מטלטלין והדומה לאותן הכתוב בפרשה, שור וחמור שה שלמה,⁵⁷ וכל אבירה המסיימת וניכרת. **על חד תרין דיניה**, כדכת' ישלם שנים לרעהו.⁵⁷ **ואי לית ליה מזדבן כול**, ואם אין לו ממה לשלם נמכר לשש שנים לעבדות.⁵⁸ **זיהרין**, פי' קרקעות כדאיתא בהמוכר בבבא בתרא, אי אמ' ליה זיהרא מזביננא לך, פי' ירושת קרקעות.⁵⁹ **חזוון**, פי' שטרות, תרג' חזוון ראייה, שהשטרות אינם אלא ראייה בעלמא.⁶⁰ ובמקצת סידורים כת' **מר זיהרין וחזוון**, ופתי' כמ' קופינא דמרא,⁶¹ והוא מברזל וחופרין בו את הקרקע, צפא בלע"ז,⁶² כלומי' אם הוא גונב מעט קרקע מחבירו מה שהוא חופרה במרא בהכאה אחת מה הוא נהנה שהרי חייב לשלם ועומד בארור משיג גבול רעהו.⁶³ **מעאן ארבע ומתור חמשה כול**, פי', אם הגנב גונב בהמות דינו קצוב בפרשה, חמשה בקר ישלם תחת השור וארבע צאן תחת השה, ואימתי משלם ארבעה וחמשה, כששחט או מכר כדכת' וטבחו או מכרו,⁶⁴ אבל אם הוא חי בידו עדיין אינו משלם אלא כפל.⁶⁵ ולמה מן הצאן משלם ארבעה ומן השור ה', שור שביטלו ממלאכתו חמשה, שה שאין בו ביטול מלאכה משלם ארבעה. ועוד טעם אחר, צאן שנתבזה בו להוליכו על כתיפו ד',⁶⁶ שור שלא נתבזה להוליכו על כתיפו חמשה.⁶⁷ **נכיל**, לש' נכל וערמה, ויתנכלו אותו להמיתו.⁶⁸ **רפיק**, חופר כמ' אשכחיה דקא רפיק רפקא דמסכת תעניות.⁶⁹ **בחתר**, במחתרת. **בחשא**, לחפש ולבדוק מה שיגנוב

55. דברים כ"ז י"ז.

56. [שמטילין עליו שמתא ותוקעין בשופרות. ר' שבעות ל"ו ע"א, וע"ע סנהדרין ז' ע"ב רש"י ד"ה שופרא ומנחות ל"ד ע"ב תוספות ד"ה טט].

57. שמות כ"ב ח'.

58. שם ב' ור' במכילתא, נזיקין י"ג, עמ' 293: שומע אני לעולם, ת"ל שש שנים וכו'.

59. בבא בתרא ס"א ע"ב. [ר' רשב"ם שם. ואולי פי' "נחלה" שבערוך ערך בסתן מלשון ירושה].

60. גטין י' ע"ב ועוד.

61. שבת ק"ב ע"ב.

62. zappa באיטלקית.

63. דברים כ"ז י"ז; ע' רמב"ם, הלכות גניבה, פ"ז הי"א: המסיג גבול רעהו והכניס מתחום חבירו בתוך תחומו אפילו מלוא אצבע וכו'.

64. שמות כ"א ל"ז.

65. תוספתא ב"ק, פ"ז הי"א, מובא לעיל, הערה 43.

66. בב"י: חמשה ותוקן מעל לשורה: ד'.

67. תוספתא הנ"ל, ה"י.

68. בראשית ל"ז י"ח.

69. תענית כ"ג סע"א ור' בד"ס שם, עמ' 136, אות כ'.

כמ' אדלא אבדן בחשנא דשבת פרק שואל.⁷⁰ פ"א. **בחשא**, כמ' בחשאי, ופת' בסתר ובנחת, כמ' לשכת חשיין.⁷¹ **לית ליה דמא כול'**. כלומר, גנב הנמצא במחתרת אם הרגו בעל הבית אין לו דמים ואינו נהרג עליו אם ברור לו כשמש שהוא בא על עסקי נפשות, כדכת' אם במחתרת ימצא הגנב והוכה ומת אין לו דמים.⁷² **מרי עלמין דכולא ליה גלוי**, פי', הקב"ה שהוא אדון כל העולמים והכל גלוי לפניו. **אשקל דלא מוקים בר נשא גרמיה כול'**, שיקל והכריע בדעתו שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו, וכיון שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו, הגנב משים בדעתו להורגו ונמצא רודף, והתור' אמ' הבא להורגך השכם להורגו. וזהו פי' אין לו דמים.⁷³ **אגורסנא דיליה**, על הממון שלו. כדאיתא ביבמות פרק האשה, דקא אכלה לגורסנא דבי נשא.⁷⁴ **נחת לסוף מנדעיה**, ירד לסוף דעתו שלגנב, כמ' שפירשנו. **שנאין גרמיהון דפלגין עם נגודין**. פי', מאד שונאין עצמן אותן שחולקין עם הגנבין בעלי מלקיות, לפי ששומעין כמה אלות וקללות ואינן מודין. אך סוף סוף כשיתפרסם חרפתם ובושתם בקהל או על ידי עדים גורמין לעצמן מכות ומלקיות, ומפורש בתוספ' בבא קמא פרק ז', ר' שמעון אומ' חולק עם גנב שונא נפשו אלה ישמע ולא יגיד, משלו משל למה הדבר דומה, לאחר שטען כלים מבית חבירו ויצא. מצאו אחר אמ' לו, פל' מה זו, אמ' לו, טול חלקך ולא תגיד. לאחר זמן מצאו בעל גניבה ואמ' לו, משביעני עליך אם לא ראית אדם שטען כלים מתוך ביתי ויצא. אמ' לו, שבועה איני יודע מה אתה שח, על זה נאמ' חולק עם גנב וגו'.⁷⁵ **נגודין**, פת' בעלי מלקיות, כלומר [חייבין] ללקות. ויש לפרשו לש' משיכה, כלומ' הגנבים שפושטין ידיהם בממון חביריהן [למ]שכו אצלם, וזה נראה לי עיקר. **מחאתא ונגדון**, מכות ומלקיות. בברכות פרק הרואה, חלמא בישא קשי מנגדא.⁷⁶ **פריטא דמאן קודשא מ[נ]סא כול'**, פי' **פריטא** אנפרנטו (?) בלע"ז, ⁷⁷ מלשון פרטיה [נ]ואף להוצא וערק דנדרים,⁷⁸ שפת' פרץ גדר הקוצים, כן זה **פריטא**, פריץ. כמ' עיר פרוצה אין חומה.⁷⁹ כלומ', בן בליעל שפורץ, שגונב כלי שרת, קנאין פוגעין בו והורגין אותו

70. שבת קנ"ב ע"א.

71. שקלים פ"ה מ"ו.

72. שמות כ"ב א'-ב' ות"י שם ורש"י שם עפ"י מכילתא, נזיקין י"ג, עמ' 293 וסנהדרין ע"ב ע"א.

73. מקורות הנ"ל.

74. יבמות קי"ז ע"א.

75. תוספתא ב"ק, פ"ז הי"ג, בשינויים קטנים.

76. ברכות נ"ה סע"א.

77. infranto באיטלקית.

78. נדרים צ"א ע"ב.

79. משלי כ"ה כ"ח.

כדאיתא בסנהדרין, הגונב את הקשווא, פי' כלי שרת כמ' את קשות הנסך, קנאין פוגעין בו בשעת מעשה ואזהרתיה מהכא, ולא יבאו לראות כבלע את הקדש ומתו.⁸⁰ כלי הקדש תרג' מאני דקודשא.⁸¹ **קנוי דנטרין כול**, פי' קנאין. כלומ' הצדיקי' המקיימין מצוות ה' ומקנאין קנאת הבורא, כמ' דתימ' בקנאו את קנאתי.⁸² **תפקיד ונימוסי**, פי', מצוות וחקים, ובחקותיהם תרג' ובנימוסיהון.⁸³ **ציידין עליה**, פי', אורבין עליו, כמ' ואשר לא צדה.⁸⁴ **לקנסיה**, לעונשו. **ומפלי בישתא ומזכי כורסיה**, ובערת הרע מקרבך תרג' ותפלי עביד דביש מבינך. **ומזכי כורסיה**, מטהרין את [א]רץ ישראל שנקראת כסא כבוד מרום מראשון מקום [מ]קדשינו.⁸⁶ **קניינא קדישא [ריש] עלליה כול**, פי', ישראל שנקראו קניין כמ' דתימ' עם זו קנית.⁸⁷ ונקראו עם קדוש וראשית תבואתו שלמקום, כמ' דתימ' קדש יש' לה' ראשית תבואתו.⁸⁸ **דלאיתגורי גנביה**, שגנב נפש [אח]ד מישראל ומכרו, מה דינו. **רמו קשיא ל[גו]ן רכיכא כול**, כלומ', דינו בחנק, כדכת' וגונב נפש מאחיו מבני ישראל והתעמר בו ומכרו וג' מות יומת, וכל מיתה האמורה בתורה סתם אינה אלא חנק,⁸⁹ והיאך חונקין אותו, נותנין סודר קשה לתוך הרך וכורכין אותו בצוארו ומושכין מיכן ומיכן וחונקין אותו.⁹⁰ **דלאיתגורי גנביה**, והתעמר בו תרג' ויתגר ביה,⁹¹ כדאמ' הגונב נפש אינו חייב עד שישתמש בו, כמ' לא תתעמר בה.⁹² **וענקין קדליה**, מלש' וענקים לגרגרתך,⁹³ כורכין אותו בצוארו כמ' ענקא. **תשנוק**, לש' חניקה, וינער תרג' ושניק.⁹⁴ **חיותיה מתכלי**, מכלים חייו. **שוט לא ישוטון ליה לגנבא כול**, פי', בוז לא יבוזו לגנב כשהוא מתעסק לגנוב דברי תורה שהן כמרגליות שאין להם דמים, אך שיעשה מאהבת התורה ולא להתגדל בה, אז הקב"ה יאהב אותו

80. סנהדרין פ"ט מ"ו ובבלי שם פ"א ע"ב ורש"י שם פ"ב ע"א ד"ה אמר רב חסדא ור' בתוספתא הנ"ל בהערה 43.

81. במדבר ד' ט"ו ותרגומים שם ועוד.

82. ר' במקורות הנזכרים בהערה 80.

83. ויקרא י"ח ג' ות"א שם.

84. שמות כ"א י"ג.

85. דברים י"ג ו' ובתרגומים שם ועוד.

86. ירמ' י"ז י"ב.

87. אבות פ"ו (פרק קנין תורה) מ"י.

88. ירמ' ב' ג'.

89. ספרי דברים, פיסקא רע"ג, עמ' 293 ומקבילות.

90. סנהדרין פ"ז מ"ג.

91. דברים כ"ד ו' ות"א שם.

92. ספרי דברים, הנ"ל (ר' לעיל הערה 89).

93. משלי א' ט'.

94. שמות י"ד כ"ז ות"א שם.

והתורה מתקרבת אצלו ומשלם לו הקב"ה שכרו... [לעולם] הבא. **שוט לא ישוטון**, כמ' שכת' לא יבוזו לגנב [כי יגנב] ודרשינן באגדה, לא יבוזו לגנב כי יגנוב, דברי תורה, [למ]לא נפשו כי ירעב, למה, ונמצא ישלם שבעתיים, שא[ם] ג[רם] מזלו יזכה לתורה ונמצא ישלם שבעתיים... מזוקק שבעתיים. ואיתא בתוספתא דבבא קמא פרק [ז'], אבל המתגנב מאחר חבירו והולך ושונה פרקו אע"פ שנקרא גנב וזכה לעצמו שנ' לא יבוזו לגנב כי יגנב, סוף מתמנה פרנס על הציבור ומזכה את הרבים ומשלם על מה שבידו שנ' ונמצא ישלם שבעתיים, אין שבעתיים אלא תורה שנ' אמרות ה' אמרות טהורות כסף צרוף בעליל לארץ מזוקק שבעתיים.⁹⁵ **מרגלן דלית להון טימי**, מרגליות דלית להון דמים, כבראשית רבא, באוני אחת ובטימי אחת.⁹⁶ **זיקין ונהור**, פי' אורה, **זיקין**, מלשון זיקוקי אש.⁹⁷

אלפא ביט אחרן

י"ב

איוּם אַפּתִינֶטִין ואבּוּרִי אורִייתא כּוּל,¹ פֿי בִיראַת הַבּוּרָא ודְקֻדְקִי הַתּוּרָה עֵיין וְהַבִּין לַעֲמֹד עַל עִיקְרָהּ לַהֲסִיר מַעֲלִיךְ דִּין הַמּוֹת, שְׁכַל הַפּוּרֶשׁ מִן הַתּוּרָה כְּפּוּרֶשׁ מַחֲיִיו וְהַבּוּחַר בַּתּוּרָה בּוּחַר בַּחֲיִים. כִּמָּ' דַּתִּימָ', כִּי הוּא חֲיִיךְ וְאַרְךְ יָמֶיךָ וְגו'.² וְלַהֲסִיר אִימָה מַחֲדָרִי לְכָךְ וּלְפַכַּח פַּחַדךְ וּלְבַטֵּל גְּזִירָה קֶשֶׁה מַעֲלִיךְ. **אִיוּם,** פֿת' לִשׁוֹן יִרְאָה, כִּמָּ' אִיוּם וְנוּרָא הוּא.³ וּבִלְ[ש']⁴ [הַמ]שְׁ[נָה] כְּ[יֵצֶד] מֵאִימִין אֶת הָעֵדִים, בְּסִנְהֶדְרִין.⁵ **אַפּתִינֶטִין**, ... בְּרֵאשִׁית רַבָּא, הִנֵּהר הַגְּדוֹל, אַפּתִינֶטִין [שְׁלַנְ]הֶר[ות].⁶ **אַבּוּרִי** [אִי אֲרֵייתא, דְקֻדְקִי תוּרָה, כְּלוּמָ' כָּל מִידִי (?) ... אַרְבַּעִים וּשְׁמֹנֶה דְבָרִים שֶׁהַתּוּרָה נִקְנִית בָּהֶן בִּיין[שׁוּב בַּמִּקְרָא] וּבְמִשְׁנָה וְכוּל', פֶּרֶק ר' מַאִיר,⁷ בְּסִנְהֶדְרִין פֶּרֶק

95. תוספת ב"ק, פ"ז ה"ג; מכילתא, נזיקין י"ג, ע' 295-296 ומקבילות, ונראה שהיתה לפניו אגדה שונה במקצת בלשונה מזו שבמקורות שלפנינו, ואומר ודרשין באגדה על הנוסח הזה ואח"כ מוסיף את התוספתא הנ"ל.

.96 ב"ר, ב' ב', עמ' .15

97. ר' לעיל בראש הפירוש לפיוט ג.

1. לא מצאתי פיוט זה וגם זכרו אינו בא ברשימות; על שם מחברו ר' להלן הערה 59.
2. דברים ל' כ'.
3. חבקוק א' ז'.
4. סנהדרין פ"ד מ"ה.
5. ב"ר, ט"ז ג', עמ' 144: אווטינטין וכן בכל הנוסחאות בוא"ו.
6. אבות פ"ו (פרק קנין תורה) ונקרא פרק ר' מאיר על שם תחלתו.

בן [סורר ומורה] אינהו וכל אבזרייהו.⁷ **איין**, כמ' עיין, כדאמ'... [עיין] עליו.^{7א} **לאפתוקי**, לעמוד על העיקר, מלש' אפותיקי, ... אפו תהי קאי.⁸ פ"א. **לאפתוקי**, לאצור אותה באוצר... אוצרות ברד תראה תרג' אפותיקי.⁹ **תנסיא**, מיתה בלש' יוון. בויקרא רבא, והוא ינהגנו עלמות תירג' עקילס אתנסיאה, עולם שאין בו מות. והוא לש' יוון, אה, אין. תנ-סיאה, מות. עלמות, אל מוות.¹⁰ **לגזרתה**, להפריש אותה ממך, מלש' לגזור ים סוף.¹¹ **בתוון**, תרג' ומחדרים אימה ומתוונניא.¹² **בעתתא לפכוחי**, להסיר פחד וגזירה הנגזרת עליך כמ' לפכוחי פחדיה דפרק אי זהו נשך.¹³ **גהא ובר גהא לקיומי**, פי', התורה שבכתב ותורה שבעל פה לקיים, כדי להניח אדם נפשו תחת כסא הכבוד, היא התורה הנמשלת לשמן מבושם בריחה הנודף,¹⁴ ולהרחיק האדם מעצמו חושך ואפילה כגבוה שמים. **[גהא ובר] גהא**, פי' מלשון ספר מוגה,^{14א} כלומ' תורה שבכתב מפון[רשת ומדו]קדקת מפי הקב"ה. **בר גיהא**, זה תלמוד שהוא... ישראל רב מפי רב, הלכה למשה, והוא פי' תורה שבכתב. פ"א **[גהא]**, כמ' גיהה ובר גיהה דמועד קטן,¹⁵ ופתי' בריכה, מעיין, על שם [שהתורה] נקראת נחל נובע מקור חכמה.¹⁶ **גהרקא**, כסא כמ' מפקי ליה בגהרקא דדהבא דמסכת תעניות,¹⁷ כלומר כסא הכבוד.¹⁸ **למיצע תותיה נומיה**, להציע תחתיו מקום שכיבת בשרו, על שם והיתה נפש ארוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך.¹⁹ **תותיה**, פי' תחותיה, עיין מובלעת.^{19א} **נומיה**, לש' שינה. **דהנא דוורדא**, שמן מבושם שלוורד כמ'

7. סנהדרין ע"ד ע"ב.

7א. [כנר' הכוונה ליבמות כ"ב ע"ב ומקבילות ועיין שם מה שציין שם בגליון לערוך].

8. הפייטן יצר פועל מהשם אפותיקי; על פירוש השם ר' עה"ש, ערך אפתק ב'. [ועיין שם הגהת קאהוט, והיא נרחית מכאן].

9. איוב ל"ח כ"ב ור' עה"ש, ערך אפתק א'.

10. וי"ר, י"א ט', עמ' רמ"א-רמ"ב; ר' בעה"ש, ערך אתנסיאה.

11. תהלים קל"ו י"ג.

12. דברים ל"ב כ"ה.

13. ב"מ ס"ו ע"ב.

14. ר' שיה"ש רבא על הפסוק לריח שמניך טובים (שיה"ש א' ג'): ר' אחא בשם רבי תנחום ברבי חייה, שני שמנים הם וכו', ורבנן אמרין שתי תורות הן, תורה שבכתב ושבעל פה.

14א. פסחים קי"ב ע"א.

15. מו"ק ח' ע"ב.

16. משלי י"ח ד' ור' מה שנדרש על הפסוק הזה במשנת רבי אליעזר, מהד' ענעלאו, עמ' 132.

17. תענית כ' ע"ב.

18. ר' עה"ש, ערך גהרקא אבל רש"י בתענית הנ"ל מפרש: תיבה תלויה בעגלה וכו'.

19. ש"א כ"ה כ"ט.

19א. ר' ערוך, ערך תת ב'.

קרב לגבי דיהנא ואידהן.²⁰ דיגמי, לש' דמיון. דהא, לש' כהיון כדאמ' בנדה עבר או שדיהא הרי זה כתם²¹ ופת' כהה. כהוא מרי כולא אזהר, פי', הק' שהוא אדון הכל ציוה והזהיר לאדם מממון שיהיה לחבירו להזכיר את לבו תמיד להתייבש ממנו. וותנייא דפחדוהי, תרג' גידו, פחדיו.²² אפי' אם היו ביציו נבקעים והיה צריך להתרפאות בממון חבירו כדי להתיש חולייו אסור בלא ידיעת חבירו.²³ וותקיה לאנוחי, חולשו להניח. וותקיה, כמ' הווין לו בנים וותקין²⁴ ופת' חלשין. לאנוחי, נוין רפי, לש' מנוחה. אסתהר, דבר זה ברור מפי סנהדרין הנקראין אגן הסהר.²⁵ זדוניה מיגנב ומינכס מענא כול'. פי', ואם הטעהו וזדונו של אדם לגנוב ולטבוח [מן הצאן] שקשה הדבר על הגנב שצריך להוליכו על [כתיפו, ועוד השה] שאין בו ביטול מלאכה נתחייב לשלם ארבע [כמ' דתימין] וארבע צאן תחת השה.²⁶ ענא, תרג' צאן.^{26א} ז... כמ' אודא מני מילתא ופת' קשה וחזקה כפירוש ר' סעדיה גאון זצ"ל.²⁷ חדוד, לש' חידוד. חדקי ארבע, בעל קרנים מלש' חדוקות,²⁸ כלומ' ארבעה מעולים ויפים.²⁹ טהרא סהדות זבין תור איכול, פי', אם ברור כצהרים עדות הגנב שגנב ומכר שור, לטהר את עונו כלפי הגנב נתחייב לשלם חמשה בקר תחת השור וארבע צאן תחת השה. ולמה החמירה תורה בשור יותר מבצאן, לפי שלא היה לו טורח וכבוד להוליכו על כתיפו ועוד שהרי מבטל אותו ממלאכתו.³⁰ ויהור, לש' תואר. נירא, תרג' עול.^{30א} כבלא גנב ונפיק סהדי כול', כבלא, פי', חותם. כמ' כבלא דעבדא דפרק כמה אשה.³¹ כלומ', ממון המופקד אצל אדם או בחותם או שלא בחותם, אם גנבו בעל הבית ואחר כך יצאו עדים לאחר שנכבש בפני בית דין ונשבע שאין בידו הרי זה מתחייב כפל, אבל על טענת קרקעות אינו מתחייב כפל.³² לבלר

20. שבועות מ"ז ע"ב ור' עה"ש, ערך דהן.

21. נדה פ"ט מ"ו.

22. איוב מ' י"ז.

23. לא מצאתי מקור לדבר זה.

24. גטין ע' ע"א ועוד.

25. סנהדרין ל"ז ע"א.

26. תוספתא ב"ק, פ"ז ה"י.

26א. בראשית ד' ב' ובתרגומים שם ועוד.

27. דניאל ב' ה', ח' ובפ"י המיוחס לרס"ג, שם.

28. חולין נ"ט ע"ב; ר' עה"ש, ערך חדק א'.

29. ב"ק ה' ע"א: אמר רבי אבהו כולן כאבות לשלם ממיטב ור' רש"י שם ד"ה תחת נתינה כו'.

30. תוספתא ב"ק, פ"ז ה"י.

30א. במדבר י"ט ב' ובתרגומים שם ועוד.

31. שבת נ"ז ע"ב.

32. ב"מ מ"ג ע"א; שם נ"ז ע"ב.

כתב, פי', הסופר כתב. כלומר, משה שנקרא מחוקק כתב בתורתו מפי הקב"ה.³³ **עוף פונדיה**, להכפיל מעותיו, רבוע יהיה כפול תרג' עיף.³⁴ **פונדיה**, כמ' פונדיון. כדכת', אשר ירשיעון אלהים ישלם שנים לרעהו.³⁵ וכבר פירשתיו באלפ"א ביט"א שלמעלה כי כל אותה הפרשה, כי יתן איש אל רעהו בשומר שכר הכת' מדבר. וגונב מבית האיש, שטוען שגנב ממנו ואחר כך נמצא שהוא עצמו גנבו ישלם שני', ודווקא במטלטלין אבל בקרקעות אינו משלם כפל כמ' שפירשתי.³⁶ **בגא**, בקעה שיש בה שדות וכרמים. כמ', הני בני בירב דדיירי בבגא, פרק קמא דפסחים.³⁷ **לא משתלים מדיריה**, פי', אינו משלם הגנב משלו כלום להוסיף עליו כפל או יותר אלא במה שגנב לבד, שכיון שאינו נותן כפל אינו נותן אלא את שלבעל הבית. **מרוס דעייל בלילויא למיחתר**, פי', שוטה הוא הגנב הנכנס בלילה במחתרת, שאם בעל הבית יתחזק לנגדו ויהרגהו בין בעץ בין באבן בין בברזל אין לו דמים.³⁸ **מרוס**, פת' שוטה בלשון יוון. בפסיקתא דשמעו, אמ' ר' ראובן בהדין לישנא יוונית צווחין לשטייא מורא.³⁹ **מתר**, פי' אור שלתנור.⁴⁰ כלומר, בעץ או בגרזן, הוא נרגא העשוי לחתוך ולהרוג את האנשים במחתרת.⁴¹ כלומר, שמתכוין ממש להורגו. **נרגוניה יתוב ברישיה**, כלומר, ישוב עמלו בראשו של גנב. **נרגוניה**, מלש' ותרגנו.⁴² **עתר**, לש' ריבוי. כמ' עתרת שלום,⁴³ שפת' לש' ריבוי שלום. **סביל גרמי קדם סהדי כול'**, פי', טוב לו לבעל הבית לסבול עצמו שלא להרוג את הגנב אם יש עדים בדבר, שאז ודאי לא הלך על עסקי נפשות. אלא סברתו של גנב היה לגנוב ממנו ואם הרגו נתחייב בנפשו וגם הוא מתחייב עליו. וזה הוא שכת', אם זרחה השמש עליו דמים לו, ומתרג' אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי דמא ליה.⁴⁴ **פרידיה**, מרגליותיו, כלומר, ממונו. **עבט נפשיה**, מלש' לא יעבטון אורחותם, ופת' לש' עיקול כדברי מנחם בן סרוק וצ"ל.⁴⁵ **בזירי**, בודון. **פנקט אזיל לאסבא בישא כול'**, פי', הגנב ההולך בשטותו

33. דברים ל"ג כ"א ור' סוטה י"ג ע"ב ובתרגומים וברש"י לדברים שם.

34. שמות כ"ח ט"ז ות"א שם.

35. שמות כ"ב ח'.

36. ר' לעיל פיוט י"א ד"ה כד ויהרין.

37. פסחים ח' ע"ב: בבבאגא.

38. שמות כ"ב א'.

39. פסדר"כ, י"ד, עמ' 246 ובש"נ שם.

40. ר' עה"ש, ערך מתרא.

41. ר' שם, ערך נרג.

42. דברים א' כ"ז.

43. ירמי' ל"ג ו'.

44. שמות כ"ב ב' ות"א שם ור' מכילתא, נזיקין י"ג, עמ' 293 ומקבילות.

45. יואל ב' ז'; ר' מחברת מנחם, מהר" פיליפובסקי, עמ' 129-130 בערך עבט.

לכית המקדש לגנוב תרומות הקודש חייב להשיב הקרן והחומש.⁴⁶ **פנקט**, פי' היכל כדאמ' בריש ויקרא רבא, כשהיו שומעין האומות קול הדיבר היו נתרזין מתוך פניקטיהן.⁴⁷ לשמצה בקמיהם תרג' לאסבותהון שום ביש לדריהון.⁴⁸ **פנון**, מלש' ופנו את הבית.⁴⁹ תרומה תרג' אפרשותא.⁵⁰ **צניף קרנא בטופיין חומשא**, שמוסיף ענף על השו[רש]. כלומ', שמרבה החומש על הקרן שגזל. בראש אמיר תרג' בריש צנפא.⁵¹ **בטופיין**, לש' ריבוי, כמ' עדיף טפי.⁵² **קיוום למישקל ותקלי תריצי כול**, פי', [לקיים] התורה הכתוב' במשקלות, מאזני צדק אבני צדק.⁵³ כי האונאה אין לה ממשות ואין לה תועלת כמ' קורי עכביש, כך אין תועלת והנאה בגזל. ומכניס רעב ברמ"ח איברים, כי בעון הגזל רעב בא לעולם, כאשר פירשנו למעלה בתרגום לא תגנוב.⁵⁴ אך מי שמקיים תרי"ג מצוות נוצל מכל פורענות המתרגשת ובאה לעולם. **תריצי**, תרג' דברי צדיקים פתג' תריציין.⁵⁵ **קיון עכביתא**, תרג' קורי עכביש יארוגו.⁵⁶ **מאני פצי**, מי שמאנה חבירו מפצצו ומנפצו כקורי עכביש שאין בהם ממש. מלש' ונפוץ הכדים,⁵⁷ ויפצצני.⁵⁸ **ריל"ח איברין**, כמ' רמ"ח וכן רית"ג כמ' תרי"ג, ואם יאמר אדם מה ראה הפייטן לשנות, לפי שהיו"דין הצריכין לו, שהרי שם הפייט רמוז באות השנית שלכל שיטה ושיטה והמשכיל יבין.⁵⁹ **חצי**, לש' מחיצה. **פצי**, מלש' פצני והצילני,⁶⁰ ואינו **פצי** ראשון **כפצי**⁶¹ אחרון, כמ' שפירשנו. **שמצא מלמישקל זיל כול**, פי' ואם תרצה לזוהר שלא לקנות שמץ רע לעצמך, צא ולמד מעכן שמעל [בחרם], שהיה משבט

46. ר' השגות הראב"ד להרמב"ם, הלכות גניבה, פ"ב ה"א. [ודברי המפרש תמוהים שהרי אין מעילה אלא בשוגג ואם הלך "בשטותו לבית המקדש" הרי הויד, ועי' באור שמח לרמב"ם שם].

47. וי"ר, א' י"א, עמ' כ"ו.

48. שמות ל"ב כ"ה ות"א שם.

49. ויקרא י"ד ל"ו.

50. שמות כ"ה ב' ובתרגומים שם ועוד.

51. ישעי' י"ז ו': בת"י, מהד' שפרבר: בריש צנפא, אבל ברפוסים הרגילים: בריש ענפא, ר' שם בח"נ.

52. ברכות כ"ד ע"א ועוד.

53. ויקרא י"ט ל"ו.

54. בראש הפירוש לפיוט י"א.

55. שמות כ"ג ח' ות"א שם ועוד.

56. ישעי' נ"ט ה' ובת"י שם.

57. שופטים ז' י"ט.

58. איוב ט"ז י"ב.

59. חתימת השם, יהודה בר בנימן מסומנת בגוף בפיוט, ר' עמ' 86. ואולי הוא הפייטן הנזכר ע"י צונץ, ליטג, עמ' 174, פייטן שחי במאה ה"ב.

60. תהלים קמ"ד ז', י"א.

61. בכ"י: לפצי.

יהודה שנקרא גור אריה,⁶² שנתכרכמו פניו ונתבייש בגורל שנפל עליו וגילה גניבתו וגם אנשי ביתו שהם ידעו הדבר ולא גילו אותו.⁶³ **עורזיל**, ס"א, **אורזיל**, תרג' עופר בשיר השירים.⁶⁴ **שמשמין אפיה**, נתכרכמו פניו. בויקרא רבא, למי חכלילות עיניים, למאן שמשמין דעיינין.⁶⁵ **שם . . . נכסו**, על הנכסים שגזל. **בורזיל**, שמש ותלמיד.⁶⁶ כלומר, בני ביתו שלא גילו עליו. **תני אורייתא ובה לעסוקי כול**. פי', טוב הוא שישתדל האדם ללמוד תורה ולהתעסק בה כדי שיתחדש ויאירו פניו בעולם שיני, כלומר, לעולם הבא, וגם בעולם הזה לקבל שכר טוב לבטל שעבוד מלכיות. על כן נאה לזקן ולבחור להעניק גרגרותיו בדברי תורה.⁶⁷ **תני אורייתא**, תרג' ושננתם ותתנינן.⁶⁸ **לחדותי**, לש' חידוש. **ולבהוקי**, לש' אור. **תנבת**, מלש' תונבא הוא דנקיט ליה.⁶⁹ וזהמ' חיותו לחם תרג' ומן תונבא דנקיט ליה.⁷⁰ ובלש' יוון חולי הקרב העליון, הוא האסטמוכוס, נקרא איתוניבא.⁷¹ **גרגרין לענוקי**, מלש' כי ליוית חן הם לראשך וענקים לגרגרותיך.⁷²

לא תענה

י"ג

מתרג' אותו בתרג' אונקלוס ובתרג' ירושלמי.¹
עמי בני יש' לא תהוון משהדין כול, **ארום בחובי שהדי שקרא עננין סלקינן** **כול**,² פי', כדכת' נשיאים ורוח וגשם איין איש מתהלל במתת שקר, [ש]פוסלין עדותן על ידי שוחד.³ **בצורתא**, רעב כמ' על דברי הבצ[רות].⁴

62. בראשית מ"ט ט'.

63. סנהדרין מ"ג ע"ב-מ"ד ע"א; פדר"א פל"ח.

64. שיה"ש ח' י"ד ותרגום שם ור' ערך אורזילא במלון לתרגומים של לוי.

65. וי"ר, י"ב א', עמ' רמ"ט-ר"נ.

66. ב"ק נ"ו ע"ב ופירוש רש"י שם ד"ה לברזיליה.

67. השו' ספרי דברים, פיסקא י', עמ' 18 ומקבילות, ולענין בטול שעבוד מלכיות ר' אבות פ"ג מ"ה.

68. דברים ו' ז' ות"א שם.

69. יומא פ"ג ע"א.

70. איוב ל"ג כ' ות"י שם.

71. הפירוש הניתן כאן אינו מובא במקורות; על הפירושים הרגילים ר' עה"ש, ערך תנבא ור' גם בערכו בתוספות הערוך.

72. משלי א' ט'.

1. ר' לעיל א, הערה 4.

2. ר' לעיל ט, הערה 2.

3. משלי כ"ה י"ד ופסוק זה נדרש על ענין עדות שקר, ר' סנהדרין כ"ט ע"א.

4. ירמ' י"ד א'.

אלפא ביט

אזדהר משהדות שקר ולישנא בישא,⁵ פי, היזהר שלא להעיד עדות שקר ושלא לספר לש' הרע, כי אינך יודע כמה עונשו שללשון הרע גדול שהיא הורגת ג' בני האדם, המספרו והמקבלו ומי שנאמר עליו. בפסיק' דפרה, למה נקרא שמו שללש' הרע שלישי שהורג שלשה, האומרו והמקבלו ומי שנאמר עליו.⁶ **בגומרהא,** גחלים תרג' גומרין.⁷ לש' הכת' מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמייה חיצו גיבור שנונים עם גחלי רתמים.⁸ **לשגשא,** תרג' ויהם את מחנה מצרים ושגיש.⁹ **דמשתעי לה,** תרג' ויספר ואישתעי.¹⁰ **וצויתא,** תרג' האזינו אציתו.¹¹ **ודי עליה מתלחשא,** ומי שנאמר עליו. **גירא אתמתילת ושלחובית דרתמא כול,** פי, והלשון הרע נמשלת לחצים שנונים וגחלי רתמים, כדכת' חיצו גיבור שנונים וגו'.¹² **משתרייא בארעא,** עומדת בארץ ואוכלת עד הרקיע, כדכת' שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ.¹³ ומי שיכול לכבוש אותה ולסכור את פיה ייקרא גיבור וכוחו ככח האריה. **גירא,** אשכיר חציי מדם תרגום ארוה גרריי מדמא.¹⁴ **אתמתילת,** תרג' משל מ[ת]לא.¹⁵ **[רתמא],** רתמים.¹⁶ **דין לה גיברא וחילתיה דנהמי,** כלומ' זה [האדם] נקרא גיבור וכוחו ככח ארי נוהם, מי שיכול לש[ניצ]אי ית[ה] ולמסכר פומה, למסכר, מלש' כי יסכר פי [דו]ברי שקר.¹⁷ **האי סהדא שקרא בשותיה דכיוול כול,** פי, זה העד שמעיד שקר על חבירו כדיבורו שהוא מספר עליו, האיש המשכירו להעיד שקר קורא לו רשע, שכן מצינו באיזבל, והושיבו שנים אנשים בני בליעל נגדו וגו', שהיא גורמת להן להעיד שקר וקוראה אותן בני בליעל.¹⁸

5. ד. א. 2185 ובמקורות הנוספים, כך ד', עמ' 232; ר' טל, עמ' 38-50 (הנוסח הארמי, תרגום עברי והערות).

6. פסדר"כ, ד', עמ' 58.

7. ויקרא ט"ז י"ב ובתרגומים שם ועוד.

8. תהלים ק"ב ג'-ד'.

9. שמות י"ד כ"ד ות"א שם.

10. בראשית כ"ד ס"ו ות"א שם ועוד.

11. דברים ל"ב א' ות"א שם.

12. תהלים ק"כ ד' ור' מה שנדרש עליו בערכין ט"ו ע"ב.

13. תהלים ע"ג ט' ור' בערכין, הנ"ל.

14. דברים ל"ב מ"ב.

15. במדבר כ"ג ז' ות"א שם ועוד.

16. תהלים ק"כ ד' ות"י שם.

17. תהלים ס"ג י"ב.

18. מ"א כ"א י' ור' סנהדרין כ"ט ע"א.

וסוף דבר, אם נודע שהוא עד שקר והוזם, ישוב עמלו בראשו¹⁹ ועושין לו כאשר זמם לעשות לאחיו.²⁰ **בשותיה**, בדיבורו, כמ' שותיה דמר לא גמירנא דמעשה דרב יהודה בר יחזקאל בקידושין.²¹ ופתי' שעותיה, עי"ן בלועה מלש' ואשתעי. כי באחת ידבר אל תרג' בחדא שותא ימלל אלהא.²² **דכייל**, שאומ', כמ' די אכלו קרצוהי.²³ ושרק לו תרג' ויכלי ליה.²⁴ **אגוריה**, השוכר אותו. **נכליה**, לש' נכל ומרמה. **בסאתא דכייל**, במידה שמודד. וימודו בעומר תרג' וכלו בעומרא.²⁵ וכן בתים לאשירה תרג' מכלתא.²⁶ **סאתא**, לש' סאה. ואינו דומה פתרון **דכייל** הראשון לאחרון כמ' שפירשתי. **זוחלא קדמאה מכולא הוה ערים כול**, פי', הנחש הראשון שהיה [ערום] מכל... כמ' דתימ' והנחש היה ערום מכל חית השדה.²⁷ בבראשית רבא פרש' י"ט, תנא בש' ר' מאיר לפי גז' ולתו שלנחש היתה] מפלתו, ערום מכל, ארור מכל.²⁸ **חמייה [ליקריה דרב] ויא דחלתא איתרים**, פי', ראה בכבודו של אדם הר[אשון]... [ר]ביא נער, על שם שהיה בן יומו ועומד על... ונקרא חלה, כמי שמגבל את העיסה ומרים ממנה [את החלה], כך גיבל הקב"ה את עפרו והרים ממנה חלה וברא ממנו אדם, ומפורש בתנחומ' שלהי פרש' נח, נידה חלה הדלקת הנר, חלה על שגרמה מיתה לאדם הראשון שהיה חלתו שלהקב"ה.²⁹ **ואתקני ביה**, מלש' וקנאה את אשתו, זאת תורת הקנאות.³⁰ בבראשית רבא, אמ' ר' יהושע בן קרחה להודיעך מאי זה חט קפץ עליהם אותו רשע, מתוך שראה אותם עסוקים בדרך ארץ נתאווה לה,³¹ ובסוטה פרק א', וכן מצינו בנחש הקדמוני כול', ואמ' אהרוג את אדם ואשא את חוה.³² **זוחלא**, על שם זוחלי עפר.³³ **רביא**, ויגדל הילד תרג' ורבא רביא.³⁴

19. תהלים ז' י"ז.

20. דברים י"ט י"ט.

21. קידושין ע' ע"ב.

22. איוב ל"ג י"ד ותרגום, שם [ור' ערוך, ערך סר ב'].

23. דניאל ו' כ"ה.

24. ישעי' ה' כ"ו ות"י שם.

25. שמות ט"ז י"ח ות"א שם.

26. מ"ב כ"ג ז' וכך פירש הערוך, ערך כל ז', ומובא ברד"ק על הפסוק הנ"ל.

27. בראשית ג' א'.

28. ב"ר, י"ט א', עמ' 170.

29. תנחומא הישן, נח, פיסקא א' (וזה בתחלת הפרשה ולא בשלהי פרשת נח); ר' גם ב"ר,

י"ד א', עמ' 126 [ועי' עוד שם עמ' 168 בהערה לשורה 7. לענין כבודו של אדם הראשון ר' סנהדרין נ"ט ע"ב].

30. במדבר ה' י"ד, כ"ט.

31. ב"ר, י"ח ר', עמ' 168.

32. סוטה ט' ע"ב.

33. דברים ל"ב כ"ד.

34. שמות ב' י' ות"א שם.

איתרים, לש' תרומה כמ' חלה תרימו תרומה.³⁵ **ואגביב**, לש' אסיפה וקיבוץ, כמ' לקשש קש לתבן תרג' לגבבא.³⁶ או יש לפרש' מלש' וישיבו אותנו דבר תרג' ירושלמי ואוגיבו.³⁷ **מילי דשקרין**, דברי שקר המפורש לפנינו, אף כי אמ' אלהים לא תאכלו וג'.³⁸ **טעין על טפשיתא ושרליה במיליה כול'**, פי', מה עשה הנחש הלך לו אצל חוה שהיתה [פותה] ושדל אותה בדברים.^{38א} כי יפתח תרג' ארי [י]שדל³⁹... אשר בתוך הגן טעם הקב"ה... אכלו (?)... אשר בו בלא טורח ועמל אבל (?)... בעמלו. כלומ' שכל מעשיו באים⁴⁰ ש... ור' משה אחי נר"ו⁴¹ פירש **חמית בר נש דלא סני [בר עמ]ליה**, אתמהה, וכי יש אומן בעולם שאינו שונא [את בן אומנו]תו, על כן הוא אומר לכם לא תאכלו ממנו, שאם תאכלו ממנו תהיו כמותו ליכנס באומנותו, כמ' דתימ' ויפקחו עיניכם והייתם כאלהים, מה הוא בורא עולמות אף אתם תבראו עולמ', וזה הפירוש הוא עיקר וכן מפורש בבראשית רבא.⁴² **טעין**, לש' טענה. **טפשיתא**, לש' טפשות ופתיות. **מאיבא דין**, ותקח מפריו תרג' ונסיבת מאיביה.⁴³ **קיריס**, אדון בלש' יוון.⁴⁴ **שכלליה**, יסד אותו. **כד אתגלי קב"ה כול'**, פי', כשנגלה הקב"ה לדון את אדם וחוה על שטעו בדברי הנחש והפרו את ציווייו, עם כולם נשא ונתן, כדכת' מי הגיד לך כי עירום אתה המן העץ אשר ציויתך לאכל וגו', ויאמר האשה אשר נתת עמדי וגו', וכן לחוה ויאמר ה' אלקים אל האשה מה זאת עשית ותאמר האשה הנחש השיאני ואוכל. אבל כשקילל את הנחש לא טען עמו כל עיקר, דכת' ויאמר [ה'] אלקים אל [הנחש כי] עשית זאת ארור אתה מכל הבהמה [וגו']. דן אותנו [ל]א[טענה] לפי שהנחש היה לו להשיב [דברי הרב ודברי תלמיד] דברי מי שומעין.⁴⁵ בבראשית רבא, ... [ויאמר] ה' אלקים אל הנחש כי עשית זאת וגו' [עם א]דם נשא ונתן, עם חוה נשא ונתן ועם הנחש לא נשא [ונתן],

35. במדבר ט"ו כ'.

36. שמות ה' י"ב ות"א שם.

37. במדבר י"ג כ"ו; דברים א' כ"ב ובתרגומים שלפנינו ליתא ואוגיבו אלא ויתיבו, אבל הנוסח ואוגיבו מובא גם בערוך, ערך גב ה' וכבר העיר שם קאהוט על הנ"ל.

38. בראשית ג' א'.

38א. משלי ט' י"ג, ור' להלן ד"ה טפשיתא. [ר' פדר"א פי"ג, ל"ב ע"א ואדר"ג, פ"א, עמ' 6-7].

39. שמות כ"ב ט"ו ות"א שם.

40. מכאן ואילך כה"י לקוי ומטושטש הוא בכמה מקומות ואי-אפשר להשלים את כל מה שחסר. את המקומות הלקויים ציינתי רק בשלש נקודות אפילו אם חסר יותר ממלה אחת.

41. ר' מבוא, עמ' ט.

42. ב"ר, י"ט ד', עמ' 172-173.

43. בראשית ג' ו' ות"א שם.

44. ר' לעיל א, הערה 49.

45. ב"ר, כ' ב', עמ' 183 ובמקבילות, במיוחד בסנהדרין כ"ט ע"א.

אלא אמר] הקב"ה נחש זה, רשע הוא בעל תשובות. אם [אני אומר ל]ו דבר הוא יאמ', אתה ציוית אותם ואני ציויתי, [למה הני]חו ציווייך והלכו אחר ציוויי, אלא קפץ עליו ופסק לו.⁴⁶ **אוגיבתא**, תשובה, וישיבו אותנו דבר תרג' ואוגיבו.⁴⁷ **למפעי**, לש' צעקה, כמ' כיולדה אפעה.⁴⁸ **חזי דינא למיצת בקיעי**, ראוי הוא בדין שישמעו הבקיאין דברי האדון ויניחו דברי העבד. ובמקצת סידורים כת' **חזו למיצת בקיעי**, ופת' ראויים לשמוע הבקיאין. **למיצת**, הסכת ושמע יש' תרג' אצית.⁴⁹ ואם ישאל השואל, אם כן שלפי שהיה לו לנחש מה להשיב לא נכנס עמו בדברים, הרי עיבר עליו מידת הדין. ישיב המשיב, שאע"פ שהיה הנחש יכול להשיב דברי הרב ודברי תלמיד דברי מי שומעין, לא היה נפטר מן הדין, שהרי מסית היה, ואין טוענין למסית. כלומ', שאין מקבלין טענה מן המסית לפי שלא היה לו להתחיל בדברים כלל. אלא למה לא נכנס עמו בדברים, לפי שלא רצה להרבות דבר[ים].⁵⁰ יכון לנגד עיני⁵¹... [כמא דפטר ברגז כן] **אירעיה בול**, פי', פת' שפתח... פוטר מים ראשית מדון⁵² ופת' אותו... [בראשית רבא] פרש' י"ט, אמ' ר' חנינא בר סנסן ארבע[ה] הן פתחו באף אבדון] באף, הנחש ושר האופים ועדת קרח והמן, [נחש ויאמר אל האשה] אף כי אמר אלקים, שר האופים דכת' אף אני [בחלומי], עדת קרח דכת' אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש [הביאתנו], המן דכת' אף לא הביאה וג'.⁵³ **בעשרה איתליט**, שנתקלל הנחש עשר קללות.⁵⁴ **ואתקציצו כרעיה**, שנקצצו רגליו, בבראשית רבא פרש' י"ט, ר' הושעיה רבא אמ' דקרטוס היה עומד ורגלים יש לו,⁵⁵ ובפרשתא כ', בשעה שאמ' הקב"ה לנחש על גחונך תלך ירדו מלאכי השרת וקצצו ידיו ורגליו כול'.⁵⁶ **ולאסתגורי גופיה**, להצטרע, תרג' צרעת סגירותא.⁵⁷ **ולעלמ' דאתי כול**, שגם לעולם הבא לא יתרפאו חוליו. כדאיתא בבראשית רבא פרש' כ', אמ' ר' לוי לעתיד לבוא הכל מתרפאין חוץ מנחש וגבעוני, נחש דכת'

46. ב"ר, הנ"ל.

47. ר' לעיל, הערה 37.

48. ישע' מ"ב י"ד.

49. דברים כ"ז ט' ות"א שם.

50. עפ"י סנהדרין כ"ט ע"א. [וע"ש בתוספות וביחוד במ"ש הר"ק בפירושו לבראשית ג' י"ד וחי' רבינו יונה לסנהדרין שם].

51. סוף הפסוק בתהלים ק"א ז': לא ישב בקרב ביתי עשה רמיה דבר שקרים וכו'.

52. משלי י"ז י"ד.

53. ב"ר, י"ט ב', עמ' 171.

54. ר' להלן, הערה 59.

55. ב"ר, י"ט א', עמ' 171.

56. ב"ר, כ' ה', עמ' 186.

57. ויקרא י"ג ג' ות"א שם ועוד.

ונחש עפר לחמו. גבעוני, דכת' והעובד העיר יעבדוהו מכל שבטי ישראל.⁵⁸ עשר קללות שנתקלל הנחש אילו הם, להיאלם לשונו, לקצץ רגליו, להיות מאכלו עפר, להפשיט עורו, להשית [איכה]... [ע]ליו להורגו, להצטרע... ין אדם אפי' שאר... [ע]פר.⁵⁹ [מאללוי ארעא על סהדות] שקרא כול', פי', המרגלים שהוציאו... [יש]ראל והעידו עדות שקר על עצים⁶⁰ ואבנים... ארץ אוכלת יושביה היא,⁶¹ נענשו ומתו... [ה]ת[אר]כה [לש]ונן עד טבורם והיו התולעים יוצאין [מלשון ונכנסין] לטיבור ומן הטיבור ללשון,⁶² כל שכן המוציא שם רע [על ח]בירו [שנ]ענש. מאללוי, תרג' מרגלים.⁶³ נשתרבב, כמ' אל תיקרי שיברתה אלא שירבבתה דברכות פרק הרואה,⁶⁴ ופתי' לש' משיכה והארכה. קוקני ורחשי, תולעים ושרצים, כמ' למאי אכלי ליה לקוקני דפרק שמונה שרצים,⁶⁵ ותרג' שרץ ריחשי.⁶⁶ גויצו, כמ' קצצו. לסתרא, מלש' בניין נערים סתירה.⁶⁷ סיב לך מן הדא מילויא למגמרא, פי', על כן יש לך לקחת מוסר מאילו הדברים ללמוד ולדון קל וחומר, ומה אם המרגלים שהוציאו שם רע על עצים ואבנים כך נענשו במיתה חמורה כזאת, המרשיע להוציא שם רע על חבירו על אחת כמה וכמה. פתיא דעולימתא נסיב וכביש כול', פי', הנער שנושא אשה ושנאה והוציא עליה שם רע לאמר [שלא היו ל]ה בתולים ואחר... בו וענשו אות[ו]. כך מלקין אותו מכות⁶⁸... [ב"ר] פרש' פ"ח, אמ' ר' לוי[ן] בער[ב]יא צווחין לינוקא פתיא⁶⁹ וקורא אותו נער על שם... מעשה... האמת. עולימתא, תרג' נערה.⁷⁰ צוראי, מנה (?)... פרק יש בכור, אמ' רב יהודה אמ' רב [א]ס[ני] [כ]ל [הכסף האמור] בתורה סתם כסף צורי⁷¹ והכא כת'... דאבאיש, על הרעה שעשה. ומתראדיי במחאן... מרדות, דכת' ויסרו אותו.⁷² וילפינן ויסרו דהכא

58. ב"ר, כ' ה', עמ' 186-187.

59. אבות דר' נתן, נו"ב, פמ"ב, עמ' 117 ור' אגדות היהודים, כרך ה', עמ' 100-101.

60. בכ"י בטעות: עצמם.

61. במדבר י"ג ל"ב.

62. עפ"י סוטה ל"ה ע"א.

63. בראשית מ"ב ט' ות"א שם ועוד.

64. ברכות נ"ד ע"ב.

65. שבת ק"ט ע"ב.

66. בראשית א' כ' ות"א שם ועוד.

67. מגלה ל"א ע"ב.

68. דברים כ"ב י"ג-י"ט.

69. ב"ר, פ"ז א', עמ' 1061 ובח"נ שם.

70. דברים כ"ב כ"ג ות"א שם ועוד.

71. בכורות נ' ע"ב.

72. דברים כ"ב י"ח.

מן ויסרו דבן סורר ומורה ובן דסורר ומורה מבן והיה אם בן הכות הרשע.⁷³ **שביש**, לש' שבשתא דעל על.⁷⁴ **דאניס ומשדל לה לבתולתא כול'**, פי', האונס והמפתה את הבתולה חמשים כסף פורע לה, וכך היא הקצבה שלה, אבל המוציא שם רע פורע מאה כסף כמ' שפירשנו,⁷⁵ ועוד מלקין אותו מכות מרדות, בוא וראה כי גדול עונש המוציא שם רע מהעושה מעשה. **דאניס ומשדל**, פי', האונס והמפתה. וכי יפתה איש בתולה תרג' ארי ישדל. בפרש' אלה המשפטים, וכי יפתה איש בתולה אשר לא אורשה וגו' ואם מאן ימאן אביה וגו' כסף ישקול כמוהר הבתולות,⁷⁶ ומשפט האונס בפרש' כי תצא [כי ימצא איש נער]ה בתולה אשר לא אורשה וגו' ונתן [האיש]⁷⁷... **נגדותא**, מלקות. **[קבלני דאיתפרי]קו מדחוק פולחנא וגו'**, פי', ישראל שהיו תמי[הין]... ומלינים ומתרעמים על הקב"ה שהוציאם מתחת [סבלו]ת מצרים מבית עבדים, בעשרה נסיונות ניסו להקב"ה... וחוק (?) ואעפ"כ לא נתחתם עליהן גזר דין עד... [המ]רגלים על ידי לשון הרע.^{77א} **קבלני**, פת' בעלי צעקות, [צעקת בני] ישראל תרג' קבילת בני ישראל.⁷⁸ **בעשרה נסיאן**, [בעשרה נסיונות] ניסו להקב"ה במדבר ואילו הן, ב' בים, א'... וא'... ב' במים, א' ברפידים וא' במרה (?), ב' בשליו, א' בשליו ראשון וא' בשליו האחרון, ב' במן, אל תותירו ויותירו, אל תצאו ויצאו, א' בעגל, א' במדבר פארן דהיינו במרגלים, הה"ד וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקולי, ובזאת נתחתם גזר דינם למות במדבר מה שלא היה בשאר הנסיונות.⁷⁹ **ורשו גזירתהון**, כמ' ורשום גזירתהון,⁸⁰ גזר דינם. **חוסנא**, כח. או יש לפרשו מגזרת ה' על עמך.⁸¹ כלומ', לפי שהיה חס עליהם לא נתחתם גזר דינם עד שחטאו במרגלים. **רב רעיא דבר דאכיל עדתיה כול'**, פי', דואג שהיה אביר הרועים⁸² אמר לשאול המלך, שהיה משבט בנימן, שכת' בו בבקר יאכל עד,⁸³ כשהלך בנוב [עיר] הכהנים לזבוח את זבח הימים ראה דוד... אחימלך הכהן ושאל לו הרב ולחם,⁸⁴ אביר

73. כתובות מ"ו ע"א.

74. פסחים קי"ב ע"א.

75. ערכין פ"ג מ"ד-מ"ה.

76. שמות כ"ב ט"ו-ט"ז ות"א שם.

77. דברים כ"ב כ"ח-כ"ט.

77א. ר' להלן, הערה 79.

78. שמות ג' ט' ות"א שם.

79. אדר"ג, נו"ב, פל"ח, עמ' 98 ור' גם ערכין פ"ג מ"ה ובבלי שם, ט"ו ע"א.

80. [ר' גטין פ"ו ע"א ותוספות ד"ה רושם ובר', פ"א ב', עמ' 97, ור' ערוך, ערך רש ד'].

81. צריך להשלים: חוסה ה' וכו'.

82. ש"א כ"א ח'.

83. בראשית מ"ט כ"ז.

84. ש"א כ"ב ט' ואילך.

הרועים [תרג' רב] רעיא.⁸⁵ **דבר דאכיל עדתיה**, של בן(?) אוכל(?)... לשאול שבא משבט בנימן. **לנוב במתא**,... **לאלחנן חמא**, דוד נקרא אלחנן כדכת' [ותהי עוד המלחמה] בגוב עם הפלשתים ויך אלחנן בן יערי [ארגים בית הלחמי], תירג' יונתן וקטל דוד [בר] ישי מ[חי]⁸⁶... ובאגדת רות פרש' ב', ויך אלחנן, זה דוד [שחננו הקב"ה, בן] יערי, שהיה גדל ביער, פי' שהיה... [אורגים], שהיו מעלין לו הלכה והוא אורגה.⁸⁷ **במותיה**, פי' בבואו. **ובעא סייפא**, חרב. **ונהם זוודתיה**, לחם צידתו. **נהמא**, לחם. צידה תרג' זוודין.⁸⁸ **ארכיס ושקר על רבא שמשא**, פי', כשראה דואג את דוד שבא וביקש מאחימלך לחם וחרב, הלך והלשין לשאול את אחימלך שהיה כהן גדול. והעיד עליו ששאל לו באפור וגרם שנהרג אחימלך ופ"ה כהנים עמו, כדכת' ויאמר המלך לדואג סוב אתה ופגע בכהנים וגו',⁸⁹ ובעבור כן נעקר מן העולם הזה, דכת' אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם וגו',⁹⁰ ומן העולם הבא כמפורש בסנהדרין פרק חלק, אילו שאין להם חלק לעולם הבא, אחיתופל, בלעם ודואג.⁹¹ **[אר]כיס**, פי' הלשין, כמ' מרובסי איש.⁹² והוא לש' חיבור מגזרת... להעמידן על... עקיבה... היה... גדול... היא לו... כן אמ'... נתחייב למיתה... בור וסירה גרמו לו... [ואבי] ראה גם ראה כנף מעילך בידי כי בכרתי את כנף מעילך ולא הרגתיך, אמ' ליה אבנר, מה את בעי מן גלגלי דדין, פי' ממה שהוא משתבח עליך, כסירה הוערת, דרך גררות... נדבקו בו קוצים... [כיון] דאתי לגבי מעגל אמ' לו הלא תענה אבנר, בכנף אמרת בסירה הוערת, חנית וצפחת בסירה הוערו, אמ' ליה... בבור שכחום, וזהו דכת' באבנר וישיבו אותו מבור... סירה.⁹³ **דא הוות ליה על דלא אשלם פלוגתא**, פת' ולמה נענש לפי שהיה בידו למחות בשאול ולא מיחה ולא... הניחו להשלים עם דוד.⁹⁴ **תא חמי כמה גרמא שותא**, בוא וראה כמה גדול כח הדיבור כי בכח הלשון תלוי מות [וחיים]⁹⁵...

85. ש"א כ"א ח' ות"י שם.

86. ש"ב כ"א י"ט ות"י שם.

87. רות רבא, פ"ב ב'.

88. בראשית מ"ב כ"ה ות"א שם ועוד.

89. ש"א כ"ב י"ח.

90. סנהדרין ס"ט ע"ב.

91. סנהדרין פ"י מ"ב.

92. תהלים ל"א כ"א ור' רש"י שם.

93. פסדר"כ, ד', עמ' 58-59; שם נגמר המאמר במלים: חנית וצפחת בסירה הוערו; למה שכתוב כאן לפנינו על הבור השו' סנהדרין מ"ט ע"א: בור וסירה גרמו לו לאבנר שיהרג, כנראה בנוסח של פסדר"כ שלפני רבינו המאמר נמשך וכלל גם את ענין הבור.

94. פסדר"כ, הנ"ל.

95. משלי י"ח כ"א ור' ערכין ט"ו ע"ב.

נספח

כדי לתת בידי המעיין את נוסח י"ג הפיוטים הארמיים עליהם מוסבים דברי הפירוש העתקנו אותם כאן עפ"י המקורות הבאים:

- א. ד. אוצר, א. 7648; עפ"י טל, עמ' 86 והיונימן, עמ' 363-364.
- ב. ד. אוצר, א. 6374; עפ"י טל, עמ' 103 והיונימן, עמ' 365.
- ג. ד. אוצר, א. 7669; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 336-337.
- ד. ד. אוצר, א. 5697; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 338-339.
- ה. ד. אוצר, ח: 421 ור' גם ב. 166; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 337-338 ו-REJ, כרך 73, (1921), עמ' 18-19.
- ו. ד. אוצר, א. 5566; עפ"י טל, עמ' 51.
- ז. ד. אוצר, א. 7708; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 340-341.
- ח. ד. אוצר, א. 5812; עפ"י טל, עמ' 80 והיונימן, עמ' 366-367.
- ט. ד. אוצר, א. 3197; עפ"י מחזור ויטרי, עמ' 341-342.
- י. ד. אוצר, א. 3196; עפ"י טל, עמ' 94-95.
- י"א. ד. אוצר, א. 26; עפ"י טל, עמ' 28-29.
- י"ב. אינו נזכר באוצר; שוחזר עפ"י ההבאות שבפירוש.
- י"ג. ד. אוצר, 2185; עפ"י טל, עמ' 38-39.

א

ארכין ה' שמיא לסיני / ואמר למשה מהמני תא סוק
 בני פלטין לא יבהלונך / רכבש יתהון סבך מן ריש
 גומרין דאתון אדליק נמרוד / ולא יכיל למכווי רגלוי דסבך
 דבק לית הוא נורא דמלאכיי כך / דעמך אשא אכלא אשא
 הא אנא מלבש לך פורפירן ידי / דאית ביה גברו דלא לקרוב לוותך
 וקבעית קרני הודא ברישך / דאין קריב מלאכא תנגשיניה בהון
 זעירא לא תהוי באפך משה / דלית את ידע מה חיבתך עלי
 חי אנא וקיים דברייא איקוניך / עד דלא שכללת רומא ומוכא
 טירוני מרומא קמו להון תמיהין / דין אכסנא הכא מאן הוא
 יה יהב רשו לבשרא למקרב להכא / ומן כדו אנן אנפריסין
 כד חמון מלאכייא דעני כדן להון / דין אכסנא אנא מהודע לכון
 לענוותנא אתקרי משה / רעיהון דבני מהמנא דבייתא
 מכון שמיא ורמת ארעא / ואשתכח קאי בין חיתא
 נועו מלאכין ורעוד אופנים / דחמון למשה קאים בערפילא
 סערות גופיה קמו להון כחדא / דאיקונין דיעקב הוה מזדקף לקיבליה
 עול וקריב לך רעיהון דבני / צווח מן כורסיה דמלכא חייא
 פסל לך לוחין מן סמפירינן / מן כורסייה דמלכא רמא

צהיל הוה ליביה דמשה וחדי / דהוה אל רחום אפולוגוס דיריה
קריבו מלאכיא לות כורסייה דקיריס / ואמרינן בבועו לא ישלוט בן
רישא דכינא בחוטריה הוא תבר / ואנן קשיין ליה למנגשא
שדי אמר ליה לא תרחל טליא / דמימרי יהי לך בסעדך
תיסב אורייתי ותיחות לך / דלא אשכחית בנביאי כותך

ב

אנגלי מרומא פתחון לי דניעול / אמר משה
אנן לא פתחין דלא שלטין למפתח / אמרינן מלאכיא למשה נביא
בכון אנא צווח אורנוס פתחון לי / אמר משה
בן למא את צווח קדם קיריס למצווח / אמרינן מלאכיא למשה נביא
גבר אנא מן גינוס דאברהם צדיקא / אמר משה
גבר בר איתא את ובאתר דנור היך תיסק / אמרינן מלאכיא למשה נביא
גיברי חילא פתחון לי גלי / אמר משה
גליא קמי בורין דלית רשותא בידן / אמרינן מלאכיא למשה נביא
דאי אתון לא פתחין סופיכון למפתח / אמר משה
דאי את סליק סופך למנחת / אמרינן מלאכיא למשה נביא
וסליק משה לרקיעה ואמר למלאכיא

לית אנא נחית לית אנא נחית / עד אורייתי אסב / עד אצבע גבורה תכתב
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד בריוני נחמה / עד בלוחות נרמה
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד גבור אשגח / עד גוויתכון בקרני אנגח
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד דתי אייפה / עד דאמליל פה אל פה
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד השופרין תוקעין / עד האמון בי תובעין
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד זנוריד יקרה / עד לבנים נקרא
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד זהוא נזהא בענא / עד נקרב לשכינה
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד חכמה נחמה עין בעין / עד נקבל לוחות

שנים

עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות
לית אנא נחית לית אנא נחית / עד טבעת נחזה / עד חקוקה מזה ומזה
עד אסב כלתי ואיזיל / עד איסב אורייתי ואיחות

ג

ארעא רקדא שמיא זמרו / כד אריס קיריס לברתיה דיעקב במיפקה לחירו
באצבעתה יהב לה חמש עיזקין דנהירו / ועל כל עיזקא ועיזקא ארבע
טבעין דבהירו

גבילן בצדקא חתימן בדינא / נקישן כחסדא טביעו בחיסנא
דהב אובריזא אינון עזקא דאחסנא / חמש ספרי דאורייתא מוהרא
דמטרונא

הוא יהב בידה עשר יקנטייא / מוהרא קדמאה דחביבייא
ותלת מאוון ושיתין וחמש מרגלייא / מוהרא תניינא דמחבבותא באפרי
אפרייא

זמרגזין ארבעין ותמנייא ותרתיין מאון / מתליין על צוארא דכלתי ובספון
חטף לארוסתיה מבין בתרייא בחיזון / כדארתיק על תרעא והות דמבא
בתוון

טען יתה על גבי נשרין / ואוכל יתה סילווא באורתא ומנא בצפרין
ימא בזע לה גנון בסיני קטר לה בזיהורין / מלאכיא שושבינין ומשה בר
גנון בפנטירין

כליל מלכו ברישא ועל ידהא שירין / עגילין באזונהא וקדשיה טבע
אנחירין

לבושא דריקמא מסאנא דססגורין מציירין לבוש שזיר ותיכלא הות
פרזומא בשופרא

מביתא דאבוהא כד עלת למיפק / אעלת לארוסתיה תרעין דקסמרין
בעיבדתיה למירפק

נעביד ונקביל משתעיין בתריה דלא לפקפק / ומתפרשין קדם חתנא וחדי
וכלתא תידוך כבדיוספק

סלים אתקבע לה דתיסק לגנונא / מצורתא דאבוהא לכורסייה דחתנא
עדרין בה שבעין בתולן לשננא / דליהוון ככמכא דחלבא על דובשנא
להתלבנא

פרת למיקטר במדברא גנון נהורא לארוסתא / גנון לגו מין גנון דליהוון
צנועין בשביסתא

צואה למידמוך ביני תרי בזיתא / וקצוותא דרססן תלייא אפותא
קמתא כתמרא כאתכלין תדיא / ריחא דנחירו כריחא דחיזורייתא
רישא ככרמלא קליעתא כארגווינא / צוארה שעיע כעמוד דשן דפילייתא
שררא לאגנא דסיהרא מעהא כגון ערימת חטין / מקפא שושנין חניטין
תקוף עינהא כתרין בריכן דחשבון קשיטין / ונחירא זקיף כצפיתא
דרמשיק ולא מחמטין

ד

אמין שיתין לרומא / היך אריך צילמא / כולה בושה וכלימה / חשיב
ללמא

בנתון קוטרא / וכל זני זמרה / איך אתון ליה מקטרא / ומנפח הוא בכורא
גבול כמה דבליסא / שפיך בליש עיסה / מורקע מן כסף אוכלסא / והוא
מנפח בקורנסא

דהוא סייף וחסיל / שאני ומתחסיל / מתחליף ומתפסיל / במה הועיל
פסיל

הוא בוטמא ומתקליל / יקיר וזליל / דיוקנין מחליל / ופום ליה ולא ממליל
ובנורא מתרמי / לא מתגבר ולא מזמי / פסיח הוא וסמי / ועיינין ליה ולא
חמי

זהים ומטנין ומטבע / ובכורא מקבע / ווי ליה דשמע / וסגיד למאן דלא
שמע

חביש בקבלא ובריח / ומן גנבא בריח / מתעפיש והוא סריח / ונחיר ליה
ולא מריח

טובעיה איך מתפש / על אנפוי מתרפש / היך יקום ולית ליה נפש / וידווי
ולא מפשפש

יטיב שמם ולא מתמליך / ולא ידע מאן עבר ומאן מליך / בכורכתיה
מתהליך / ורגלין ליה ולא מהליך

כפין וצחי וטעי / ובידווי מטעי / כלום לא בעי / ולא משתעי
לא פשיט ידווי / ולא מטלטל יסודווי / ולא מודע עובדווי / כן יהון דסגדין
לוי

מן כורא לקלס עבר / ולמחר מיתבר / אלהנא לית אוחרן ולית ליה
מתחבר

נפחית באדם קדמאי / נשמתא מן שמאי / דלא יימרון עימיה דבראי /
אלא אנא בעלמאי

סביל אנא בכורסאי נורא / קדמי נהר נורא / שטיא איך אתון
לייהרא / נור אכלא נורא

עוד כל מליך פריס / וחמש מאה דריס / אית להון קפצא דדריס / דליהוו
על עריס

פדון טפשי קהלי / דאפקון שום ביש עלי / דאמרי לדחלי /
[צורתיה דאדם ציורית]¹ / ולא אצטערית / ברייתי בריית / ולא אתביירית
קנאי אנא בנאי / ולא אתקניתי / קבע לקיבלי ולא תחלפוני

1. הושלם עפ"י הפירוש, ר' שם ד"ה צורתיה וכו'.

ריחמתיך ברישויך / רחמתיך בסופיך / שובי לאכסניך / לנחומי עקתיך
שמע חדותי / שמעי ברתי / קבילי ונטרי אורייתי
תתייבי למאן יהב לך / ואילה אוחרן לא יהיה לך
ה

חנניה מישאל ועזריה אודעו שמיה דקודשא בריך הוא לעין כל חיוא
כד טעין להון ננסא והכדין אמר להו
איתו כרועו לצילמאי לולבי דתמר / אמר להון ננסא
איתבוננו מה דעבדית לבון עד דאתון בציון
ארמאית צדיא בגו ביה גנוניה דקיריס דידכון
אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחו תלתיהון
באבונן דלעיל ביה רחצונן / אמר חנניה
ביה אנא רחיצין מן טליותן / אמר מישאל
בנורא אנן יקדין וביה לא כפרין / אמר עזריה
אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחו תלתיהון
גרמין אתון גרמיכון למיקד / אמר להון ננסא
גופיכון יתעביד קטם בגו אתון נורא
גבורה ודינמיט אם אית באלהכון הוא ישיזבינכון מן ידי
אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחו תלתיהון
דחלתא דצילמך לית היא בליבן / אמר חנניה
דע דפטרונו תיאורון יתך / אמר מישאל
דמות דצילמך לית אנן פלחין / אמר עזריה
אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחו תלתיהון
היך כפריתון בי דלא למכרוע לצילמי / אמר להון ננסא
האידינא אתון כרעין קדם אינדרטי ואי לא יקדין
האית לבון למידרע דאתון כרעין דלא בטיבותכון
אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחו תלתיהון
ומה אנן אמרין לאלהא דשמיא / אמר חנניה
והוא גלי עמיקתא ומסתריתא / אמר מישאל
ועימיה שרי נהורא וחשובא ליה גליא / אמר עזריה
אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחו תלתיהון
זריק אנא יתכון לגו אתון נורא מכפתין / אמר להון ננסא
זעיף אנא עליכון על דאתון מרדין עלי ועל צילמי
זמן דתשמעון קל קרנא משרוקיתא ממלא כרועו קדם צילמי
אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחו תלתיהון
חי וקיים הוא פטרון דידן / אמר חנניה

חבל על־בנין דכפרין באבוהון / אמר מישאל
 חס לן דניכפור בנעשה ונשמע / אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחין תלתיהון
 טבחית ונכסית גוזליא דציון / אמר להון ננסא
 טאיסנא ונהימנא כאריא כגו ביה גנוניה דקיריס דידכון
 טליקית רישי מיניקיכון ולא פריק יתכון
 אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחו תלתיהון
 ייתי ווי עלך ננסא מה את מחסר / אמר חנניה
 יאי לך למילף מן פרעה רשיעא דקודמוי מינך / אמר מישאל
 יחיד הוא אלהנא דתיירון יתן / אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחין תלתיהון
 כולא אנא ממללא עליכון לחירן / אמר להון ננסא
 כל סנקלטיין קודין וכרעין קדם אינדרטי ואיניש לא מריד
 כדאתון דרמית רוחכון דלא בעיתון למכרע לצלמי
 אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחו תלתיהון
 לית אנן משגיחין על צילמך / אמר חנניה
 לית לן חלק באלהא דבר אינש שפכיה / אמר מישאל
 לזה אלי דזמרינן בימא ואנחא דיליה / אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחין תלתיהון¹
 מישך שדרך ועבד גו / אמר להון ננסא
 מדאורייתא דמשה אסתכלו והגו
 מבדריתו ופלחיתו סמיי ולא סגו
 אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחו תלתיהון
 נחנא נהירין זהירין בקיימי / אמר חנניה
 נטורי פום מלכא במומי / אמר מישאל
 ניתיב גולגלי ארגוני וזימי / אמר עזריה
 אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחין תלתיהון
 ספקתון בארעכון טפوسی דמשתמודעין מיהודאי / אמר להון ננסא
 סמניו צייריתון בכותלי כשראי
 סבריתון הכא למיעבד צלמי הצדאי
 אית לן פטרן שמיה לא ינום / צווחין תלתיהון
 על דנא להתבותך לית אנן חשחין² / אמר חנניה
 עילאה יכול לשיזבותנא מן ירך ומאתון שחין / אמר מישאל

1. אחרי שורה זו כתוב במחזור ויטרי (עמ' 338): מכאן ואילך יסדר ר' מאיר שליח צבור; ר' צונץ, ליטג, עמ' 151 (ודברי צונץ נעלמו מעיני גינצבורגר, ר' מה שכתב בהצופה הצרפתי, כרך ע"ג, עמ' 18).
 2. עד כאן מפורש בפירוש שלפנינו.

עביר או לא עביר על שמיא נתרמי פשחין / אמר עזריה
אנן לא כפרין בלא יהוי לך / צווחין תלתייהון
פסקי וכו'

בה שעתא³ גזר נבוכדנצר רשיעא ואוקידו לנורא חד שבעה, ארבעין ותשעה, על די חזי למיזייה ורמו לגויה לחנניה מישאל ועזריה כפיתין. והא בגזירת אלהא אתא מלאכא גבריאל וכבה לאתונא והו מהלכין שריין בגו נורא עם מלאכא גבריאל. באדין אסתכי מלכא מפלטוריה וחזא יתהון איך הו מהלכין שריין בגו נורא וחבל לא הוות בהון. באדין קרא מלכא לכל שולטני מדינתא והדברי מלכא די אכלו קורציהון דיהודאי ואמר להון: הלא גברין תלתא רמינא בגו נורא מכפתין, עניין ואמרין למלכא: יציבא מלכא. ענה מלכא ואמר: הא אנא חזי גוברין ארבעה שריין מהלכין בגו נורא וחבל לא איתי להון וריוויה די רביעאה דמי לבר אלהין. באדין קריב מלכא לתרע אתון נורא יקידתא וזעיק: חנניה מישאל ועזריה, דבלשון ארמית קריתי לכון שדרך מישך ועביר נגו, עבדוהי דאלהא הייא וקיימא, פוקו ואתו מן גו נורא. ונפקו תלתייהון, חנניה מישאל ועזריה, וקמו קדם מלכא. ואיתכנשו סגניא ופחוותא אדרגזיא גדבריא דתבריה תפתיה והדברי מלכא למיחזי גיברייא אילין די לא שלט בהן נורא ושיער רישיהון לא התחרך וסרבליהון לא שנו וריח נור לא עדת כהון. באדין ספקו ידיהון מלכא והדברוהי ואמרין: דהבדין אלהא אית לישראל ואינון מתעין באלילי עממיא די לא חזיון ולא שמעין ולא יכלין להצללא. כדנא באדין כתב מלכא לכל עממיא אומיאי ולישנייא די דירין בכל ארעא: שלמכון ישגא, מיני שים טעם די כל אינש די יימר שלו על אלההון די שדרך מישך ועביר נגו הדמין יתעבד ובייתיה נוולי ישתווה, די הוא אלהא חייא וקיימא לעלמין, שולטניה שולטן עלם ומלכותיה די לא תתחבל, אתיא ותמהיא די עבד עמי אלהא חייא וקיימא שפר קדמא להחויא, אתוהי כמה רברבין ותמהוהי כמה תקיפין, מלכותיה מלכות עלם ושולטניה עם דר ודר.

הללו את ה' כל גוים / אמר חנניה
שבחוהו כל האמים / אמר מישאל
כי גבר עלינו חסדו/אמר עזריה
ואמת ה' לעולם / אמר גבריאל⁴

3. על החלק שמתחיל כאן ר' בספרות המובאית לעיל בהערה 1 ובהערה 34 לגוף הפירוש. הטקסט שלפנינו אינו אלא עיבוד קל בפרוזה של דניאל ג' י"ט-ל"ג.

4. ר' בהערות 42-46 לגוף הפרוש; צורתן של ד' השורות האחרונות כצורת הפיוט, חנניה מישאל ועזריה, שהטקסט הזה מצורף אליו.

ו

אמגן מומי לא תשתבע / דלא תזעזע דמסתביל אארבע
 בבשרך סגירו לא תקבע / דמומי הרזא כי סלווא דמא מבע
 גופך לא תחייב בממרין / דמומי לטו חיתא גומרין
 דבקה ועיילא ברמח איברין / בהכין מניין אתהא גמרין
 הלין מומתא יהבין גמרא / במידי דאשא לא מגמרא
 ובגו בייטא דמומי עיילא למישרא / מכליא אעי ואבני סתרא
 זכריה חמי ליה טייסא / בפיתחא דהיכלא משחתה פריסא
 חריתי בה מיני קנסא / למומי ולמיימי חבריה ברוכסא
 טובהון דלנפשהון מגמרין / מלמשתבע בקשוט ולא בשקרין
 יאות להון דפומהון מנטרין / דרביק ליה ללישן מיסטר ומכירין
 כד אתכבישת קרתא דדקלי / ביום נח איטמור שורהא בקבליה
 להכי אחרים בר נון במילי / לאקדושי ביזתא וכל סימא דלהון מתגלי
 מגני שבטיה בחיסודא דכאיר / שקר במומי וחמיד בנכסי דסאיר
 נפילא גרם לדברא אאפיה ואתקטיל יאיר / דתקיל כרובא דשררא דבפלג
 גופא דאיר

סהדא רבא פרסם קדמין / בחמש דשקר חדא ליה גרמין
 עדבא כבשיה ואבנין ליה מרגמין / ורגז איתותב ואיתהפין לרחמין
 פום ממליל שחיתא וכדבין / לנעמן אשתבע דחמיד חריטין רברבין
 צת רביה ולטייה באבין / ואסתגר הוא וגוזלוי בחובין
 קושטא אשתבע דמגירתא אפיה גבה / כד אתגבלון דינריא דינריא בלישא
 למטווא

ודי קנסת עלה מטא ליה בחובא / שקרא כל דכין דעלמא מחרבא
 ריפי דאנטוכיא כד אתא ננסא / במומי דקיריס אמטייה למתניא לכורסא
 טפש וסרח דלא נטרא כנימוסא / טבחון פרחוי וטפון ליה פנסא
 שרי ציבחר למימי במילין / אי אתגרים לתיה דבר אנש בחמלין
 לאתקולי בחד מהלין דאתקרין דחלין / דאתנסו לברייהון ולא אשתכוח
 משתלין

דדיר ייאני לקוומי אסר וקוימי / אוריין ועובדין טבין לאשלומי
 בכך תקיף יהא בסעדר ובשופריה לך יתחמי / ויפשינך ויסגינך ויתן לך
 רחמי

ז

ארקא ורקיעא ודבהון ושב ימי / אדרע גבורתיה שכלליה בשית יומי
 בעיר ורחיש וציפר וכל נשמי / בריתי ואתקניתי לחוד בעשרא פתגמי

גמירא דכולא שבתא אתרעיתי ואצטביתי לקמאי / גזירתיה והילכתיה
 לאלפא ולרחומי
 דליקלעון בנייח שרכא צייתי פתגמי / דתא לקיימא ולשעורי גרמירי
 תחומי
 הייא ואשור לזרוזי בתפנוקי מיכלי / הליוסטין ובאדג כוורי ולפרא
 ואנומלי
 ובגלימא וכסן לייקורי מעידן מעליי / ולתלותיה שירותיה ולמיבצע אתרי
 חלי
 זוודתיה מאדנהר לבשולי ולאטמוני ולאפווי / זיפתא ופסול פתילתא
 ומשחא דלא לאקפווי
 חומרא מלפפולי ברמצא וגומרי מלאחתווי / חולא לאסופי על קודשא
 וטובא חרווי
 טירדא וטירחא למיבטל ונפשיה לערוני / טעים רשויתיה למידע דאינון
 תמני
 יזפתא למיזף לאפושי אסקריטי וריחני / יימאי דאנא פרע בטופינא
 לאתקוני
 כלדאי בדקו על יוסף מוקר שבי / דהוה ההוא גוי בשיבכותיה דהו נפשי
 נכסיה
 אמרו ליה כלדאי: כולהו נכסך אכלינהו יוסף מוקר שבי. אזל ההוא
 אינש זבן בהן מרגניתא וצייריה בסדיניה. כד הוה עבר במברא אתא
 זיקא אפרחיה לסדיניה. אתא כוורא בלעיה ואסקוה ציירי. אתיוה
 אפניא דמעלי שבתא, קא קרן: למזבן כוורא מאן בעי? אמרו להו: זילו
 לגבי יוסף מוקר שבי דרגיל דזבין, הוא יזבין יתיה. זבניה, קרעיה ואשכח
 ביה מרגניתא. זבנה בתלת עשרה עיליתא דדינרי.
 לודקאי קצבא כד אשכח חיוא מעלייתא נטרה לשבתא לייקורי. זכה
 לפתור דזהב מטול תמני סרי אינשי דנטלין יתיה ועלוהי כסי
 וקיתונייתא וצלוחיתא ומגיסתא דדהבא קביעין ביה ועלוהי כל מיני
 מיכלא וכל מיני משתיא. על יקרא דשבתא זכא לעותרא דין רביה.
 ממלל אסיר ורעיוני שרי / נשי וגברי מחייבי לנטורי
 סכום דאתי אסיר ודחליף אשתרי לגמרי / ענייני מצוה שפיר למיחשב
 ולסבורי
 פנסא דטפא אסיר לטלטולי / צפרא ופניא לקדושי חזי ליה
 קשיש ציבי במדברא אחליה / רגז אפיש ורגימו ליה
 שבייא דיליה ינטר עמי כוליה / תוריה ואמתיה ועבדיה ועיליה.

ח

אמר יצחק לאברהם אבוהי / מה נאה מדבחא די בניית לי אבא
 בפריע פשוט ירך וסב סכינך / עד דאנא מצלי קדם ריבוני
 גלי אדרעך ואסור חרצך / היך גבר דעביד שירותא לבריה
 דין הוא יומא דיהוון אמרין / אב לא חס על בריה ובריה לא עכב
 היך תיזיל ותימור לשרה אמי / היך תפרוש מני ותיזיל לביתא
 ונשיק יצחק לאברהם אבוהי / ופקיד יתיה והיכדין אמר ליה
 זרוק דמי על גבי מדבחא / וכנוש קטמי ואוביליה לאימי
 חיי ומותי כולא בידיה / ומודי אנא ליה דהיכדין בחר בי
 טובך אבא דיהוון אמרין / דאנא אימר לעלתא דמלכא חזייתא
 יתקוף רוגזך וכעסך אבא / ותהוי כגבר דלא חס על בריה
 כגבר אכזרי סב סכינך / ותיכוס יתי דלא תסאיבני
 לא תהוי דידי דלא איעכבך / דלית אנא מן ירך נסיב גרמי
 מה תבכה אמר יצחק לאברהם אבוהי / טובי דבחר בי קיריס מכל קוזמוז
 נחא רוחא דשרה אמי / חיך נפקינן תרינן בליבא שלימה
 סכינך אבא הב לי ואמושיניה / בבעו מינך דלא תסאיבני
 עיני חמיין קיסין מסדרין / נור דליק ביום קרבני
 פתח פומך וברייך אבא / ואשמע אנא ואימר אמן
 צוארי פשוט לך אבא / מה דניחא לך קום עיבד
 קמו מלאכיא ומפייסין למריהון / בבעו מינך חוס על טליא
 רחמוי דאבוי אנן מדכרין / גבר דאכלינן מלח בביתיה
 שדי אמר ליה לא תדחל טלייא / דאנא הוא פרוקא ואפרוק יתך
 תקיף הוא אלהא ותקיפין עובדוהי / לית אוחרן כוותיה ולית דדמי ליה

ט

איתגבר בחיליה אדוניה בר חגיז כד קם בעינתי יואב בר צרוייה
 ביני טורייא צווח יואב וכל ברייתא שמעון קליה
 גיבר הוינא ולית דכוותי וכל גבורתי מה הנייתי
 דיתיב מלכא שלמה וחשיב עלי לקטלא ולא צבי שמע לקל מילתי
 הלא מדכר לי מלכא שלמה כל טבוון דעבדית עם דוד אבוהי
 וכרכין ומחוזין כבישית קדמוהי נחלוי דימא ודיבישתא
 זעו מיני כל רברבייא וכל גיברייא ערקו מן קדמוי
 חבל על הדין עלמא אם דין הוא דינא גבר דכוותי מתקטיל בחרבא
 טעם יואב כסא דמותא כד שמע אמרין לקל איתו ונקטליניה
 יאי דיניכון דתקטלון יתי בתר דקטילית כל שנאיכון

כד חמא יואב דמקטלין יתיה שרי צווח ליואל בריה
 לך יואל ברי אנא מפקד יתך אורייתא תיטר ולאחוך תרבי ולאמך תייקר
 מה עבדית ליה למלכא שלמה איך הוא אכזר למיקטל יתי
 נהם יואב בשעתא ההיא כד חמא גיברייא דאחדין זייניהון
 סבול גרמך ולא תקטלינני דעתיד יום למיתי דתיזכר יתי
 עני ליה מלכא שלמה תידכר לך דמא דאבנר בן נר ודעמשא בן יתר
 פתח פומיה יואב בשעתיה ההיא ובכא עם כל חברוהי
 צווח יואב בשעתא ההיא ואישתמע קליה בכל ארעא
 קליה ארים מלכא שלמה והוה צווח לרחבעם בריה
 רחבעם ברי קום שלוף זיינך ותידכר לך דמא דאבשלום דודך
 שמעיה קליה כל ישראל שריין עיניהון דמעין מדלגין
 תמה שלמה ואמר בליביה מה איעביד לשבועתא דאבא
 כד שמע' יואב בר צרויה שרי צווח לבנייהו בן יהוידע: בנייה, בנייה,
 לא תשניק רוחי
 צוארי תקיף וסייפך חליש ולא את יכול למיקטל יתי
 קיצץ בנייה רישיה דיואב ורישיה דיואב על לבית מלכא שלמה
 שמעו עממיא דאיתקטיל יואב בפומהון חדיין ובליבהון בכיין
 תוהו ובכו בני ישראל בכיאי רבא על דמיתקטיל יואב בר צרויה

י

[יוסף תקיף יצריה / כד תבעתיה מרתיה / וסרב למשכב
 לותיה / למהוי עמה לעלמא דאתי / אכנישת כל שיבבתהא והכדין
 אמרת להון]
 אית ליה חד טליא זעיר ומיינוק הוא / זיויה דעבריא וזבינתיה מן ערבאי
 בעיא אנא דנירדי בגינתי והוא לא צבי / ואמר לי לית אנא רדי עם תורא
 ועם אתנא
 גנימוס דיריה כסב בר שבעין שנין / והוא בר שבסר שנין כד זבניה יתיה
 דמותיה דמלכא ומללותיה דחכם / דולוס לית ביה ארי כבר מלכין הוא
 הרי כמה זמנין שזגית לי כסא / דצחית למשתי לא צבי למשתי
 ואמרי לי גנבא כד גנבא / למה את בעי שתי ממוי דגנבין
 זעיר ומיינוק הוא יוסף דנסיב הוני בגלל שופריה והוא עתיד למסכא
 לעתיק יומין
 חנא וחסדא מלוין יתיה / חד מן ימיניה וחד מן שמאליה
 טרדא אנא לך מגו פלטין / דאת סניית יתי היך זניתא

יומא ולילא נורא בלבי / היך אילן דיקוד בשלהובית דנור
 כל ערסין דריבונך פריסין / על דאת בעי קום דמוך
 לא בגין חד לילא דאדמוך יאות / אנא מטלטל פריסין מגינתא דערן
 מפייסא אנא לכון כל חברותי / דתצטערון עמי בגו פלטין
 ניכול כחדא ונשתי כחדא / ונימר מילא ותימרון קושטא
 סקת יתהון בגו פלטין / ואותיבת יתהון על סגמיטין
 עבדי קרת יתיה גבירתיה דיוסף קום קטור זינך ושמש כעבדא
 פוילין בידיה וקם ומוג להון / והן הוו טענין כסא ולא טעמין ליה
 צפיין הוויין ליה ואפיהון מכרכמין / אפיה למרתיה ולביה לאבוה דשמיא
 קמו כולהון ונשקו על רישיה / ואמרין ליה לך יאי ינוק מלכותא
 רחמין וחינא וחיסדא איתנגידו ליה מן שמיא
 שדי יהביה ליקר ורבו בדיל יצריה דכביש
 תהכון באורחתיה כל ישר' ולא תהכון בתר גיופיא
 ארי אנא סהיד אמר ה' בחרשיא ובגיופיא

ג"א של סוף הפיוט:

ראין הוויין ליה ובידיהון סמנין' ואתרוגין ולא טעמין אתרוגא
 וידיהון דמא מליין שוויין עלוהי עלילא ומעכבן יתיה וממללן ליה
 למיעבד עיבדתא תיעול עימה למיעבד עיבדתא ובתר כן תעבד
 רעותך.

יא

אאריא מתילי ואחיון מתקלין / דנכסי בזוי חטפין ושקלין
 בחשובא עסקין ובטימור קבלין / וביה דין להון דרוין ליה גלין
 גניב וחטיפ ונסיב בטמרי / כמן בסתרא ועייל בחתרי
 דאוי יקר עבדא טפיה ממריה / לעין ארעית מדמי כדלית ליה סיורי
 הלא מן קדמי אית לך למגמר / דאיתעל לגינתא ודלא ליגנוב אזהריה
 דלסתמר

וחטף וטעים ותפקיד אימר / אנהר במנדעך כמה מותא אקמר
 זייריה דבר מעכה תלתא גנב / חטר מלכו בכך סבר ליה למענב
 חטפיה בוטמא במזייה ואשתטן ואיענב / ובתלת סיגסין תיליא דליביה
 אתקנב

טמיניא וגנביא שבעא פריטין / שניין דרגיהון וגזירתהון חריטין
 יתירא דכולהון דליבהון דברייתא מקמטין / חפו גונדי וטלפיהון פשטין

כסי ושירו מושיט ליה לחבריה במסבלי / מסרהב לאברויי כד חמי דלא מצטבי ליה

לבריוה מסתני ודמי קומוי בניכלי / דאי איתיה כהיל בגרמי הוה מפלי כד זהירין וחזיין בגנובתיה מתהני / קרנא פרע ומיתליט דתחום משני לנכסין מסיימין במחטפיה על חר תריין דיניה / ואי לית מזדבן לשית לפולחניה

מעאן ארבע ומתור חמשא / אי נכסיה או זבניה הכין עונשא נכיל ורפיק ועייל בחתר בחשא / לית ליה דמא אם מתבריר כשמשא מרי עלמא דכולא ליה גלי / אשקל דלא מוקים בר נשא גרמיה אגורסנא דיליה

נחת לסוף מנדעיה דקאים לקבליה / ודכמן אדמך קום קדים וקטליה שנאין גרמיהון דפלגין עם נגודין / מומי ולטו שמעין ולא מודין עריית בישתהון כד מתפרסמא בסהדין / גרמין לגופיהון מחאתא ונגודין פריטא דמאן קדשא מכסי / קנויי דנטרין תפקיר ונימוסי צידין עליה לקטלא לקנסיה / ומכלי בישתא ומזכי כורסיה קנינא קדישא ריש עלליה / דלאיתגורי גנביה ומזבין ליה רמו קשיא בגו רכיכא וענקין קדליה / ובתשנוק רוח חיותיה מתכלי שוט לא ישוטון ליה לגנבא / מרגילין דלית להון טימי כד מגנב לחבבא תקיף רחים ליה ואורייתא ליה מתקרבא / ומשלים ליה דעלמא דאתי זיקין וניהור ומזכי ליה לכל טבא

י"ב

איום אפתינטין ואבזרי אורייתא / איין לאפתוקי תנסיא לגזרתא בי.....תא / בי.....תא

(בתורן . . . בעתתא לפכוחי²)

גהא ובר גהא לקיומי / גהרקא למיצע תותיה נומיה

דהנא דוורדא.....דיגמי / דהא.....מיה
הוא מרי כולא אזהר / הו.....הר
וּתְנִינֵי דפחדוהי.....הר / וּתְקִיָּה לֵאנוּחִי.....אסתהר
חֲדוּר.....חֲדָקִי אַרְבַּע.....

1. סימן: א-ר (כפול); ש-ת (מרובע); יהודה בר בנימן (מרובע); ר' בגוף הפירוש, ד"ה ריל"ח איברין: כמ' רמ"ח וכן רית"ג כמ' תרי"ג, ואם יאמר אדם מה ראה הפייטן לשנות, לפי שהי"דין הצריכין לו שהרי שם הפייט רמוז באות השנית שלכל שיטה ושיטה והמשכיל יבין; ר' גם בהערה 59 שם.
2. מקומן של המלים שבסוגריים אינו ברור אולם בנראה הן שייכות לשורות שמודפסות מלמעלה מהן.

טהרא סהדות זבין תור אכיל _____ / טה _____
 יהור _____ / יה _____
 (נירא²)

כבלא גנב ונפיק סהרא _____ / כב _____
 לכלר כתב _____ עוף פונדיה / לב _____ לא משתלים מדידיה
 (בגא²)

מרוס דעייל בלילויא למיחתר _____ / מר _____
 נרגוניה יתוב ברישיה _____ / נר _____
 סביל גרמי קדם סהדי / סב _____ פרידי
 עבט נפשיה _____ בזידי / עב _____ די
 פנקט אזיל לאסבא בישא / פנון _____ שא
 צנוף קרנא בטופין חומשא / צנ _____ שא
 קיוום למישקל ותקלי תריצי / קיון עכביתא מאני פצי

ריל"ח איברין _____ חצי / רית"ג _____ פצי
 שמצא מלמישקל זיל / שמ _____ עורזיל
 שמשמין אפיה _____ זיל/שמ _____ בורזיל

(נכסי²)

תני אורייתא ובה לעסוקי / תנ _____ לחדותי ולבהוקי
 תנבת _____ קי / תנ _____ גרגרין לענוקי

י"ג

אודהר מסהדות שקר ולישנא בישא / דלית את ידע כמה סגין עונשא
 בגומרהא קטלא תלתא לשגשא / משתעי לה וציותה ודי עליה מתלחשא
 גירא אתמתילת ושלחובית דרתמא / משתריא בארבעא [צ"ל: בארעא]
 ומשלהבא ברומא

דין לה גיברא וחילתיה דנהמא / לשיצאה יתה ולמסכר פומה
 האי סהדא שקרא בשותיה דכיויל / רשיעא קרי ליה אגוריה ובאנפיה זייל
 ועל מוחיה ניכליה נחית ועייל / ומשתלים ליה חושבניה בסאתא דכיויל
 זוחלא קדמאה מכולא הוה ערים / ולטו מכל לישניה ליה גרים
 חמייה ליקריה דרביא דחלתא אתרים / ואתקני ביה ואגביב מילי דשקרין
 טעין על טפשייתא ושדלה במילי / מאיבא דין טעם קיריס ואכליה
 יקר עלמא וכל דביה בהכין שכלליה / חמית בר נש דלא סני בר עמליה
 כד איתגלי קדשא בריך הוא למידן לטעי / עם כולהון דן וליה לא אשתעי
 דאוגיבתא הוה ליה למפעי

למילי דמרה ודעבדא רעי / תפקיד דריבון חזי דינא למיצת בקיעי

כמא דפטר ברגז כן אירעיה / בעשרה איתליט ואיתקציצו כרעיה
למיכל ארעא ולמגחן אמעיה / ולאסתגורי גופיה ולעלמא דאתי לא יתאסי
מרעיה

מאללי ארעא על סהדות שקרא / על אעיא ועל עפרא
נשתרבב לישנהון ונפל על טיבורא / וקוקני ורחשי גייצו לישנהון לסתרא
סיב לך מן הדא מילה למגמרא / למידן בהכין קלא וחומרא
על אבנין שקרו גזירת מותניהון אתחמירא / כל דכין על חבריה מרשע
למימרא

פתיא דעולמתא נסיב וכביש / וסני לה ומפיק עלה שום ביש
צוראי מאה קנסין ליה דאבאיש / ומתרדי במחאן בדיל דקושטא שביש
דאניס ומשדל לה לבתולתא / חמשין פרע לה וכן קיצותא
ודמשקר עלה מאה מתקניס ומסכינן ליה נגדותא / תא חמי דחמיר מימרא
מבישות עובדתא

קבלני דאתפריקו מדחוק פולחנא / בעשרה נסיוא לפרוקא גיברא וחסינא
ורשו גזירתהון לא אתגמרת בחוסנא / עד דאסהידו שקר בבישות לישנא
רב רעיא דבר דאכיל עדתיה / לנוב במתה כד איתכניש לנכסתיה
לאלחנן חמא כד אתא תם במיתיה / ובעא סויפא ונהם זמרתיה
ארכס ושקר על רבא שמשא / ואסהיד עליה דשאל ליה במאני דקדשא
ואתקטיל איהו ועימיה תמנין וחמשא / ואתעקר בשיקריה מעלמא דאתי
ומהדין לאשתרושא

רב בוציניא אסתטן למותא / וגרמו ליה גובא וסירתא
דא הות ליה על דלא אשלים פלוגתא / איתא חמי כמא גרמא שותא
בחילא דלישן חיי ומותא¹ / דנטר גרמיה כביש יתה
שוויי שלם ואפסוקי דבבא / שרי לשנוויי מלין ולהפוכיהון לטבא
תא גמר דא מבי דינא רבא / דאנא סיבית שני לסבא
מכריזין שלמא לשנאין בקרבין / מרי חילא לאגחא בקרבין
ובשלמנא חתימי בירכן חמודין וחביבין / ומאן דתקוף אחסין לעמיה
יברכינן וכל ברכתא דבאורייתא כתובין

1. עד כאן מפורש בכתב יד.